

**Ilmiy amaliy
jurnal
№ 1 (3)
2026**

**YANGI
O'ZBEKISTON
IQTISODIYOTI**

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

1

ISBN 978-9943-5256-3-4

Toshkent – 2026

UDK: 818.213

BBK: 84.61

B- 29

Butun kuch va salohiyatimizni yagona ulug‘ maqsadimiz – Yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaratamiz.

Yangi O‘zbekiston – bu, avvalo, yangi iqtisodiy munosabatlar, yangi iqtisodiy dunyoqarash demakdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti
Shavkat Mirziyoyev

Все свои силы и потенциал мы направим на достижение нашей общей великой цели - построение нового Узбекистана. Новый Узбекистан – это, прежде всего, новые экономические отношения, новое экономическое мировоззрение.

Президент Республики Узбекистан
Шавкат Мирзиёев

© Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti

© «KLASSIC PRINT» nashriyoti

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

Ilmiy-uslubiy jurnal 1.09.2022-yildan boshlab chiqa boshlagan, yiliga 6 marta chop etiladi.

Ta’sischi:

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

Bosh muharrir

Bosh muharrir o‘rinbosari

Mas’ul kotib

i.f.d., prof. A.Qodirov

DSc, prof. X.X.Rejapov

DSc. K.A.Muxitdinova

Jamoatchilik kengashi:

Prof. I.U.Madjidov (rais), prof. Sh.Toshmatov, PhD E.Yodgorov, i.f.n., dots. A.T.Umarov, i.f.d., prof. A.Qodirov

Tahrir hay’ati:

Prof. Sh.O.Toshmatov, prof. A.Qodirov, prof. F.T.Egamberdiyev, prof. Sh.G.Yo‘ldashev, prof. Q.Muftaydinov, prof. K.Ubaydullayev, prof. Q.K.Mambetjanov, prof. I.Y.Umarov, prof. X.X.Rejapov, i.f.d. B.Tagayev, i.f.d. A.T.Umarov, i.f.d. B.B.Baxtiyorov, i.f.d. K.A.Muxitdinova, prof. A.Boboyev, dots. Sh.S.Nasretdinova, dots. B.B.Mullaboyev, dots. Z.Jumaqulov, dots. N.A.Artiqov, dots. D.I.Ro‘ziyeva, dots. A.Ambartsumyan, dots. R.Abdullayeva, dots. N.A.Kudratxodjayeva, dots. A.Q.Isxakov, dots. M.I.Saidkarimova, dots. D.M.Yakubova.

Tahririyat manzili:

10095, Toshkent - 95, Universitet ko‘chasi, 4. tel: (+99899) 821-20-72

Журнал сайти: <https://journals.nuu.uz/index.php/economyuzb/index>

<https://journal.econuu.uz>

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administrasiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi tomonidan 17.07.2022-yilda № 4715-son bilan ro‘yxatga olingan.

Buyurtma: ISSN 978-9943-5256-3-4

Jurnal OAK ro‘yxatiga 2023 yil 1 iyuldan kiritilgan (OAK rayosat qarori 04.07.2023 yil № 340/5).

Jurnalda ma’lumotlar bosilganda dalillar ko‘rsatilishi shart. Jurnalda chop etilgan ma’lumot va keltirilgan dalilarning aniqligi uchun muallif javobgardir.

“Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti” №1. 2026

MUNDARIJA

Tursunov A.M. O‘zbekiston elektroenergetikasini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va “Yashil” energetikaning o‘rni.....	7
Abdulazizov A.A. Raqamlashtirish sharoitida energetika sanoati korxonalarining barqaror rivojlanish omillari.....	11
Jurayev D.A. Электротехника sanoati korxonalarida ishlab chiqarish jaraёniga taъsir etuvchi omillar.....	15
Suyarov Sh.S. Konchilik sanoati korxonalarida resurs salohiyatidan samarali foydalanish.....	18
Кариева Л.С. Энергетика sanoati korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish йўллари.....	21
Axtamov A.U. Aksionerlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning moliyaviy samaradorlikka ta’siri xususida.....	25
Гафуров А.Б. Значение цифровой трансформации управления образованием в высших учебных заведениях.....	29
Абиткариев А.М. Значение развития человеческого капитала и стимулирования трудовой деятельности.....	33
Abdullayev D.G’. Intellektual kapital: tushunchasi, mazmuni va taraqqiyoti.....	37
Abdullayev M.G’. Xodimlarning professional rivojlanishini baholash usullari.....	42
Isakov A.Y. Tadbirkorlik sub’yektlarida raqobat ustunliklarini shakllantirishning asosiy omillari.....	46
Ashurova G.N. Charm poyabzal sanoatining xom-ashyo ishlab chiqarish va uning zahira resurslari.....	52
Yo‘ldosheva M.F. O‘zbekistonda davlat budjeti daromad va xarajatlarining tarkibi va ularning statistik tahlili.....	56
Қулматов А.А. Кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikni mintaqalarda қўллаб-қувватлаш механизми.....	61
Babayev A.N. Yoshlar bandligini ta’minlashni boshqarishning nazariy-metodologik asoslari va institutsional mexanizmlari.....	67
Sharipov H.A. Oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmuni va xo‘jalik yuritish shakli sifatidagi o‘ziga xos belgilari.....	71
Турдиева Я. Анализ коррупционных рисков в системе гчп в сфере дошкольного образования.....	75
Vaxidov A.K. Personalni tanlash va ishga yollashning xorijiy tajribalari.....	78
Gaymatova D.G’. Biznes faoliyatini samaradorligini oshirishda iqtisodiy-matematik tahlil.....	83
Pardayev E.E. Xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi.....	87
Ibragimova S.A., Muradov Sh.D. Aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruvida innovatsion usullarni joriy etishning zamonaviy tendensiyalari.....	91
Адилов Б.Б. Социальные услуги в Республике Узбекистан: современное состояние, проблемы и перспективы развития.....	96
Yoqubova Z.T. Tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlashning konseptual asoslari.....	101
Saidaxmedova N.I., Aripov A.S. Oliy ta’lim tashkilotlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy nazariyalarning metodologik ahamiyati.....	106
Abduvoyeva X.Sh. O‘zbekistonda davlat ijtimoiy xarajatlarining aholi farovonligiga ta’sirining korrelyatsion–regression tahlili.....	111
Умаров А.А. Хорижий тажрибаларга асосан янги банк хизматларини жорий этилишини ривожлантириш натижасида тижорат банкларини хизматлар жозибadorлигини ошириш...	116
Shoraximova Z.N. «O‘zbekistonda sug‘urta kompaniyalarida qayta sug‘urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligini baholash».....	120
Умурзакова З.С. Меҳнат омилидан фойдаланишни такомиллаштириш йўллари.....	126
Karimov X.O. Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirishning institutsional strategiyalari.....	130

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

Aхунов М.А. Корхона иқтисодий самарадорлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари.	134
Ахмаджонов С.С. Корхона асосий фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг ижтимоий-иқтисодий самараси.....	138
Abdullayeva Sh.A. Veb-texnologiyaga asoslangan bir turdagi tovar zaxiralarini boshqarish va amaliy masalalarni optimallashtirish.....	142
Дусанов С.М. Таълим тизимида рақобат муҳитини ривожлантиришнинг молиявий ресурслардан фойдаланиш аҳамияти.....	146
Mamarajabov A.S. Tadbirkorlik subyektlarining tashqi savdo faoliyati natijalarini reytinglash va undan foydalanish masalalari.....	151
Nigmatova D.Z., Amanov E.G’. Kadrlar qo‘nimsizligining korxona samaradorligiga ta’siri.....	157
Ikromjonova M.U. To‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning iqtisodiy mohiyati va tarkibi.....	160
Madaminjonov A.O. To‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini rivojlantirishning iqtisodiy jihatlarini.....	164
Jamoliddinova S.S. Ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, tarkibi va ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi o‘rni.....	168
Akbaraliyev A.E. O‘zbekiston Respublikasida investitsiya siyosati va investitsiya dasturlarining iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni.....	173
Эрматова С.И. Учет обязательств в хозяйствующих субъектах.....	178
Maxsudov Sh.S. To‘qimachilik sanoati korxonalar faoliyati samaradorlikni monitoring qilishning ahamiyati.....	181
Boyev X.I., Adilov B.B. Mahalliy byudjetlar barqarorligi — ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash omili sifatida.....	186
Raxmonova N.A. Biznes ta’limida raqamli transformatsiya va innovatsion o‘qitish strategiyalari.....	190
Якубова Д.М. Применение экономико-математических моделей в промышленном производстве.....	194
Ibrohimov N.B., Jabbarov K.Y. Aylanma iqtisodiyotga o‘tishning fundamental asoslari: chiziqli modelning cheklovlari va barqaror rivojlanish imkoniyatlari.....	198
Matyoqubova D.O. Biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilish.....	202
Rahmatullayeva F. Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligi rivojlanishining tarmoqlararo diversifikatsiyasi va iqtisodiy faollikka ta’siri.....	206
Mamajonov L.A. Mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash yo‘nalishlari.....	209
Давруков Ф.У. Инновационные механизмы демонополизации в условиях цифровой трансформации экономики Республики Узбекистан.....	213
Убайдуллаева Н.Р. Роль перестрахования в управлении катастрофическими рисками и обеспечении финансовой устойчивости страховых компаний.....	222
Abdullayev A.A. Tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirish mexanizmlari.....	227
Alimov O.N. O‘zbekiston Respublikasida jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti tizimining huquqiy asoslari va rivojlanish istiqbollari.....	230
Sultonov B.M. Oilaviy korxonalar faoliyatini boshqarishda va boshqaruv mexanizmi bo‘yicha institutsional asoslari.....	235
Mamajonova N.A. Innovatsion rivojlanish sharoitida iqtisodiy tizimlarni boshqarish nazariyalarining transformatsiyasi hamda uning evolyutsiyasi.....	239
Sanaqulova A. O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga o‘tish: muammolar va imkoniyatlar.....	243
Nazarov N.N. Hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirishning metodologik asoslarini takomillashtirish.....	247
Toshpulatov A.M. Qurilish materiallari sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajminiga oid qarashlar va uning mohiyati.....	251
Sanaqulova A., Ochilova M. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot.....	254
Umarov I.Y. Xalqaro darajada sifat menejmenti va ISO standartlarini rivojlanish tendensiyalari tahlili....	257

**O‘ZBEKISTON ELEKTROENERGETIKASINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION
TEKNOLOGIYALAR VA “YASHIL” ENERGETIKANING O‘RNI**

**РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И «ЗЕЛЁНОЙ» ЭНЕРГЕТИКИ В
РАЗВИТИИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ УЗБЕКИСТАНА**

**THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND “GREEN” ENERGY IN THE
DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN’S ELECTRIC POWER INDUSTRY**

Tursunov Alisher Muhamadnazirovich,
(ТДТУ i.f.n., professor).

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekiston elektroenergetika tizimining hozirgi holati tahlili asosida uni rivojlantirishda innovatsiyalar, quyosh va shamol energetikasi, energiyani saqlash texnologiyalari hamda “aqlli” elektr tarmoqlarining energetika tizimi barqarorligi va ishonchliligini ta’minlashdagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: elektroenergetika, “yashil” energetika, innovatsion texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya samaradorligi, energiyani saqlash, “aqlli” elektr tarmoqlari.

В статье на основе анализа текущего состояния электроэнергетической системы Узбекистана освещается роль инноваций, солнечной и ветровой энергетики, технологий хранения энергии, а также «умных» электрических сетей в обеспечении устойчивости и надежности энергетической системы и развитии отрасли.

Ключевые слова: электроэнергетика, «зелёная» энергетика, инновационные технологии, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность, накопление энергии, «умные» электрические сети.

Based on the analysis of the current state of Uzbekistan's electric power system, the article highlights the role of innovations, solar and wind energy, energy storage technologies, and “smart” power grids in ensuring the stability and reliability of the energy system and developing the sector.

Keywords: electric power industry, green energy, innovative technologies, renewable energy sources, energy efficiency, energy storage, smart grids.

Hozirgi global energetik o‘zgarishlar sharoitida iqlim o‘zgarishi, an’anaviy energiya resurslarining cheklanganligi va energiyaga bo‘lgan talabning doimo o‘sib borishi “yashil” iqtisodiyotga o‘tishni taqozo etmoqda. Ushbu jarayonda elektroenergetika sohasi muhim o‘rin tutib, innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali energiya ishlab chiqarish va taqsimlash tizimlarining samaradorligi, ishonchliligi hamda ekologik barqarorligini oshirish imkonini beradi. Shu jihatdan, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiyani saqlash texnologiyalari va “aqlli” elektr tarmoqlarini rivojlantirish O‘zbekiston elektroenergetikasini modernizatsiya qilish va “yashil” iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonning energetika sektori so‘nggi yillarda sezilarli o‘sish va transformatsiya jarayonini boshdan kechirdi. 2017–2024 yillarda elektr energiyasi ishlab chiqarish 38 foizga oshib, 81,5 mlrd kVt·soatga yetdi va xususiy sektorning ulushi 24 foizgacha oshirildi, shu bilan birga qayta tiklanuvchi energiya manbalari umumiy ishlab chiqarishda 16 foizni tashkil qildi [2]. Shuningdek, 2017–2025 yillarda energetika sohasiga 35 mlrd dollar xorijiy investitsiyalar jalb qilindi, 9 000 MVt yangi quvvatlar ishga tushirildi va elektr energiyasi ishlab chiqarish 60 mlrd kVt·soatdan 85 mlrd kVt·soatga ko‘tarildi [3]. Bu natijalar O‘zbekistonda energetik infratuzilmani modernizatsiya qilish, xususiy sektor faolligini oshirish va “yashil” energiya manbalarini rivojlantirish orqali barqaror va samarali energetika tizimini shakllantirish yo‘lidagi muhim yutuqlar sifatida baholanishi mumkin.

Shu bilan birga, O‘zbekistonda elektr energiyasiga bo‘lgan talab muttasil oshib bormoqda. 2019-yildan beri elektr energiyasiga bo‘lgan talab taklifdan 3 foizga ortib bormoqda. Shu bilan birga, elektr energiyasi ishlab chiqarish yalpi ichki mahsulot o‘lishiga nisbatan (o‘rtacha 5–6 foiz) pastroq bo‘lib, ya‘ni o‘rtacha 2,5–2,7 foizni tashkil etmoqda. Mamlakatning energiya ishlab chiqarish quvvati elektr energiyasiga bo‘lgan o‘lib borayotgan talabni to‘liq qondira olmayapti. Elektr taqchilligi qo‘shni davlatlardan import hisobidan qoplanmoqda: Turkmanistondan 64 foiz, Tojikistondan 20,3 foiz, Qozog‘istondan 11,3 foiz va Qirg‘izistondan 4,4 foiz [4].

Biroq, O‘zbekiston energiya samaradorligini oshirishga to‘sqinlik qilayotgan bir qator muammolarga duch kelmoqda. So‘nggi o‘n yilliklarda yalpi ichki mahsulotning energiya sig‘imi pasayganiga qaramay, mamlakat iqtisodiyoti hanuzgacha dunyodagi eng ko‘p energiya talab qiluvchi iqtisodiyotlardan biri bo‘lib qolmoqda. Mutaxassislar ma‘lumotlariga ko‘ra, iqtisodiyotning energiya sig‘imi rivojlangan mamlakatlarnikidan 2–2,5 baravar yuqori [5].

Bu holatning vujulga kelishiga bir necha asosiy sabablar mavjud: energiya sig‘imi yuqori bo‘lgan an‘anaviy texnologiyalar va eskirgan uskunalardan foydalanish; elektr va issiqlik ta‘minoti tarmoqlarida eskirgan uzatish liniyalari va past samarali turbinalardan foydalanish; energiya tejamkor texnologiyalarning yetarli darajada qo‘llanilmasligi; shuningdek, energiya iste‘molini nazorat qilish va samaradorlikni oshirish tizimlarini to‘liq joriy etish zarurati.

Energiya samaradorligini oshirish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, korxonalarning raqobatbardoshligini oshiradi va iqtisodiy o‘lishni rag‘batlantiradi. Energiya tejamkor texnologiyalar yoqilg‘i sarfini qisqartiradi, chiqindilarni kamaytiradi va ekologik bosimni yumshatadi. Kogeneratsiya, yuqori samarali turbinalar va raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali umumiy foydali ish ko‘ffitsiyenti oshadi, bu esa energiya xavfsizligi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Shu nuqtai nazardan, elektr energetikasi tarmog‘ini yanada rivojlantirish, uning raqobatbardoshligi va barqarorligini ta‘minlash mavjud muammolarni faqat an‘anaviy usullar orqali hal etish bilan cheklanib qolmasdan, zamonaviy innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, energiyani saqlash texnologiyalarini rivojlantirish hamda “aqlli” elektr tarmoqlarini joriy etish sohadagi tizimli kamchiliklarni bartaraf etishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda jahon miqyosida quyosh, shamol va gidroenergetik qurilmalar kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish jadal sur‘atlarda o‘lib bormoqda. Bu esa qazib olinadigan yoqilg‘i turlariga bo‘lgan qaramlikni kamaytirish va uglerod chiqindilarini qisqartirishga xizmat qilmoqda. Biroq mazkur jarayon bir qator murakkab masalalar bilan bog‘liq bo‘lib, ular qatoriga qayta tiklanuvchi energiya manbalarining uzluksiz emasligi, ushbu texnologiyalarni mavjud energetika tizimlariga integratsiya qilish muammolari hamda yangi infratuzilmaviy yechimlarni topish va amaliyotga tadbiq etish zarurati kiradi.

O‘zbekistonda elektr energetikasi sohasi faol modernizatsiya bosqichida bo‘lib, bunda innovatsion texnologiyalar markaziy o‘rinni egallaydi. Energetikadagi innovatsion texnologiyalarning asosiy yo‘nalishlaridan biri qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hisoblanadi. So‘nggi yillarda quyosh va shamol energetikasi xarajatlarining sezilarli darajada pasayishi ularni an‘anaviy energiya manbalariga nisbatan iqtisodiy jihatdan raqobatbardosh qilmoqda. Xususan, hozirgi kunda issiqlik elektr stansiyalarida bir kilovatt-soat elektr energiyasining tannarxi 5–6 sentni tashkil etsa, quyosh va shamol elektr stansiyalarida ushbu ko‘rsatkich o‘rtacha 3 sentga tengdir [2].

“Yashil” energetikaning muhim tarkibiy qismi energiyani saqlash texnologiyalari hisoblanadi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining asosiy muammolaridan biri ularning uzluksiz emasligidir: quyosh energiyasi faqat kunduzgi vaqt mavjud bo‘lsa, shamol energiyasi barqaror bo‘lmasligi mumkin. Ushbu cheklovlarini bartaraf etish maqsadida akkumulyatorli energiya saqlash texnologiyalari, gidroakkumulyator stansiyalari hamda vodorodli energiya saqlash kabi yangi energiya saqlash usullari jadal rivojlanmoqda. Energiya saqlash texnologiyalari yuqori ishlab chiqarish davrlarida ortiqcha energiyani jamlash va kam ishlab chiqarish davrlarida undan foydalanish orqali energiya ta‘minotining barqarorligi va ishonchliligini ta‘minlaydi.

Innovatsion texnologiyalar faqat ishlab chiqarish jarayonlari bilan cheklanib qolmaydi. Energetika tizimlarining barqarorligi va samaradorligini ta'minlashda intellektual yoki "aqlli" tarmoqlar ham katta ahamiyatga ega. Zamonaviy "aqlli" tarmoqlar axborot texnologiyalari va Internet ashyo (IoT) qurilmalarini birlashtirib, elektr energiyasi iste'molini real vaqt rejimida boshqarish va monitoring qilish imkonini beradi. Bu esa energiya yo'qotishlarini kamaytirish, tarmoqlar ish samaradorligini oshirish va infratuzilmaga tushadigan yuklamani pasaytirishga xizmat qiladi.

Bunday tarmoqlarning asosiy afzalligi shundaki, ular energiyaga bo'lgan talab va taklifdagi o'zgarishlarga moslasha oladi hamda o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalarini samarali integratsiya qilish imkonini beradi. "Aqlli" tarmoqlarni boshqarish tizimlari real vaqt ma'lumotlari va algoritmlar yordamida energiya oqimlarini avtomatik tarzda tartibga soladi, shuningdek, tarmoqlar ish faoliyatining ishonchliligini ta'minlaydi va energiya ta'minotiga bo'lgan tashqi ta'sirlarga chidamliligini oshiradi.

Mavjud energetika tizimlarini modernizatsiya qilish katta hajmdagi investitsiyalar va uzoq muddatli rejalashtirishni talab etadi. Yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalarini joriy etish, jarayonlarni avtomatlashtirish, transformator va taqsimlash stantsiyalarini yangilash tarmoqlarning moslashuvchanligi va ishonchliligini oshirish uchun juda muhim hisoblanadi. "Aqlli" texnologiyalarni joriy etish esa uy tomonlariga o'rnatilgan quyosh panellari va kichik shamol qurilmalari kabi mahalliy va taqsimlangan energiya manbalarini keng miqyosda tarmoqqa integratsiya qilish imkonini beradi.

"Yashil" energetikaga o'tish, erishilgan texnologik yutuqlarga qaramasdan, bir qator jiddiy qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lib, ularni hal etish kompleks yondashuvni talab qiladi. Eng muhim muammolardan biri quyosh va shamol energetikasi kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalarini mavjud energetika tizimlariga integratsiya qilishdir. Ularning ishlab chiqarishi ob-havo sharoitlariga bog'liq bo'lganligi sababli energiya ta'minotining barqarorligi va ishonchliligini ta'minlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Ushbu muammoni hal etish uchun akkumulyator va gidroakkumulyator stantsiyalari kabi energiya saqlash tizimlarini rivojlantirish, shuningdek, talabni boshqarish texnologiyalarini joriy etish zarur. Bundan tashqari, transport va isitish sohasining keng ko'lamli elektrifikatsiyalanishi (elektromobillar va issiqlik nasoslariga o'tish) infratuzilmaga qo'shimcha talablarni yuzaga keltiradi.

Bu yo'nalishlarda mamlakatimiz bir qator ishlarni olib bormoqda. Toza energiyaga o'tish tabiiy gaz iste'molini qariyb 7 milliard kub metrga qisqartirish hamda atmosferaga 11 million tonna zararli moddalar chiqarilishining oldini olish imkonini beradi. Shuningdek, umumiy quvvati 1 245 MVt bo'lgan 10 ta energiya saqlash tizimi ishga tushirilishi e'lon qilindi. Ushbu tizimlar pik yuklamalar vaqtida qo'shimcha 1,5 milliard kVt-soat elektr energiyasi yetkazib berilishini ta'minlaydi. Energetika tizimining ishonchliligini mustahkamlash maqsadida 11 ta yirik podstantsiya hamda 420 kilometr yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari foydalanishga topshirildi. Davlat rahbari ta'kidlaganidek, mazkur obyektlar butun energetika tizimining barqaror va uzluksiz ishlashiga xizmat qiladi [3].

"Yashil" energetikani rag'batlantirishga qaratilgan aniq va barqaror qonunchilik bazasi innovatsiyalarning to'siqsiz rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Barcha qiyinchiliklarga qaramasdan, energetika sohasining istiqbollari juda umidli. 2030 yilga qadar umumiy generatsiyada "yashil" energiya ulushini 50 foizdan ortiqqa yetkazish rejalashtirilgan. Xususan, umumiy quvvati 164 MVt bo'lgan 3 mingta mikro GES, shuningdek, 750 MVt quvvatli kichik quyosh va shamol elektr stantsiyalarini ishga tushirish ko'zda tutilgan.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiyalar hajmining ortishi, energiya saqlash texnologiyalari va "aqlli" tarmoqlarni rivojlantirish barqaror va samarali energetika tizimlarini yaratish uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Xalqaro investitsiyalarni jalb qilish va texnologik bilimlar almashinuvini kengaytirish ham muhim ahamiyatga ega.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiyalarni oshirish, "yashil" energetikani rag'batlantiruvchi qonunchilikni mustahkamlash va infratuzilmani modernizatsiya qilish 2030 yilga qadar energiya tizimini barqaror, samarali va ekologik toza shakllantirishga imkon yaratadi. Shu tarzda, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va tizimli yondashuvlar qo'llanilishi

O‘zbekiston energetika sohasining raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Shunday qilib, hozirgi global energetik o‘zgarishlar sharoitida O‘zbekiston elektr energetikasi tizimini modernizatsiya qilish va uning raqobatbardoshligini oshirish faqat an’anaviy usullarga tayanib amalga oshirilmaydi. Buning uchun innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, energiyani saqlash tizimlarini tatbiq etish hamda “aqlli” elektr tarmoqlarini kengaytirish zarur.

So‘nggi yillarda quyosh, shamol va gidroenergetik qurilmalardan foydalanish sezilarli darajada oshib, qazib olinadigan yoqilg‘ilarga bo‘lgan qaramlikni kamaytirishga va uglerod chiqindilarini qisqartirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, energiya saqlash texnologiyalari va “aqlli” tarmoqlar energiya ta’minotining barqarorligini oshirib, ortiqcha energiyani jamlash, talabni boshqarish va mahalliy energiya manbalarini tizimli ravishda integratsiya qilish imkonini beradi.

Ushbu yondashuv O‘zbekiston energetika tizimining samaradorligini oshirish, xususiy sektor faolligini kuchaytirish va “yashil” iqtisodiy rivojlanishga erishish yo‘lida muhim omil hisoblanadi. 2030 yilga kelib umumiy generatsiyada “yashil” energiya ulushini sezilarli darajada oshirish rejalashtirilgan, bu esa mamlakatning raqobatbardosh va ekologik barqaror energetika tizimini shakllantirish imkonini beradi. Shu bois, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va tizimli yondashuvlar O‘zbekiston energetika sohasining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Allaev K.R. Zamonaviy energetika va uning rivojlanish istiqbollari. Akademik A.U. umumiy tahriri ostida. – T.: "Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi", 2021. 952 b.
2. <https://president.uz/ru/lists/view/7842>
3. https://uza.uz/ru/posts/na-stranicax-mirovoy-pressy_792038
4. <https://strategy.uz/index.php?news=1644&lang=ru>
5. Energy of Uzbekistan: transition to market relations and increasing generation — UzDaily.uz

**RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA ENERGETIKA SANOATI KORXONALARINING
BARQAROR RIVOJLANISH OMILLARI**

**ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ**

**FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ENERGY INDUSTRY
ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION**

Abdulazizov Abdurashid Abduazim o‘g‘li

Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada energetika sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlashga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillar kompleks tarzda tahlil qilingan. Unda bozor iqtisodiyoti va uni raqamlashtirish sharoitida energetika korxonalari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, xususan, iste'mol bilan uzviy bog'liqlik, tarif siyosatining ahamiyati hamda ishlab chiqarish va operatsion zaxiralarni optimal boshqarish masalalari yoritilgan. Shuningdek, tashqi muhit omillari iqtisodiy, siyosiy, demografik, ilmiy-texnik, ijtimoiy va ekologik omillar kesimida tizimlashtirilib, ularning korxona barqarorligiga bevosita va bilvosita ta'sir mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Energetika sanoati, barqaror rivojlanish, tashqi omillar, ichki omillar, iqtisodiy omillar, raqamlashtirish, tarif siyosati, moliyaviy barqarorlik, kadrlar salohiyati, raqobatbardoshlik.

В данной статье комплексно проанализированы внешние и внутренние факторы, влияющие на обеспечение устойчивого развития предприятий энергетической промышленности. Рассмотрены особенности деятельности энергетических предприятий в условиях рыночной экономики и ее цифровизации, в частности их тесная взаимосвязь с потреблением, значение тарифной политики, а также вопросы оптимального управления производственными и операционными резервами. Кроме того, факторы внешней среды систематизированы по экономическим, политическим, демографическим, научно-техническим, социальным и экологическим направлениям, раскрыты механизмы их прямого и косвенного воздействия на устойчивость предприятия.

Ключевые слова: энергетическая промышленность, устойчивое развитие, внешние факторы, внутренние факторы, экономические факторы, цифровизация, тарифная политика, финансовая устойчивость, кадровый потенциал, конкурентоспособность.

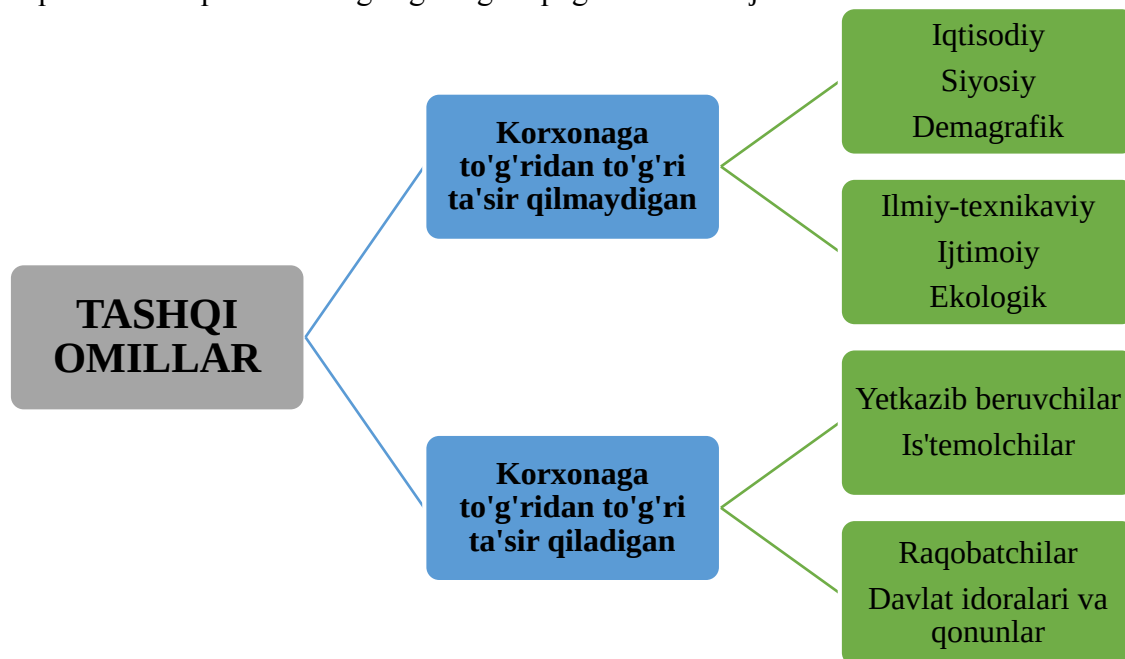
This article provides a comprehensive analysis of external and internal factors influencing the sustainable development of energy industry enterprises. It examines the specific features of energy enterprises' activities under market economy conditions and digitalization, particularly their close interconnection with consumption, the importance of tariff policy, and issues related to the optimal management of production and operational reserves. In addition, external environmental factors are systematized into economic, political, demographic, scientific-technological, social, and environmental categories, and the mechanisms of their direct and indirect impact on enterprise sustainability are revealed.

Keywords: energy industry, sustainable development, external factors, internal factors, economic factors, digitalization, tariff policy, financial sustainability, human capital, competitiveness.

Energetika sanoati korxonalari faoliyatining asosiy muhim xususiyati ularning iste'mol bilan uzviy bog'liqligi bo'lib, bu ishlab chiqaruvchi, uzatuvchi tizim kuchlaridan optimal foydalanish

muammosini keltirib chiqaradi. Bozordagi noaniqlik sharoiti va elektr energiyasining notekis iste'moli energiya sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishi elektr energiyasini yetarli darajada ishlab chiqarishga asoslangan bo'lib, u belgilangan quvvatni, shuningdek zarur operatsion zaxiraning mavjudligini ta'minlashdan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida tashqi omillar energetika sanoati korxonasining barqarorligiga ta'sirini tahlil qilish uchun, avvalambor, ular bilan bevosita nima bog'liqligini aniqlab olish talab etiladi. Turli iqtisodchilarning ilmiy ishlarining tahlili asosida biz barqaror rivojlanishga ta'sir qiluvchi tashqi omillarning eng keng tarqalgan tasnifini ajratib ko'rsatishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm. Energetika sanoati korxonasining barqaror rivojlanishiga ta'sir etuvchi tashqi omillar tarkibi

1-rasmda keltirilgan tashqi omillarning har biri korxonaning barqaror rivojlanib borishiga o'ziga xos tartibda bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun ularning har birining ta'sirini batafsil tavsiflash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Umuman olganda jahon iqtisodiyotining va xususan milliy iqtisodiyotning farovonligi sanoat korxonalarining daromadli bo'lish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy omillarni tahlil qilishda quyidagi omillarni kiritish mumkin: moliya bozorlarining amaldagi rivojlanish holati, mamlakat iqtisodiyotining iqtisodiy inqirozga chidamlilik holati, ishlab chiqarishning umumiy pasayish darajasi, inflyatsiya darajasi, valyuta kurslarining bozordagi o'zgarishi va tovar narxi, tadbirkorlik faoliyati va aholining sotib olish qobiliyati, eksport yoki importning yomonlashishi mumkin bo'lgan sharoitlari, iqtisodiy blokada yoki sanksiyalar, iqtisodiy nizolar yoki kelishmovchiliklar.

Siyosiy kelishmovchilik va nizolar ko'rinishidagi turli xil omillar korxona faoliyati davomida mavjud tahdidlarning paydo bo'lish darajasiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, siyosiy barqarorlik, mintaqaviy va milliy siyosat, antimonopol siyosat, davlatning soliq va pul-kredit siyosati, harbiy operatsiyalarning mavjudligi shular jumlasidandir.

Ushbu turdagi omillar sohasidan qat'iy nazar barcha turdagi korxonalarga ta'sir qiladi. Ularga quyidagilar kiradi: tug'ilish darajasi, o'lim darajasi, aholining soni va o'sish sur'ati, migratsiya va aholi zichligi, aholining jinsi va yosh tarkibi, etnik tarkibi, ta'lim standartlarini takomillashtirish jarayoni, ishchi va boshqaruvchi xodimlar sonini ko'paytirish jarayoni.

Bugungi kunda ishlab chiqarish texnologiyalari yo'nalishidagi innovatsiyalarning rivojlanishi juda katta sur'atlarda kechmoqda. Shubhasiz, ular energetika sanoati korxonalarining faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Chunki, innovatsiyalar ishlab chiqarishni soddalashtiradi va faoliyat yuritish jarayonini tezlashtiradi. Bu omillarga quyidagilar kiradi: fan-texnikalarni

takomillashtirishning rivojlanganlik darajasi, texnologik o‘zgarish sur’ati, korxonaning innovatsiyani investitsion qo‘llab-quvvatlash darajasi, ilmiy va texnologik tadqiqotlarni olib borishda davlatning doimiy ishtiroki.

Ushbu omillar energetika korxonasi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning xususiyatiga, ishlab chiqarish uslubiga, ishlab chiqarish sharoitlariga, korxonaning bozordagi hatti-harakatlariga, mahsulot (elektroenergiya) va xizmatlarga bo‘lgan talabga ta’sir qiladi. Ular korxonaning iqtisodiy faoliyati shartlari va imkoniyatlarini, ularni joylashtirishni va natijada xarajatlarni aniqlashda yaqindan yordam beradi. Ijtimoiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: aholining bandlik yoki ishsizlik darajasi, kadrlarning malaka darajasi, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash darajasi, aholini ijtimoiy himoya qilish darajasi.

Ekologik muhit tabiiy resurslarning mavjudligini va atrofdagi tabiiy muhitning holatini tavsiflaydi, shu bilan birga bu jarayonni energetika korxonasining o‘zini ham iqtisodiy faoliyatida hisobga olishi kerak, chunki ular ushbu faoliyatni amalga oshirish shartlari va imkoniyatlariga bevosita ta’sir qiladi. Energetika sanoati korxonasining faoliyati ekologik muhit tomonidan qo‘yiladigan shartlarga qaratilgan bo‘ladi.

Quyida keltirilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir omillari tahlil qilinadi:

Energetika korxonasi barcha turdagi asosan tabiiy resurslarni, yetkazib beruvchilar orqali oladi, shuning uchun ular o‘zlarining majburiyatlarini vaqtida bajarishi, texnologik jarayonga mos kelishi, tovar aylanmasi hajmi va foydaga bevosita aloqador bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida korxonaning barqaror rivojlanishiga ta’sir qiladi.

Energetika sanoati korxonasining faoliyat yuritishi uning mahsulotlari (elektroenergiya)ga va xizmatlari (uzatish va taqsimlash)ga mijozlarni topish va mijozlarning talablarini to‘g‘ri qondirish qobiliyatiga bog‘liq. Binobarin, energetika korxonasi xaridorining ehtiyojlarini qondirish qobiliyati uning ichki jarayonlariga ta’sir qiladi, chunki aynan shu omil korxonaning xarajatlarini qoplashi yoki foyda ko‘rishini belgilaydi.

Raqobatchilar eng dinamik va jiddiy ta’sir qiluvchi tashqi omillardan biridir. Raqobatchilarga nafaqat bir xil mahsulotlar(elektroenergiya)ni taklif qiladigan, balki boshqa brendga ega muqobil energiya manbalarini tashkil qiluvchi va ishlab chiqaruvchi korxonalar ham kiradi. Raqamlashtirilayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida energetika sanoati korxonalari o‘z iste’molchilarining ehtiyojlarini raqobatchilari kabi samarali qondirmasa, ularning faoliyati natijalari salbiy oqibatga olib kelishi mumkin. Raqobatchilarni kam baholash va bozorlarni ortiqcha baholash hatto eng yirik korxonalarni ham katta yo‘qotishlarga va inqirozga olib keladi.

Davlat idoralari energetika sanoati korxonasiga nisbatan soliq tizimi, davlat va byudjet mulki orqali, shuningdek qonunchilik hujjatlari orqali ta’sir ko‘rsatadi. Energetika sanoati korxonalari qonun hujjatlari(soliq, mehnat muhofazasi)ga rioya qilishi shart. Aks holda u jarimalarni to‘lashi yoki hatto butunlay yo‘q bo‘lib ketishi mumkin.

Korxonaning barqaror rivojlantirishda ichki omillarga alohida e’tibor qaratish lozim, chunki ular bevosita korxona faoliyatiga va uni samarali yo‘lga qo‘yishda qo‘llaniladigan choralarga bog‘liq bo‘ladi.

Energetika korxonasining barqaror rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarga: tashkiliy, ishlab chiqarish, kadrlar, bozor, moliyaviy va ilmiy omillar kiradi.

Muhim ichki omil sifatida quyidagilarni ta’kidlash lozim, ularga korxonaning moliyaviy va kadr resurslaridir. Bu omillar bir-biri bilan o‘zaro aloqada bo‘lib turadi, ya’ni biri o‘zgarsa, ikkinchisi ham o‘zgarib boradi. Agar energetika sanoati korxonalari yetarli miqdordagi o‘z mablag‘iga, ya’ni foydaga ega bo‘lsa, bu raqobat muhitida o‘zini ishonchli his qilishga zamin yaratadi.

Kadrlar omiliga kelsak, bularga quyidagilar kiradi: hodimlarning malakasi va motivatsiyasi, shuningdek kadrlar almashinuvi va qo‘nimsizligidir. Shuni ta’kidlash kerakki, kadrlar qo‘nimsizligi qancha past bo‘lsa va hodimlarning malakasi yuqori bo‘lsa, korxona shuncha barqaror bo‘ladi. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, korxona muvaffaqiyatsizligining muhim qismi aynan boshqaruv hodimlarining malakasi, tajribasizligi yoki tajribaning yetishmasligi, ularning ichki muhitdagi o‘zgarishlarni hisobga olmasliklari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Bozor omillari, ya'ni korxonaning bozordagi raqobatbardoshligi to'liq boshqarilmaydigan omillarga bog'liq bo'lishi mumkin, chunki har kuni yangi korxonalar paydo bo'ladi hamda yangi turdagi energiya manbalarini taklif qiladi, bu esa keyinchalik ushbu energetika sanoati korxonasining raqobatbardoshlik darajasini pasayishiga olib keladi.

Ilmiy omillar asosan korxonada qo'llanilishi mumkin bo'lgan zamonaviy ishlab chiqarish usullari va innovatsion texnologiyalarning joriy qilinganligi bilan belgilanadi. Bunda korxona qanchalik zamonaviy uskunalardan foydalanib elektroenergiya ishlab chiqarsa samaradorlik darajasi va barqarorlikka erishish ham shunchalik oson kechadi.

Shunday qilib, tadqiqotlar asosida shuni aytish mumkinki, energetika sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan ichki omillar korxona faoliyatini tartibga solish imkoniyatini oshiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, energetika sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishi ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, u tashqi va ichki omillarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Tashqi muhit omillari korxona faoliyati uchun umumiy shart-sharoitlarni belgilab bersa, ichki omillar ushbu shart-sharoitlarga moslashuvchanlik va samarali boshqaruv imkoniyatlarini yaratadi. Ayniqsa, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, kadrlar salohiyatini oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish energetika korxonalarining raqobatbardoshligi va barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois, energetika sanoati korxonalarida barqaror rivojlanishga erishish uchun omillarni alohida emas, balki kompleks va tizimli boshqarish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Савицкая Г.В. Экономический анализ: учебник. 14-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2011. 649 с./
2. Родионова В.М. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции /. – М.: Перспектива, 2010.
3. Л.Г. Скамай, М.И. Трубочкина. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 201 с.
4. Иванова Л.И. Развитие методики анализа финансовой устойчивости как способа достижения объективной оценки финансового состояния организации [Электронный ресурс] / Л.И. Иванова, А. С. Бобылева // Менеджмент в России и за рубежом. – 2013. – № 2. – С. 35.

**ЭЛЕКТРОТЕХНИКА САНОАТИ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
ЖАРАЁНИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР**

**ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ ПРОЦЕСС НА
ПРЕДПРИЯТИЯХ ЭЛЕКТРОТЕХНИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

**FACTORS AFFECTING THE PRODUCTION PROCESS AT ELECTRICAL
ENGINEERING INDUSTRY ENTERPRISES**

Jurayev Dilmurod Alisherovich

Toshkent Davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Аннотация

Мазкур мақолада электротехника саноати корхоналарида ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи асосий омиллар ва ушбу жараёнда юзага келаётган мавжуд муаммолар илмий ва амалий жиҳатдан комплекс таҳлил қилинган. Тадқиқотда ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигига таъсир кўрсатувчи моддий-техник, технологик, кадрлар, молиявий ҳамда ташқи муҳит омилларининг мазмуни очиб берилган. Шунингдек, электротехника саноати корхоналари фаолиятида кузатилаётган асосий муаммолар, жумладан, ускуналарнинг эскириши, импортга боғлиқлик, малакали кадрлар етишмаслиги ва молиявий чекловлар таҳлил қилинган. Мақолада ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича илмий-амалий хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: электротехника саноати, ишлаб чиқариш жараёни, ишлаб чиқариш омиллари, технологик ривожланиш, кадрлар салоҳияти, молиявий ресурслар, рақобатбардошлик, саноат иқтисодиёти.

В данной статье с научной и практической точек зрения комплексно проанализированы основные факторы, влияющие на производственный процесс на предприятиях электротехнической промышленности, а также существующие проблемы, возникающие в ходе данного процесса. В исследовании раскрыто содержание материально-технических, технологических, кадровых, финансовых и факторов внешней среды, оказывающих влияние на эффективность производственного процесса. Кроме того, проанализированы основные проблемы, наблюдаемые в деятельности предприятий электротехнической промышленности, в частности износ оборудования, зависимость от импорта, дефицит квалифицированных кадров и финансовые ограничения. В статье сформулированы научно-практические выводы по совершенствованию производственного процесса и повышению экономической эффективности предприятий.

Ключевые слова: электротехническая промышленность, производственный процесс, факторы производства, технологическое развитие, кадровый потенциал, финансовые ресурсы, конкурентоспособность, экономика промышленности.

This article provides a comprehensive scientific and practical analysis of the main factors influencing the production process at electrical engineering industry enterprises, as well as the existing problems arising in this process. The study reveals the content of material-technical, technological, human resources, financial, and external environmental factors that affect the efficiency of the production process. In addition, the key problems observed in the activities of electrical engineering enterprises—such as equipment wear and obsolescence, dependence on imports, shortage of qualified personnel, and financial constraints—are analyzed. The article formulates scientific and practical conclusions aimed at improving the production process and increasing the economic efficiency of enterprises.

Keywords: electrical engineering industry, production process, factors of production, technological development, human capital, financial resources, competitiveness, industrial economics.

Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида электротехника саноати стратегик аҳамиятга эга тармоқлардан бири ҳисобланади. Ушбу соҳа саноат, энергетика, транспорт, алоқа ва маиший хизматлар тизимининг техник асосини ташкил этади. Шу боис электротехника саноати корхоналарининг барқарор фаолият юритиши ва юқори иқтисодий самарадорликка эришиши миллий иқтисодиёт ривожланишининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти ва рақобат муҳитининг кучайиши шароитида электротехника саноати корхоналари ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва маҳсулот сифатини оширишга қаратилган комплекс ёндашувни талаб этади. Бироқ амалиётда ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи кўплаб омиллар мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари корхоналар фаолиятида жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Ишлаб чиқариш жараёни электротехника саноати корхоналари фаолиятининг асосий босқичи бўлиб, у хомашё ва ресурсларни тайёр маҳсулотга айлантириш жараёнини ифодалайди. Ушбу жараённинг самарадорлиги ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш даражаси, технологик ҳолат ва бошқарув тизимига бевосита боғлиқдир.

Электротехника саноати юқори технологик тармоқ бўлганлиги сабабли ишлаб чиқариш жараёнида аниқлик, сифат ва стандартларга қатъий риоя қилиш талаб этилади. Бу эса ишлаб чиқаришни ташкил этишда илмий-техник ютуқлардан фойдаланишни тақозо қилади.

Ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи асосий омиллар:

Моддий-техник ресурслар ишлаб чиқариш жараёнининг моддий асосини ташкил этади. Электротехника саноати корхоналарида хомашё, бутловчи қисмлар, асбоб-ускуналар ва энергия ресурслари билан таъминланганлик даражаси ишлаб чиқариш ҳажми ва маҳсулот сифатига катта таъсир кўрсатади. Айниқса, импорт қилинадиган бутловчи қисмларга юқори даражада боғлиқлик ишлаб чиқариш жараёнидаги асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Технологик омиллар. Замонавий технологиялардан фойдаланиш электротехника саноатида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим шarti ҳисобланади. Бироқ кўплаб корхоналарда асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши, автоматлаштириш даражасининг пастлиги ишлаб чиқариш харажатларининг ортишига олиб келмоқда.

Кадрлар омиллари. Электротехника саноати юқори малакали муҳандис-техник кадрларни талаб қилади. Амалда эса кадрлар тайёрлаш тизимининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларига тўлиқ мос келмаслиги, кадрлар қўнимсизлиги ва ёш мутахассисларнинг етишмаслиги ишлаб чиқариш жараёнига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Молиявий омиллар. Ишлаб чиқариш жараёнини барқарор таъминлаш молиявий ресурслар билан чамбарчас боғлиқ. Айланма маблағлар етишмаслиги, инвестиция ресурсларига чекланган кириш ва кредит маблағларининг қимматлиги электротехника саноати корхоналари ривожланишини чекламоқда.

Ташқи муҳит омиллари. Давлат тартибга солиш сиёсати, техник стандартлар, солиқ тизими, энергия ресурслари нархи ҳамда бозордаги рақобат даражаси ишлаб чиқариш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатади. Айниқса, энергия сифими юқори бўлган тармоқ учун электр энергияси нархининг ўсиши муҳим муаммолардан ҳисобланади.

Электротехника саноати корхоналари фаолиятига таъсир этувчи ташқи муҳит омиллари ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлиги, барқарорлиги ва рақобатбардошлигига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи муҳим омиллар мажмуини ташкил этади. Ушбу омиллар корхонанинг ички бошқаруви доирасида тўлиқ назорат қилиб бўлмайдиган, бироқ уларга мослашиш ва стратегик қарорлар қабул қилиш орқали таъсирини юмшатиш мумкин бўлган омиллар ҳисобланади.

Аввало, давлатнинг саноат сиёсати ва тартибга солиш механизмлари ташқи муҳитнинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Солиқ сиёсати, божхона тартиб-таомиллари, техник

регламентлар ва стандартлар электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Айниқса, маҳсулот сифати ва хавфсизлигига қўйиладиган давлат стандартларининг қатъийлашуви корхоналардан қўшимча харажатлар ва технологик янгиланишни талаб этади.

Ташқи муҳит омиллари таркибида бозор конъюнктураси ва рақобат муҳити ҳам алоҳида ўрин тутати. Электротехника саноатида ички ва ташқи бозорларда рақобатнинг кучайиши, янги ишлаб чиқарувчиларнинг бозорга кириб келиши ҳамда импорт маҳсулотларининг улуши ошиши корхоналарнинг ишлаб чиқариш стратегиясига таъсир кўрсатади. Бундай шароитда маҳсулот таннархини пасайтириш, сифатни ошириш ва ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш асосий вазифалардан бирига айланади.

Шунингдек, ташқи иқтисодий омиллар, хусусан, валюта курсларининг ўзгариши, инфляция даражаси ва ташқи савдо шартлари электротехника саноати корхоналари учун катта аҳамиятга эга. Чунки соҳада ишлатиладиган кўплаб хомашё ва бутловчи қисмлар импорт ҳисобидан таъминланади. Валюта курсининг кескин ўзгариши ишлаб чиқариш харажатларининг ортишига ва молиявий барқарорликнинг издан чиқишига олиб келиши мумкин.

Энергия ресурслари бозоридаги ҳолат ҳам ташқи муҳит омилларининг муҳим қисми ҳисобланади. Электротехника саноати корхоналари энергия сифими юқори бўлган тармоққа киргани сабабли электр энергияси, газ ва бошқа энергия ресурслари нархининг ўсиши ишлаб чиқариш таннархига бевосита таъсир кўрсатади. Шу боис, энергия ресурслари таъминотидаги узилишлар ёки нархлар ўзгариши ишлаб чиқариш жараёнининг барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бундан ташқари, ташқи муҳитнинг институционал омиллари — инвестиция муҳити, молия бозорларига кириш имкониятлари ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш дастурлари ҳам ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этади. Инвестиция муҳитининг яхшиланиши корхоналарга замонавий ускуналар харид қилиш, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш ва инновацион технологияларни жорий этиш имконини беради.

Умуман олганда, ташқи муҳит омиллари электротехника саноати корхоналари ишлаб чиқариш жараёнига доимий равишда таъсир кўрсатувчи динамик тизим ҳисобланади. Ушбу омилларни мунтазам мониторинг қилиш, уларнинг таъсирини олдиндан баҳолаш ва мослашувчан бошқарув қарорларини қабул қилиш электротехника саноати корхоналарининг барқарор фаолият юритиши ва иқтисодий самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Электротехника саноати корхоналарида мавжуд асосий муаммолар:

Юқорида келтирилган омиллар таъсири натижасида электротехника саноати корхоналари фаолиятида қуйидаги муаммолари шаклланган:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг юқори даражада эскириши;
- технологик янгиланишнинг секинлиги;
- импорт хомашё ва бутловчи қисмларга юқори боғлиқлик;
- малакали кадрлар етишмаслиги;
- молиявий ресурслар чекланганлиги;
- рақобатбардошликнинг пасайиши.

Таҳлиллар натижалари шуни кўрсатадики, электротехника саноати корхоналарида ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи омиллар ўзаро боғлиқ ва мураккаб тизимни ташкил этади. Ушбу омилларни комплекс бошқармасдан туриб ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкин эмас.

Шу боис, электротехника саноати корхоналарида технологик янгиланишни жадаллаштириш, кадрлар салоҳиятини ошириш, молиявий бошқарув механизмларини такомиллаштириш ҳамда ресурслардан самарали фойдаланиш иқтисодий самарадорлиқни таъминлашнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата. – М.: Альпина Паблишер, 2019.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 2018.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ВШЭ, 2020.
4. Каримов Н. Электротехника саноатида ишлаб чиқариш самарадорлиги. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021.
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Саноат статистикаси маълумотлари. – Тошкент, 2023.

UDK:338.45

KONCHILIK SANOATI KORXONALARIDA RESURS SALOHİYATIDAN SAMARALI FOYDALANISH

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

EFFICIENT USE OF RESOURCE POTENTIAL AT MINING INDUSTRY ENTERPRISES

Suyarov Shaxzod Salim o‘g‘li

Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada konchilik sanoati korxonalarida resurs salohiyatidan samarali foydalanish asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari ilmiy va amaliy jihatdan kompleks tahlil qilingan. Tadqiqotda resurs salohiyati tushunchasining iqtisodiy mazmuni, uning tarkibiy elementlari hamda sanoat korxonalari faoliyatidagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar aniqlanib, ularni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari konchilik sanoati korxonalarida barqaror iqtisodiy o‘rni ta’minlash, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va raqobatbardoshlikni oshirishda resurs salohiyatini kompleks boshqarish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. konchilik sanoati, resurs salohiyati, iqtisodiy samaradorlik, sanoat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish resurslari, moliyaviy resurslar, mehnat resurslari, investitsiyalar, raqobatbardoshlik.

В данной статье вопросы повышения экономической эффективности на предприятиях горнодобывающей промышленности на основе эффективного использования ресурсного потенциала проанализированы комплексно с научной и практической точек зрения. В исследовании раскрыто экономическое содержание понятия ресурсного потенциала, его структурные элементы, а также роль в деятельности промышленных предприятий. Кроме того, выявлены внутренние и внешние факторы, влияющие на повышение эффективности использования ресурсного потенциала, и обоснованы экономические механизмы их управления. Результаты исследования показывают необходимость комплексного управления ресурсным потенциалом для обеспечения устойчивого экономического роста, оптимизации производственных затрат и повышения конкурентоспособности предприятий горнодобывающей промышленности.

Ключевые слова: горнодобывающая промышленность, ресурсный потенциал, экономическая эффективность, экономика промышленности, производственные ресурсы, финансовые ресурсы, трудовые ресурсы, инвестиции, конкурентоспособность.

This article provides a comprehensive scientific and practical analysis of issues related to increasing economic efficiency at mining industry enterprises through the efficient use of resource potential. The study reveals the economic essence of the concept of resource potential, its structural components, as well as its role in the activities of industrial enterprises. In addition, internal and external factors influencing the improvement of resource potential utilization efficiency are identified, and economic mechanisms for their management are substantiated. The research results demonstrate the necessity of integrated management of resource potential to ensure sustainable economic growth, optimize production costs, and enhance the competitiveness of mining industry enterprises.

Keywords: mining industry, resource potential, economic efficiency, industrial economics, production resources, financial resources, labor resources, investments, competitiveness.

Bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarining barqaror faoliyat yuritishi va iqtisodiy samaradorligini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi. Ayniqsa, konchilik sanoati kabi kapital sig‘imi yuqori, texnologik jihatdan murakkab va tabiiy resurslarga bevosita bog‘liq tarmoqlarda resurslardan oqilona va samarali foydalanish iqtisodiy natijadorlikni belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida konchilik sanoati strategik ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu tarmoq sanoat ishlab chiqarish hajmi, eksport salohiyati va davlat byudjeti daromadlarida muhim ulushni egallaydi. Shu nuqtai nazardan, konchilik sanoati korxonalarida mavjud resurs salohiyatidan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Resurs salohiyati sanoat korxonasining mavjud va potensial imkoniyatlarini ifodalovchi murakkab iqtisodiy kategoriya bo‘lib, u ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish va iqtisodiy natijalarga erishish uchun zarur bo‘lgan barcha resurslar majmuini qamrab oladi. Konchilik sanoati korxonalarida resurs salohiyati quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi:

- tabiiy resurslar (yer osti boyliklari, xomashyo zaxiralari);
- ishlab chiqarish resurslari (asosiy fondlar, texnologik uskunalar);
- mehnat resurslari (ishchi kuchi, kadrlar salohiyati);
- moliyaviy resurslar (o‘z va jalb qilingan mablag‘lar);
- investitsion va innovatsion resurslar.

Mazkur resurslarning uyg‘un va mutanosib rivojlanishi konchilik sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini belgilaydi.

Zamonaviy sanoat iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy samaradorligini ta‘minlash, avvalo, mavjud resurs salohiyatidan foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Ayniqsa, konchilik sanoati korxonalari uchun resurs salohiyati masalasi alohida dolzarblik kasb etadi, chunki mazkur tarmoq yuqori kapital sig‘imi, uzoq investitsion davr, tabiiy resurslarga bog‘liqlik hamda murakkab texnologik jarayonlar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “resurs salohiyati” tushunchasi ko‘p qirrali kategoriya sifatida talqin qilinadi. Umumiy ma’noda, resurs salohiyati korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish, iqtisodiy natijalarga erishish va strategik maqsadlarini ro‘yobga chiqarish uchun zarur bo‘lgan barcha resurslar va imkoniyatlar majmuini ifodalaydi. Konchilik sanoati korxonalarida ushbu tushuncha nafaqat mavjud resurslar hajmini, balki ularni jalb etish, taqsimlash va samarali boshqarish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi.

Konchilik sanoatiga xos jihat shundan iboratki, bu tarmoqda resurs salohiyatining asosiy tayanchi tabiiy resurslar hisoblanadi. Yer osti boyliklari, foydali qazilmalar zaxiralari va ularning sifati ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy samaradorlikning dastlabki shartini belgilab beradi. Biroq zamonaviy sharoitda faqat tabiiy resurslarga tayanish yetarli emas. Ularni qazib olish va qayta ishlash jarayonlarida ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat va innovatsion resurslarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish resurslari tarkibiga asosiy fondlar, texnologik uskunalar, ishlab chiqarish infratuzilmasi va energiya ta‘minoti kiradi. Konchilik sanoatida asosiy fondlarning yuqori eskirishi va texnologik yangilanishga bo‘lgan ehtiyoj resurs salohiyatidan foydalanish

samaradorligini bevosita belgilaydi. Shu bois, ishlab chiqarish resurslarining texnik holati, quvvatlardan foydalanish darajasi va modernizatsiya jarayonlari iqtisodiy samaradorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Mehnat resurslari resurs salohiyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u nafaqat ishchi kuchi soni, balki kadrlarning malaka darajasi, tajribasi, mehnat unumdorligi va innovatsion faolligini ham qamrab oladi. Konchilik sanoatida texnologik jarayonlarning murakkabligi yuqori malakali mutaxassislar va muhandis-texnik xodimlarga bo‘lgan talabni oshiradi. Shu sababli, mehnat resurslarini samarali boshqarish resurs salohiyatidan foydalanishning muhim sharti hisoblanadi.

Moliyaviy resurslar korxonaning ishlab chiqarish va investitsion faoliyatini moliyalashtirish imkoniyatlarini belgilaydi. O‘z mablag‘lari, jalb qilingan kreditlar va investitsiyalar konchilik sanoati korxonalarining resurs salohiyatini kengaytirish va yangilashda muhim rol o‘ynaydi. Moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, rentabellikni oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, investitsion va innovatsion resurslar resurs salohiyatining istiqbolli tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Yangi texnologiyalarni joriy etish, raqamli yechimlardan foydalanish va energiya tejamkor uskunalarni qo‘llash konchilik sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. Bu jarayonlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan bir qatorda ekologik yuklamani kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, konchilik sanoati korxonalarida resurs salohiyati faqat resurslar yig‘indisi emas, balki ularni strategik boshqarish, o‘zaro muvofiqlashtirish va iqtisodiy natijalarga yo‘naltirish qobiliyatini ifodalovchi murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, resurs salohiyatining iqtisodiy mohiyatini chuqur tahlil qilish va uni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish konchilik sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Resurs salohiyati va iqtisodiy samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik. Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish jarayonida sarflangan resurslar va erishilgan natijalar o‘rtasidagi nisbat orqali aniqlanadi. Konchilik sanoatida yuqori kapital sig‘imi, uzoq investitsiya davri va texnologik murakkablik sababli resurslardan foydalanish samaradorligi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Resurs salohiyatidan samarali foydalanish:

- ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- asosiy fondlardan foydalanish darajasini yaxshilash;
- moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash;
- investitsion jozibadorlikni oshirish имконини beradi.

Navoiy KMK faoliyatida resurs salohiyatidan foydalanish holati. Navoiy kon-metallurgiya kombinati O‘zbekistonning eng yirik sanoat korxonalaridan biri bo‘lib, rangli va nodir metallar qazib olish va qayta ishlashga ixtisoslashgan. Korxona faoliyatida tabiiy resurslar yetakchi o‘rin tutsa-da, ishlab chiqarish, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi ham muhim ahamiyatga ega.

So‘nggi yillarda Navoiy KMKda:

- ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish;
- texnologik jarayonlarni optimallashtirish;
- kadrlar malakasini oshirish;
- investitsion loyihalarni amalga oshirish yo‘nalishlarida izchil ishlar olib borilmoqda.

Biroq, resurslardan foydalanishda mavjud ichki zahiralarni aniqlash va ularni samarali boshqarish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurati сақланиб қолмоқда.

Resurs salohiyatidan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari: Navoiy KMKda resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi:

- ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish;
- resurslardan foydalanish samaradorligini baholovchi integrallashgan ko‘rsatkichlarni joriy etish;
- mehnat resurslarini boshqarishda motivatsion mexanizmlarni kuchaytirish;
- moliyaviy resurslardan foydalanishni optimallashtirish;

- innovatsion va energiya tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish.

Konchilik sanoati korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish resurs salohiyatidan samarali foydalanish bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, resurslarni alohida emas, balki yagona tizim sifatida boshqarish konchilik sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishini ta’minlash imkonini beradi. Navoiy KMK misolida olib borilgan tahlillar resurs salohiyatini kompleks boshqarish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim sharti ekanligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Porter M. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press, 2018.
2. Schumpeter J. *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, 2017.
3. Castells M. *The Rise of the Network Society*. Wiley-Blackwell, 2020.
4. Karimov N., Raximov A. Konchilik sanoatida resurslardan foydalanish samaradorligi // *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*. – 2022. – №4.
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. *Sanoat statistikasi ma’lumotlari*. – Toshkent, 2023.
6. Navoiy kon-metallurgiya kombinati. *Yillik hisobotlar*. – Navoiy, 2019–2023.

УДК: 338.23

ЭНЕРГЕТИКА САНОАТИ KORXONALARINING Iшлаб чиқариш САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ Йўллари

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

WAYS TO IMPROVE THE PRODUCTION EFFICIENCY OF ENERGY INDUSTRY ENTERPRISES

Кариева Л.С. ТошДТУ

Саноат иқтисодиёти ва менежменти кафедраси доценти

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон энергетика тизимининг йирик иссиқлик электр станцияларидан бири — Навоий ИЭСда амалга оширилаётган модернизация, қувватларни янгилаш ва энергия тежовчи технологияларни жорий этиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш жараёнлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: энергетика самарадорлиги, Навоий ИЭС, комбинацияланган цикл (CCGT), иссиқлик электр станцияси, қувват юки, модернизация, энергия тежами, ёқилғи сарфи.

В статье анализируются процессы модернизации, обновления мощностей и повышения эффективности производства за счет внедрения энергосберегающих технологий на одной из крупнейших тепловых электростанций энергетической системы Узбекистана - Навоийской ТЭС.

Ключевые слова: энергоэффективность, Навоийская ТЭС, комбинированный цикл (CCGT), ТЭС, мощность, модернизация, энергосбережение, расход топлива.

The article analyzes the processes of modernization, renewal of capacities, and increasing production efficiency through the introduction of energy-saving technologies at one of the largest thermal power plants of the energy system of Uzbekistan - Navoi TPP.

Keywords: energy efficiency, Navoi TPP, combined cycle (CCGT), TPP, capacity, modernization, energy saving, fuel consumption.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ривожланиши ва саноат тармоқларининг модернизацияси бевосита энергетика ресурсларининг ишончли таъминоти ва самарали бошқарилишига боғлиқ. Мамлакатда электр энергияси истеъмоли йилдан-йилга ўсиб бормоқда, бу эса мавжуд электр станцияларнинг техник қайта жиҳозланиши, энергия тежамкор технологиялар ва рақамлаштирилган бошқарув тизимларини жорий этишни стратегик заруратга айлантирмоқда.

Ўзбекистон энергетика тизимидаги энг йирик ва стратегик аҳамиятга эга объектлардан бири – Навоий иссиқлик электр станцияси ҳисобланади. Охирги йилларда станцияда амалга оширилаётган кенг кўламли модернизация лойиҳалари, инвестицион дастурлар ва технологик қайта қуриш ишлари станциянинг ишлаб чиқариш самарадорлигини сезиларли даражада оширди. Иссиқлик электр станциялари умумий энергия ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини ташкил этгани учун уларда самарадорликни ошириш давлат стратегиясининг устувор вазифаларидан биридир. Навоий ИЭС — мамлакатдаги энг йирик иссиқлик станцияларидан бири бўлиб, Навоий вилояти Кармана туманида жойлашган ва асосий модернизация лойиҳалари айнан шу ерда амалга оширилмоқда.

Манбаларга кўра, станциянинг тарихий ўрнатилган қуввати 1250 МВт ни ташкил этади ва у мамлакат энергия таъминотида стратегик ўрин тутди. Охирги йилларда станцияда қатор йирик модернизация ва қувват янгилаш лойиҳалари амалга оширилмоқда. Модернизацияга қадар Навоий ИЭСда асосан анъанавий буғ-газ турбиналари фаолият юритган бўлиб, уларнинг самарадорлиги 34–36% атрофида эди. Бу кўрсаткич халқаро амалиётдаги замонавий иссиқлик станциялари учун кам ҳисобланади. Натижада: ёқилғи сарфи юқори бўлган, эксплуатацион харажатлар кескин ошган, ишлаб чиқариш қуввати етарлича самара билан фойдаланилмаган, CO_2 ва NO_2 чиқиндиларининг миқдори юқори бўлган. Навоий ИЭСнинг (модернизациядан олдин) асосий кўрсаткичлари табиий газ ёнилғи тури сарфланганда қуйидагича бўлган: умумий ўрнатилган қувват -1250 МВт; турбиналар самарадорлиги -34–36%; йиллик ишлаб чиқариш -6,5–7 млрд кВт·соат; йиллик газ сарфи - 1,2 млрд м^3 ташкил қилган.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, станциянинг турбиналар самарадорлиги нисбатан паст бўлган (34–36%). Бу кўрсаткич халқаро амалиётдаги стандарт (45–55%) дан анча паст. Ёқилғи сарфининг юқорилиги таннархни оширади, газ сарфи йиллик 1,2 млрд м^3 ни ташкил этган.

Навоий ИЭСда аниқланган асосий муаммолар қуйидагилардан иборат эди:

1. Эски ускуналарнинг эксплуатацион самарадорлигининг пастлиги.
2. Турбиналарнинг энергия бериш коэффициенти халқаро стандартларга мос келмаслиги.
3. Техник хизмат кўрсатиш жараёнларининг етарлича автоматлаштирилмаганлиги.
4. Ёқилғи ва ресурс сарфининг юқорилиги.
5. Экологик юкламаларнинг ошиши.

Ушбу муаммолар станциянинг ишлаш жараёнидаги камчиликларни бартараф этиш учун технологик модернизацияни талаб этди. Энергетика вазирлиги маълумотларига асосан, 2021 йилда Навоий ИЭСда ички электр таъминоти эҳтиёжларини қисман қоплаш мақсадида 1035 кВт (1 МВт) қуёш фотоэлектр станцияси ўрнатилди. Бу станция йилига тахминан 1,8 миллион кВт·соат электр энергияси ишлаб чиқариб, қарийб 400 минг м^3 табиий газ тежамини таъминлайди. Қуёш энергиясидан ёрдамчи қувват сифатида фойдаланиш истиқболлари станциянинг умумий эксплуатация харажатларини қисқартиришга хизмат қилмоқда. Станциянинг ёрдамчи эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида 1035 кВт қувватга эга фотоэлектр станция ўрнатилган. Бу қўшимча қувват манбаси бир қатор афзалликларни таъминлади. Булар: газ сарфининг қисқариши; электр энергиясининг бир қисми қайта тикланувчи манбадан олинishi; ишлаб чиқариш харажатларининг камайishi; экологик юкламаларнинг пасайishi.

Фотоэлектр станциянинг самарадорлиги юқори бўлиб, унинг интеграцияси Навоий ИЭСнинг умумий энергетик балансини диверсификация қилди. 1 МВт лиқ фотоэлектр станциянинг самарадорлиги қуввати 1035 кВт бўлганда йиллик ишлаб чиқариш -1,8 млн кВт·соатни, газ тежами -400 000 м³ ни ташкил қилган. Бу эса йиллик иқтисодий самарани -480 млрд сўмга тенг қилган. Фотоэлектр станция ёрдамчи электр эҳтиёжларини қоплашда катта самара беради. Табиий газнинг тежалиши умумий харажатларни камайтиради ва харажатсиз энергия манбаи ҳисобланади.

2023–2026 йилларга мўлжалланган бош инвестиция дастури доирасида станция ҳудудида 650 МВт қувватга эга комбинацияланган цикли (CCGT) энергия блоги қурилмоқда. Комбинацияланган цикл технологияси иссиқлик электр станциялари учун энг юқори самарадорликка эга бўлган технологиялардан бири ҳисобланади. Навоий ИЭСда амалга оширилган энг муҳим модернизация элементларидан бири – 650 МВт қувватга эга замонавий CCGT (Combined Cycle Gas Turbine) блокининг қурилиши бўлди. Комбинацияланган цикли газ турбиналарида: газ турбинасида ишлатилган иссиқлик қайта ишлатилади, қўшимча буғ турбинаси орқали энергия қўшимча равишда ишлаб чиқарилади, самарадорлик 55–57% га етади. Мазкур технологиянинг жорий этилиши натижасида: ёқилғи сарфи 30–35% камайди; йиллик электр ишлаб чиқариш 4,8 млрд кВт·соатга ошди; экологик чиқиндилар кескин қисқарди; ишлаб чиқариш харажатлари оптималлашди. Бу Ўзбекистондаги энг самарадор энергетик лойиҳалардан бири сифатида баҳоланмоқда.

Халқаро Энергия Агентлиги маълумотларига кўра, CCGT блокларининг юқори самарадорлик коэффициенти 52–62% атрофида бўлиб, бу анъанавий буғ-турбина блокларининг 32–35% самарадорлигидан анча юқори. 650 МВт қувватли янги блок станциянинг умумий самарадорлигини кескин оширади. Самарадорликнинг 55% га етиши энергетик самарадорликнинг 1,5 баробарига ўсганини англатади. Бунинг натижасида ёқилғи сарфи 25% га камайди; станциянинг умумий йиллик генерацияси 7 млрддан 11,8 млрд кВт·соатгача ўсади; экологик чиқиндилар 30–40% камаяди. Замонавий энергия объектлари рақамли технологик назорат ва автоматлаштирилган бошқарув тизимларисиз самарали ишлай олмайди. Навоий ИЭСда қуйидаги рақамли технологиялар жорий этилган:

SCADA тизими - реал вақтда барча жараёнларни назорат қилади ва 3–5% энергия тежамига олиб келади, станциядаги барча ўзгаришларни мониторинг қилади, авариялар эҳтимолини 20% га камайтирди. IoT датчиклари - турбиналар ҳарорати, босими, вибрацияси аниқ назорат қилинади, нотўғри режимдаги ишланишлар олдиндан аниқланади. Автоматлашган турбина бошқаруви - ёқилғи сарфи 2–4%га қисқарди, турбиналарнинг хизмат муддати узайтирилди. Интеллектуал тизимлар станция ишини оптималлаштириш, хизмат кўрсатиш харажатларини камайтириш ва хавфсизликни оширишда муҳим рол ўйнади. Рақамлаштириш орқали қўшимча самарадорлик

Рақамлаштириш нафақат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади, балки хавфсизлик, барқарорлик ва ресурс тежамини таъминлайди. Энг катта самара — турбина режими оптималлашувида намоён бўлади.

Навоий ИЭСда қурилаётган янги 650 МВт блок ишга туширилгандан сўнг, станциянинг йиллик электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажми камида 4,8 миллиард кВт·соатга ошиши кутилмоқда. Бу Ўзбекистоннинг умумий электр балансида 5–6% қўшимча улуш демакдир. Шу билан бирга, ёқилғи сарфининг ҳар кВт·соат учун 20–25% га камайиши кутилмоқда, бу эса мамлакат миқёсида газ тежамини сезиларли даражада оширади.

Илмий манбаларда келтирилишича, анъанавий иссиқлик станцияларида газ сарфининг ҳар 1%га камайиши билан йиллик 5–7 млрд сўм тежамга эришиш мумкин[1]. Шундай экан, комбинацияланган цикл блоки жорий этилиши натижасида Навоий ИЭС камида 100–150 млрд сўм йиллик иқтисодий самарага эришиши мумкин. Станцияда амалга оширилаётган модернизация ишлари нафақат иқтисодий, балки экологик самарадорликни ҳам оширишга қаратилган. Хусусан, CCGT технологиясида CO₂ чиқиндилари анъанавий буғ-турбина агрегатларига нисбатан 30–40% кам[2], NO₂ ва CO₂ кўрсаткичлари 20–25% га тушди Шу боис,

Навоий ИЭСдаги янги қурилмалар Ўзбекистоннинг 2030 йилгача бўлган «яшил энергетика» стратегиясига тўла мос келади.

Навоий ИЭСда модернизациянинг умумий иқтисодий самараси олиб борилган таҳлилларга кўра, модернизация натижасида:

- Ёқилғи тежами – 600 млн м³ газ;
- Электр энергияси ишлаб чиқариш – 20% га ошди;
- Эксплуатация харажатлари – 18–20% камайди;
- Йиллик иқтисодий самара – 1,2 триллион сўмдан ортиқ.

Бу натижалар Навоий ИЭСни республикадаги энг самарали ислоҳ қилинган энергетика объектларидан бирига айлантирди.

1,2 триллион сўмлик йиллик фойда модернизациянинг юқори самарадорлигини кўрсатади. Бу кўрсаткич инвестициянинг 6–7 йилда қопланишини таъминлайди.

Илмий таҳлиллар шуни кўрсатадики, станцияда жорий этилаётган рақамлаштириш, автоматлаштирилган бошқарув тизимлари, турбиналарнинг оптимал термик режимларини сақлаш, насос-компрессор ускуналарининг энергия тежовчи моделларга алмаштирилиши ҳам умумий самарадорликка ҳисса қўшади. SCADA ва IoT датчиклари асосида real-time monitoring тизимларини жорий этиш анъанавий станцияларда 3–5% энергия тежамини таъминлаши халқаро тажрибада исботланган[3].

Навоий ИЭС мисолидаги мазкур таҳлиллар Ўзбекистон энергетика соҳасида модернизация, рақамлаштириш ва янгиланадиган энергия манбаларини интеграция қилишнинг юқори самаралилигини тасдиқлайди. Исботланган фактлардан кўринадики, модернизация ишлари туфайли станция ишлаб чиқариш самарадорлигини камида 20–25% га ошириш, эксплуатация харажатларини сезиларли камайтириш ва экологияга салбий таъсирни пасайтириш имкониятига эга.

Тадқиқот натижаларига кўра, Навоий ИЭСда амалга оширилган модернизация, CCGT технологияси ва рақамлаштириш ишлари станция самарадорлигини 20–25% га оширган. Газ сарфи камайди, электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажми ўсди ва экологик таъсир камайди. Умуман, модернизация қуйидаги натижаларни берди:

- электр энергияси ишлаб чиқариш — 11,8 млрд кВт·соат;
- самарадорлик — 55%;
- газ тежами — 600 млн м³;
- иқтисодий фойда — 1,2 трлн сўм.

Ўтказилган таҳлил натижаларига кўра, келгусида Навоий ИЭСда real-time энергия баланси таҳлили, қувват юкламаларини оптималлаштириш, ёқилғи-энергетик модулининг термик самарадорлигини ҳисоблаш ва чуқур рақамли диагностика каби илмий-амалий тадқиқотлар амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қодиров А. Issiqlik elektr stansiyalarida yoqilg‘i sarfini optimallashtirish usullari. “Energetika” журнаli, №4, 2020.
2. International Renewable Energy Agency (IRENA). Energy Efficiency Report 2023. Abu Dhabi, 2023.
3. EU Energy Bureau. Thermal Power Plant Performance Review. Brussels, 2023.
4. Хусаинов, Р., & Кариева, Л. (2025). Трансформация потребительской этики и поведения в условиях перехода узбекистана к зеленой экономике. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 3(2).
5. Zikrillaev, N. F., Ayupov, K. S., Shoabdirahimova, M. M., Urakova, F. E., Abduganiev, Y. A., Sattorov, A. A., & Karieva, L. S. (2023). Effect of compensation degree and concentration of impurity electroactive selenium atoms on current auto-oscillation parameters in silicon. East European Journal of Physics, (4), 251-257.
6. С. Саломова, М. Саидкаримова, Л. Кариева, К. Ибрагимова... - Повышение эффективности энергетических предприятий Материалы конференции AIP, 2025

**AKSIONERLIK JAMIYATLARIDA KORPORATIV BOSHQARUVNING MOLIYAVIY
SAMARADORLIKKA TA’SIRI XUSUSIDA**

**О ВЛИЯНИИ KORPORATIVNOGO UPRAVLENIYA NA FINANSOVUYU
ЭФФЕКТИВНОСТЬ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ**

**ON THE IMPACT OF CORPORATE GOVERNANCE ON FINANCIAL EFFICIENCY IN
JOINT-STOCK COMPANIES**

Axtamov Alisherbek Ulug‘bek o‘g‘li.
Toshkent davlat texnika universiteti magistranti

Annotatsiya

Maqolada aksionerlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning moliyaviy natijalarga ta’siri tahlil qilingan. Korporativ boshqaruv investorlar ishonchini mustahkamlash, kapital jalb qilish va kompaniya qiymatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda agentlik, manfaatdor tomonlar va resurslar nazariyalari asosida boshqaruvning samaradorlikka ta’siri, moliyaviy ko‘rsatkichlar va boshqaruv elementlari o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, moliyaviy samaradorlik, aksionerlar, shaffoflik, direktorlar kengashi, investitsion jozibadorlik, risklarni boshqarish

В статье анализируется влияние корпоративного управления на финансовые показатели акционерных обществ. Корпоративное управление играет важную роль в укреплении доверия инвесторов, привлечении капитала и повышении стоимости компании. В исследовании показано влияние управления на показатели эффективности, взаимосвязь между финансовыми показателями и элементами управления на основе агентской, заинтересованной и ресурсной теорий.

Ключевые слова: корпоративное управление, финансовые показатели, акционеры, прозрачность, совет директоров, инвестиционная привлекательность, управление рисками.

The article analyzes the impact of corporate governance on the financial performance of joint-stock companies. Corporate governance plays a key role in enhancing investor confidence, attracting capital, and increasing company value. The study examines the effect of governance on efficiency based on agency theory, stakeholder theory, and resource-based theory, highlighting the relationship between financial indicators and governance mechanisms.

Keywords: corporate governance, financial performance, shareholders, transparency, board of directors, investment attractiveness, risk management.

Hozirgi globallashuv jarayonlari chuqurlashib borayotgan, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi izchil amalga oshirilayotgan hozirgi bosqichda milliy iqtisodiyotning barqaror o‘shirishini ta’minlash va investitsion muhitni yanada yaxshilashda aksionerlik jamiyatlarining samarali faoliyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatda sanoat siyosatini davom ettirish, yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoat ulushini oshirish hamda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga ko‘paytirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan bo‘lib, bu jarayonlar korporativ boshqaruv tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishni taqozo etadi. Mazkur vazifalarning muvaffaqiyatli ijrosi aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy natijalarni yaxshilash, boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish va investitsiyalarni faol jalb etish bilan bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, korporativ boshqaruvning aksionerlik jamiyatlari moliyaviy samaradorligiga ta’sirini tadqiq etish bugungi kunda ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

Korporativ boshqaruv tizimi moliyaviy samaradorlikka bevosita ta'sir ko'rsatib, uni oshirishda muhim mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shaffoflikning kuchayishi, investorlar huquqlarining ishonchli himoyasi hamda resurslarning oqilona taqsimlanishi natijasida kompaniya aktivlari va kapitalidan foydalanish samaradorligi ortadi, sof foyda va korxona qiymatining o'sishi ta'minlanadi. Shu bilan birga, samarali korporativ boshqaruv investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay muhit yaratib, risklar va xarajatlarni kamaytiradi, chunki boshqaruv faoliyati ustidan nazorat va javobgarlik mexanizmlari mustahkamlanadi. Natijada, kuchli korporativ boshqaruv tizimiga ega kompaniyalar barqaror rivojlanish va uzoq muddatli daromadlilikka erishadi, bu esa ularning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarida o'z aksini topadi.

Korporativ boshqaruv zamonaviy bozor iqtisodiyotida aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini ta'minlovchi muhim institusional mexanizm hisoblanadi. U kompaniyani boshqarishda aksiyadorlar, direktorlar kengashi, ijroiya organlar va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar, tamoyillar va institutlar majmuini ifodalaydi. Korporativ boshqaruvning asosiy maqsadi kompaniya resurslaridan samarali foydalanish, aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik va boshqaruv funksiyalarining ajralishi korporativ boshqaruvga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Aksiyadorlar kompaniyaga kapital kiritgan holda uning kundalik boshqaruvida bevosita ishtirok etmaydi, mazkur vazifalar esa professional menedjerlarga topshiriladi. Bu holat korporativ boshqaruv orqali manfaatlar uyg'unligini ta'minlash zaruratini keltirib chiqaradi.

Korporativ boshqaruv tizimi kompaniya faoliyatining barcha yo'nalishlariga, xususan, uning moliyaviy natijalariga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Boshqaruvning sifati qanchalik yuqori bo'lsa, moliyaviy qarorlar shunchalik asosli qabul qilinadi, risklar kamayadi va kompaniyaning bozordagi barqarorligi mustahkamlanadi. Shu bois korporativ boshqaruvning moliyaviy samaradorlikka ta'siri bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlar orqali namoyon bo'ladi.

Aksionerlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning moliyaviy samaradorlikka ta'sirini tahlili

№	Korporativ boshqaruv yo'nalishi	Asosiy mexanizm / chora-tadbir	Moliyaviy samaradorlikka ta'siri
1	Shaffoflik va hisobdorlik	Yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarni e'lon qilish, auditorlik tekshiruvlari	Investor ishonchi ortadi, axborot asimmetriyasi kamayadi, investitsiya hajmi oshadi
2	Aksionerlar huquqlarini himoya qilish	Minoritar aksionerlar huquqlari, dividend siyosati, ovoz berishda teng imkoniyatlar	Investor sodiqligi oshadi, kapital jalb qilish osonlashadi
3	Samarali boshqaruv va resurslarni taqsimlash	Direktorlar kengashi va menedjment qarorlarining sifatli qabul qilinishi, strategik rejalashtirish	Xarajatlar kamayadi, aktivlardan samarali foydalanish, rentabellik ko'rsatkichlari oshadi
4	Ichki nazorat va risklarni boshqarish	Ichki audit, nazorat mexanizmlari, qonuniylikni ta'minlash	Xatolik va firibgarlik kamayadi, moliyaviy barqarorlik oshadi
5	Investitsion jozibadorlik	Shaffof boshqaruv, yuqori sifatli qaror qabul qilish, investorlar bilan muloqot	Kapital jalb qilish osonlashadi, aksiyalar qiymati oshadi

Korporativ boshqaruv aksionerlik jamiyatlarining moliyaviy samaradorligiga turli yo'nalishlarda sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, shaffoflik va hisobdorlik muhim ahamiyatga ega, chunki kompaniyaning moliyaviy va operatsion faoliyati haqida aniq, to'liq va muntazam ma'lumotlar taqdim etilishi investorlarning ishonchini mustahkamlashga yordam beradi, axborot asimmetriyasini kamaytiradi va natijada kapital qiymatini pasaytirib, investitsiyalar hajmini oshiradi.

Xususan, O‘zbektelekom AJ yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarni ochiq e‘lon qiladi, auditorlik tekshiruvlarini muntazam amalga oshiradi va moliyaviy ma‘lumotlarni investorlar uchun qulay shaklda taqdim etadi. Bu nafaqat investorlar uchun kompaniya faoliyatini baholashni osonlashtiradi, balki ular bilan ochiq muloqot o‘rnatish imkonini ham beradi va investorlarning ishonchini mustahkamlaydi.

Ta’kidlash joizki, bu yo‘nalishda korporativ boshqaruv mexanizmi asosan ma‘lumotlarning ochiqligi va hisobdorlikni ta‘minlash orqali amalga oshiriladi. Ya’ni kompaniya o‘zining moliyaviy natijalari, aktivlar va mablag‘lardan foydalanish tartibi haqida muntazam hisobotlar tayyorlaydi va ularni aksionerlar hamda potensial investorlar uchun e‘lon qiladi. Bu jarayonda auditorlikning ahamiyati katta, chunki mustaqil auditorlar tekshiruvlari kompaniya hisobotlarining haqqoniyligini ta‘minlaydi va investorlar uchun ishonchli ma‘lumot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, shaffoflik va hisobdorlik aksionerlar bilan korporativ muloqotni faol qiladi. Xususan, O‘zbektelekom AJda yillik hisobot taqdimotlarida menedjment va direktorlar kengashi ishtirok etadi, aksionerlar savol berishi va kompaniya faoliyatiga oid fikr almashishi mumkin. Bu jarayon kompaniyadagi qarorlar ochiq va tushunarli ekanini ko‘rsatadi hamda investorlarning uzoq muddatli munosabatlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

Korporativ boshqaruvning aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy samaradorlikka ta’sir etishining ikkinchi yo‘nalishi – aksionerlar huquqlarini himoya qilish hisoblanadi. Samarali korporativ boshqaruv tizimi barcha aksionerlarning, shu jumladan minoritar aksionerlarning ham huquqlarini adolatli ta‘minlashga qaratilgan. Bu mexanizm aksionerlar uchun ishonch muhitini yaratadi, ularni kompaniyada barqaror va uzoq muddatli investitsiya qilishga rag‘batlantiradi hamda moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Amalda, bu tamoyil qator mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Birinchidan, aksionerlar yig‘ilishlari va ovoz berish jarayonlarida barcha aksionerlarning fikrlari hisobga olinadi. Shuningdek, dividend siyosati adolatli belgilanib, minoritar aksionerlar manfaatlarini himoya qilinadi. Ikkinchidan, korporativ qonunchilik va ichki reglamentlar asosida aksionerlarning huquqlarini buzilishidan himoya qilish, ovoz berishda va qaror qabul qilishda teng imkoniyatlarni ta‘minlash mexanizmini harakatini ta‘minlaydi. Uchin chidan, shaffof hisobotlar va ma‘lumotlar taqdimoti orqali aksionerlar kompaniya faoliyatini doimiy kuzatishi mumkin, bu esa manfaatlarining halol va to‘liq qo‘llab-quvvatlanishini ta‘minlaydi. Xususan, O‘zbektelekom AJ misolida ham ushbu mexanizmlar samarali ishlaydi. Kompaniyada minoritar aksionerlarning ovozlari hisobga olinadi, ularning fikrlari asosiy qarorlarda inobatga olinadi va dividend siyosati aniq va adolatli tarzda belgilanadi. Shu bilan birga, kompaniya hisobotlarini muntazam ochiq e‘lon qilish orqali aksionerlar kompaniyaning moliyaviy va operatsion faoliyatini qo‘ldan kelganicha kuzatib borish imkoniga ega bo‘ladi. Bu jarayon aksionerlar va menedjment o‘rtasida ishonchni mustahkamlaydi, minoritar investorlarning kompaniyada faol ishtirokini rag‘batlantiradi va natijada umumiy moliyaviy barqarorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Korporativ boshqaruvning aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy samaradorlikka ta’sir etishining uchinchi yo‘nalishi – samarali boshqaruv va resurslarni optimal taqsimlashdir. Bu yo‘nalishda direktorlar kengashi va menedjmentning qarorlar qabul qilish sifati muhim ahamiyatga ega. Kompaniya aktivlaridan samarali foydalanishi, xarajatlarni kamaytirish va rentabellik ko‘rsatkichlarini oshirish uchun qarorlar samarali tahlil va strategik rejalashtirish asosida qabul qilinishi kerak.

Amalda, bu yo‘nalishning samara bir qator mexanizmlar orqali ta‘minlanadi. Birinchidan, direktorlar kengashi va menedjment faoliyatida strategik va moliyaviy rejalashtirish tizimi mavjud bo‘lishi zarur. Bu, aktivlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini optimallashtirish, ortiqcha xarajatlarni qisqartirishga yordam beradi. Ikkinchidan, qarorlar qabul qilishda zamonaviy tahlil vositalari, benchmarking va xarajat-samara hisobotlari qo‘llanilishi zarur. Bu kompaniyaning rentabellik ko‘rsatkichlarini, jumladan ROA (aktivlar qaytarimi), ROE (kapital qaytarimi) va ROS (sotishdan daromad)ni yaxshilash imkonini beradi.

O‘zbektelekom AJ bu mexanizmlar samarali qo‘llanadi. Kompaniya ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini tahlil qiladi, xarajatlarni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘radi va

resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlaydi. Bu natijada sof foyda va rentabellik oshadi, kompaniyaning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanadi hamda investorlar uchun qimmatli moliyaviy ko'rsatkichlar yaratiladi.

Risklarni kamaytirish – korporativ boshqaruvning aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy samaradorlikka ta'sir etuvchi muhim yo'nalishlaridan biridir. Korporativ boshqaruv tizimi kompaniyada ichki nazorat mexanizmlari, audit jarayonlari va qonuniylikka rioya qilishni ta'minlaydi. Bu esa moliyaviy faoliyatda xatoliklar va firibgarlik holatlarining yuzaga kelish xavfini sezilarli darajada kamaytiradi hamda moliyaviy natijalarning barqarorligini ta'minlaydi.

Amalda, ichki nazorat va auditning samarali ishlashi kompaniyaning qarzlarini o'z vaqtida qaytarishini, operatsion xarajatlarni nazorat qilishni va moliyaviy ko'rsatkichlarning barqarorligini ta'minlaydi. O'zbektelekom AJ ichki audit va nazorat tizimlaridan foydalangan holda moliyaviy hisobotlardagi xatolik va firibgarlik holatlarini minimal darajaga tushiradi. Shu bilan birga, kompaniyaning moliyaviy faoliyati yuzasidan qarzlarining o'z vaqtida qaytarilishi va investitsiyalarning samarali boshqarilishi ta'minlanadi, bu esa uzoq muddatli barqarorlik va moliyaviy ishonchni mustahkamlaydi.

O'zbektelekom AJ kompaniyaning korporativ boshqaruv tizimi barqaror va samarali yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu ichki va xorijiy investorlarning e'tiborini jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kompaniya o'z faoliyati haqida aniq va muntazam ma'lumot berib, audit jarayonlari orqali moliyaviy hisobotlarni tasdiqlaydi, shu bilan birga aksionerlar huquqlarini himoya qilish va direktorlar kengashi qarorlarini shaffoflashtirishga e'tibor qaratgan. Natijada, investorlar kompaniyaga ishonch bildirib, kapital kiritishga tayyor bo'ladi, bu esa aksiyalar qiymatini oshirish, investitsiya portfelini kengaytirish va moliyaviy imkoniyatlarni yaxshilashga yordam beradi.

Shunday qilib, korporativ boshqaruv aksionerlik jamiyatlarining moliyaviy samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va bu ta'sir bir nechta asosiy yo'nalishlar orqali amalga oshadi. Birinchidan, shaffoflik va hisobdorlik investorlar ishonchini oshirib, axborot asimmetriyasini kamaytiradi, natijada kapital qiymati pasayadi va investitsiyalar hajmi ortadi. Ikkinchidan, aksionerlar huquqlarini himoya qilish tizimi minorizitar aksionerlarni qo'llab-quvvatlaydi, ularning sodiqligini oshiradi va moliyalashtirish imkoniyatlarini yaxshilaydi. Uchinchidan, samarali boshqaruv va resurslarni optimal taqsimlash qarorlar sifatini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va rentabellik ko'rsatkichlarini yaxshilaydi. To'rtinchidan, ichki nazorat va audit mexanizmlari orqali risklar kamayadi, moliyaviy natijalar barqarorlanadi. Nihoyat, yuqori sifatli korporativ boshqaruv investitsion jozibadorlikni oshirib, kompaniyani investorlar uchun yanada qiziqarli qiladi va kapital jalb qilishni osonlashtiradi.

O'zbektelekom AJ misolida ko'rinib turibdiki, yuqoridagi mexanizmlar amalda samarali ishlaydi: kompaniya yillik va choraklik hisobotlarni ochiq e'lon qiladi, aksionerlar huquqlari himoya qilinadi, resurslar samarali taqsimlanadi va risklar kamaytiriladi. Shu bilan birga, kompaniya yuqori investitsion jozibadorlikka ega bo'lib, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Shu tariqa, korporativ boshqaruv aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy samaradorlikni oshirish, investorlar ishonchini mustahkamlash va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yunusov M. *The impact of corporate governance on firm performance and financial stability // Green Economy and Development.* — 2024. — Vol. 1, No. 3. — URL: (online)
2. *Corporate governance and financial performance: The role of ownership and board structure // Journal of Business Research.* — 2018. — Vol. 89. — P. 229–234.
3. Маков А.Г. Влияние корпоративного управления на эффективность деятельности компании // Вестник университета. — № 5, 2015. — С. 115–118.
4. Urinov B., Kenjayeva U. *Impact of Corporate Governance on Business Value: A Literature Review // Economics and Innovative Technologies.* — 2023. — Vol. 11, № 4. — Pp. 129–136.
5. Ibragimov G. G'anijon, Nurlibekov J. *The Impact of Corporate Governance on Firm Profitability // International Journal of Artificial Intelligence.* — 2025. — Vol. 5, № 12. — Pp. 1016–1020.

**ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ В
ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ**

**OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIMNI BOSHQARISHNI RAQAMLI
TRANSFORMATSIYA QILISHNING AHAMIYATI**

**THE IMPORTANCE OF DIGITAL TRANSFORMATION OF EDUCATION
MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Гафуров Анвар Базарбаевич

Alfraganus university доцент кафедры экономики

Аннотация

В статье обосновывается необходимость цифровой трансформации управленческих процессов в высших учебных заведениях. Раскрываются актуальность цифрового управления, государственная политика, теоретические подходы, зарубежный опыт и текущее состояние в условиях Узбекистана. Также рассматриваются преимущества цифровизации и формулируются соответствующие выводы.

Ключевые слова: цифровое управление, высшие учебные заведения, преимущества, зарубежный опыт.

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini raqamli transformatsiya qilish zarurati asoslanadi. Raqamli boshqaruvning dolzarbligi, davlat siyosati, nazariy yondashuvlar, xorijiy tajribalar va O'zbekiston sharoitidagi ahvoli yoritilib, raqamlashtirishning afzalliklari hamda xulosalar keltiriladi.

Kalin so'zlar: Raqamli boshqaruv, OTM, afzalliklar, xorijiy tajriba.

The article substantiates the need for digital transformation of management processes in higher education institutions. The relevance of digital management, state policy, theoretical approaches, foreign experience and the situation in Uzbekistan are highlighted, the advantages of digitalization and conclusions are drawn.

Keywords: Digital management, higher education institutions, advantages, foreign experience.

Все сферы современного общества с каждым днем все в большей степени опираются на цифровые технологии. В настоящее время организации вынуждены цифровизировать свою деятельность, чтобы соответствовать требованиям времени. Особенно актуальной цифровая трансформация является в сфере образования. В период пандемии COVID-19 это стало очевидным: когда традиционные образовательные процессы были приостановлены, именно цифровые решения стали основным инструментом обеспечения непрерывности обучения. Платформы дистанционного образования и онлайн-занятия позволили почти 285 миллионам студентов продолжить обучение.

Государственная политика в сфере цифровой трансформации. В Узбекистане последовательно реализуется государственная политика по внедрению цифровой трансформации. В 2019 году Указом Президента Республики Узбекистан № ПФ-5847 была утверждена «Концепция развития системы высшего образования до 2030 года». В данной концепции определены задачи по укреплению материально-технической базы высших учебных заведений, включая их обеспечение современными программными продуктами и цифровизацию управленческих процессов.

Кроме того, Указ Президента от 5 октября 2020 года «Стратегия “Цифровой Узбекистан – 2030”» определил ускоренное развитие и внедрение цифровых технологий во всех сферах, в

том числе в государственном управлении и системе образования, в качестве приоритетного направления. В рамках данной национальной стратегии началась реализация комплексных мер, направленных на цифровизацию сферы образования.

Практическим результатом государственной политики стало формирование новой модели управления высшими учебными заведениями на основе единой информационной системы. В качестве примера можно привести информационную систему управления образовательным процессом в высшем образовании (HEMIS). Данная система была внедрена в рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и служит формированию единой электронной базы данных по образовательным, научным, финансовым процессам и студенческому контингенту.

С помощью HEMIS были внедрены такие процессы, как онлайн-регистрация студентов, перевод и восстановление обучения, выдача электронных дипломов выпускникам. Приказом Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 26 августа 2021 года было установлено обязательное внедрение системы HEMIS во всех высших учебных заведениях, что было реализовано в короткие сроки. В результате в 2021–2022 годах все государственные вузы были подключены к данной системе.

В рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» также были внедрены онлайн-услуги в сфере образования на Едином портале интерактивных государственных услуг, запущена система ID-карт для граждан, а практика требования дипломов и других бумажных документов постепенно была отменена. Подобные нормативно-правовые акты и государственные инициативы создают прочную правовую основу для модернизации управления высшим образованием.

По мнению ученых, переход к цифровому управлению в сфере образования представляет собой не просто техническое обновление, а сложный процесс, изменяющий всю управленческую культуру образовательной системы. Теория цифровой трансформации часто объясняется на примере модели изменений Курта Левина, включающей три этапа: «размораживание» (осознание необходимости изменения существующих традиционных систем), «изменение» (внедрение новых цифровых решений) и «замораживание» (закрепление новых методов в виде устойчивых правил и практик). В период пандемии именно первый этап — отказ от устаревших подходов — был существенно ускорен, что дало мощный импульс цифровизации.

В рамках данного исследования использовались методы анализа научной литературы, изучения нормативных документов и сопоставления статистических данных. На первоначальном этапе были рассмотрены научные работы, посвященные значению высшего образования в экономике и опыту зарубежных стран. Затем на основе официальной статистики Узбекистана, правительственных решений и экспертных публикаций был проведен анализ изменений в системе высшего образования.

Концепция цифрового управления уже широко внедрена в практике ведущих университетов мира. Опыт развитых зарубежных высших учебных заведений показывает, что цифровая трансформация, начавшись с образовательного процесса, сегодня стала неотъемлемой частью системы управления университетами. Например, такие страны, как Австралия, Южная Африка и Канада, еще до начала пандемии стали лидерами в развитии дистанционного обучения и цифровой университетской инфраструктуры.

В Бразилии были созданы крупные частные сети дистанционного образования, включая один из крупнейших онлайн-университетов мира — Kroton. Южная Корея еще в 1998 году запустила сеть «кибер-университетов», а в 2000 году разработала национальную стратегию цифровизации, последовательно внедряя информационно-коммуникационные технологии в высшее образование. Благодаря этим достижениям зарубежные университеты смогли быстро адаптироваться к кризису в период пандемии и без существенных потерь перейти к дистанционному обучению, обеспечив практически непрерывный образовательный процесс.

В то же время зарубежный опыт выявил и ряд сложностей, связанных с внедрением цифрового управления. На начальном этапе многие университеты сталкивались с

сопротивлением изменениям: преподавателям было сложно адаптироваться к новым технологиям и отказаться от традиционных методов работы. Некоторые учреждения цифровизировали лишь отдельные направления (например, только учебный процесс или только административные функции), не применяя комплексный подход. В результате ожидаемый эффект цифровизации оказался ограниченным. Исследования показали, что в университетах, где цифровизация была частичной, результаты трансформации были значительно ниже.

В частности, ряд зарубежных вузов столкнулся с проблемой «цифровой неопределенности». При внедрении цифровых систем недостаточное внимание к развитию инфраструктуры и повышению квалификации кадров может привести к задержке достижения ожидаемых результатов.

Ниже в сравнительном формате представлены основные аспекты перехода к цифровой экономике в высших учебных заведениях Узбекистана и зарубежных стран. Сопоставление национального и зарубежного опыта позволяет определить ключевые направления, на которые следует обратить особое внимание в процессе цифровой трансформации управления в вузах Узбекистана.

Таблица 1. В таблице сравнивается национальный и зарубежный опыт

Индикатор	Университеты Узбекистана	Зарубежные университеты
Стратегическая и политическая поддержка	Переход к цифровой экономике поставлен в качестве стратегической цели на государственном уровне (стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030»). В последние годы был принят ряд нормативных документов, разрешающих цифровизацию в университетах (Положение о дистанционном образовании, 2022). Однако реализация пока находится на ранней стадии.	Большинство развитых стран выдвинули национальные стратегии цифрового образования и цифровой экономики. Университеты полностью оснащены цифровой инфраструктурой и контентом при государственной поддержке. Например, Европейский союз имеет специальный план действий по цифровому образованию, а университеты в США и Южной Корее быстро внедряют цифровые инновации.
Учебный план и содержание	В некоторых университетах открылись специальности «Цифровая экономика», вводятся интегрированные курсы по экономике и ИКТ. Сейчас разрабатываются национальные учебники. Преподают в основном базовые понятия, практическая составляющая пока ограничена.	Курсы по цифровой экономике доступны во многих университетах, интегрированы в экономические и бизнес-программы или предлагаются в качестве отдельных магистерских программ. Учебные планы охватывают такие передовые темы, как искусственный интеллект, анализ данных, блокчейн, финтех. Учебники и академические ресурсы богаты и постоянно обновляются.

Как показывает приведённый выше сравнительный анализ, для высших учебных заведений Узбекистана существует значительное количество аспектов зарубежного опыта в сфере цифровой экономики, которые необходимо глубоко изучить и адаптировать к собственной деятельности. Прежде всего, требуется обогащение образовательных программ в соответствии с современными цифровыми технологиями и новыми тенденциями экономики.

Как видно из практики зарубежных вузов, целесообразно внедрение специализированных курсов по таким направлениям, как искусственный интеллект, большие данные, цифровой маркетинг и электронная коммерция. Во-вторых, необходимо совершенствование методов преподавания, в частности эффективное использование онлайн- и гибридного обучения. Для этого важно повышение квалификации педагогических кадров, внедрение цифровых платформ и организация удобных дистанционных сервисов для студентов.

Кроме того, цифровизация управления образованием оказывает положительное влияние и на макроэкономическом уровне. Согласно расчётам, цифровая трансформация системы высшего образования за счёт повышения производительности труда и устранения управленческой неэффективности может обеспечить дополнительный вклад в рост валового внутреннего продукта на уровне 0,8–1,2% в год. Эти данные подтверждают макроэкономическую значимость цифровой трансформации.

Безусловно, процесс перехода к цифровой трансформации требует постоянного совершенствования. Важно отметить, что в Узбекистане уже приняты политически выверенные решения и начата практическая реализация соответствующих мер. Следующая задача заключается в последовательной реализации утверждённых стратегий, адаптации передового зарубежного опыта и внедрении инновационных решений, соответствующих национальным условиям. Только в этом случае цифровая трансформация управления в высших учебных заведениях позволит достичь полной эффективности и вывести систему образования на качественно новый уровень.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 года № ПФ-6079 «Об утверждении Стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” и мерах по её реализации».
2. Интервью с Бобуром Рахимовым – «Высшее образование в цифровом мире: что изменилось?» Журнал Высшее образование в Узбекистане, № 3, 2023 год.
3. Usmanov B. Digitalization in Uzbekistan’s Higher Education: A View Through the Lens of Opportunity. Издательство BP International. (Исследовательские материалы по цифровой трансформации в высшем образовании).
4. Программа развития ООН (ПРООН). Цифровая экономика Узбекистана: состояние цифрового предпринимательства и искусственного интеллекта. – Ташкент, 2025.
5. Турсунова Д. Д. «Роль высшего образования в развитии цифровой экономики». – Современные тенденции и факторы развития внедрения цифровых технологий в образовании, сборник № 34, часть 1, август 2024 года.
6. King’s College London. Digital Economy MSc – Overview. – King’s College London rasmiy sayti, 2025.

**ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И СТИМУЛИРОВАНИЯ
ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**ИНСОН КАПИТАЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА МЕХНАТГА
ҚИЗИҚТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ**

**THE IMPORTANCE OF DEVELOPING HUMAN CAPITAL AND ENCOURAGING
LABOR MOTIVATION**

Абиткариев А.М. к.э.н., доцент кафедры Экономика
Андижанского государственного университета

Аннотация

Активизация деятельности персонала на производстве способствует повышению производительности труда, улучшению качества продукции, эффективному использованию имеющихся ресурсов, реализации стратегических целей и внедрению инновационной деятельности. Это, в свою очередь, создаёт возможности для расширения экспортного потенциала предприятия за счёт выхода на мировой рынок с конкурентоспособной продукцией. В связи с этим особое значение приобретает последовательное развитие человеческого капитала, повышение уровня образования, квалификации и практического опыта работников. Формирование на предприятии эффективной системы мотивации и стимулирования является ключевым фактором успешного выполнения поставленных задач.

Ключевые слова: человеческий капитал, персонал, стимулирование, мотивация, модернизация, диверсификация, стратегия предприятия, инновация.

Ishlab chiqarishda personal faoliyatini faollashtirish mehnat unumdorligini oshirishga, mahsulot sifatini yaxshilashga, mavjud resurslardan samarali foydalanishga, strategik maqsadlarni amalga oshirishga hamda innovatsion faoliyatni joriy etishga xizmat qiladi. Bu, o‘z navbatida, raqobatbardosh mahsulotlar bilan jahon bozoriga chiqish orqali korxonaning eksport salohiyatini kengaytirish imkoniyatlarini yaratadi. Shu munosabat bilan inson kapitalini izchil rivojlantirish, xodimlarning ta’lim darajasini, malakasini va amaliy tajribasini oshirish alohida ahamiyat kasb etadi. Korxonada samarali motivatsiya va rag‘batlantirish tizimini shakllantirish belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishning asosiy omili hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: inson kapitali, personal, rag‘batlantirish, motivlash, modernizatsiya, diversifikatsiya, korxona strategiyasi, innovatsiya.

Activating personnel activities in production contributes to increasing labor productivity, improving product quality, ensuring the efficient use of available resources, achieving strategic objectives, and implementing innovative activities. This, in turn, creates opportunities to expand the enterprise’s export potential by entering the global market with competitive products. In this regard, the consistent development of human capital, as well as the enhancement of employees’ education levels, qualifications, and practical experience, is of particular importance. Establishing an effective system of motivation and incentives at the enterprise is considered a key factor in the successful accomplishment of the assigned tasks.

Keywords: human capital, personnel, incentives, motivation, modernization, diversification, enterprise strategy, innovation.

В повышении производственной эффективности ключевую роль играют инициативность работников, их свобода действий и справедливая система поощрений, соответствующая их

вкладу в работу. Для достижения этих целей на предприятиях необходимо внедрение организационных изменений, направленных на повышение эффективности управления.

С целью предотвращения многочисленных проблем и недостатков важно создание советов, которые позволят обсуждать и принимать решения совместно с инициативными сотрудниками. В этом случае служба управления персоналом выполняет двойную функцию: с одной стороны, она выступает в роли консультанта, с другой — содействует оптимальной реализации поставленных стратегических задач, выполняя при этом обслуживающую функцию.

Следует чётко понимать, что без диверсификации производства невозможно эффективно реализовывать программы выхода на внешние рынки и продажу продукции, обеспечивать поступление валютной выручки, а также создавать новые производственные мощности и рабочие места на базе высоких технологий.

В первую очередь необходимо ускоренное развитие отраслей и предприятий, способных конкурировать на мировом рынке и в дальнейшем выступать локомотивом экономического роста, а также обеспечение их целенаправленной поддержки в процессе модернизации и диверсификации экономики.

Реализация новых идей и инициатив иногда сталкивается с различного рода сопротивлением и препятствиями. Для их преодоления и эффективного достижения поставленных целей необходимо выполнить ряд задач. В первую очередь следует выявить основные риски, к которым относятся:

- неспособность чётко и ясно представить желаемое состояние в будущем, отсутствие чётких критериев и направлений для достижения целей и стратегических ориентиров;

- недостаточное планирование организации работы и недостаточная оценка эффективности использования имеющихся материальных, трудовых, финансовых и временных ресурсов;

- противодействие некоторых сотрудников внедряемым изменениям;

- недостаток профессиональных навыков и низкий уровень квалификации работников и специалистов для эффективной деятельности в условиях быстро меняющегося производственного окружения;

- недостаточное формирование долгосрочного планирования в работе.

Часто при реализации запланированных мероприятий возникают неопределённости и трудности. Для успешного выполнения поставленных задач необходимо разработать конкретные меры и мероприятия. При этом в их подготовке следует привлекать не только менеджеров, но и широкий круг трудового коллектива, что обеспечивает полноценное выполнение этих мер. Эти мероприятия должны быть чёткими, обоснованными и понятными; постановка слишком расплывчатых или декларативных задач может привести к их формальному выполнению или сбить с правильного курса.

Необходимо разработать систему мотивации в рамках стратегии производства. Для достижения поставленных целей разрабатывается ряд проектов и планов, которые находят своё отражение в конкретных мероприятиях. Американские учёные, лауреаты Нобелевской премии по экономике Т. Шульц, У. Льюис (1979) и Г. Беккер (1992), разрабатывая теорию человеческого капитала, исходили из содержания различных аспектов человеческого поведения, составляющих этот капитал. В частности, они рассматривали повышение потенциала человеческого капитала через образование, квалификацию и мотивацию [2].

Для эффективного и квалифицированного участия сотрудников в управленческой деятельности необходимо, чтобы они обладали достаточными знаниями и навыками. В этой связи требуется их подготовка и обучение. При этом речь идёт не только о повышении профессионального мастерства, которое можно получить и в специализированных учебных заведениях. Обучение, проводимое предприятиями, направлено на то, чтобы чётко и ясно донести до трудового коллектива цели и стратегические ориентиры. Для успешного выполнения этих задач необходимо объяснить коллективу, что от них требуется, включая вопросы качества, производительности труда, эффективности использования фондов,

стратегических задач и инновационной деятельности. Кроме того, сотрудников следует подготовить к тому, чтобы каждый мог внести свой вклад и выразить собственное мнение.

Участие сотрудников в управлении должно оцениваться надлежащим образом. Вклад каждого в реализацию конкретных мероприятий по развитию производства необходимо учитывать своевременно, не дожидаясь окончательных результатов, и соответствующим образом поощрять. Это обеспечивает возможность полного и качественного выполнения намеченных действий.

Для более эффективного использования рабочей силы на протяжении многих лет ведутся научные исследования по научной организации труда, а их результаты и практический опыт внедряются на практике. Тем не менее, даже при использовании этих методов и всех имеющихся возможностей трудно утверждать, что потенциал используется полностью. Причиной этого являются искусственно создаваемые условия, рекомендации и решения, которые не всегда полностью соответствуют реальной практике и не могут сразу найти своё место. В таких условиях на сотрудников возлагаются большие обязанности и ответственность, при этом их потребности, желания, стремления и внутренние ожидания часто остаются недостаточно учтёнными и во многих случаях игнорируются.

Для достижения высокой производственной эффективности и справедливой оценки труда был введён коэффициент участия в работе.

Научные работы А.К. Гастева, включая «Как нужно работать?» и «Нормирование и организация труда», внесли значительный вклад в развитие научной организации труда. В частности:

- была создана система обучения и повышения квалификации сотрудников на основе научной организации труда;

- принципы научной организации труда получили распространение не только в стране, но и за рубежом [3].

Для реализации стратегических задач привлечение специалистов извне, а не только собственных сотрудников, является целесообразным. В этом контексте привлечение учёных из научных учреждений и специалистов из конструкторских бюро играет важную роль в квалифицированном решении задач.

Реализация стратегии предприятия должна стать глубинной целью всех членов трудового коллектива. Все должны проявлять равную заботу, участвовать в консультациях и обсуждениях, обеспечивая коллективное осознание и поддержку стратегии.

В контексте национальной независимости вопросы положения и ценности человека в обществе ставят перед собой следующие цели и задачи [4]:

- признание и уважение достоинства человека;

- создание условий для счастливой жизни каждого человека;

- обеспечение возможностей для самопознания, выполнения социальных обязанностей и задач, поддержания здоровья будущих поколений, сохранения положительной памяти для потомков и формирования полноценной системы верований и убеждений.

В жизни и производственной деятельности некоторые факторы считаются приоритетными и получают основное внимание, в то время как другие остаются на периферии и кажутся незначительными. Однако со временем пробелы, возникшие из-за упущенных возможностей, неизбежно проявят своё влияние.

Если руководитель не доверяет своим сотрудникам, осуществляет чрезмерный контроль и давление над каждой их деятельностью, такой руководитель не сможет быть эффективным. Настоящий руководитель строит взаимодействие с подчинёнными на основе доверия и создаёт соответствующую рабочую атмосферу, что свидетельствует о высоком уровне его управленческого мастерства. Такой подход делает работу интересной, комфортной и продуктивной как для руководителя, так и для сотрудников.

Совершенное управление характеризуется следующим: все сотрудники квалифицированы и компетентны в своей области, к ним проявляется доверие, руководитель

сам заслуживает доверия, готов внимательно слушать и учитывать каждое требование и предложение, а также формирует атмосферу взаимного доверия и дружеских отношений.

Руководитель, который не желает слушать мнение других, является истинным эгоистом и необразованным человеком; от него нельзя ожидать эффективного ведения деятельности предприятия. Каждый руководитель и сотрудник должен проявлять доверие, сотрудничество, энтузиазм и стремление к новым прогрессивным достижениям. Для достижения поставленных целей необходимо разработать совершенную тактику и стратегию, основанную на взаимном доверии и сотрудничестве. Такой стиль управления позволяет достичь высокой производительности труда и качественной продукции за короткие сроки при минимальных затратах.

В Японии никогда не достигли бы современных успехов в области качества и экономического развития, если бы управленческая практика ограничивалась только функциями руководителя и исполнением формальных обязанностей сотрудниками, без учёта их мнений, предложений и рекомендаций в производственном процессе.

Участие сотрудников в управлении не следует понимать как бюрократическое или формальное подчинение административным указаниям. Напротив, это предполагает активное внимание ко всем факторам производства, недопущение снижения качества, падения темпов работы и распространения «бесхозности» в процессах. Такая управленческая практика должна стать обязанностью каждого сотрудника, поскольку выполнение этих задач под силу каждому при условии, что им предоставлены соответствующие возможности. К сожалению, в реальной практике этот потенциал часто используется неэффективно. Направление усилий в продуктивное русло и максимальное использование возможностей работников для созидательной деятельности остаётся важнейшей задачей.

Полное охватывание всех аспектов производства и принятие справедливых решений по каждой ситуации исключительно силами руководителя — крайне сложная задача. Принятие необоснованных решений или абстрактных указаний может нарушить ход производственного процесса и вызвать путаницу. Консультации с информированными сотрудниками, способными точно оценить проблемы и предложить решения, позволяют найти оптимальные решения для производственных задач.

Мотивация сотрудников служит инструментом их активизации, что включает:

- формирование трудолюбивой, здоровой и творческой рабочей среды с взаимным уважением и дружескими отношениями;
- повышение способностей и квалификации работников;
- создание условий для реализации идей и инициатив способных и предприимчивых сотрудников, а также заботу о них.

Несоблюдение работы с информацией и неспособность её анализировать свидетельствуют о непрофессионализме. Решения, основанные на неверных данных, могут дестабилизировать производственный процесс.

Поощрение активности сотрудников в управлении и совершенствовании производства является важнейшей мерой. Оно включает их творческий и инновационный подход к работе, рационализаторские предложения и инициативу. Другими словами, такое стимулирование способствует развитию предприятия и выведению его из кризисного состояния.

Система поощрений должна быть справедливой и максимально удовлетворять вклад сотрудника в работу. Для этого на предприятии разрабатывается мотивационно-стимулирующий механизм, эффективность которого оценивается по реализации стратегических целей.

Каждый сотрудник имеет своё место в оценке результатов работы предприятия. Анализируя результаты, определяется значение профессиональной квалификации, знаний, опыта, ответственности и инициативы каждого работника для достижения стратегических и тактических целей предприятия.

Трудовые коллективы должны иметь чёткий и долгосрочный курс, который направляет их к устойчивым достижениям.

Общество всегда стремится к прогрессу. Человеческий фактор, являющийся основой общества, также стремится к совершенству. Под этим понимается моральное и духовное развитие личности. Именно духовное совершенство позволяет человеку реализовать свою гордость, достоинство и ценность. Воспитание добродетелей подразумевает самопознание, извлечение уроков из ошибок и критическую оценку собственных действий.

Современный темп жизни, быстрота событий и влияние научно-технического прогресса на все сферы социального бытия очевидны. Реализуемые в Республике социально-экономические преобразования, модернизация и диверсификация экономики, создание гражданского общества и проведение инновационной политики неизбежно влияют на сознание человека. Поскольку требования времени меняются и возможности расширяются, каждый должен адаптировать своё поведение, привычки и добродетели в соответствии с вызовами эпохи.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент, 2019.
2. Schultz T., Lewis W., Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – New York, 1979–1992.
3. Гастев А.К. Как нужно работать?; Нормирование и организация труда. – Москва, 1920–1930.
4. Национальная стратегия по обеспечению прав и свобод человека и гражданина в условиях независимости Узбекистана. – Ташкент, 2020.

УДК: 331.108.2

INTELLEKTUAL CAPITAL: TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA TARAQQIYOTI

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ: КОНЦЕПЦИЯ, СОДЕРЖАНИЕ И
РАЗРАБОТКА**

INTELLECTUAL CAPITAL: CONCEPT, CONTENT AND DEVELOPMENT

Abdullayev Doniyorbek G‘oyibberdiyevich

Andijon davlat universiteti, “Iqtisodiyot va moliya” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Zamonaviy sharoitda intellektual kapital tushunchasining mohiyatini tushunish uchun ko‘plab yondashuvlar mavjud. Bugungi kunda insonning iqtisodiy jarayonlarga ta’sir doirasi kengaydi. Maqolada intellektual kapital tushunchasini o‘rgangan ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlarning nazariy qarashlari ko‘rib chiqilgan. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi intellektual kapital va inson kapitali bilan bog‘liq tushunchalarning mazmunini nazariy tahlil qilishdir.

Kalit so‘zlar: intellektual kapital, inson kapitali, kognitiv kapital, bilim, malaka, kompetensiya, kasbiy tayyorgarlik darajasi.

В современных условиях существует множество подходов к пониманию сущности понятия интеллектуального капитала. В настоящее время значительно расширилась сфера влияния человека на экономические процессы. В статье рассмотрены теоретические взгляды многочисленных зарубежных и отечественных ученых, изучавших категорию интеллектуального капитала. Основной целью данной статьи является теоретический анализ содержания понятий, связанных с интеллектуальным капиталом и человеческим капиталом.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, человеческий капитал, когнитивный капитал, знания, навыки, компетенции, уровень профессиональной подготовки.

In contemporary conditions, there are numerous approaches to understanding the essence of the concept of intellectual capital. Today, the scope of human influence on economic processes has significantly expanded. The article examines the theoretical views of many foreign and domestic scholars who have studied the concept of intellectual capital. The main objective of this article is to provide a theoretical analysis of the content of concepts related to intellectual capital and human capital.

Keywords: intellectual capital, human capital, cognitive capital, knowledge, skills, competencies, level of professional training.

Bugungi kunda intellektual kapital korxonalarining barqaror rivojlanishi va bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda intellektual kapital yetakchi iqtisodiy resurs sifatida talqin qilinib, uning asosiy xususiyatlari sifatida ko'p marotaba foydalanish imkoniyati hamda bilim va malaka kabi tarkibiy elementlarning jamg'arilish xususiyati qayd etiladi. Mazkur jihatlarni korxona faoliyatini boshqarish jarayonida inobatga olish uning bozor qiymati shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

“Intellektual kapital” kategoriyasining mazmunini belgilab beruvchi nazariy va uslubiy qoidalar nisbatan yaqin davrda – XX asrning ikkinchi yarmida, avvalo, xorijiy ilmiy adabiyotlarda shakllana boshladi. Xorijiy olimlarning ilmiy ishlarida bilimlar iqtisodiyoti sharoitida intellektual kapitalning o'rni va ahamiyatini belgilab beruvchi asosiy konseptual yondashuvlar, shuningdek, uning xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasidagi rivojlanish istiqbollari yoritib berilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, intellektual kapitalni rivojlantirish muammosi ko'pchilik tadqiqotchilar uchun ham dolzarb ilmiy qiziqish uyg'otib, bu yo'nalishda turli nazariy yondashuv va konsepsiyalarni o'z ichiga olgan fundamental qoidalar shakllantirilgan.

Intellektual kapital konsepsiyasining shakllanishi inson kapitali nazariyasining rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lib, mazkur nazariyaning asosida mehnat resurslarining intellektga tayangan holda fikrlash va innovatsion mahsulotlar yaratish qobiliyati haqidagi g'oya yotadi. Inson kapitali nazariyasining rivojlanishiga G.Bekker, L.Valras, I.Giyot, D.S.Mill, M.Fisher, T.Shuls, A.I.Dobrinin, S.A.Dyatlov, R.I.Kapelyushnikov kabi olimlar salmoqli hissa qo'shganlar.

Inson kapitali tushunchasining tashkilotning qobiliyatlari va kompetensiyalari bilan uyg'unlashuvi natijasida “intellektual kapital” kategoriyasi shakllanib, u mustaqil ilmiy tadqiqot obyekti sifatida namoyon bo'ldi.

Intellektual kapitalning mohiyatini aniqlash va uning tasnifini ishlab chiqish masalalari E.Bruking, N.Bontis, J.K.Gelbreyt, M.Meloun, S.Sofian, P.Strassman, T.Styuart, L.Edvinsson, B.B.Leontyev, V.L.Inozemsev, A.Kurganskiy, P.Y.Makarov, A.P.Pankruxin va boshqa xorijiy hamda mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan.

Intellektual kapitalni baholash modellari va usullarini ishlab chiqish alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllangan. Xususan, “Skandinaviya maktabi” vakillari (K.-E. Sveybi, L.Edvinsson, J.Moritsen va boshqalar) intellektual kapitalni asosan nofinans ko'rsatkichlar nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsalar, “Shimoliy Amerika maktabi” doirasidagi tadqiqotlarda nomoddiy aktivlarning moliyaviy baholanishi va hisobga olinishiga ustuvor ahamiyat qaratilgan (B.Lev, P.MakFerson, P.Sullivan, A.Djaffe).

Intellektual kapitalni (IK) boshqarish masalalari mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Tashkilot resurslarining holatini tahlil qilish va ularni identifikatsiyalashga qaratilgan tadqiqotlar R.Grant, Y.Ruus, S.Payk, D.Tis, L.Fernstryom, A.V.Buxvalov, O.S.Vixanskiy, V.K.Dermanov, G.B.Kleyner hamda Y.N.Naydenovanning ishlarida o'z aksini topgan. Intellektual kapital tarkibiy qismlarini, ayniqsa inson kapitalini boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga S.Bouls, X.Gintis, V.Li, E.P.Gavrilov, V.A.Dresvyannikov, YE.K.Zavyalova, V.V.Klochkov, Y.A.Korchagin, YE.A.Prosvirkina, X.A.Fasxiyev va V.S.Sibovanning ilmiy ishlari bag'ishlangan. Shu bilan birga, intellektual mulkni boshqarish va himoya qilish masalalari M.Lemli, V.A.Dozorsev, A.K.Jarov, N.Y.Puzinya va boshqa mutaxassislar tomonidan o'rganilgan.

Mazkur tadqiqot doirasida intellektual kapitalning rivojlanishi bilan korxona raqobatbardoshligining oshishi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlashga qaratilgan empirik tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, raqobat muhitini rivojlantirish va korxonalarning raqobat ustunliklarini shakllantirish masalalari D.Aaker, I.Ansoff, G.Minsberg, K.K.Praxalad, G.Xemel, G.L.Azoyev, I.A.Arenkov, G.L.Bagiyev, V.V.Kulibanova, M.Porter, S.G.Svetunkov kabi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ishlarida chuqur tahlil qilingan.

Adabiyotlar tahlili intellektual kapital va raqobat ustunliklarining mustahkamlanishi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini isbotlovchi ilmiy ishlar mavjudligini ko‘rsatdi. Qator tadqiqotlarda, jumladan A.Baraxas, P.Bakshi, A.Kianto, X.Chaxal, R.Xoll, YE.Xollis, T.YE.Andreyeva, A.A.Bikov, M.A.Molodchik, YE.A.Shakina tomonidan intellektual kapitalning qiymat yaratish va biznes samaradorligini ta‘minlashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. YE.Aspinvol, K.Vong, S.DiPyatssa, G.Kamata, I.Xerremans, R.Ekklis ishlarida intellektual kapitalni boshqarish moliyaviy natijalar barqarorligini ta‘minlashda muhim omil sifatida ko‘rsatilgan bo‘lib, bu korporativ strategiya samaradorligini tasdiqlaydi. Shuningdek, intellektual kapitalning biznes innovatsion faolligiga ta‘sirini o‘rganishga D.Vang, P.Dorrego, R.Kosta, S.Fernandes-Djardon, S.Chen kabi olimlarning tadqiqotlari bag‘ishlangan.

Kapitalning tabiati va mohiyati asrlar davomida iqtisodiy fan e‘tibor markazida bo‘lib kelgan. Ilmiy adabiyotlarda intellektual kapital nazariyasining shakllanish jarayonini to‘rt bosqichga ajratib ko‘rsatish mumkin.

I bosqich. “Kapital» umumiy iqtisodiy kategoriyasining shakllanishi. “Kapital” tushunchasi ilk bor XVII asr oxirida iqtisodiy muomalaga kiritilgan. Shu davrdan boshlab iqtisodchilar tomonidan kapitalga turlicha ta‘riflar berilgan bo‘lsa-da, hozirgi kunga qadar ushbu kategoriyaning yagona va umume‘tirof etilgan ta‘rifi shakllanmagan, kapital konsepsiyasining rivojlanish jarayoni esa hanuz davom etmoqda. Ilk bosqichning o‘zidayoq inson qobiliyatlari bilan bog‘liq subyektiv tarkibiy qism ajratib ko‘rsatilgan (A.Smit, J.B.Sey). Klassik iqtisodiy maktab vakili A.Smit “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot” asarida kapitalning tarkibiy qismi sifatida jamiyat a‘zolari tomonidan orttirilgan foydali qobiliyat va iste‘dodlarni e‘tirof etib, ularni shakllantirish muayyan xarajatlar talab etishini ta‘kidlagan. Shuningdek, A.Smit kapitalning muhim xususiyati sifatida uning daromad keltirish qobiliyatini ko‘rsatib, faqat ishlab chiqarish, qayta sotish yoki foyda olishga qaratilgan faoliyat bilan bog‘liq qiymatlarga kapital sifatida namoyon bo‘lishini qayd etgan.

II bosqich. Tafakkur va bilimning daromad manbai sifatida shakllanishi. Ikkinchi bosqichda tadbirkorlik tafakkuri va bilim boylik yaratish hamda daromad olishning hal qiluvchi omillariga aylanadi. YE.Byom-Baverk “Kapitalning pozitiv nazariyasi” asarida kapitalni ishlab chiqarish jarayoni samaradorligini oshiruvchi nisbatan kamyob jamg‘arilgan ne‘mat sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvda inson subyektiv manfaatlariga asoslangan holda foydalilikni maksimallashtiruvchi iqtisodiy subyekt sifatida qaraladi. I.Shumpeter “Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi”da tadbirkorlik faoliyatining asosi sifatida bilim va boshqaruvning uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi. I.Fisher esa “Kapital, foiz va pul nazariyasi” asarida kapitalni “foydalanish uchun mo‘ljallangan moddiy obyekt” sifatida ta‘riflab, inson ham ushbu xususiyatlarga ega ekanligini hisobga olgan holda, uni kapital tushunchasi doirasiga kiritish mantiqan asosli ekanligini ta‘kidlaydi.

III bosqich. Inson kapitalining ajratib ko‘rsatilishi. Inson kapitali nazariyasining asosida mehnat resurslarining intellektga tayangan holda fikrlash, intellektual mahsulotlar yaratish hamda bilim va ko‘nikmalarni doimiy ravishda oshirish orqali zamonaviy ishlab chiqarish vositalarini samarali boshqarish qobiliyati yotadi. Inson kapitali xodimning bilim, malaka, kompetensiya va kasbiy tayyorgarlik darajasi orqali namoyon bo‘ladi. Iqtisodchi olimlar intellektual kapitalni, avvalo, ta‘limga kiritilgan investitsiyalar natijasida shakllanadigan diskontlangan daromad sifatida baholay boshladilar. Ushbu bosqichda nomoddiy aktivlar va inson kapitalining qiymatini aniqlashga qaratilgan ilk ilmiy urinishlar amalga oshirildi.

Inson kapitali nazariyasining shakllanish sanasi sifatida 1962 yilning oktabri e‘tirof etiladi. Aynan shu davrda “Journal of Political Economy” jurnalida “Insonlarga investitsiyalar” mavzusidagi maxsus son chop etilgan. Ushbu nashrdan so‘ng iqtisodchilar inson kapitalini tizimli o‘rganishga faol kirishdilar. Keyingi yilda T.Shuls tomonidan inson kapitali nazariyasiga bag‘ishlangan ilk o‘quv

qo‘llanma yaratildi va “inson kapitali” atamasi ilmiy muomalada keng tarqaldi. XX asr oxiriga kelib mazkur yo‘nalishda o‘nlab ilmiy monografiya va tadqiqot ishlari nashr etildi.

Inson kapitali nazariyasining ildizlari A.Smit, U.Petti, K.Marks, D.S.Mill, G.Sidjvik, G.Rosher, L.Valras kabi yirik iqtisodchi olimlarning ilmiy merosida kuzatiladi. Mazkur mualliflarning asarlarida inson qobiliyatlari, bilim va mehnat salohiyatining iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rniga alohida e‘tibor qaratilgan.

“Inson kapitali” tushunchasi ilk bor A.Smit tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, u inson kapitalini jamiyat a‘zolari tomonidan to‘plangan bilim va ko‘nikmalar majmui sifatida talqin etadi hamda ular kelgusida daromad olish imkoniyatini ta‘minlashini ta‘kidlaydi. Olim 1956 yildagi ilmiy qarashlarida mehnat samaradorligining o‘ssishi, avvalo, ishchining mahorat va kasbiy ko‘nikmalarini oshirish bilan bog‘liq ekanligini, keyinchalik esa qo‘llanilayotgan texnika va uskunalarni takomillashtirish orqali ta‘minlanishini qayd etgan.

D.S.Mill insonni to‘g‘ridan-to‘g‘ri boylik sifatida baholamagan bo‘lsa-da, uning mehnat jarayonida shakllangan qobiliyat va mahoratlarini, ya‘ni ishlab chiqarish vositasi sifatida namoyon bo‘ladigan xususiyatlarini mamlakat boyligining tarkibiy qismi deb hisoblagan. Uning ta‘kidlashicha, ishchilarning mahoratliligi, faolligi va qat‘iyati jamiyat uchun ishlab chiqarish vositalari va mashinalar kabi ahamiyatga ega.

I.Giyot inson kapitalini inson tomonidan orttirilgan bilim, ko‘nikma, motivatsiya va energiyaning yig‘indisi sifatida ta‘riflab, ular ma‘lum vaqt davomida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish maqsadida foydalanilishi mumkinligini qayd etadi. Ushbu resurs kelgusida daromad yoki qoniqish manbai bo‘lgani sababli kapital shakliga ega bo‘lib, insonning ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Shu tariqa, intellektual kapital konsepsiyasining shakllanishida asosiy nazariy poydevor sifatida aynan inson kapitali konsepsiyasi xizmat qilgan.

IV bosqich. Intellektual kapital nazariyasining shakllanishi. Inson kapitali konsepsiyasi intellektual kapital nazariyasining asosi bo‘lishiga qaramay, mustaqil va to‘liq nazariya sifatida cheklangan imkoniyatlarga ega edi. XX asrning 1990-yillariga kelib inson kapitali alohida holda korxona uchun yetarli qiymat yarata olmasligi, faqatgina tashkilotning institutsional imkoniyatlari, boshqaruv tizimi va korporativ kompetensiyalari bilan uyg‘unlashgandagina yuqori samara berishini isbotladi. Shu nuqtai nazardan, intellektual kapital inson kapitali hamda tashkilot qobiliyat va kompetensiyalarining integratsiyalashgan natijasi sifatida talqin qilinadi.

Intellektual kapital nazariyasi E.Bruking, L.Edvinsson, M.Meloun, K.-E.Sveybi, J.Stounxaus, P.Strassman, T.Styuart kabi xorijiy iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari orqali keng rivojlandi.

Rossiya ilmiy makonida intellektual kapital nazariyasining rivojlanishi B.B.Leontyev, S.A.Kurganskiy, V.L.Inozemsev, V.L.Abramov, N.V.Altuxova, A.L.Gaponenko, V.A.Dresvyannikov, A.V.Yelin, I.YE.Yelina, I.Ivanyuk, V.S.Katkalo, A.N.Kozirev, A.M.Makarov, A.L.Sergeyev, V.A.Skvorsova, A.P.Pankruxin, I.I.Prosvirina va boshqa olimlarning ishlarida o‘z aksini topgan.

Shu tariqa, intellektual kapital nazariyasining zamonaviy shakli XX asrning ikkinchi yarmida inson kapitali nazariyasining rivoji jarayonida shakllana boshlagan. Ushbu davrdan boshlab intellektual kapital tushunchasi mazmun jihatidan sezilarli darajada kengayib, uning mohiyati turli ilmiy yondashuvlar doirasida tadqiq etildi. Ko‘plab tadqiqotlarda intellektual kapital korxonaning moliyaviy hisobotlarida to‘liq aks etmaydigan, biroq tasniflash, baholash va samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar majmui sifatida talqin qilinadi.

Shu bilan birga, “intellektual kapital” atamasi uzoq vaqtdan beri ilmiy muomalada mavjud bo‘lsa-da, hanzuga qadar uning mazmuni bo‘yicha umumqabul qilingan yondashuv shakllanmagan. Amaliyotda ushbu tushuncha ko‘pincha “bilimlar”, “inson kapitali”, “kognitiv kapital” kabi atamalar bilan bir qatorda, ayrim hollarda esa sinonim sifatida qo‘llaniladi. Bu esa intellektual kapitalga nisbatan yagona va aniq ta‘rifning mavjud emasligi bilan izohlanadi. Hozirgi paytda ilmiy jamoatchilikda intellektual kapitalning umume‘tirof etilgan ta‘rifi mavjud emas.

Inson kapitali xodimning mashinalar yoki hujjatlashtirish vositalari bilan to‘liq almashtirib bo‘lmaydigan individual sifatlarini o‘zida mujassam etgan resurs sifatida qaraladi. Ushbu toifaga

kasbiy qobiliyatlar, kompetensiyalar, ijodkorlik salohiyati, mehnatga bo‘lgan munosabat, amaliy ko‘nikmalar, yashirin bilimlar, shaxsiy ishbilarmonlik aloqalari, xulq-atvor madaniyati va boshqa shu kabi omillar kiradi.

Intellektual kapitalning tuzilishiga oid turli yondashuvlarning ko‘pligi yagona ta’rifni shakllantirishni qiyinlashtirib, ushbu sohadagi amaliy va ilmiy tadqiqotlar samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, ko‘plab tadqiqotchilar va amaliyotchilar intellektual kapitalni o‘z ilmiy qiziqishlari va kasbiy faoliyati nuqtai nazaridan talqin qilib, turli hodisalarni tavsiflashda o‘xshash atamalardan foydalanadilar. Bu esa o‘quvchida mazmunli tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi.

Umuman olganda, intellektual kapital konsepsiyasining rivojlanishi XVII asrdan boshlangan bo‘lib, hozirgi kunga qadar davom etmoqda. Mazkur sohada tadqiqotchilarning amaliy va kasbiy manfaatlariga bog‘liq holda shakllangan ko‘plab mualliflik ta’riflari va tasniflari mavjud. Ayrim hollarda ilmiy atamalarning noto‘g‘ri yoki tizimsiz qo‘llanilishi mavzudagi noaniqliklarni kuchaytirib, masalaning ilmiy anglanish darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, intellektual kapital bo‘yicha yagona hisobot shakli mavjud bo‘lmaganiga qaramay, uning ayrim tarkibiy elementlari turli normativ-huquqiy hujjatlarda aks etgan. Bunda milliy va xorijiy amaliyotda intellektual kapital, intellektual mulk hamda nomoddiy aktivlar tushunchalarining o‘zaro nisbati bir-biridan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Афонин А. С. Интеллектуальный капитал в современных условиях: роль знаний / А.С.Афонин // Вестник ЮРГТУ (НПИ). – 2009. – № 3. – С.38-49
2. Цветкова Г. С. Эволюция экономической категории «интеллектуальный капитал» / Г.С.Цветкова, О.В.Полякова //Материалы международной конференции Динамика научных исследований. – 2007. – т. 3.
3. Блауг. М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. Пер. с англ. / Науч. ред. и вступ. ст.В.С. Автономова. М.: НП «Журнал Вопросы экономики». – 2004. – 416 с.
4. Schultz T.W. The Economic Value of Education / T.W. Schultz. – New York: Columbia University Press, 1963
5. Котырло Е.С. Человеческий капитал и экономическое развитие Российского Севера: Моногр. – М.: Современная экономика и право, 2009. – 364 с. URL: http://kotyrloelena.narod2.ru/olderfiles/1/Kotyrlo_Human_development_and_econ-71891.pdf (дата обращения 13.09.2015)
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов /А.Смит / М.: Соцэкгиз, 1956. – 490 с.
7. Капелюшников Р.И. Концепция человеческого капитала. Критика современной буржуазной политической экономии. / Р.И.Капелюшников. – М.: Наука, 1977. - С.16
8. Саакова Л. В. Устойчивое и эффективное развитие корпоративных структур в экономике знаний: формирование интеллектуального потенциала / Под научной редакцией заслуженного деятеля науки РФ, д.э.н., профессора Багиева Г.Л. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2012, - 266с.
9. Ёлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. ТДИУ. – Т.: Иқтисод ва молия, 2014. 226 б
10. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. Меҳнат нашриёти, 2004 й. 204 б
11. Бакиева И.А. «Инсон ресурслари иқтисодиёти» фани (Ўқув қўлланма) – ТДИУ, 2011. -17 бет
12. Schultz T.P. Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources 1972.
13. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. — М.: ГУ ВШЭ, 2003, —90, 96с
14. Теория человеческого капитала. http://ww/libertarium/10624/lib_article_t

**XODIMLARNING PROFESSIONAL RIVOJLANISHINI
BAHOLASH USULLARI**

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СОТРУДНИКОВ

METHODS FOR ASSESSING THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF EMPLOYEES

Abdullayev Mirzoxid G‘ayiberdiyevich

Andijon davlat universiteti “Iqtisodiyot va moliya” kafedrası dotsenti, i.f.f.d, (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada xodimlar uchun kasbiy rivojlanish tizimlari, o‘qitish va rivojlanishni baholash tushunchalari o‘rganiladi va baholash algoritmi taklif qilinadi. Muallif rivojlanishning ta‘lim, tashkiliy, tarkibiy, ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatlarini ta’kidlaydilar hamda baholash usullari va ko‘rsatkichlarini tizimlashtiradi.

Kalit so‘zlar: inson resurslari, kasbiy rivojlanish, o‘qitish, baholash usullari, iqtisodiy ta’sir

В статье раскрываются понятия системы профессионального развития работников, обучения, оценки развития; предлагается алгоритм оценки. Автор выделяет образовательный, организационный, структурный, социальный, культурный, психологический аспект развития; систематизируют методы и показатели оценки.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, профессиональное развитие, обучение, методы оценки, экономический эффект.

This article explores the concepts of professional development systems for employees, training, and development assessment, and proposes an assessment algorithm. The author identifies the educational, organizational, structural, social, cultural, and psychological aspects of development, and systematizes assessment methods and indicators.

Key words: human resources, professional development, training, methods of an estimation, economic benefit.

Hozirgi vaqtda mehnat faoliyati samaradorligini aniqlash va uni o‘lchash mezonlariga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Buning murakkabligi shundaki, xodimlar mehnat faoliyati faqat ishlab chiqarish jarayonining texnologik tomoni va uning yakuniy maqsadlari bilan emas, balki ijtimoiy tomoni bilan ham belgilanadi: u tashkilotda va umuman jamiyatda shakllantirilayotgan ijtimoiy-axloqiy meyorlar, ijtimoiy himoya darajasi, motivatsion tarkibiy qism va boshqalarga bog‘liq.

Rejalashtirish jarayonida korxona rivojlanish strategiyasiga muvofiq ravishda xodimlarni o‘qitish va rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojni, personalning professional va karyeraviy o‘sishga bo‘lgan motivatsiyasini anglash muhimdir. Bu esa kompetensiyalarini oshirish zarur bo‘lgan xodimlarni aniqlash, o‘qitish muddatlari, usullari va tegishli xarajatlarni belgilash imkonini beradi.

Rivojlanishni baholashdagi murakkablik omillaridan biri – bu baholashni kim amalga oshirish masalasidir. Ko‘pchilik tashkilotlarda ushbu funksiyani to‘g‘ridan-to‘g‘ri rahbar bajaradi. Shuningdek, hamkasb tomonidan baholash yoki xodimning o‘z-o‘zini baholashi ham mumkin. Ikkala variant ham yuqori darajada subyektiv hisoblanadi. Bizningcha, eng maqbul yechim – baholanayotgan xodimlar bilan ishlab chiqarish munosabatlariga bog‘liq bo‘lmagan a’zoldan iborat mustaqil komissiya tuzishdir. Biroq bunday komissiya faqat muayyan kompetensiyalar to‘plamini formal belgilar asosida baholay olishi sababli, uning natijalarini hamkasblar bahosi va xodimning o‘z-o‘zini baholash natijalari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Mavjud baholash metodikalarining xilma-xilligi eng maqbul usulni tanlashda qiyinchiliklar tug‘diradi. Ta’sir etuvchi omillar qatoriga strategiyaning xarakteri, rivojlanish bosqichi; tashkilot maqsadlari; moliyaviy, inson va moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlanganlik darajasi; korporativ madaniyat holati, tashqi muhit xususiyatlari va boshqalar kiradi.

Aniq, obyektiv va tushunarli bo‘lgan muvozanatli, universal personal rivojlanishini baholash tizimini yaratish oson emas. Uni amaliyotda o‘zini oqlagan mavjud metodikalarning afzallik va kamchiliklarini hisobga olgan holda sintez qilish lozim.

Zamonaviy rivojlanishni baholash usullari tahlil obyekti sifatida xizmat qiluvchi ma’lumotlarga ko‘ra tasniflantirilishi mumkin: miqdoriy, sifatli va “kombinatsiyalashgan usullar”. Miqdoriy usullar personalning rivojlanish darajasini raqamli bahoga tayanishga asoslanadi, va hisoblashlarda kompyuterlarni qo‘llash kompetensiyalarning o‘shish hajmini tez va nisbatan obyektiv baholash imkonini beradi. Sifatli usullar esa erishilgan natijalarni muhokama qilish, xodimlarning ishbilarmonlik xususiyatlarini tasvirlashga asoslanadi. Bu usullarda ishchi kuchining muayyan sifatleri baholanadi. “Kombinatsiyalashgan usullar” eng keng tarqalgan bo‘lib, ularda xodimlarning kompetentligi ekspert baholari miqdoriy va sifatli ko‘rsatkichlarga asoslanadi.

Reyting usuli baholanuvchi xodimlarga tartib raqamlarini (eng yaxshidagidan eng yomondagicha) berishni nazarda tutadi. Bu vazifa xodimlariga bo‘ysunadigan rahbarlar guruhi zimmasiga yuklanadi. Xodimning yakuniy bahosi ularga topshirilgan vazifalar uchun rahbarlar guruhi tomonidan berilgan tartib raqamlari summasidan tashkil topadi.

Balli baholash usuli reyting usuliga o‘xshash, lekin farqi shundaki, rahbarlar guruhida xodimlar yotgan yutuqlari uchun belgilangan meyorlar (ballar) mavjud. Keyinchalik xodimning kompetentlik darajasi to‘plangan ochkolarning yig‘indisi orqali aniqlanadi.

Ushbu usullarning afzalliklari shundaki, ular personal rivojlanishi natijalarini baholashda nisbatan obyektivlik darajasini ta’minlaydi, kamchiligi esa baholanadigan kompetensiyalar doirasining torligida namoyon bo‘ladi. Ular faqat formallashtirilishi mumkin bo‘lgan kompetensiyalarni (masalan, ko‘rsatmalarni, formulalarni, professional kompyuter dasturlarini bilish) tasvirlay oladi, lekin xodimlarning barcha ko‘nikma va qobiliyatlarini aks ettirmaydi. Miqdoriy usullar orqali shaxsning kasbiy rivojlanishini barcha ko‘rinishlarda baholash amalda mumkin emas: xususan, noan’anaviy vaziyatlarda o‘zini tutish qobiliyati, to‘g‘ri qaror qabul qilish, ijtimoiy (psixosotsial, madaniy) kapitaldan foydalanish, ya’ni xodimning ko‘plab algoritmsiz ko‘nikmalari.

Sifatli usullar formalizlanmagan bo‘lib, taqdim etilgan materialni chuqur tahlil qilish orqali ma’lumot olishga qaratilgan. Bu tasvirlovchi xususiyatga ega usullar bo‘lib, personal rivojlanishi natijalarini miqdoriy baholash imkonini bermaydi. Masalan, guruhli muhokama usuli rahbarlar (yoki menedjerlar) guruhi va xodimlar o‘rtasida kasbiy majburiyat va faoliyat masalalari bo‘yicha erkin shaklda olib boriladigan suhbatni ifoda etadi, natijasi esa eng ma’lumotli, mustaqil va aqlli fikrlaydigan xodimlarni tanlashdan iborat. Guruhli muhokama usuliga yaqin usul — baholash intervyusi bo‘lib, u xodimlarning kuchli va zaif jihatlari aniqlash maqsadida olib boriladi. Uni ikki turda qo‘llashadi: 1) «savol–javob» usuli, bu xodimning o‘qishdan keyingi ishlab chiqarish faoliyati to‘g‘risida qo‘shimcha ma’lumot olish imkonini beradi, savollar oldindan tayyorlangan sxema bo‘yicha tuziladi; 2) «chuqur intervyu» usuli, buda to‘g‘ridan-to‘g‘ri rahbar xodimga qo‘yilgan vazifalar to‘g‘risida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lib, ularning bajarilishi natijalarini muhokama qiladi va hamda xodim duch kelgan qiyinchiliklar hamda olgan bilimlarini qo‘llash hajmini aniqlaydi.

Miqdoriy usullar – raqamli bahoga tayanadi, kompyuter yordamida kompetensiyalar o‘shishini tez va obyektiv baholash mumkin. Cheklovi: barcha ko‘nikma va qobiliyatlarni (masalan, noan’anaviy vaziyatlarda qaror qabul qilish) baholash qiyin.

Sifatli usullar – erishilgan natijalar va xodimning ishbilarmonlik xususiyatlarini muhokama qilishga asoslanadi.

Usullar: guruhli muhokama, baholash intervyusi.

Cheklovi: natijalarni raqamli baholamaydi, ko‘p vaqt talab qiladi.

«Kombinatsiyalashgan usullar – miqdoriy va sifatli ko‘rsatkichlarni birlashtirib, ekspert baholarini qo‘llaydi.

Eng keng tarqalgan usul.

Reyting usuli (tartib raqami)

Xodimlarga eng yaxshi bo‘lganidan eng yomoniga qadar raqam beriladi.

Hisoblash: barcha berilgan tartib raqamlari summasidan olinadi.

Balli baholash usuli. Reyting usuliga o‘xshash, lekin har bir ish uchun aniq ball beriladi.

Hisoblash: barcha ochkolarning summasini olish. Afzalliklari: nisbatan obyektiv. Kamchiligi: faqat formallashtirilishi mumkin bo‘lgan kompetensiyalar (misol: dasturlardan foydalanish, qonun va formulalar) baholanadi.

Sifatli usullarning afzalligi – ularning kam mehnat talab qilishi va tadqiq qilingan professional kompetensiyalar turliligida namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Kemchiligi sifatida baholash natijalarining miqdoriy ko‘rsatkichlari yo‘qligi, natijalarning subyektivligi va bu jarayonning avtomatlashtirilgan darajasi pastligi keltirilishi mumkin, bu esa bir vaqtning o‘zida baholash jarayoniga kiritiladigan xodimlar sonini kamaytiradi.

Kombinatsiyalashgan usullar ham miqdoriy, ham sifatli (analiz-tashviqot) elementlarni o‘z ichiga oladi, bu ularga kattaroq obyektivlik qo‘shadi. Bu usullarning afzalliklari: ularni qaratilgan turli vazifalar spektri va xodimning rivojlanishini baholashda ko‘plab meyorlarni hisobga olish imkoniyati. Kemchiligi — amalga oshirishda katta mehnat, vaqt va moliyaviy xarajatlar talab qilinishi, shuningdek formalizatsiya va avtomatlashtirishning murakkabligi.

Hozirgi kunda «Kombinatsiyalashgan usullar orasida «360 daraja baholash» va «Assessment center» usullari ancha ommaviy hisoblanadi. Xorijiy kompaniyalar «360 daraja» usulini 1990-yillardan boshlab qo‘llay boshlagan, rossiyalik korxonalar esa uni faqat 2000-yillarda qo‘llashni boshlagan. Usul mohiyati — ham rahbarlar, ham bo‘ysunishdagi xodimlar ishtirokida har tomonlama aylanma baholashni amalga oshirishda. Bundan tashqari, o‘zini baholash bloki ham ajratiladi. Natijada, xodimning haqiqiy ish vaziyatlarida ko‘rsatgan harakatlarida namoyon bo‘ladigan detallangan porog kompetensiyalaridan tashqari, korporativ, adaptiv va boshqaruvchan kabi ko‘proq murakkab kompetensiyalar haqida ham ma’lumot olinadi [13, c.105–106]. Baholash kompaniya rahbarlari nuqtai nazaridan mazkur lavozim uchun zarur kompetensiyalar ro‘yxati bo‘yicha olib boriladi. Natijalar asosida xodimda ushbu kompetensiyalar darajasi grafik shaklida ifodalanadi.

1-jadval

Baholash usullari

Usul	Afzalliklari	Kamchiliklari
Sifatli usullar	Kam mehnat talab qiladi, kompetensiyalar turliligi	Miqdoriy natija yo‘q, subyektiv, avtomatlashtirish past
360 daraja baholash	Ham rahbarlar, ham bo‘ysunishdagi xodimlar ishtirokida, obyektivlik	Katta xarajat, murakkab tashkil etish
Assessment center	Haqiqiy sifatlar va potensial aniqlanadi, ishbilarmonlik o‘yinlari orqali baholash	Tashkil qilish va xarajatlar yuqori

«Assessment center» usuli – «Kombinatsiyalashgan usul hisoblanadi. Bu usul orqali nafaqat xodimlarning haqiqiy sifatleri baholanadi, balki ularning potensial imkoniyatlari ham aniqlanadi. Baholash ishbilarmonlik o‘yinlari yordamida o‘tkaziladi, ular haqiqiy vaziyatlarni modellashtirib, baholanadigan xodimlarga o‘zini turli jihatdan ko‘rsatish imkonini beradi. Moslashtirilgan ekspertlar guruhi ishtirokchilarning harakatlarini batafsil qayd etadi va ularning namoyon qilayotgan kompetensiyalarini baholaydi. Keyinchalik, muhokama natijasida umumiy kompleks baholash natijasi chiqariladi.

2-jadval

Kadr zaxirasini shakllantirish qadamlari

№	Qadam	Tavsifi
1	Tartib ishlab chiqish	Rezervni boshqarish tartibi
2	Lavozimlar ro‘yxati	Rezervga kiritiladigan lavozimlar va profillari

3	Rezervistlar ro‘yxati	Har bir nomzodni ro‘yxatga olish
4	Individual suhbatlar	Professional va karyera rivojlanish bosqichlari
5	Tayyorlov rejasi	Har bir rezervist uchun individual reja
6	Stajirovka	Boshqa bo‘limlarda tajriba
7	Korporativ dastur	Tayyorlov dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash
8	O‘qitish	Tasdiqlangan dastur bo‘yicha nomzodlarni o‘qitish
9	Muntazam baholash	Rezervistlarni nazorat qilish va baholash
10	Kartoteka	O‘qitish, malaka oshirish va rahbarlik baholashi

Yuqoridagi barcha usullar individual hamda kollektiv (guruhli) darajada rivojlanishni baholashda maqbul hisoblanadi va xodimlarning professional kompetensiyalarini oshirish darajasini aniqlash imkonini beradi. Ammo muayyan rivojlanish chora-tadbirlarini tanlashda asosiy omil xarajatlar hisoblanadi. Bu xarajatlar quyidagilardan iborat: xodimlarni baholashga; rivojlanish dasturini amalga oshirishga (treninglar, seminarlar, kurslar); kadr zaxirasini shakllantirishga.

Avvalo quyidagilar aniqlanishi kerak:

1. baholanadigan xodimlar soni va kategoriyalari;
2. qo‘llaniladigan baholash usullari;
3. xodimlarning baholashini muntazam o‘tkazish texnologiyalari;
4. baholash jarayonlarini o‘z qo‘li bilan amalga oshirish yoki tashqi baholash markazlari orqali o‘tkazishning xarajatlari.

Kadr zaxirasini shakllantirish va tayyorlash quyidagi qadamlarni o‘z ichiga oladi:

- ✓ kadr zaxirasini boshqarish tartibini ishlab chiqish;
- ✓ rezervga kiritiladigan lavozimlar ro‘yxatini aniqlash va ularning profillarini tasvirlash;
- ✓ rezervistlar ro‘yxatini tuzish;
- ✓ kadr zaxirasiga kiritilgan xodimlar bilan ularning professional va karyera rivojlanishining asosiy bosqichlari bo‘yicha individual suhbatlar o‘tkazish;
- ✓ rezervistlar uchun individual tayyorlov rejalarini tuzish;
- ✓ stajirovkalarni tashkil qilish;
- ✓ kadr zaxirasi uchun korporativ tayyorlov dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash;
- ✓ tasdiqlangan dastur bo‘yicha nomzodlarni o‘qitishni tashkil qilish;
- ✓ rezervistlarni muntazam baholash jarayonini amalga oshirish;
- ✓ rezervistlar kartotekasini yuritish (individual tayyorlov va malaka oshirish tadbirlarini qayd etish, rahbarlik tomonidan baholash).

Kadr zaxirasi bilan ishlashning turli bosqichlaridagi xarajatlar qo‘shimcha o‘qitish, boshqa bo‘limlarda stajirovka o‘tkazish, xodimni kelgusidagi lavozimida sinovdan o‘tkazish, bitiruvchi malakali ishini himoya qilish, suhbatlar o‘tkazish, testlar va shunga o‘xshash tadbirlar bilan bog‘liq bo‘ladi [14].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Отставнова Л. А. Исследовательские подходы к анализу отношений «человек – производство» / Л. А. Отставнова // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2014. – № 2. – С. 17–24.
2. Галинская Е. В. Модели и механизмы управления развитием персонала / Е. В. Галинская, А. А. Иващенко, Д. А. Новиков. – М.: ИПУ РАН, 2005. – 68 с.
3. Башмаков В. И. Управление социальным развитием персонала: учебник / В. И. Башмаков, Е. В. Тихонова. – М.: Академия, 2014. – 240 с.
4. Управление персоналом организации / под ред. А. Я. Кибанова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 695 с.
5. Янченко Е. В. Человеческие ресурсы в системе социально-трудовых отношений (воспроизводственный подход) / Е. В. Янченко // Вестник ВГУ. Сер: Экономика и управление. – 2010. – № 2. – С. 33–41.

6. Паршина В. С. Управление развитием персонала корпораций: автореф, дис, д-ра экон, наук / В. С. Паршина. – Ижевск: Удмурт. гос. ун-т, 2007. – 38 с. Развитие персонала // www.Grandars.ru. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/college/biznes/razvitie-personala.html>
7. Развитие персонала // Самопознание. Ру. – Режим доступа: <http://samopoznanie.ru/schools/razvitie-personala/>
8. Герш М. В. Развитие персонала / М. В. Герш // Отдел кадров коммерческой организации. – 2014. – № 1. – Режим доступа: <http://hr-portal.ru/article/razvitie-personala?page=2>
9. Управление развитием персонала на основе зарубежного опыта // Управление персоналом. – Режим доступа: <http://upravlencam.ru/page106/page146/index.html>
10. Медведева Т. А. Система социально-трудовых отношений: смысл, форма, содержание, процесс / Т. А. Медведева // Вестник ВГУ. Сер. Экономика и управление. – 2014. – № 1. – С. 90–96.
11. Санкова Л. В. Оценка эффективности программ активной политики занятости: теория и методология / Л. В. Санкова, А. В. Косарева // Вестник Саратовского государственного технического университета. – 2011. – Т. 3, № 1. – С. 357–368.
12. Янченко Е. В. Определение профессиональных компетенций работников банковской сферы / Е. В. Янченко, Э. Р. Альмухамедова // Казанская наука. – 2014. – № 4. – С. 104–111.
13. Кибченко М. М. Методика бюджетирования расходов на персонал / М. М. Кибченко. – Режим доступа: <http://ipp.hse.ru/popularpsy/articles/10/4694.html>.
14. Мансуров Р. Е. Оценка эффективности обучения персонала / Р. Е. Мансуров. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/mansurov3.htm>.

UDK:339.137

**TADBIRKORLIK SUB'YEKTLARIDA RAQOBAT USTUNLIKLARINI
SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI**

**ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ У
СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

**THE MAIN FACTORS FOR THE FORMATION OF COMPETITIVE ADVANTAGES IN
ENTREPRENEURIAL SUBJECTS**

Isakov Azim Yusubjanovich

Namangan Davlat texnika universiteti “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrası dotsenti, PhD

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik sub'yektlarida raqobat ustunliklarini shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan tadqiq etildi. Tadqiqotning maqsadi raqobat ustunliklarini ta'minlovchi iqtisodiy, tashkiliy va innovatsion omillarni aniqlash va ularning tadbirkorlik faoliyati samaradorligiga ta'sirini baholashdan iborat. Tadqiqot natijasida tadbirkorlik sub'yektlarida raqobat ustunliklarini shakllantirish inson kapitali sifati, innovatsion faoliyat, samarali boshqaruv va bozorga moslashuvchanlik darajasiga bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik sub'yektlari, raqobat ustunligi, raqobatbardoshlik, innovatsiya, bozor muhiti, boshqaruv samaradorligi.

В данной статье проведено научное исследование основных факторов, влияющих на формирование конкурентных преимуществ в хозяйствующих субъектах. Цель исследования определить экономические, организационные и инновационные факторы, обеспечивающие конкурентные преимущества, и оценить их влияние на эффективность хозяйственной

деятельности. В результате исследования установлено, что формирование конкурентных преимуществ в хозяйствующих субъектах напрямую связано с качеством человеческого капитала, инновационной деятельностью, эффективным управлением и уровнем гибкости по отношению к рынку.

Ключевые слова: хозяйствующие субъекты, конкурентное преимущество, конкурентоспособность, инновации, рыночная среда, эффективность управления.

In this article, the main factors affecting the formation of competitive advantages in business entities were scientifically studied. The purpose of the study is to identify economic, organizational and innovative factors that provide competitive advantages and assess their impact on the effectiveness of entrepreneurial activity. As a result of the study, it was found that the formation of competitive advantages in entrepreneurial subjects directly depends on the level of human capital quality, innovative activities, effective management and market flexibility.

Keywords: business entities, competitive advantage, competitiveness, innovation, market environment, management efficiency.

Globalashuv jarayonlarining jadallashuvi, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi hamda iqtisodiyotda raqobat muhitining keskinlashuvi sharoitida tadbirkorlik subyektlarining barqaror faoliyat yuritishi va uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirish, resurslardan samarali foydalanish hamda bozorda o'z o'rnini mustahkamlash uchun raqobat ustunliklarini shakllantirish tadbirkorlik subyektlari oldidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, raqobat ustunliklarining mohiyati, turlari va ularni shakllantiruvchi omillarni ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Hozirgi kunda iqtisodiy adabiyotlarda raqobat ustunliklariga oid turli yondashuvlar mavjud bo'lib, ular asosan innovatsion faoliyat, inson kapitali, boshqaruv samaradorligi, marketing strategiyalari va raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi bilan bog'liq holda talqin etilmoqda. Biroq, tadbirkorlik sub'yektlarining o'ziga xos xususiyatlari, milliy iqtisodiyot sharoiti hamda tarmoq spetsifikasini inobatga olgan holda raqobat ustunliklarini shakllantirish omillarini tizimli o'rganish yetarlicha tadqiq etilmagan. Bu esa, mazkur sohada kompleks ilmiy yondashuvga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy taraqqiyot jarayonida raqobat va raqobat ustunligi tushunchalari iqtisodiy nazariyaning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida shakllanib, turli tarixiy bosqichlarda turlicha mazmun kasb etgan. Jumladan, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi, bozor munosabatlarining murakkablashuvi va innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi ushbu tushunchalarni qayta ko'rib chiqish va ularning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Raqobat kategoriyasi ilk bor klassik iqtisodiy maktab vakillari asarlarida tizimli ravishda yoritilgan. A.Smit [1] raqobatni bozor mexanizmining o'z-o'zini tartibga soluvchi asosiy omili sifatida baholab, uni “ko'rinmas qo'l” konsepsiyasi bilan bog'lagan. Uning ta'limotiga ko'ra, individual manfaatlarni ko'zlab harakat qiluvchi tadbirkorlar o'rtasidagi erkin raqobat resurslar taqsimotining samaradorligini ta'minlaydi va jamiyat farovonligini oshiradi.

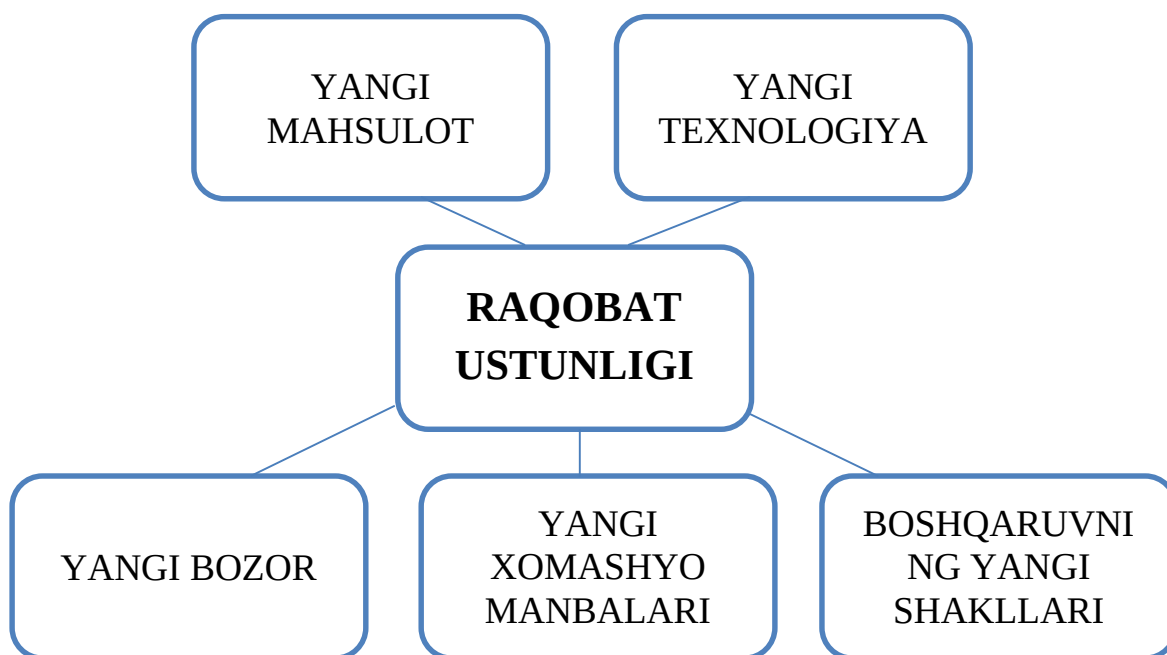
D.Rikardo[2] va J.B.Sey[3] asarlarida raqobat ishlab chiqarish omillari harakatchanligini ta'minlovchi mexanizm sifatida talqin qilingan. Ushbu yondashuvda raqobat ustunligi asosan mehnat unumdorligi, kapital samaradorligi va tabiiy resurslar bilan bog'langan. Biroq klassik iqtisodiy maktab raqobat ustunliklarining subyektiv, institutsional va innovatsion manbalarini yetarlicha hisobga olmagan.

Neoklassik iqtisodiy nazariya vakillari (A.Marshall, L.Valras) raqobatni bozor muvozanatiga erishish vositasi sifatida ko'rib, «komil raqobat» modelini ishlab chiqdilar. Ushbu modelda tadbirkorlik subyektlari o'zaro bir xil axborotga ega, mahsulotlar standartlashgan, bozorga kirish va chiqish erkin hisoblanadi[4].

Neoklassik yondashuvda raqobat ustunligi uzoq muddatli emas, balki vaqtinchalik holat sifatida qaraladi. Bu esa zamonaviy tadbirkorlik faoliyati uchun jiddiy cheklov hisoblanadi, chunki real

bozorlarda axborot asimmetriyasi, innovatsiyalar, brend, boshqaruv qobiliyati va institutsional muhit hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Y.Shumpeter raqobat nazariyasiga mutlaqo yangi yondashuvni kiritib, uni “yaratuvchan vayronkorlik” jarayoni bilan bog‘ladi. Uning ta’limotiga ko‘ra, raqobat ustunligi innovatsiyalarni joriy etgan tadbirkor tomonidan yaratiladi va u vaqtinchalik monopol foyda (tadbirkorlik rentasi) olish imkonini beradi (1-rasm). Bu yondashuv tadbirkorlik faoliyatida innovatsiyalarni raqobatbardoshlikning asosiy manbai sifatida ko‘rsatib bergan ilk fundamental nazariya hisoblanadi[5].

1-rasm. Y.Shumpeter yondashuvida raqobat ustunligi.

XX asr oxirlarida raqobat ustunliklarini tushuntirishda resurslarga asoslangan yondashuv RBV (Resource-Based View) shakllandi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, tadbirkorlik subyekting barqaror raqobat ustunligi uning noyob, qiymatli, taqlid qilib bo‘lmaydigan va o‘rnini bosib bo‘lmaydigan resurslari bilan belgilanadi.

RBV doirasida raqobat ustunliklari quyidagi resurslar orqali shakllanadi:

- inson kapitali,
- bilim va tajriba,
- tashkiliy madaniyat,
- brend va obro‘,
- innovatsion qobiliyatlar.

Biroq ushbu yondashuv tashqi muhitning dinamikasini va institutsional omillarni yetarlicha hisobga olmasligi bilan cheklangan.

Institutsional iqtisodiyot vakillari raqobat ustunliklarini shakllantirishda huquqiy, me’yoriy va madaniy muhitning roliga alohida e’tibor qaratdilar. D.Nort, O.Uilyamson ishlarida institutsional sifat raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy shartlaridan biri sifatida qaraladi[6].

Tadbirkorlik faoliyatida raqobat ustunliklari qonun ustuvorligi, mulk huquqi himoyasi, shartnomaviy munosabatlar va davlat siyosati samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Yuqoridagi nazariyalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqobat va raqobat ustunligi tushunchalari tarixiy rivojlanish jarayonida resurs va xarajatlar markazli yondashuvdan innovatsion, institutsional va dinamik qobiliyatlarga asoslangan yondashuvgacha evolyutsiya qilgan.

Shu bilan birga, zamonaviy tadbirkorlik faoliyati sharoitida raqobat ustunliklarini shakllantirishni: faqat resurslar, yoki faqat innovatsiyalar, yoki faqat bozor tuzilmasi orqali tushuntirish yetarli emas.

Bizning fikrimizga ko‘ra, tadbirkorlik sub’yektlarida raqobat ustunliklari innovatsion iqtisodiyot sharoitida resurslar, institutsional muhit, tadbirkorlik xulq-atvori va dinamik qobiliyatlarning o‘zaro uyg‘un tizimi asosida shakllanadi.

Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda tadbirkorlik sub’yektlarining raqobat ustunliklarini shakllantirish masalasi ko‘p qirrali va kompleks ilmiy muammo sifatida qaraladi. Global raqobatning kuchayishi, innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi va bozor muhitining dinamiklashuvi an’anaviy nazariyalarni qayta ko‘rib chiqish hamda ularni takomillashtirishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqobat ustunliklarini shakllantirishga oid zamonaviy nazariyalar tahlili tadbirkorlik faoliyatining real sharoitida ularning amaliy qiymatini baholash imkonini beradi.

Raqobat ustunliklarini shakllantirish masalasini tizimli asoslagan ilk zamonaviy nazariyalardan biri M.Porterning raqobat strategiyalari konsepsiyasidir[7]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, tadbirkorlik subyekti bozorda ustun mavqega ega bo‘lishi uchun aniq raqobat strategiyasini tanlashi zarur.

Porter raqobat ustunliklarining ikki asosiy manbasini ajratadi: xarajatlar bo‘yicha ustunlik hamda differentsiatsiya orqali ustunlik.

Shuningdek, mazkur ustunliklar bozor qamrovi nuqtai nazaridan keng yoki tor segmentga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin. Natijada xarajatlar liderligi, differentsiatsiya va fokus strategiyalari shakllanadi.

Porterning yana bir muhim ilmiy yutug‘i – “besh kuch” modeli bo‘lib, u tarmoqdagi raqobat darajasini belgilaydigan omillarni (raqobatchilar, yangi kiruvchilar, o‘rinbosarlar, xaridorlar va yetkazib beruvchilar) tahlil qilish imkonini beradi.

Biroq, ushbu yondashuvning cheklangan jihati shundaki, u asosan tarmoq tuzilmasiga tayanadi va tadbirkorlik subyektlarining ichki innovatsion qobiliyatlari, bilim resurslari va institutsional muhit ta‘sirini yetarlicha hisobga olmaydi.

Raqobat ustunliklarini tushuntirishda navbatdagi muhim bosqich resurslarga asoslangan yondashuvning shakllanishi bilan bog‘liq. Ushbu nazariyaga ko‘ra, tadbirkorlik subyektining barqaror raqobat ustunligi tashqi bozor sharoitlaridan ko‘ra ko‘proq uning ichki resurslari va qobiliyatlari bilan belgilanadi.

RBV doirasida resurslar quyidagi mezonlar asosida baholanadi: qiymatli bo‘lishi, noyob bo‘lishi, taqlid qilib bo‘lmasligi va o‘rnini bosib bo‘lmasligi.

Tadbirkorlik faoliyatida inson kapitali, bilimlar, innovatsion tajriba, tashkiliy madaniyat va brend ushbu talablarga javob beruvchi strategik resurslar hisoblanadi. RBV tadbirkorlik sub’yektlarining raqobatbardoshligini tushuntirishda muhim nazariy asos yaratgan bo‘lsa-da, uning asosiy kamchiligi tashqi muhitning tez o‘zgarishi va institutsional cheklovlarni inobatga olmasligidir.

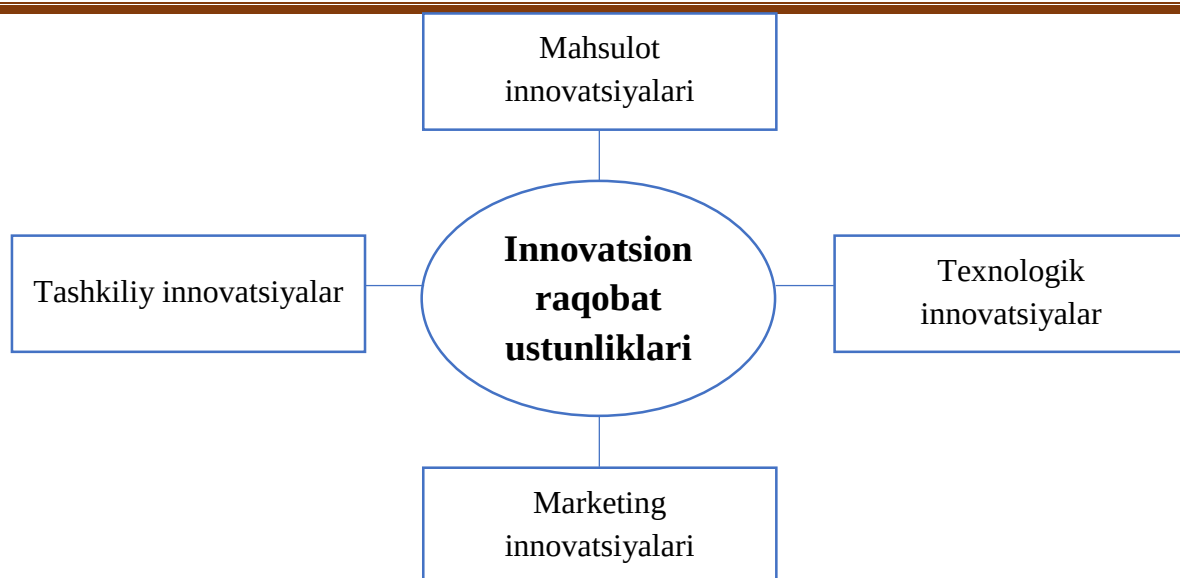
Innovatsion iqtisodiyot sharoitida resurslarning o‘zi raqobat ustunligini ta‘minlash uchun yetarli emasligi aniq bo‘ldi. Shu sababli dinamik qobiliyatlar nazariyasi shakllandi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, tadbirkorlik subyektining asosiy ustunligi mavjud resurslarni o‘zgaruvchan muhitga moslashtirish, yangilash va qayta konfiguratsiya qilish qobiliyati bilan belgilanadi.

Dinamik qobiliyatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- bozor signallarini his etish (sensing);
- imkoniyatlarni qo‘lga kiritish (seizing);
- resurslarni transformatsiya qilish (transforming) [8].

Ushbu nazariya tadbirkorlik subyektlarining innovatsiyalarga tez javob qaytarish, yangi biznes modellarni joriy etish va raqobat ustunliklarini saqlab qolish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Innovatsion yondashuv raqobat ustunliklarini shakllantirishda markaziy o‘rin tutadi. Y.Shumpeter g‘oyalari asosida shakllangan ushbu nazariyaga ko‘ra, tadbirkorlik subyektlari innovatsiyalar orqali vaqtinchalik monopol ustunlikka ega bo‘ladi. Innovatsion raqobat ustunliklari quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi (2-rasm).

2-rasm. Innovatsion raqobat ustunliklari.

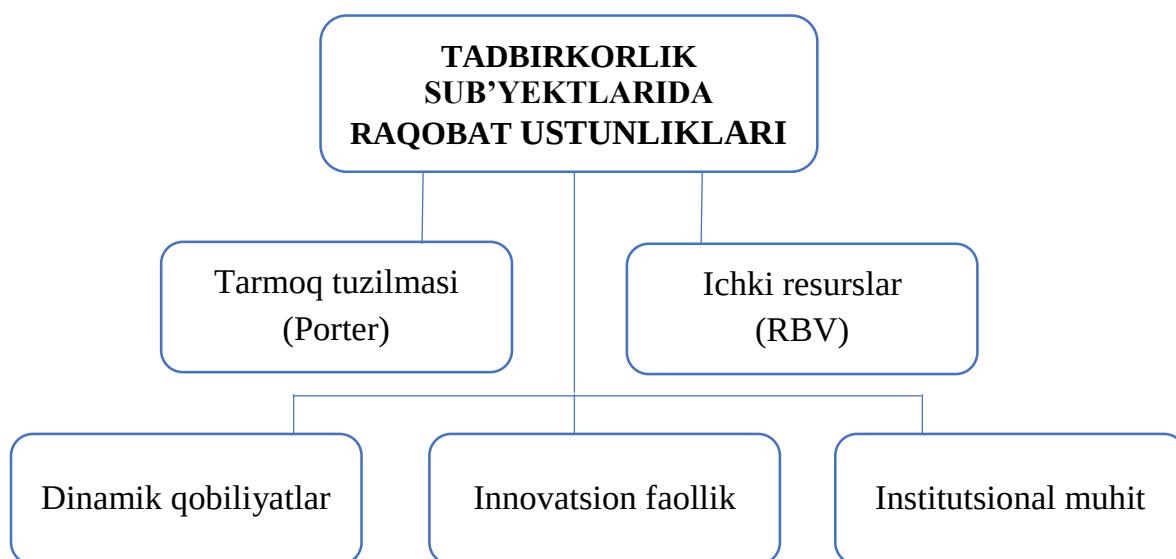
Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, elektron tijorat va platforma biznes modellari innovatsion raqobat ustunliklarining yangi manbalariga aylanmoqda.

Institutsional nazariya raqobat ustunliklarini shakllantirishda tashqi muhitning, xususan huquqiy, me’yoriy va madaniy institutlarning rolini asoslab beradi. Samarali institutsional muhit tadbirkorlik subyektlariga investitsiya kiritish, innovatsiyalarni joriy etish va uzoq muddatli strategiyalarni amalga oshirish imkonini yaratadi.

Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda institutsional sifat pastligi raqobat ustunliklarini shakllantirishga jiddiy to’siq bo’lishi mumkin. Shu sababli davlat siyosati tadbirkorlik raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o’ynaydi.

Tahlil shuni ko’rsatadiki, zamonaviy nazariyalarning har biri raqobat ustunliklarining muayyan jihatlarini ochib beradi, ammo ularning har biri alohida holda tadbirkorlik faoliyatining murakkab tabiatini to’liq ifodalay olmaydi.

Biz tomondan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko’ra, tadbirkorlik sub’yektlarida raqobat ustunliklari quyidagi (3-rasm) o’zaro integratsiyalashgan tizim sifatida qaralishi lozim.

3-rasm. Tadbirkorlik sub’yektlarida raqobat ustunliklari.

Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichi innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi bilan tavsiflanib, unda bilim, texnologiya va inson kapitali asosiy ishlab chiqarish omillariga aylanmoqda.

Bunday sharoitda tadbirkorlik subyektlarida raqobat ustunliklarini shakllantirish an'anaviy resurs va xarajatlar modeliga emas, balki innovatsion salohiyat, raqamli transformatsiya va dinamik qobiliyatlarga asoslanadi. Shu sababli innovatsion iqtisodiyot sharoitida raqobat ustunliklarining shakllanish xususiyatlarini ilmiy jihatdan ochib berish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Innovatsion iqtisodiyotda tadbirkorlik faoliyati innovatsion jarayonlarning markazida joylashadi va bozordagi raqobat asosan texnologiya, sifat va tezkorlik orqali amalga oshiriladi.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida: mahsulot hayotiy sikli qisqaradi, iste'molchilar talabining individuallashuvi kuchayadi, raqobat global xarakter kasb etadi hamda raqamli platformalarning roli ortadi.

Bu holat tadbirkorlik sub'yektlaridan doimiy ravishda innovatsiyalarni joriy etish, biznes modellarni yangilash va bozordagi o'zgarishlarga tez moslashishni talab qiladi.

Innovatsion iqtisodiyotda raqobat ustunliklarining asosiy manbai innovatsiyalar hisoblanadi. Innovatsiya faqat yangi mahsulot yoki texnologiya bilan cheklanib qolmasdan, boshqaruv, marketing, logistika va tashkiliy tuzilmalarni ham qamrab oladi.

Tadbirkorlik sub'yektlari uchun innovatsion raqobat ustunliklari quyidagi yo'nalishlarda shakllanadi:

- yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish;
- ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish;
- mahsulot sifatini oshirish;
- bozorga chiqish tezligini oshirish;
- mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirish.

Shu nuqtai nazardan, innovatsiyalar tadbirkorlik sub'yektlariga na faqat bozorda ustunlikka erishish, balki ushbu ustunlikni ma'lum muddat saqlab qolish imkonini ham beradi.

1. Raqamlashtirish va texnologik transformatsiya. Innovatsion iqtisodiyotning muhim xususiyatlaridan biri raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvidir. Raqamli texnologiyalar tadbirkorlik subyektlarining ishlab chiqarish, boshqaruv va marketing jarayonlarini tubdan o'zgartirmoqda.

Raqamlashtirish raqobat ustunliklarini biznes jarayonlarni avtomatlashtirish, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish, elektron tijorat va platforma biznes modellari, iste'molchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot yo'nalishlarda shakllantiradi. Raqamli texnologiyalarni samarali joriy etgan tadbirkorlik subyektlari bozorda yuqori moslashuvchanlik va tezkorlikka ega bo'ladi, bu esa ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

2. Inson kapitali va bilimga asoslangan raqobat ustunliklari. Innovatsion iqtisodiyotda inson kapitali raqobat ustunliklarini shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi. Yuqori malakali, ijodiy fikrlaydigan va innovatsion tafakkurga ega kadrlar tadbirkorlik subyektlarining strategik resursiga aylanadi.

Inson kapitaliga investitsiya kiritish: innovatsion faollikni oshiradi, texnologik o'zlashtirishni tezlashtiradi, boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilaydi, tashkiliy madaniyatni rivojlantiradi. Shu bilan birga, bilimlarning tashkilot ichida saqlanishi va uzatilishi raqobat ustunliklarining barqarorligini ta'minlaydi.

3. Biznes modellarning innovatsion transformatsiyasi. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida raqobat ustunliklari ko'p hollarda yangi biznes modellarni joriy etish orqali shakllanadi. An'anaviy ishlab chiqarishga yo'naltirilgan modellar o'rniga platforma, ekosistema va servisga asoslangan biznes modellar keng tarqalmoqda.

Yangi biznes modellar: iste'molchilar uchun qiymat yaratish usullarini o'zgartiradi, bozorga kirish to'siqlarini pasaytiradi, hamkorlik va kooperatsiyani kuchaytiradi. Bu esa tadbirkorlik subyektlariga raqobat muhitida ustun mavqeni egallash imkonini beradi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik subyektlarida raqobat ustunliklari an'anaviy omillardan farqli ravishda innovatsiyalar, raqamlashtirish, inson kapitali va biznes modellarning transformatsiyasi asosida shakllanadi. Innovatsion iqtisodiyotda raqobat ustunliklari: statik emas, balki dinamik xarakterga ega bo'lib

doimiy ravishda yangilanib borishni talab qiladi hamda ichki salohiyat va tashqi muhit uyg‘unligida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
2. Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
3. Say J.B. *A Treatise on Political Economy*. — London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821.
4. Маршалл, А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.
5. Шумпетер, Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер; пер. с нем. В. С. Автономова. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
6. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 2007. – 180 с.
7. Портер, М. Конкуренция / М. Портер; пер. с англ. – М.: Вильямс, 2005. – 608 с.
8. Teece, D. J. Explicating dynamic capabilities // *Strategic Management Journal*. — 2007. — Vol. 28, No. 13. — P. 1322–1330.

UDK:675

CHARM POYABZAL SANOATINING XOM-ASHYO ISHLAB CHIQARISH VA UNING ZAHIRA RESURLARI

ПРОИЗВОДСТВО СЫРЬЯ И ЕГО РЕЗЕРВНЫЕ РЕСУРСЫ В КОЖЕВЕННО-ОБУВНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

RAW MATERIAL PRODUCTION AND RESERVE RESOURCES OF THE LEATHER AND FOOTWEAR INDUSTRY

Ashurova Guljahon Nuralyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NOTM Iqtisodiyot kafedrası assistenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada charm poyabzal sanoatining xom-ashyo ishlab chiqarish jarayoni, jahon tajribasi, O‘zbekistonning mavjud resurslari, tarmoqning rivojlanish istiqbollari va strategik zaxira siyosati keng qamrovli tarzda yoritilgan. bozor iqtisodiyot sharoitida charm-poyabzal sanoat korxonalari sifat menejmenti tizimi boshqarish va uni rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Charm sanoati, poyabzal ishlab chiqarish, xom-ashyo, zahira resurslari, chorvachilik, qayta ishlash texnologiyalari, strategik zaxira, jahon tajribasi,

В статье всесторонне рассмотрены процессы производства сырья в кожевенно-обувной промышленности, мировой опыт, имеющиеся ресурсы Узбекистана, перспективы развития отрасли и политика формирования стратегических резервов. Также проанализированы факторы, влияющие на управление и развитие системы менеджмента качества на предприятиях кожевенно-обувной промышленности в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: кожевенная промышленность, производство обуви, сырьё, резервные ресурсы, животноводство, технологии переработки, стратегические резервы, мировой опыт.

This article provides a comprehensive analysis of the raw material production process in the leather and footwear industry, global best practices, Uzbekistan’s existing resources, development prospects of the sector, and strategic reserve policies. It also examines the factors influencing the management and development of quality management systems in leather and footwear enterprises under market economy conditions.

Keywords: Leather industry, footwear production, raw materials, reserve resources, livestock farming, processing technologies, strategic reserves.

Charm poyabzal sanoati yengil sanoatning eng muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, mamlakat iqtisodiyotida katta ulushga ega. Ushbu soha aholining kundalik ehtiyojini qondirish, iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, bandlik yaratish va eksport salohiyatini oshirishda muhim o‘rin egallaydi. Zamonaviy texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda charm poyabzal ishlab chiqarish korxonalarida texnologik jarayonlarni modernizatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish va sifat standartlariga rioya etish muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan sanoat davlatlari (Italiya, Xitoy, Turkiya, Hindiston, Braziliya) charm poyabzal sanoati yetakchi o‘rinda turadi. O‘zbekiston esa keyingi yillarda charm sanoatini modernizatsiya qilish orqali ichki bozorni to‘liq ta‘minlash hamda eksport salohiyatini oshirish yo‘lida faol islohotlarni amalga oshirmoqda[1,2,3].

Rivojlangan sanoat davlatlari (Italiya, Xitoy, Turkiya, Hindiston, Braziliya) charmni qayta ishlash bo‘yicha jahon bozorida yetakchi o‘rinda turadi. O‘zbekiston esa keyingi yillarda charm sanoatini modernizatsiya qilish orqali ichki bozorni to‘liq ta‘minlash hamda eksport salohiyatini oshirish yo‘lida faol islohotlarni amalga oshirmoqda[1,2,3].

Charm poyabzal sanoatining xom-ashyo ishlab chiqarish jarayonini mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning masalan, I.Ansoff, R.Bozel, A.Dayn, J.Juran, E.Dolan, P.Druker, E.Deming va boshqalarning asarlaridan foydalanilgan. Rossiyalik mualliflarning asarlari orasida Yu.I Robrin., S.A.Zaitsev, V.M.Mishin, E.A.Kovrogin, V.A.Vasilev, V.N.Ostrovskaya, A.I.Pechenkinning tadqiqotlarini alohida ta‘kidlash kerak [4, 5, 6, 7]. Mahalliy tadqiqotchilar N.K.Yuldashev, D.Yusupova N.X.Xalilov va boshqalar sifat va boshqaruv tizimlarini takomillashtirish masalalarini o‘rganishdi [12-15].

Charm poyabzal sanoatida mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, xom-ashyo ishlab chiqarish jarayoni, jahon tajribasi, uni takomillashtirish xususiyatlari yetarlicha o‘rganilmagan. Charm poyabzal sanoatining xom-ashyo ishlab chiqarish jarayoni, jahon tajribasi, uni takomillashtirish masalalarini baholash va boshqarish tizimining individual nazariy metodologik jihatlarini ochib beradigan faqat mahalliy tadqiqotlar mavjud. Tadqiqot mavzusining hozirgi holatini tahlil qilish asosida xulosa qilish mumkinki, bozor iqtisodiyot sharoitida charm-poyabzal sanoat korxonalari tizimi boshqarish va uni rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar tahlil etilgan. Ushbu sanoatning barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan xom-ashyo bazasi, uning shakllanishi, zahira resurslari va ta‘minot zanjirining samaradorligiga bog‘liq. Xom-ashyo manbalari

- Chorvachilik terilari
- Sintetik materiallar
- Polimer tagliklar
- Kimyoviy reagentlar

1. Chorvachilik terilari. Teri xom ashyosi — bu chorva hayvonlaridan olinadigan va sanoatda qayta ishlash uchun mo‘ljallangan tabiiy materialdir. Poyabzal ishlab chiqarishda teri mustahkamligi, elastikligi va gigiyenik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Poyabzal sanoatida asosan qoramol, qo‘y va echki terilaridan foydalaniladi. Qoramol terisi tagcharm va ustki qism uchun, qo‘y va echki terilari esa yumshoqligi sababli ustki poyabzal qismlarida qo‘llaniladi.

2. Sintetik materiallar. Sintetik materiallar — bu kimyoviy yo‘l bilan olinadigan sun‘iy materiallar bo‘lib, poyabzal sanoatida muhim xom ashyo sifatida qo‘llaniladi. Charm poyabzal sanoatida poliuretan (PU), polivinilxlorid (PVC), EVA, kauchuk va sun‘iy charm keng qo‘llaniladi.

3. Polimer tagliklar. Polimer tagliklar — bu sintetik yoki yarim sintetik polimer materiallardan tayyorlangan poyabzal tagliklari bo‘lib, ular yuqori texnologik xususiyatlarga ega. Polimerlar molekulyar tuzilishiga ko‘ra elastiklik, mustahkamlik va sinishga chidamlilik kabi xususiyatlarni

ta'minlaydi. Polimer tagliklarda ishlatiladigan asosiy materiallar: poliuretan (PU), termoplastik rezina (TPR), polivinilxlorid (PVC), etilen-vinilatsetat (EVA), termoplastik poliuretan (TPU),

4. Kimyoviy reagentlar. Kimyoviy reagent — bu ma'lum bir kimyoviy reaksiyani boshlash, tezlashtirish yoki aniqlash uchun qo'llaniladigan modda. Reagentlar qattiq, suyuq yoki gaz holatda bo'lishi mumkin. Xulosa qilib aytganda kimyoviy reagentlar ilm-fan va sanoatning ajralmas qismi bo'lib, ularni to'g'ri tanlash va ishlatish samaradorlik va xavfsizlikni ta'minlaydi.

Charm poyabzal sanoatining xom-ashyo ishlab chiqarish jarayonlari, jahon tajribasi, O'zbekiston sanoatining holati va zahira resurslarini chuqur tahlil etishga qaratilgan.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

1. Jahon charm sanoatida xom-ashyo ishlab chiqarishning holati. Dunyo charm ishlab chiqarishida quyidagi mamlakatlar yetakchi: Xitoy–dunyodagi tayyor poyabzal mahsulotlarining 55% ishlab chiqaradi; charm qayta ishlashda ham yetakchi, Hindiston – yiliga 3 milliarddan ortiq poyabzal va katta hajmda qoramol terisi eksport qiluvchi davlat. Braziliya – qoramolchilik rivojlangan, tabiiy charm eksporti bo'yicha “TOP-5”likda, Turkiya – yuqori sifatli charm va poyabzal mahsulotlarini jahon bozoriga yetkazib beruvchi yetakchi ishlab chiqaruvchi, Italiya – premium toifadagi charm, moda va dizayn bo'yicha dunyoda 1-o'rin. Bu davlatlarning umumiy jihati — xom-ashyo ishlab chiqarishdan tortib tayyor mahsulotgacha chuqur integratsiyalashgan sanoat tizimiga egaligidir [1,2,3].

2. Jahon tajribasining asosiy xususiyatlari. Rivojlangan davlatlarda xom-ashyo sifatining barqarorligi, eksport salohiyatining yuqoriligi va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayoni sanoatning asosiy ustunliklari hisoblanadi.

3. O'zbekiston charm poyabzal sanoatining xom-ashyo bazasi. O'zbekiston chorvachilik salohiyatiga ega bo'lgan davlat sifatida charm xom-ashyosining katta qismini o'zi yetishtiradi.

4. Zahira resurslari. Zahira resurslari ikki toifaga bo'linadi:

a) Jahon tajribasida zahira resurslari - Italiya va Turkiyada charm materiallari uchun 6–12 oylik strategik zaxira yaratiladi; Xitoyda xom teri zaxiralari maxsus muzlatish markazlarida saqlanadi; Hindiston chorvachilik fermerlari bilan charm sanoati o'rtasida uzoq muddatli kontraktlar tuzadi.

b) O'zbekistondagi zahira resurslari-mahalliy chorvachilikdan olinadigan teri xom-ashyosi; kimyo sanoatidan keladigan bo'yoqlar va reagentlar; polimer taglik ishlab chiqaruvchi korxonalar; davlat tomonidan moliyalashtiriladigan xom-ashyo omborlari [4,5,6, 7]. .

5. Muammolar - mahalliy xom-ashyo sifatining notekisligi; texnologik modernizatsiya sustligi; importga qaramlik; energiya xarajatlarining yuqoriligi.

6. Yechimlar – Italiyaning charm qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish; “Charm klasterlari”ni rivojlantirish; zamonaviy zaxira omborlari qurish; sintetik materiallar ishlab chiqarishni kengaytirish.

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, charm poyabzal sanoatining xom-ashyo bazasi va zahira resurslarini rivojlantirish O'zbekistonning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omildir. Jahon tajribasida charm sanoati yuqori sifat, ekologik standartlar va samarali zahira boshqaruvi orqali rivojlanmoqda. xususan, Italiya, Turkiya, Xitoy kabi davlatlar tajribasi, O'zbekiston uchun texnologik modernizatsiya yo'nalishida katta imkoniyatlar yaratadi. Strategik zaxira siyosati, resurslarni tejash, eksport salohiyatini oshirish — kelgusi yillarda tarmoqni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo'nalishlaridir. O'zbekiston esa katta chorvachilik salohiyati, ishlab chiqarish bazasi va eksport imkoniyatlari bilan tarmoqni tez sur'atlarda rivojlantirish imkoniyatiga ega.

Xulosa qilib aytganda, xom-ashyo bazasining mustahkamlanishi, tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish, eksport bozorlarini kengaytirish va mahalliy brendlarni rivojlantirish orqali O'zbekiston charm poyabzal sanoati jahon bozorida munosib o'rin egallashi mumkin. Xom-ashyo bazasini mustahkamlash, strategik zahiralarni oshirish va jahon standartlarini tatbiq etish — tarmoqning raqobatbardoshligini kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Развитие коженно-обувной промышленности в Республике Беларусь/ Д.В. Демидюк. — Полесский государственный университет, 2013.

2. Разработка и совершенствование методов проектирования обувной оснастки / С.В. Гриско. — Санкт-Петербург, 1999.
3. Кожевенно-обувная промышленность //Электронная библиотека.- 2024.
4. Управление качеством: учебник/ коллектив авторов; под общей редакцией С.А.Зайцева. — Москва : КНОРУС, 2018. - . — (Бакалавриат и магистратура). 9-10 стр.
5. Ребрин Ю.И. Управление качеством: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004.
6. Мишин В.М. Управление качеством: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент организации»/ В.М. Мишин — 2-е изд. перераб. и доп. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 7-9 с.
7. Ковригин Е.А., Васильев В.А. Пути развития СМК в условиях цифровизации // Компетентность / Competency (Russia). — 2020. — № 6. (стр. 12-17)
8. ISO 9001:2015. Международный стандарт на системы менеджмента качества. Наблюдения, интерпретация, анализ, критика, советы / В.А. Качалов. — Москва: ИздАТ, 2020. — 320 с.
9. Аудит систем менеджмента на соответствие требованиям ISO 9001, ISO 14001, ISO 45001, ISO 50001. Практикум / В.А. Качалов. — Москва: ИздАТ, 2019. — 480 с.
10. Системы менеджмента на основе ISO 9001:2015 и ISO 14001:2015. Комментарии, рекомендации, практика внедрения/ В.А. Качалов. — Москва: ИздАТ, 2017. — 400 с.
11. Metrology for the economy and society digitalization; https://www.ptb.de/cms/fileadmin/internet/forschung_entwicklung/digitalisierung/.
12. N.X.Xalilov. “Methodological aspects of development of quality management system in an industrial plant as a basis for increasing its competitiveness”. Journal of Management Value & Ethics. 2017 March. Vol. 7 № 1.
13. Халилов Н.Х., Сафина Н.Т. «Современные проблемы управления качеством на предприятиях лёгкой промышленности в Республике Узбекистан». Colloquium-journal №15 (138), 2022 Część 1 (Warszawa, Polska). (ISSN 2520-6990 ISSN 2520-2480) 81-83p. [электронный ресурс] <https://colloquium-oournal.org/wpcontent/uploads/2022/06/Colloquium-journal-2022-138-1>.
14. Khalilov N.Kh., Safina N.T. “DIGITALIZATION - AS THE MAIN FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM OF THE TEXTILES INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN”. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: [электронный ресурс] <https://www.scholarexpress.net> Volume-19, February-2023 ISSN: 2749-3601.
15. Khalilov Nurullo Khamidillayevich, Safina Nafisa Talgatovna, “Development of the quality management system of industrial enterprises the main factor of increasing the competitiveness of products”. “World Economics and Finance Bulletin”, 2022. [электронный ресурс] <https://www.scholarexpress.net/>

**O‘ZBEKISTONDA DAVLAT BUDJETI DAROMAD VA XARAJATLARINING TARKIBI
VA ULARNING STATISTIK TAHLILI**

**СОСТАВ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ИХ СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

**COMPOSITION OF STATE BUDGET REVENUES AND EXPENDITURES IN
UZBEKISTAN AND THEIR STATISTICAL ANALYSIS**

Yo‘ldosheva Madina Farxod qizi Mirzo Ulug‘bek nomidagi
O‘zbekiston Milliy universiteti Matematik iqtisodiyot yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya

Quyidagi maqolada O‘zbekistonda 2024-yilga mo‘ljallangan davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va statistikasi tahlil qilinib, daromad manbalari, jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita soliqlar, resurs to‘lovlari va soliqdan tashqari tushumlar o‘rganilib, budjet yig‘imlarining diversifikatsiyasi va ortib borayotgani ta’kidlangan. Xarajatlar tomonida, maqolada stipendiya va grantlarga ajratilayotgan mablag‘lar, ijtimoiy sohani qo‘llab quvvatlash, tovar va xizmatlarga yo‘naltirilgan xarajatlar, shuningdek subsidiyalarga katta investitsiyalar kiritilishi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Budget-soliq siyosati, daromadlar, xarajatlar, davlat, iqtisodiyot, rivojlanish, taqsimlash, ijtimoiy himoya, subsidiya, konsolidatsiya.

В данной статье анализируются структура и статистика доходов и расходов государственного бюджета Узбекистана за 2024 год, рассматриваются источники доходов, включая прямые и косвенные налоги, ресурсные платежи и неналоговые поступления, а также отмечается диверсификация и рост бюджетных поступлений. В части расходов рассматриваются средства, выделяемые на стипендии и гранты, социальную поддержку, расходы на товары и услуги, а также крупные инвестиции в субсидии.

Ключевые слова: Бюджетно-налоговая политика, доходы, расходы, государство, экономика, развитие, распределение, социальная защита, субсидирование, консолидация

The following article analyzes the structure and statistics of state budget revenues and expenditures in Uzbekistan for 2024, examines the sources of revenue, including direct and indirect taxes, resource payments and non-tax revenues, and highlights the diversification and growth of budget collections. On the expenditure side, the article highlights the funds allocated for scholarships and grants, social support, spending on goods and services, as well as large investments in subsidies.

Keywords: Budget and tax policy, revenues, expenditures, state, economy, development, distribution, social protection, subsidy, consolidation.

Davlat budjeti har qanday davlatning iqtisodiy tuzilishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi va davlat moliyasini boshqarishning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekistonda davlat budjeti turli daromad manbalaridan, jumladan, soliqlar, soliq bo‘lmagan daromadlar va grantlardan iborat bo‘lib, ularning har biri davlat xizmatlari va rivojlantirish loyihalarini moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xarajatlar tomonida hukumat iqtisodiy o‘sishni va ijtimoiy farovonlikni oshirishga qaratilgan ta’lim, sog‘liqni saqlash, infratuzilma va mudofaa kabi turli sohalarga mablag‘ ajratadi. Ushbu resurslarning taqsimlanishi va oqimiga iqtisodiy sharoitlar, inflyatsiya darajasi va hukumat islohotlari kabi ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda soliq islohotlari, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, fiskal markazlashtirishni kuchaytirish kabi muhim iqtisodiy o‘zgarishlar amalga oshirildi.

Ushbu o‘zgarishlar budjetning tarkibi va taqsimlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, davlat moliyasini boshqarish uchun yangi vazifalar va imkoniyatlar yaratdi. Maqolada O‘zbekiston davlat budjetining asosiy tarkibiy qismlari ko‘rib chiqiladi, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni taqsimlash tendentsiyalari tahlil qilinadi hamda so‘nggi vaqtlarda amalga oshirilgan islohotlarning oqibatlari baholanadi.

Keng ko‘lamli adabiyotlarda O‘zbekistonda davlat budjeti daromadlari va xarajatlarining tarkibi va dinamikasi haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan, bunda asosiy e’tibor fiskal islohotlar, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni boshqarish masalalariga qaratilgan.

O‘zbekistonda davlat xarajatlari tendentsiyalarini chuqur tahlil qilib, tarixiy naqshlarni va davlat xarajatlaridagi o‘zgaruvchan ustuvorliklarni aniqlab beradi. Tadqiqotda ta’lim va sog‘liqni saqlash kabi ijtimoiy sohalarga mablag‘larni qayta taqsimlash, bu xarajatlarning qashshoqlikni kamaytirish va ijtimoiy farovonlikka ta’siriga alohida e’tibor qaratilgan[2].

Sattarov, S., Ismoilov, M. [1]. O‘zbekistonda daromadlarni shakllantirishning murakkab tizimini, xususan, tabiiy resurslarga asoslangan daromadlarga bog‘liqlikdan ko‘proq diversifikatsiyalangan soliq tuzilmasiga o‘tishni ko‘rib chiqadilar. Ularning tadqiqotida daromadlar barqarorligini oshirishga qaratilgan qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) va yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig‘iga o‘zgartirishlar kiritilgan soliq islohotlarining o‘rni alohida ta’kidlangan.

Iqtisodiyot va Moliya Vazirligining rasmiy hisobotida [8] O‘zbekistonning soliq-budjet siyosati asoslari va budjetni rejalashtirish jarayonlari har tomonlama tahlil qilingan. Hujjatda davlat budjetining strategik vazifalari belgilab, asosiy e’tibor iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish, ijtimoiy dasturlarga qaratilgan.

Xalilov va Rahimov [4] O‘zbekistonda davlat xarajatlari sxemasi va iqtisodiy o‘rta o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qiladi. Ularning tadqiqotlari budjet mablag‘laridagi o‘zgarishlar, xususan, infratuzilma, ta’lim va sog‘liqni saqlash kabi sohalarda - mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi.

Yuqoridagi tadqiqotlar birgalikda O‘zbekistondagi davlat budjetining ko‘p qirrali ko‘rinishini taqdim etadi, bunda daromadlarni shakllantirish, xarajatlarni boshqarish va fiskal islohotlar sohasidagi muammolar ham, muvaffaqiyatlar ham ko‘rib chiqiladi.

Metodologiyada asosiy e’tibor daromadlar va xarajatlar tarkibidagi o‘zgarishlarni tushunishga, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini baholashga va so‘nggi vaqtlarda amalga oshirilgan fiskal islohotlarning oqibatlarini tahlil qilishga qaratilgan.

O‘zbekistonning 2024-yilgi davlat budjeti daromadlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar tahlili turli choraklar bo‘yicha daromadlar tarkibi va dinamikasida sezilarli tendentsiyalarni ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining birinchi chorak (1-chorak), birinchi yarim yillik (1- yarim yillik) ,to‘qqiz oylik (9 oylik) va yillik umumiy daromad ko‘rsatkichlari daromadlarning turli toifalari bo‘yicha aniq o‘rnatilgan ko‘rsatkichlari ko‘rsatadi[6].

2024-yilning birinchi choragida O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining jami tushumlari 52 620,6 mlrd.so‘mni tashkil etdi. Keyingi olti oyda(1-yarimyillik) bu ko‘rsatkich sezilarli darajada oshdi va birinchi yarim yillikda 120 989,7 mlrd.so‘mni yetdi. Uchinchi chorak yakuniga ko‘ra jami daromadlar miqdorida o‘rnatilgan kuzatilmadi, yillik daromad esa 274 423 mlrd.so‘mni tashkil etdi[7].

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i , foyda solig‘i va korporativ soliqlarni o‘z ichiga olgan holda O‘zbekiston Respublikasida 2024-yilning 1-choragida bevosita soliqlar 18 770,7 mlrd.so‘mni, keyingi chorakda 40 314,3 mlrd.so‘mni, 3-chorakda(9 oylik) 64 099 mlrd.so‘m va yillik 90 833 mlrd.so‘mni tashkil etdi. Bevosita soliqlarning asosiy qismini foyda solig‘i tashkil etib, birinchi chorakda 10 431,5 million so‘mdan boshlanib, yil yakunida 52620 mlrd.so‘m miqdorga yetdi. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i esa 7 744,9 mlrd.so‘mdan yil yakunida 35 384 mlrd.so‘mga o‘tib bordi. Bevosita soliqlarning bir qismini tashkil etuvchi aylanmadan olinadigan soliqlar ham o‘rnatilgan suratini namoyon etib, 1-chorakda 594,3 mlrd.so‘m qayd etilgan bo‘lsa, yil yakuniga borib bu ko‘rsatkich 2 829 mlrd.so‘mni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasida bilvosita soliqlarning katta qismini QQS (qo‘shilgan qiymat solig‘i) tashkil etib, 2024-yil I choragida 12 267,0 mlrd.so‘m soliq undirilgan bo‘lsa, yil yakuniga borib ko‘rsatkich 59 280 mlrd.so‘mni qayd etdi. Aksiz va Bojxona soliqlari ham o‘z navbatida o‘rnatilgan

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

holatini namoyon etib, 1-chorakda mos ravishda 3 729,8 mlrd.so‘m va 2 196,2 mlrd.so‘m miqdorda undirilgan bo‘lsa, yillik hisobda 19 060 mlrd.so‘m va 10 001mlrd.so‘mga o‘sdil.

Resurs to‘lovlari va mulk soliqlaridan kelgan daromad ham budjetning bir qismini tashkil etadi. O‘zbekiston Respublikasida 2024-yilning 1-chorakdagi resurs to‘lovlari va mulk soliqlaridan kelgan daromad holati 8 317,3 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, yillik hisobga ko‘ra bu ko‘rsatkich 36 363 mlrd.so‘mga yetdi. Resurslar va mulk solig‘ining qariyb 50 foizdan ziyodi yer uchun to‘lanadigan soliqlar tomonidan qoplangan. yer uchun to‘lanadigan soliqlar 2024-yil 1-choragida 4506,5 mlrd.so‘m va yil yakunida 20 170 mlrd.so‘mga yetdi.

O‘zbekistonda 2024-yilda soliq bo‘lmagan turli manbalarni o‘z ichiga olgan boshqa daromadlar uch davr mobaynida sezilarli o‘shishni kuzatdi. 1-chorakda 7339,6 mlrd.so‘mdan boshlangan boshqa daromadlar yil o‘rtalarida 23515,8 mlrd.so‘mga oshib, yil yakuniga ko‘ra 58 886 mlrd.so‘mga yetdi (1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari [1] (million so‘m)[6]

1-jadval

	Ko‘rsatkichlar	2024-yil 1-chorak	2024-yil 1-yarim yillik	2024yil 9 oylik	2024-yil yillik
	I. Daromadlar	52 620,6	120 989,7		274 423
1.	Bevosita soliqlar	18 770,7	40 314,3	64 099	90 833
1.1	Foyda solig‘i	10 431,5	22 031,0	36 578	52 620
1.2	Aylanmadan olinadigan soliq	594,3	1 350,4	2 106	2 829
1.3	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	7 744,9	16 932,8	25 414	35 384
2.	Bilvosita soliqlar	18 193,0	40 004,0	62 324	88 341
2.1	Qo‘shilgan qiymat solig‘i	12 267,0	26 689,3	41 847	59 280
2.2	Aksiz solig‘i	3 729,8	8 613,9	13 517	19 060
2.3	Bojxona boji	2 196,2	4 700,7	6 960	10 001
3.	Resurs to‘lovlari va mulk solig‘i	8 317,3	17 155,7	26 478	36 363
3.1	Mol-mulk solig‘i	1 718,0	3 524,9	5 153	6 805
3.2	Yer solig‘i	1 853,4	4 022,1	6 016	8 216
3.3	Yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq	4 506,4	9 183,0	14 687	20 170
3.4	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	239,5	425,7	623	1 173
	Boshqa daromadlar	7 339,6	23 515,8	40 745	58 886

2024-yilgi O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar barcha toifalar bo‘yicha barqaror o‘shish tendentsiyasini, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita soliqlarning sezilarli o‘shishini, shuningdek, mol-mulk va resurs soliqlarining oshishini ko‘rsatmoqda.

O‘zbekistonning 2024-yilgi davlat budjeti xarajatlari tahlili turli tarmoqlar bo‘yicha umumiy xarajatlarning tizimli ravishda o‘shishini ko‘rsatmoqda. Birinchi chorak (1-chorak), birinchi yarim yillik (1-yarim yillik), to‘qqiz oylik (9 oylik) va yillik umumiy xarajatlari quyidagicha bo‘ldi:

- Birinchi chorak (1-chorak): 70 340 mlrd.so‘m
- Birinchi yarim yillik (1 yillik): 149 769 mlrd.so‘m
- To‘qqiz oylik davr (9 oylik): 219 337 mlrd.so‘m
- Yillik xarajat: 310 926 mlrd.so‘m

Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar/badallar uchun O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti tomonidan 2024-yil chorak boshida 4590 mlrd.so‘m ajratilgan bo‘lib, 1-yarimyillikda bu ko‘rsatkich

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 1-son 2026 yil

qariyb 2,8 baravar, ya'ni 12923mlrd.so'mga, 3-chorakda(9 oylik) 16757 mlrd.so'm va yillik xarajatda esa 25 164 mlrd.so'mga yetdi.

O'zbekiston Respublikasida 2024-yil Stipendiyalar uchun ajratilgan mablag' miqdori esa 1-chorakda 405 mlrd.so'm bo'lgan bo'lsa, yil yakuniga borib bu ko'rsatkich 1 678 mlrd.so'mga yetdi.

Tovar va xizmatlar bo'yicha xarajatlar uchun O'zbekiston Respublikasi davlat budjetidan 2024-yilning 1-choragida 4645 mlrd.so'm, 2-chorakda 11486 mlrd.so'm, 3-chorakda 17997 mlrd.so'm va yil yakuni hisobiga ko'ra 24842 mlrd.so'm mablag' ajratildi.

Grantlar (maqsadli jamg'armalarga) O'zbekiston Respublikasida 2024-yilning 1-choragida 6764 mlrd.so'm, 2-chorakda 14650 mlrd.so'm, 3-chorakda 23437 mlrd.so'm va yil yakuni hisobiga ko'ra 34762,0 mlrd.so'm davlat budjetidan mablag' ajratildi.

Ijtimoiy nafaqalar va ijtimoiy yordamning boshqa turlari uchun 1-chorakda 4854 mlrd.so'm, yarimyillikda 9196 mlrd.so'm, 3-chorakda 13572 mlrd.so'm va yil yakuni hisobiga ko'ra 23 613 mlrd.so'm mablag' ajratildi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetidan 2024-yil Subsidiyalar uchun ajratilgan mablag'lar, 1-chorakda 10662 mlrd.so'm, 1-yarimyillikda 15351 mlrd.so'm, 3-chorak(9 oylikda) 19816 mlrd.so'm va yillik 25645 mlrd.so'mga o'sdi. (2-jadval)

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti xarajatlari [6]

2-jadval

№	Iqtisodiy tasnif bo'yicha xarajatlar	2024-yil			
		1-chorak	6 oylik	9 oylik	yillik
	jami	70 340	149 769	219 337	310 926
shundan:					
1	Ish haqi	18 165	55 199	71 030	101 810
2	Stipendiyalar	405	819	1 177	1 678
3	Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar/badallar	4 590	12 923	16 757	25 164
4	Kapital qo'yilmalar	1 932	5 414	9 429	14 512
5	Tovar va xizmatlar bo'yicha xarajatlar	4 645	11 486	17 997	24 842
shundan:					
5.1	Xizmat safarlari xarajatlari	50	129	193	267
5.2	Kommunal to'lovlar, shundan:	1 891	4 672	6 838	8 583
	Elektroenergiya	1 481	4 068	6 098	7 358
	Tabiiy gaz	203	243	262	424
	Issiq suv va issiqlik energiyasi	128	194	222	438
5.3	Saqlash va joriy ta'mirlash	109	380	731	1 228
5.4	Moddiy aylanma vositalar zaxiralariga xarajatlar, shundan:	1 599	4 097	6 510	9 376
	Oziq-ovqat mahsulotlari	805	1 837	2 639	3 724
	Dori-darmonlar va tibbiyotda foydalaniladigan vositalar	410	1 062	1 907	3 639
	Yonilg'i va YOMM	134	351	566	84
6	Asosiy vositalar bo'yicha xarajatlar	428	2 001	3 309	2 967

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

	shu jumladan:				
	Asosiy vositalarni kapital ta'mirlash	66	384	578	884
	Asosiy vositalarni sotib olish	362	1 617	2 730	4 173
7	Foiz to'lovlar	2 490	6 972	9 653	14 493
8	Subsidiyalar	10 662	15 351	19 816	25 645
9	Grantlar (maqsadli jamg'armalarga)	6 764	14 650	23 437	34 762,0
10	Ijtimoiy nafaqalar va ijtimoiy yordamning boshqa turlari	4 854	9 196	13 572	23 613
11	Boshqa xarajatlar	15 404	15 759	33 160	39 350

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, O'zbekistonning 2024-yilgi Davlat budjeti xarajatlarida ijtimoiy farovonlik, infratuzilma va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishga yo'naltirilgan salmoqli investitsiyalar, ham ijtimoiy, ham iqtisodiy sohalarida sezilarli o'sishlar qayd etilgan. Hukumat barqaror o'sishni ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy rivojlanish va infratuzilma loyihalariga katta sarmoya kiritilishi bilan birga ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam kabi ijtimoiy xizmatlarga e'tibor qaratayotgani yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ushbu tadqiqot O'zbekistonning 2024-yilgi davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasini har tomonlama tahlil qildi. Ma'lumotlar davlat daromadlari va xarajatlarning o'sishning aniq tendentsiyasini, ijtimoiy tarmoqlar, infratuzilma va uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltirilgan muhim investitsiyalarni ko'rsatadi. Davlat byudjeti muvozanatini saqlash uchun budjet xarajatlari optimallashtirish, budjet tizimini raqamlashtirish va avtomatlashtirish, shuningdek, soliq tizimini yanada takomillashtirish kabi amaliy chora tadbirlar ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. “Davlat byudjeti” : O'quv qo'llanma / J.R. Zaynalov, B.Sh. Xusanov, S.S. Aliyeva, Sh.M. Latipova; - T.: "Iqtisod-Moliya", 2021
2. Akhrorjon, A. “Uzbekistan and the World Trade Organization management system” // International scientific conference “Topical issues of the economy in modern.” – 2022.
3. Abdullaev, A., Odilova, M. “The role of WTO in improving the quality of education” // Yosh Tadqiqotchi Jurnali. – 2024.
4. Tursunboy o'g'li, N. J., Axadjon o'g'li, A. A. “O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish uchun uzoq yo'li va Xitoy tajribasi” // Qo'qon universiteti xabarnomasi. – 2023.
5. “Budjet tizimi” : Darslik / S.U.Mehmonov, Z.X.Karimova, A.S.Tursunov. –Toshkent- 2017 y.
6. <https://www.imv.uz/static/davlat-budjeti-xarajatlari-ijrosi-iqtisodiy-tasnif-2024>
7. <https://www.imv.uz/static/davlat-budjeti-daromadlari-2024-2>
8. www.imv.uz – Iqtisodiyot va Moliya Vazirligi rasmiy veb sayti

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ МИНТАҚАЛАРДА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМИ

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕГИОНЕ

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM FOR SUPPORTING SMALL BUSINESS IN THE REGION

Қулматов А.А. ЎзМУ “Макроиқтисодиёт” кафедраси доценти

Аннотация

Мазкур ишда минтақавий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўрни ҳамда аҳамияти илмий-назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этилган. Минтақада кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмини шакллантириш ва такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Тадқиқот жараёнида давлат томонидан амалга оширилаётган институционал ислохотлар, молиявий-кредит қўллаб-қувватлаш воситалари, солиқ ва божхона имтиёзлари, инфратузилмавий таъминот ҳамда ҳудудий бошқарув органларининг роли таҳлил қилинган.

Шунингдек, кичик бизнес субъектлари фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган ташкилий чора-тадбирлар, рақамли хизматлар ва давлат–хусусий шериклик механизмларини жорий этиш йўналишлари асослаб берилган. Тадқиқот натижасида минтақада кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг интеграл ташкилий-иқтисодий моделини такомиллаштириш бўйича илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, минтақавий ривожланиш, ташкилий-иқтисодий механизм, давлат қўллаб-қувватлаши, институционал ислохотлар, молиявий-кредит механизмлари, солиқ имтиёзлари, инфратузилма, рақамли иқтисодиёт, давлат–хусусий шериклик.

В данной работе с научно-теоретической и практической точек зрения исследуется роль и значение малого бизнеса и частного предпринимательства в обеспечении устойчивого социально-экономического развития региона. Особое внимание уделено вопросам формирования и совершенствования организационно-экономического механизма поддержки малого бизнеса на региональном уровне. В ходе исследования проанализированы институциональные реформы, реализуемые государством, инструменты финансово-кредитной поддержки, налоговые и таможенные льготы, инфраструктурное обеспечение, а также роль органов территориального управления. Кроме того, обоснованы направления внедрения организационных мер, цифровых сервисов и механизмов государственно-частного партнерства, направленных на повышение эффективности деятельности субъектов малого бизнеса. По результатам исследования разработаны научно-практические предложения и рекомендации по совершенствованию интегрированной модели организационно-экономического механизма поддержки малого бизнеса в регионе.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, региональное развитие, организационно-экономический механизм, государственная поддержка, институциональные реформы, финансово-кредитные механизмы, налоговые льготы, инфраструктура, цифровая экономика, государственно-частное партнерство.

This study examines the role and importance of small business and private entrepreneurship in ensuring sustainable regional economic development from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is paid to the formation and improvement of the organizational and economic

mechanism for supporting small businesses at the regional level. The research analyzes state-led institutional reforms, financial and credit support instruments, tax and customs incentives, infrastructure provision, and the role of territorial governance bodies. In addition, the study substantiates the introduction of organizational measures, digital services, and public–private partnership mechanisms aimed at improving the efficiency of small business entities. Based on the research findings, scientific and practical proposals and recommendations are developed to enhance an integrated organizational and economic support model for small businesses in the region.

Keywords: small business, private entrepreneurship, regional development, organizational and economic mechanism, government support, institutional reforms, financial and credit mechanisms, tax incentives, infrastructure, digital economy, public–private partnership.

Охирги йилларда мамлакатимизда иқтисодиётни барқарор ривожлантириб бориш, қулай бизнес муҳитини яратиш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва минтакаларни мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Давлат томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиявий-кредит тизими орқали қўллаб-қувватлаш, солиқ юкини камайтириш, рухсат бериш тартиб-таомилларини соддалаштириш, инфратузилмани ривожлантириш ҳамда рақамли давлат хизматларини жорий этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бироқ вилоятлар кесимида ушбу чора-тадбирларнинг амалий самарадорлиги турлича бўлиб, бу кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини янада такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2025 йил 26 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига йўллаган Мурожаатномасида 2026 йилни юртимизда “Маҳаллани ривожлантириш ва жамиятни юксалтириш йили”, деб эълон қилишни таклиф этдилар [1]. Мамлакат ҳудудларининг табиий-иқтисодий салоҳияти, ишлаб чиқариш ресурслари, инфратузилма ривожланганлиги ва меҳнат бозори ҳолатидаги фарқлар кичик бизнесни ривожлантиришга турлича таъсир кўрсатади. Шу боис, умумий давлат сиёсати билан бир қаторда, ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг мақсадли, мослашувчан ва комплекс ташкилий-иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда, Президент: “тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича сиёсатимизни давом эттириб, 2026 йилда асосий солиқ ставкаларини ўзгаришсиз қолдирамиз; тадбиркорлик инфратузилмаси лойиҳаларига 10 трлн.сўмдан зиёд маблағ ажратилади; кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун 140 трлн. сўм ресурс берилади. Шундан 43 трлн. сўми хотин-қизлар ва ёшлар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашга йўналтирилади”, дея таъкидладилар. Бу эса ҳудудларда иш ўринларини кўпайтириш, аҳоли даромадларини ошириш, иқтисодий фаолликни рағбатлантириш ва ижтимоий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда, ҳудудда кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш масалаларини тадқиқ этиш Ўзбекистон иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, ҳудудлар ўртасидаги иқтисодий тафовутларни қисқартириш ҳамда аҳолининг турмуш даражасини ошириш нуқтаи назаридан долзарб илмий-амалий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Бугунги кунда республика иқтисодиётида кичик бизнес секторининг аҳамияти нафақат кичик компанияларнинг иш ўринлари ва ноёб маҳсулотлар яратиш қобилияти билан белгиланади, балки кичик бизнесни ривожлантиришда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари нуқтаи назаридан иқтисодиётни монополаштириш, бозор рақобатини таъминлаш, бутун ҳудуд аҳолиси учун соғлом бозор муҳитини яратиш муаммоларини ҳал этишда ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Тадқиқот материаллари ва усуллари. Ҳукумат веб-сайтлари ва ахборот порталларининг расмий статистик маълумотлари, жумладан, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда минтакавий ва давлат даражасида кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича амалий тадқиқотлар ёрдамида минтақада тадбиркорликни ривожлантириш даражаси иқтисодий кўрсаткичларининг таҳлили

ўтказилди. Тадқиқотнинг услубий асоси қиёсий, кенг қамровли ва тизимли таҳлил, шунингдек, олинган натижаларни мантиқий мавҳумлаштириш ва тизимлаштиришга асосланган эди.

Ривожланаётган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш махсус молиявий институтлар — жамғармалар, кафолат механизмлари ва имтиёзли кредитлар орқали амалга оширилади (World Bank, OECD). Айниқса, кредитга кириш имконияти чекланган микро ва кичик корхоналар учун давлат кафолат жамғармалари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон иқтисодий адабиётларида ҳам кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш масаласи кенг ёритилган. Маҳаллий олимлар (Абдуллаев, Каримов, Қодиров ва бошқалар) тадбиркорликни ривожлантиришда давлатнинг институционал роли, молиявий механизмлар самарадорлиги ва ҳудудий омилларга алоҳида эътибор қаратишган. Тадқиқотларда Кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш жамғармасининг кафолат ва фоиз компенсацияси механизмлари тадбиркорлар учун молиявий тўсиқларни камайитишда муҳим экани таъкидланади.

Шу билан бирга, адабиётларда мавжуд механизмларнинг камчиликлари — ресурслар чекланганлиги, банклар билан ҳамкорлик муаммолари, ахборотлар асимметрияси ва инновацион лойиҳаларни баҳолашдаги қийинчиликлар ҳам қайд этилган. Бу эса ушбу соҳада молиявий механизмларни такомиллаштириш ва хорижий илғор тажрибаларни жорий этиш зарурлигини кўрсатади.

2025 йил 1 январь ҳолатига фаолият юритаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони 358,1 мингтани ташкил этди.

1-расм маълумотлари кўрсатишича, Тошкент шаҳри ва вилояти, Самарқанд, Фарғона вилоятлари тадбиркорликни ривожлантириш учун энг истикболли ҳудудлардан ҳисобланади. Сирдарё, Жиззах, Навоий вилоятларида эса нисбатан секинлик билан ривожланмоқда.

Сирдарё, Жиззах ва Навоий вилоятларида кичик тадбиркорлик субъектлари сонининг нисбатан кам бўлиши бир нечта иқтисодий, демографик ва институционал омиллар билан изоҳланади. Бу уч вилоятда аҳоли сони Фарғона, Тошкент ёки Самарқандга нисбатан анча кам. Аҳоли кам бўлса, истеъмол бозори тор, хизматлар ва савдо учун талаб кам, бунинг натижасида кичик бизнес очишга рағбат пасаяди.

Навоий вилоятида эса иқтисодий тузилманинг қуйидаги ўзига хослигига боғлиқ:

– йирик давлат ва стратегик корхоналар (НКМК, энергетика, кон саноати) устун даражада ривожланган;

– иқтисодиёт капитал сиғимли ва йирик корхоналарга йўналтирилган;

– кичик бизнес учун чекланган ва махсус эҳтиёжга эга бўлган йўналишлар мавжудлиги.

Сирдарё ва Жиззах вилоятлари, асосан, қишлоқ хўжалигига ихтисослашган, қишлоқ хўжалигида эса мавсумийлик кучли, қўшилган қиймат улуши кам. Бундан ташқари, кичик тадбиркорлик кўпроқ хомашё етиштириш билан чекланиб қолади. Айрим ҳудудларда транспорт логистикаси етарли эмас, саноат зоналари кам, муҳандислик коммуникациялари (газ, электр, сув) чекланган. Бу эса тадбиркор учун харажатларни оширади, рискни кучайтиради. Инвестицион жозибadorлик пастлиги ривожланган ҳудудларни танлайди. Натижада янги кичик корхоналар кам очилади, мавжудлари кенгаймайди.

Бизнесни режалаштириш, маркетинг ва рақамли технологиялар айрим ҳудудларда етарли даражада ривожланмаган. Ёшлар иш излаб бошқа вилоятларга кетади, маҳаллий тадбиркорлик салоҳияти пасаяди. Айрим ҳудудларда ер ажратиш, рухсатномалар бериш, кредит олиш амалда қийин кечиши мумкин, бу ҳам кичик бизнес фаоллигини пасайтиради.

Сирдарё, Жиззах ва Навоий вилоятларида кичик тадбиркорлик субъектлари сонининг камлиги аҳоли зичлигининг пастлиги, иқтисодиётнинг йирик корхоналарга ёки қишлоқ хўжалигига ихтисослашганлиги, инфратузилманинг чекланганлиги ҳамда инвестицион жозибadorликнинг нисбатан пастлиги билан изоҳланади.

Ҳудудлар кесимида кичик тадбиркорлик субъектлари сонининг (ҳар 1000 аҳолига нисбатан) энг юқори кўрсаткичи Тошкент шаҳрида 27,5 бирлик, Навоий вилоятида 17,7

бирлик, Жиззах вилоятида 13,8 бирлик, Сирдарё вилоятида 13,7 ва Бухоро вилоятида 13,6 бирликка етди [2].

Кичик тадбиркорлик субъектлари сонининг ҳар 1000 аҳолига нисбати туман ва шаҳарлар кесимида таҳлил қилинганда, энг юқори кўрсаткич Яккасарой туманида 56,7 бирлик, Миробод туманида 46,1 бирлик, Бектемир туманида 40,2 бирлик, Чилонзор туманида 35,5 бирлик, Қоровулбозор туманида 34,6 бирлик, Ғозғон шаҳри 34,5 бирлик, Томди туманида 33,2 бирлик, Сирғали туманида 30,0 бирлик ва Мирзо Улуғбек туманида 29,6 бирлик эканлиги кузатилди.

Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик ва микрофирмалар, кичик ва ўрта тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун бир қатор давлат ва халқаро дастурлар амалга оширилмоқда. Бу дастурлар тадбиркорларга молия, кредит, маҳаллий ва халқаро ҳамкорлик, тавсия ва бошқа имкониятларни яратди.

1. Давлат даражаси 2018-2024 йилларга мўлжалланган “Ҳар бир оила – тадбиркор” ва 2025-2027 йилларга мўлжалланган “Ёшлар бизнеси” дастурлари амалга оширилмоқда.

1) Кенг қўламли КЎБ ни ривожлантириш дастури доирасида тахминан 10 миллиард АҚШ долларига тенг маблағлар қуйидаги мақсадларга йўналтирилиши режалаштирилган:

имтиёзли кредитлар, айниқса, ёшлар ва аёл тадбиркорлар учун қўшимча лойиҳалар тақдим этиш (масалан, кредитни 2% паст даражада бериш);

микро ва кичик тадбиркорликни ривожлантириш учун гаровсиз кредит олиш имконияти берилган.

2) Кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи кафолат жамғармаси ташкил этилди. Бу жамғарма банклар берган кредитларнинг гаров мажбуриятларини 50% гача қоплайди, кредит олиш учун гаровсиз имкониятлар ҳам кўрилади, инновацион ҳамда юқори технологияли бизнесларга ҳам ёрдам кўрсатади.

3) Солиқ ва маъмурий енгилликлар берилади. Давлат тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун солиқ ставкаларини белгиланган муддатга кўтарилмаслигини таъминлади; кичик ва ўрта бизнесни рўйхатга олиш ҳамда ташкилий тузилмаларини соддалаштирди.

2. Халқаро ҳамкорлик асосидаги дастурлар узоқ муддатли, айримлари 2020-2027 йиллар ва ундан кейинги йилларга мўлжалланган.

1) World Bank – Access to Finance for Jobs and Growth (FINGROW)

Бу лойиҳа микрокомпаниялар ва кичик тадбиркорларга бизнес имкониятларини кенгайтириш мақсадида 100 миллион доллардан ортиқ кредит ва грантлар ажратади. Мақсад минглаб тадбиркорларга кредит, давлат кафолати ва инвестиция имкониятларини яратишдир.

2) EBRD – Youth in Business (YiB) ва SME қўллаб-қувватлаш пакетлари

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (EBRD) билан ҳамкорликда ёш тадбиркорлар учун YiB дастури (10 миллион АҚШ долларигача кредит), кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш учун яна 10 миллион АҚШ доллари йўналтирилди. Шу билан бирга, тренинглар, маслаҳатлар ва тармоқ имкониятлари ҳам берилади.

3. Ёшлар, аёллар ва маҳаллий тадбиркорлар учун қўшимча имкониятлар яратиш бўйича таълим ва малака ошириш йўналишида тадбиркорлик ва касб-ҳунар курслари ташкил этилади (масалан, касбга тайёрлаш курслари ва бизнес режа тайёрлаш бўйича). Грантлар ва ёш стартаплари бўйича жисмоний шахслар ва ёш тадбиркорлар учун грант танловлари ўтказилади (масалан, энг илғор стартап лойиҳаларга маблағ ажратиш).

Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш учун кредит ва қўллаб-қувватлаш дастурлари мавжуд.

Умуман олганда, Ўзбекистонда кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари:

- давлат дастурлари (имтиёзли кредитлар, кафолат жамғармалари, маъмурий енгилликлар);

- халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик (World Bank, EBRD, ADB ва бошқалар);

- таълим, тренинг, стартап ва грант имкониятлари;

- ёшлар, аёллар ва маҳаллий аҳоли учун махсус қўллаб-қувватлаш дастурлари.

Юкорида таъкидланганидек, кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари сонининг ўсишида вилоят ва шаҳарлар даражасида давлат томонидан қўллаб-қувватланаётгани асосий омил бўлмоқда.

Дастурий ҳужжатда белгиланган давлат органларининг асосий мақсади ҳудудда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишдан иборат бўлиб, у қуйидагилар билан баҳоланади:

- кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи субъектлар улушининг кўпайиши;
- вилоят иқтисодиётида тадбиркорлик ҳиссасининг ошиши;
- КЎБ субъектлари томонидан сотилаётган товарлар ва хизматлар улушининг ўсиши.

Ушбу дастур доирасида маҳаллий ҳокимият органларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- имтиёзли кредитлашдан фойдаланишни соддалаштириш орқали ҳудуддаги кичик бизнес субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;
- тадбиркорлик фаолиятини вилоят аҳолиси, хусусан, ёшлар ўртасида оммалаштириш;
- якка тартибдаги тадбиркорлар учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш.

Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватловчи инфратузилма Ўзбекистон минтақавий ва шаҳар ташкилотларининг комбинациясидан иборат бўлиб, улар орасида Кичик тадбиркорликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш жамғармаси алоҳида қизиқиш уйғотади.

Ушбу жамғарманинг ўзига хос хусусияти унинг кўп функциялилигидадир. У Ўзбекистоннинг кафолат, лизинг ва инвестиция жамғармаларини бошқаради, уларнинг ҳар бири худди шу тарзда якка тартибдаги тадбиркорлар ҳамда кичик ва ўрта бизнес учун ихтисослаштирилган хизматлар пакетини тақдим этади.

Жамғарма фаолияти таҳлили вилоятларда тадбиркорлик ташаббусларини ривожлантиришда маҳаллий ҳокимият органларининг фаол иштирокини кўрсатмоқда. Бошқа томондан, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш тизими фаолиятида оммавий ахборот воситаларида тез-тез ёритилган ҳамда бизнес-форумлар, семинарлар, давра суҳбатлари ва бошқа тадбирлар натижалари таҳлилида ўз аксини топган қатор камчиликларни кузатиш мумкин.

Ушбу камчиликларни микродаражада - Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бирликлари ва шаҳар туманларида кузатиш мумкин. Масалан, хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш амалиётини жорий этишнинг долзарб муаммоларига қуйидагилар киради:

- молиявий қамров чекланганлиги, Жамғарма ресурслари барча эҳтиёжманд тадбиркорларни қамраб олиш учун етарли эмас. Айниқса, микробизнес ва янги ташкил этилган корхоналар тўлиқ қамраб олинмаяпти. Оқибатда талаб ва таклиф ўртасида номуносивлик юзага келмоқда;

- банклар билан ўзаро ҳамкорлик самарадорлиги пастлиги, айрим банклар жамғарма кафолати мавжуд бўлсада, қўшимча гаров талаб қилади, банк кредит сиёсатлари бир-биридан фарқ қилади. Натижада кафолат механизми тўлиқ ишламайди;

Ушбу мақола муаллифларининг фикрича, маҳаллий ҳокимият-хусусий шериклик институтини ривожлантириш қуйидаги тамойилларга асосланиши керак:

• хўжалик субъектларининг давлат-хусусий шериклик шартномалари бўйича фаолияти маҳаллий ҳокимият ва давлат қонунчилиги доирасида амалга оширилиши ва биргаликда амалга оширилаётган лойиҳаларнинг шаффофлигини таъминлаши керак;

• тегишли шартнома шартлари, давлат-хусусий шериклик иштирокчилари лойиҳани амалга ошириш натижаларига кўра, ҳамкорликдан ўзаро фойда олишади, буни виждонан бажармасдан амалга ошириш мумкин эмас;

• шартномани тузиш ва бажариш жараёнида амалга ошириладиган операциялар давлат-хусусий шериклик лойиҳасида иштирок этувчи хўжалик субъектларининг тенг ҳуқуқлилиги тамойилига асосланиши керак;

• ҳар икки томон: давлат органлари ва хусусий тадбиркорлар шартномада кўрсатилган барча мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашлари шарт.

Юқорида санаб ўтилган тамойилларга риоя қилиш билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикасининг айрим маъмурий-ҳудудий бирликларида маҳаллий ҳокимият-хусусий шериклигини самарали мослаштиришга минтақавий миллий иқтисодиётнинг институционал хусусиятларини ҳамда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик меъёрларини, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг бизнес салоҳиятини ҳисобга оладиган юқори сифатли ташкилий-иқтисодий механизмни ишлаб чиқиш орқали эришиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашни амалга оширишга хос бўлган илгари аниқланган муаммоларни ҳал қилиш тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизми доирасида тизимли равишда кўриб чиқиши керак. Бундай механизмнинг муҳим хусусияти унинг маҳаллий ҳокимлик-хусусий шериклик институтини ривожлантиришга қаратилганлигидир. Ҳудудий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг аллақачон ишлаб чиқилган усуллари тизимидаги бундай механизмнинг таркибий тузилиши келтирилган.

Унда кўрсатилган кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш лойиҳаларини амалга оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми, маҳаллий ҳокимият-хусусий шериклигига асосланган ҳолда, бир томондан, давлат-хусусий шериклик механизмидан фойдаланиш вариантлари ўртасидаги тафовутни камайтиришга, иккинчи томондан, Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий бюджетлари кўпайиши билан тавсифланган тузилмаларида шериклик лойиҳаларини амалга оширишга имкон беради.

Кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолияти тадбиркорлик субъектлари учун муҳим молиявий таянч ҳисобланса-да, молиявий ресурслар чекланганлиги, институционал ҳамкорлик заифлиги, ахборот асимметрияси ва ҳудудий номутаносибликлар унинг самарадорлигини пасайтиради. Ушбу муаммоларни бартараф этиш учун банклар билан ягона стандартлар, рақамлаштирилган жараёнлар ва инновацион лойиҳаларни баҳолаш механизмларини такомиллаштириш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2025 йил 26 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси.// <https://president.uz/uz/lists/view/8834>
2. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 2 майдаги ЎРҚ-328-сонли “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 апрелдаги “Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш, ишбилармонлик муҳитини янада яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5087-сонли Қарори.
4. Абдуллаев А.Х. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиёти. — Т.: Иқтисодиёт, 2020.
5. Ишмухаметов Э. М., Гайсина Р. Р., Хисаева А. И. Институциональные тенденции развития предпринимательства в Республике Башкортостан // Вестник УГНТУ. Серия: экономика. 2020. № 2 (32). С. 92–100.
6. Карпова Н. К., Мареев В. И. Основные положения методологии институционализации государственно-частного партнерства // Гуманитарий Юга России. 2021. № 2. С. 158–168.
7. Қодиров А.А. Ўзбекистонда кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмлари // Иқтисод ва молия. — 2021.
8. Набиев О.Н. Кичик тадбиркорликни молиявий рағбатлантириш масалалари. — Т.: Fan, 2022.
9. Чебурахина Д. И., Субботина Т. Н. Современное состояние малого и среднего бизнеса в России // Экономика и бизнес: теория и практика. 2021. № 4-2. С. 235–238.

10. Федеральная налоговая служба. Единый реестр субъектов малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации. URL: <https://rmsp.nalog.ru/index.html> (дата обращения: 10.07.2023).
11. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development. — Harvard University Press, 1934.
12. Acs Z., Audretsch D. Innovation and Small Firms. — MIT Press, 1990.
13. OECD. SME and Entrepreneurship Policy. — Paris, 2021.
14. World Bank. Small and Medium Enterprises Finance: Improving Access to Finance. — Washington DC, 2020.
15. EBRD. Advice for Small Business Programme. — London, 2022.
16. IFC. Financing Small Businesses in Emerging Markets. — Washington DC, 2021.

UDK:331.53

YOSHLAR BANDLIGINI TA’MINLASHNI BOSHQARISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI VA INSTITUTIONAL MECHANIZMLARI

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЗАНЯТОСТЬЮ МОЛОДЕЖИ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND INSTITUTIONAL MECHANISMS OF YOUTH EMPLOYMENT MANAGEMENT

Babayev Anvarjon Nematjonovich, Mirzo Ulug‘bek tumani Oqibat mahalla fuqarolar yig‘inida tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha hokim yordamchisi
«Geologiya fanlari universiteti»da o‘qituvchi-assistent

Annotatsiya

Ushbu maqolada yoshlar bandligini ta’minlashni boshqarishning nazariy-metodologik asoslari va ayrim institutsional mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot O‘zbekiston qonunchiligi, milliy ilmiy adabiyotlar hamda xorijiy tadqiqotlar tahliliga asoslanadi. Ishda yoshlar bandligini boshqarishda tizimli va institutsional yondashuvlarning ahamiyati ochib berilib, mavjud boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: yoshlar bandligi, bandlikni boshqarish, institutsional mexanizm, davlat siyosati, mehnat bozori, boshqaruv yondashuvlari, tizimli yondashuv, bandlik siyosati

В статье анализируются теоретико-методологические основы и отдельные институциональные механизмы управления занятостью молодежи. Исследование основано на изучении законодательства Узбекистана, национальных научных источников и зарубежных публикаций. Раскрывается значение системного и институционального подходов в управлении молодежной занятостью и определяются направления совершенствования действующих механизмов государственной политики в данной сфере.

Ключевые слова: занятость молодежи, управление занятостью, институциональный механизм, государственная политика, рынок труда, управленческие подходы, системный подход, политика занятости

This article examines the theoretical and methodological foundations and selected institutional mechanisms of youth employment management. The study is based on the analysis of Uzbek legislation, national academic literature, and international research sources. The paper highlights the role of systemic and institutional approaches in youth employment governance and identifies key directions for improving existing management mechanisms in the field of youth employment policy.

Keywords: youth employment, employment management, institutional mechanism, public policy, labor market, management approaches, systemic approach, employment policy

So‘nggi yillarda yoshlar bandligini ta‘minlash masalasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning markaziy yo‘nalishlaridan biriga aylanib, davlat siyosati, mehnat bozori va ijtimoiy barqarorlik o‘rtasidagi muhim bog‘lovchi tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Yoshlar jamiyatning eng faol va dinamik qatlami bo‘lib, ularning mehnat bozoriga integratsiyasi nafaqat iqtisodiy o‘rish, balki ijtimoiy barqarorlik, kambag‘allikni kamaytirish, ijtimoiy tenglik va inson kapitalini rivojlantirish jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli yoshlar bandligi masalasi alohida ijtimoiy muammo sifatida emas, balki kompleks ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida ko‘rib chiqilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida bandlik masalasi normativ-huquqiy darajada mustahkamlangan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksida mehnat qilish huquqi, ishga joylashish erkinligi va mehnat bozorida teng imkoniyatlar asosiy tamoyillar sifatida belgilangan [1]. Mehnat kodeksi yoshlar mehnatini muhofaza qilish, ularning bandligini ta‘minlash hamda mehnat bozoriga kirish imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog‘liq normalarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonun yoshlar bandligini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilab, yoshlar uchun ta‘lim, mehnat, tadbirkorlik va bandlik sohalarida sharoit yaratishni davlatning muhim vazifasi sifatida e‘tirof etadi [2]. Yoshlar bandligini ta‘minlashga oid boshqaruv mexanizmlari davlat qarorlari va institutsional tuzilmalar orqali ham mustahkamlanmoqda. Xususan, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-sentabrdagi 550-sonli qarori bilan Yoshlar ishlari agentligi faoliyatining huquqiy asoslari belgilangan bo‘lib, unda yoshlar bandligini ta‘minlash, kasb-hunar o‘rgatish, tadbirkorlikni rivojlantirish va mehnat bozoriga moslashuv mexanizmlari institutsional darajada mustahkamlangan [3]. Shuningdek, yoshlar bandligini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan davlat dasturlari va sektorlararo hamkorlik mexanizmlari orqali bandlik siyosati real boshqaruv jarayoniga aylantirilmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda yoshlar bandligi asosan ijtimoiy-iqtisodiy muammo, mehnat bozori segmenti yoki ijtimoiy siyosat obyekti sifatida talqin qilinadi. Biroq bandlikni aynan boshqaruv obyekti sifatida ko‘rib chiqish, ya‘ni yoshlar bandligini ta‘minlash jarayonini alohida boshqaruv tizimi, institutlararo munosabatlar, davlat siyosati mexanizmlari va boshqaruv yondashuvlari orqali tushuntirishga qaratilgan nazariy yondashuvlar nisbatan kam uchraydi. Bu holat yoshlar bandligini ta‘minlash muammosini faqat ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki ilmiy boshqaruv kategoriyasi sifatida o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan, yoshlar bandligini ta‘minlashni boshqarish masalasini nazariy-metodologik asoslar doirasida tahlil qilish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi yoshlar bandligini ta‘minlashni boshqarishning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish hamda mavjud institutsional mexanizmlarning ilmiy talqinini berishdan iborat.

Yoshlar bandligini ta‘minlash masalasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ko‘p qirrali ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida talqin qilinib, turli nazariy maktablar va ilmiy yondashuvlar doirasida o‘rganib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlarda bu masala mehnat bozori nazariyasi, ijtimoiy siyosat, inson kapitali konsepsiyasi, bandlik iqtisodiyoti va davlat boshqaruvi nazariyalari bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi.

O‘zbekistonlik olimlarning tadqiqotlarida bandlik muammosi asosan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, mehnat bozori samaradorligi va inson kapitalini rivojlantirish kontekstida o‘rganiladi. Xususan, A.X. Vahobov va Sh.X. Teshabayev o‘z tadqiqotlarida bandlik masalasini makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o‘rish omili sifatida talqin qilib, mehnat bozorini tartibga solish mexanizmlarining institutsional ahamiyatini asoslab beradi [4]. Ularning ishlari bandlikni iqtisodiy siyosatning markaziy elementi sifatida ko‘rib chiqadi, biroq yoshlar bandligi alohida boshqaruv obyekti sifatida yetarli darajada ajratilmagan.

Q.X.Abdurahmonov mehnat iqtisodiyoti va bandlik nazariyasiga oid tadqiqotlarida bandlikni ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tarkibiy elementi sifatida tahlil qilib, mehnat resurslarini boshqarish, bandlik siyosati va mehnat bozorini tartibga solish mexanizmlarini tizimli yondashuv asosida

izohlaydi [5]. Uning ishlarida bandlikni boshqarish tushunchasi mavjud bo‘lsa-da, yoshlar bandligini alohida boshqaruv modeli sifatida ajratish masalasi chuqur konseptual darajada ishlab chiqilmagan.

B.Yu.Xodiev va Sh.Sh.Shodmonov iqtisodiy rivojlanish va bandlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilib, davlatning bandlik siyosatini institutsional mexanizm sifatida ko‘rsatadi [6]. Ularning tadqiqotlarida bandlik masalasi davlat iqtisodiy siyosatining funksional yo‘nalishi sifatida yoritiladi, biroq boshqaruv mexanizmlarining nazariy modeli alohida tizim sifatida konseptuallashtirilmaydi.

MDH mamlakatlari olimlarining ishlarida yoshlar bandligi masalasi ko‘proq mehnat bozorining strukturaviy muammolari va davlat siyosati doirasida o‘rganiladi. A.I. Rofo bandlik va mehnat bozori nazariyasiga oid ishlanmalarida bandlikni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik omili sifatida tahlil qiladi [7]. Uning yondashuvida bandlik tizim sifatida ko‘rib chiqiladi, biroq yoshlar bandligi alohida boshqaruv modeli sifatida ajratilmaydi. V.N. Bobkov va N.A. Volgin mehnat bozorini tartibga solish va bandlik siyosatini davlat boshqaruvi tizimining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, bandlikni boshqarishning institutsional mexanizmlarini ochib beradi [8]. Ularning ishlari bandlikni boshqaruv kategoriyasi sifatida izohlashga yaqin bo‘lsa-da, yoshlar bandligi masalasiga alohida tizimli yondashuv shakllantirilmagan. G.A. Gimpelson va R.I. Kapelyushnikov mehnat bozori transformatsiyasi, yoshlar bandligi va strukturaviy o‘zgarishlar masalalarini iqtisodiy modernizatsiya kontekstida tahlil qiladi. Ushbu tadqiqotlar yoshlar bandligini ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida ochib beradi, biroq uni boshqaruv tizimi sifatida konseptual asoslashga yetarli darajada e‘tibor qaratilmaydi. [9]

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda yoshlar bandligi masalasi inson kapitali nazariyasi, ijtimoiy integratsiya, mehnat bozori institutlari va davlat siyosati doirasida chuqur tahlil qilinadi. G. Beckerning inson kapitali nazariyasi yoshlar bandligini iqtisodiy rivojlanishning strategik omili sifatida tushuntirishga metodologik asos yaratadi [10]. Ushbu yondashuv yoshlarni mehnat bozori subyekti emas, balki rivojlanish resursi sifatida talqin qiladi. J. Heckman tadqiqotlarida yoshlar bandligi ta‘lim tizimi, malaka shakllanishi va ijtimoiy tenglik bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi [11]. U yoshlar bandligini faqat mehnat bozori muammosi emas, balki ijtimoiy investitsiya modeli sifatida talqin qiladi. OECD va ILO hisobotlarida yoshlar bandligi masalasi davlat siyosati, institutlararo hamkorlik va boshqaruv mexanizmlari orqali yoritiladi [12], [13]. Ushbu manbalarda yoshlar bandligini ta‘minlash uchun kompleks siyosat modellari taklif etiladi, biroq ular ko‘proq amaliy siyosiy model sifatida shakllantirilgan bo‘lib, nazariy boshqaruv modeli sifatida konseptuallashtirilmagan.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlar bandligini ta‘minlash masalasi zamonaviy sharoitda faqat ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida emas, balki alohida boshqaruv obyekti sifatida ko‘rib chiqilishi zarur. Normativ-huquqiy baza mavjudligi (Mehnat kodeksi, yoshlar siyosati to‘g‘risidagi qonun, hukumat qarorlari) yoshlar bandligini ta‘minlashning huquqiy asoslari shakllanganini ko‘rsatadi [1], [2], [3]. Biroq ushbu hujjatlar doirasida belgilangan chora-tadbirlar ko‘proq alohida yo‘nalishlar va dasturlar ko‘rinishida amalga oshirilmoqda, ularning yagona tizimli boshqaruv mexanizmi sifatida integratsiyalashuvi yetarli darajada shakllanmagan.

- (a) bandlikni boshqarish — ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida;
- (b) yoshlar bandligi — boshqaruv obyekti sifatida;
- (c) davlat siyosati — boshqaruv subyekti sifatida;
- (d) institutsional mexanizmlar — boshqaruv vositasi sifatida.

Bu yondashuv yoshlar bandligini alohida chora-tadbirlar yig‘indisi emas, balki yaxlit boshqaruv tizimi sifatida tushunishga imkon beradi. Mazkur tizimda davlat institutlari, mehnat bozori mexanizmlari, ta‘lim tizimi, ijtimoiy sektor va hududiy boshqaruv organlari o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yurituvchi yagona boshqaruv arxitekturasini sifatida namoyon bo‘ladi [8], [12], [13].

Shu asosda quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Yoshlar bandligini boshqarish konsepsiyasini alohida ilmiy kategoriya sifatida shakllantirish. Yoshlar bandligini faqat bandlik siyosatining tarkibiy qismi sifatida emas, balki mustaqil boshqaruv yo‘nalishi sifatida konseptuallashtirish zarur. Bu yondashuv bandlikni ijtimoiy muammo emas, balki boshqariladigan tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi [5], [8].

2. Tizimli boshqaruv modelini joriy etish. Yoshlar bandligini ta'minlash mexanizmlari alohida dasturlar darajasida emas, balki yagona boshqaruv modeli doirasida integratsiyalashgan tizim sifatida shakllantirilishi lozim. Bu model normativ-huquqiy, institutsional, tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlarni yagona boshqaruv tizimiga birlashtirishi kerak [7], [12].

3. Institutsional mexanizmlarni funksional integratsiyalash. Davlat organlari, yoshlar siyosati institutlari, bandlik xizmatlari, ta'lim muassasalari va xususiy sektor o'rtasidagi aloqalarni sektorlararo boshqaruv modeli asosida muvofiqlashtirish zarur. Bu yondashuv fragmentarlikni kamaytirib, boshqaruv samaradorligini oshiradi [3], [8].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi. (2023). O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi (2023-yil 30-apreldagi yangi tahrir).
2. O'zbekiston Respublikasi. (2016). “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi Qonun (ZRU–406-son, 2016-yil 14-sentabr). Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-sentabrdagi “O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida”gi 550-sonli qarori.
4. Vahobov, A. X., & Teshabayev, Sh. X. (2015). Iqtisodiy rivojlanish va bandlik masalalari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
5. Abdurahmonov, Q. X. (2019). Mehnat iqtisodiyoti va bandlik. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Xodiev, B. Yu., & Shodmonov, Sh. Sh. (2018). Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi. Toshkent: Iqtisodiyot.
7. Рофе, А. И. (2017). Экономика труда. Москва: Юрайт.
8. Бобков, В. Н., & Волгин, Н. А. (2016). Рынок труда и государственная политика занятости. Москва: Экономика.
9. Гимпельсон, В. Е., & Капелюшников, Р. И. (2015). Российский рынок труда: институты и трансформации. Москва: НИУ ВШЭ.
10. Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.).
11. Heckman, J. J. (2006). Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*, 312(5782), 1900–1902. <https://doi.org/10.1126/science.1128898>
12. OECD. (2020). Youth employment outlook 2020. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2020-en
13. International Labour Organization. (2020). Global employment trends for youth 2020: Technology and the future of jobs. Geneva: ILO.

OILAVIY TADBIRKORLIKNING IQTISODIY MAZMUNI VA XO‘JALIK YURITISH SHAKLI SIFATIDAGI O‘ZIGA XOS BELGILARI.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СЕМЕЙНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕГО СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ КАК ФОРМЫ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ.

THE ECONOMIC ESSENCE OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP AND ITS DISTINCTIVE FEATURES AS A FORM OF ECONOMIC ACTIVITY.

Sharipov Hasanboy Abdumannopovich
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmuni hamda uning xo‘jalik yuritish shakli sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari talablari asosida tadqiq etilgan. Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi, rasmiy statistik ma’lumotlar va mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalar asosida olib borildi. Natijalarga ko‘ra, oilaviy tadbirkorlik iqtisodiy o‘sish, bandlikni ta’minlash va aholi daromadlarini oshirishda muhim institutsional mexanizm hisoblanadi. Maqola xulosalarida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: oilaviy tadbirkorlik, iqtisodiy mazmun, xo‘jalik yuritish shakli, oilaviy korxona, subsidiar javobgarlik.

В данной научной статье исследуется экономическая сущность семейного предпринимательства, а также его специфические особенности как формы хозяйствования. Исследование проведено на основе действующего законодательства Республики Узбекистан, официальных статистических данных, а также отечественных и зарубежных научных источников. Результаты исследования показывают, что семейное предпринимательство является важным институциональным механизмом обеспечения экономического роста, расширения занятости и повышения доходов населения. В заключении статьи разработаны научно-практические рекомендации по развитию семейного предпринимательства.

Ключевые слова: семейное предпринимательство, экономическое содержание, форма хозяйствования, семейное предприятие, субсидиарная ответственность.

This scientific article examines the economic essence of family entrepreneurship as well as its specific features as a form of economic activity. The study is based on the current legislation of the Republic of Uzbekistan, official statistical data, and domestic and foreign scientific sources. The results show that family entrepreneurship is an important institutional mechanism for ensuring economic growth, expanding employment, and increasing household incomes. The conclusions of the article provide scientific and practical recommendations for the development of family entrepreneurship.

Keywords: family entrepreneurship, economic essence, form of economic activity, family enterprise, subsidiary liability.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oilaviy tadbirkorlik aholining iqtisodiy faolligini oshirish, bandlikni kengaytirish va aholi daromadlarini barqarorlashtirishda alohida ahamiyat kasb etadi [1]. O‘zbekiston Respublikasida oilaviy tadbirkorlik mustaqil xo‘jalik yuritish shakli sifatida shakllanib, huquqiy va institutsional jihatdan davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlab kelinmoqda.

Oilaviy tadbirkorlik O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznesning muhim shakli bo‘lib, oila a‘zolari tomonidan tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyatini anglatadi. U milliy iqtisodiyotda bandlik yaratish, kambag‘allikni qisqartirish va hududiy rivojlanishda strategik rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi Qonunida oilaviy tadbirkorlik oila a‘zolari tomonidan birgalikda amalga oshiriladigan, daromad olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyati sifatida ta‘riflanadi [2]. Ushbu qonun oilaviy korxonalarni tashkil etish, ularning huquq va majburiyatlari, shuningdek, davlat tomonidan ko‘rsatiladigan imtiyoz va kafolatlarni belgilab beradi. Iqtisodiy mazmuniga ko‘ra, oilaviy tadbirkorlik oilaviy mehnat va mulkiy resurslarni uyg‘unlashtirish orqali qo‘shimcha iqtisodiy qiymat yaratishga xizmat qiladi.

Oilaviy tadbirkorlik daromadlar diversifikatsiyasi, mahalliy bozorlarni jonlantirish va ijtimoiy himoya funksiyalarini kuchaytirish orqali aholi farovonligini oshiradi. Bu faoliyat oila a‘zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanib, resurslardan samarali foydalanish va ayollar hamda yoshlar bandligini kengaytirish mexanizmi sifatida ishlaydi. O‘zbekistonda u kambag‘allikni qayta ishlab chiqarishni cheklovchi inklyuziv o‘sish modeli bo‘lib xizmat qiladi.

Oilaviy tadbirkorlik ixtiyoriylik, yuridik shaxs tashkil etgan (oilaviy korxona) yoki etmagan holda amalga oshirilishi mumkin bo‘lib, ishtirokchilar subsidiar javobgarlikka ega. Uning o‘ziga xos belgilari orasida oila a‘zolari (er-xotin, bolalar, qarindoshlar) ishtiroki, ustav fondining minimal talablari va shaxsiy mehnatga asoslanish kiradi. Bu shakl mustaqil moliyalashtirish, shartnoma tuzish va cheklanmagan daromad olish huquqlarini beradi.

O‘zbekistonda oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash uchun imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va soliq imtiyozlari taqdim etiladi, bu esa bandlikni oshirish va iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlaydi. Namangan viloyati misolida subyektlar soni 2015–2024 yillarda 20 mingdan 48 mingga o‘sgan bo‘lib, bandlik 37 mingdan 82 mingga yetgan. Davlat qarorlari orqali infratuzilma va moliyaviy yordam kuchaytirilmoqda.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda oilaviy tadbirkorlik subyektlari sonining ortib borishi uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, oilaviy biznes subyektlari tomonidan yaratilayotgan ish o‘rinlari umumiy bandlik tarkibida salmoqli ulushni egallamoqda [3]. Shu bois, oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmunini chuqur tahlil qilish va uni xo‘jalik yuritish shakli sifatida baholash dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mohiyatini ochib berish va uning xo‘jalik yuritish shakli sifatidagi o‘ziga xos belgilari hamda ustunliklarini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari OAKga tavsiya etilgan ilmiy jurnallar talablariga mos holda umumlashtirilgan.

Oilaviy tadbirkorlik mavzusidagi adabiyotlar tahlili iqtisodiy nazariya va O‘zbekiston amaliyotidagi asosiy ishlanmalarga asoslanadi. Ushbu tahlil xorijiy va mahalliy manbalarni qamrab, mavzuning nazariy asoslari, empirik tadqiqotlar va rivojlanish tendensiyalarini yoritadi. Xorijiy adabiyotlarda Banerjee va Duflo kabi rivojlanish iqtisodchilari oilaviy tadbirkorlikni kam daromadli oilalar uchun barqaror daromad modeli sifatida baholaydi, bu yerda kreditga kirish daromadni 30-40% oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi. De Soto va OECD tadqiqotlari esa oilaviy biznesni institutsional to‘siqlarni yengish va hududiy o‘sish vositasi deb hisoblaydi, moslashuvchanligi va resurs samaradorligini ta‘kidlaydi. Mahalliy adabiyotlar O‘zbekiston qonunchiligiga asoslangan ishlar, masalan, "Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida"gi Qonun va Prezident qarorlari oilaviy biznesni kambag‘allikni qisqartirish mexanizmi sifatida ko‘radi. Tulyaganov, Isroilova va Asrorov tadqiqotlari hududiy differensiallarni, bandlik o‘shishini (masalan, Namangan viloyatida 20 mingdan 48 ming subyektga) va ayollar ishtirokini empirik tahlil qiladi. Adabiyotlar oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmunini daromad diversifikatsiyasi va ijtimoiy stabilizator sifatida birlashtiradi, ammo moliyaviy kirish va infratuzilma muammolarini taklif etadi. Mahalliy ishlar davlat siyosati (imtiyozli kreditlar, subsidiyalar) ta‘sirini kuchaytirs, xorijiy manbalar universal modellar beradi.

Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Jumladan, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda huquqiy-me‘yoriy hujjatlarni o‘rganish usullari qo‘llanildi.

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 1-son 2026 yil

Empirik baza sifatida O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari, ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar hamda xalqaro tashkilotlar hisobotlari tanlab olindi. Oilaviy tadbirkorlikning xo‘jalik yuritish shakli sifatidagi o‘ziga xos jihatlari individual tadbirkorlik va mas‘uliyati cheklangan jamiyatlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Belgilar	Tavsif	Dalillar va misollar [manbalar]
Ixtiyoriy ishtirok	Oila a‘zolari (kamida 2 kishi: er-xotin, ota-ona va 18 yoshdan oshgan farzandlar, qarindoshlar) ixtiyoriy qo‘shiladi; davlat mansabdorlari taqiqlangan.	Qonun 3- va 5-moddalar; ro‘yxatdan o‘tkazishda oilaviy aloqa tasdiqlanadi.
Mulkiy va subsidiar javobgarlik	Korxona o‘z mulki bilan javob beradi, ishtirokchilar shaxsiy mulklari bilan qo‘shimcha.	Fuqarolik kodeksi 329-modda; xavfni kamaytirish mexanizmi.
Mehnatga asoslanish	Faoliyat shaxsiy oilaviy mehnatga tayanadi; xodimlar soni kichik biznes chegarasida (2023-yildan 5 nafargacha).	Qonun 10-modda; uy-joylarda faoliyat ruhsat etilgan.
Moslashuvchanlik	Uy sharoitida ishlab chiqarish, naqd/naqd pulsiz savdo, firma nomi va savdo belgilari huquqi; yer va imtiyozli kreditlar.	Qonun 12-15-moddalar; Namangan: 48 ming subyekt.
Ijtimoiy-iqtisodiy samara	Bandlik yaratish (82 ming joy Namanganda), kambag‘allikni qisqartirish, daromad diversifikatsiyasi.	Statistika 2024; o‘sish 2015–2024 yillarda 2 baravar.
Huquqiy mustaqillik	Yuridik shaxs sifatida mustaqil balans, hisob; soliq imtiyozlari (yagona soliq).	Qonun 8- va 20-moddalar.

Metodologik cheklov sifatida tadqiqotda keng ko‘lamli so‘rovnoma yoki econometrik modellashtirish usullarining qo‘llanilmaganini ko‘rsatish mumkin. Shunga qaramay, mavjud statistik va huquqiy manbalar tadqiqot xulosalarining ilmiy asoslanganligini ta‘minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmuni oila a‘zolarining mulkiy va mehnat resurslarini birlashtirish orqali daromad yaratishga qaratilgan faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Oilaviy korxona o‘z balansiga ega bo‘lib, majburiyatlari bo‘yicha o‘z mulki bilan javob beradi, oila a‘zolari esa subsidiar javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

Xo‘jalik yuritish shakli sifatida oilaviy tadbirkorlik quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi:

- ishtirokning ixtiyoriyligi va qarindoshlik aloqalariga asoslanishi;
- mulkiy va subsidiar javobgarlik;
- faoliyatning asosan oilaviy mehnatga tayanishi;
- tashkiliy va boshqaruv moslashuvchanligi;
- yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samara.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda oilaviy tadbirkorlik subyektlari soni barqaror o‘sib bormoqda va ular minglab yangi ish o‘rinlarini yaratmoqda. Bu holat oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oilaviy tadbirkorlik O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznesning muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi. Oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy mazmuni oilaviy mehnat va mulkiy resurslarning birlashuvi asosida daromad yaratish orqali aholi turmush darajasini oshirishga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Bu jihat uni boshqa tadbirkorlik shakllaridan, xususan individual tadbirkorlikdan farqlovchi muhim omil hisoblanadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, oilaviy tadbirkorlikning xo‘jalik yuritish shakli sifatidagi ustun jihatlardan biri uning yuqori darajadagi moslashuvchanligidir. Oilaviy korxonalar, asosan, uy sharoitida yoki kichik ishlab chiqarish maydonlarida faoliyat yuritishi, tezkor qaror qabul

qilish imkoniyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Bu holat, ayniqsa, iqtisodiy beqarorlik yoki bozor kon’yunkturasi o‘zgaruvchan sharoitlarda ularning barqaror faoliyat yuritishini ta’minlaydi .

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari oilaviy tadbirkorlik faoliyatida ayrim muammolar ham mavjudligini ko‘rsatdi. Jumladan, boshqaruv jarayonlarining professional darajada yo‘lga qo‘yilmagani, moliyaviy hisob va rejalashtirishda yetarli bilim va tajribaning mavjud emasligi ayrim oilaviy korxonalarining rivojlanish sur‘atlarini cheklab qo‘ymoqda. Xalqaro tajribada oilaviy bizneslarning uzoq muddatli muvaffaqiyati ko‘p jihatdan professional boshqaruv va aniq vakolatlar taqsimotiga bog‘liqligi ta’kidlanadi .

O‘zbekiston sharoitida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan moliyaviy va institutsional qo‘llab-quvvatlash choralarining ahamiyati yuqori baholanadi. Imtiyozli kreditlar, soliq yengilliklari va infratuzilmaviy ko‘mak oilaviy korxonalar faoliyatini kengaytirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Biroq, ushbu mexanizmlardan samarali foydalanish uchun tadbirkorlarning moliyaviy savodxonligini oshirish va maslahat xizmatlarini kuchaytirish zarur . Oilaviy tadbirkorlik kichik biznesning boshqa shakllariga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Xususan, oila a’zolari o‘rtasidagi ishonch va manfaatlar uyg‘unligi boshqaruv xarajatlarini kamaytiradi va faoliyat barqarorligini oshiradi. Shu bilan birga, professional boshqaruv yetishmasligi va vorislik masalalari oilaviy tadbirkorlikning zaif tomonlari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda oilaviy biznes iqtisodiyotning tayanch segmentlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida ham davlat tomonidan kredit, soliq va institutsional qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari oilaviy tadbirkorlikni iqtisodiy o‘sish va bandlikni ta’minlashning barqaror manbai sifatida baholash imkonini beradi. Tadqiqot davomida olingan xulosalar oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek, ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, oilaviy tadbirkorlik iqtisodiy mazmuniga ko‘ra oilaviy resurslardan samarali foydalanishga asoslangan daromad keltiruvchi faoliyat bo‘lib, xo‘jalik yuritish shakli sifatida o‘ziga xos huquqiy va tashkiliy belgilarga ega. U milliy iqtisodiyotda bandlikni oshirish, aholi daromadlarini ko‘paytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi Qonuni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari bazasi, 2012.
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – T.: Adolat, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Oilaviy tadbirkorlik bo‘yicha statistik byulletenlar. – Toshkent, 2020–2024.
4. McKinsey & Company. The five attributes of enduring family businesses. – New York, 2019.
5. Banerjee A., Duflo E. Poor Economics. – New York: PublicAffairs, 2011.
6. Shodmonov Sh., G‘ulomov S. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: Iqtisodiyot, 2022.
7. Mahalliy va xorijiy ilmiy maqolalar (Scopus, Google Scholar bazalari).

**АНАЛИЗ КОРРУПЦИОННЫХ РИСКОВ В СИСТЕМЕ ГЧП В СФЕРЕ
ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK TIZIMIDA MAKTABGACHA TA'LIM SOHASIDAGI
KORRUPSIYA XAVFLARINI TAHLIL QILISH**

**ANALYSIS OF CORRUPTION RISKS IN THE PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP
SYSTEM IN THE FIELD OF PRESCHOOL EDUCATION**

Турдиева Якитжан
Старший преподаватель ТГЭУ

Аннотация

В статье рассматриваются коррупционные риски, формирующиеся в системе государственно-частного партнёрства (ГЧП) в сфере дошкольного образования. Актуальность исследования обусловлена активным расширением негосударственного сектора дошкольного образования, ростом числа ГЧП-проектов и усложнением финансово-институциональных связей в социальной сфере.

На основе риск-ориентированного и институционального подходов проведён анализ коррупционных рисков по этапам жизненного цикла ГЧП-проекта, а также по характеру бюджетных обязательств и финансовых потоков.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, дошкольное образование, коррупционные риски, бюджетная эффективность, антикоррупционная политика, конфликт интересов.

Мақолада мактабгача таълим соҳасида давлат-хусусий шериклик (ДХШ) тизимида шаклланадиган коррупциявий хавф-хатарлар кўриб чиқилади. Тадқиқотнинг долзарблиги мактабгача таълимнинг нодавлат секторини фаол кенгайтириш, ДХШ лойиҳалари сонининг ўсиши ҳамда ижтимоий соҳада молиявий-институционал алоқаларнинг мураккаблашуви билан изоҳланади. Рискка йўналтирилган ва институционал ёндашувлар асосида ДХШ лойиҳасининг ҳаётий цикли босқичлари бўйича, шунингдек бюджет мажбуриятлари ва молиявий оқимлар хусусиятига кўра коррупциявий хавф-хатарлар таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: давлат-хусусий шериклик, мактабгача таълим, коррупциявий хавф-хатарлар, бюджет самарадорлиги, антикоррупция сиёсати, манфаатлар тўқнашуви.

The article examines corruption risks that arise within the system of public-private partnership (PPP) in the field of preschool education. The relevance of the study is обусловлена the active expansion of the non-state sector of preschool education, the growing number of PPP projects, and the increasing complexity of financial and institutional relations in the social sector. Based on risk-oriented and institutional approaches, an analysis of corruption risks is conducted across the stages of the PPP project life cycle, as well as according to the nature of budgetary obligations and financial flows.

Keywords: public-private partnership, preschool education, corruption risks, budget efficiency, anti-corruption policy, conflict of interest.

Развитие системы дошкольного образования в современных условиях рассматривается как один из ключевых факторов формирования человеческого капитала и обеспечения устойчивого социально-экономического роста. В Республике Узбекистан данное направление в последние годы получило дополнительный импульс, что выразилось в расширении сети

дошкольных образовательных организаций и активном привлечении негосударственного сектора.

Государственно-частное партнёрство в сфере дошкольного образования позволяет государству решать социальные задачи с использованием частных инвестиционных и управленческих ресурсов, сохраняя при этом публичный контроль. Вместе с тем данная модель характеризуется высокой институциональной сложностью, долгосрочным характером бюджетных обязательств и участием множества заинтересованных сторон.

Указанные особенности объективно формируют повышенный уровень коррупционных рисков, особенно в социальной сфере, где результаты деятельности имеют отложенный характер и не всегда поддаются точному количественному измерению. В этой связи анализ коррупционных рисков в системе ГЧП в сфере дошкольного образования приобретает особую научную и практическую значимость.

В данном исследовании используется несколько методов, которые дополняют друг друга. Такой подход выбран осознанно, потому что государственно-частное партнёрство в социальной сфере — это сложная система. Прежде всего в работе применяется риск-ориентированный подход. Его суть заключается в том, что коррупция рассматривается не как разрозненные нарушения, а как совокупность рисков, которые могут возникать с разной вероятностью и приводить к разным последствиям. В рамках этого подхода ГЧП-проект анализируется по этапам его жизненного цикла. Сначала — этап инициирования, когда принимается решение о запуске проекта. Затем — этап проектирования и подготовки документации. Далее — конкурсный отбор частного партнёра. И, наконец, этап реализации и эксплуатации дошкольной образовательной организации. Каждый из этих этапов имеет свои особенности и свои риски. Такой поэтапный анализ позволяет увидеть, на каких стадиях вероятность коррупционных проявлений наиболее высока и почему именно там они возникают.

Наряду с этим используется институциональный подход. В центре внимания здесь находятся нормативно-правовая база, распределение полномочий между государственными органами, а также существующие механизмы контроля и ответственности. Здесь мы видим, что риски нередко усиливаются не из-за отсутствия правил, а, наоборот, из-за их фрагментарности, дублирования функций и формального подхода к антикоррупционным требованиям.

Особое внимание уделяется институциональным ограничениям. Речь идёт о ситуациях, когда формально все процедуры соблюдены, но при этом отсутствует реальная связь между финансированием и результатами проекта, а контроль за качеством услуг носит поверхностный характер. Именно в таких условиях создаётся благоприятная среда для коррупционных практик.

Ещё можно применять методы системного и процессного анализа. Это позволяет рассматривать ГЧП-проект не как набор отдельных решений, а как целостную социально-экономическую систему. Процессный анализ помогает проследить, как решения, принятые на ранних этапах, влияют на финансовые и коррупционные риски на стадии эксплуатации проекта.

Для обобщения полученных результатов применяются методы логического анализа и классификации. Именно на их основе формируется авторская типология коррупционных рисков, которая учитывает как институциональные особенности социальной сферы, так и характер бюджетных обязательств государства.

Информационную основу исследования составляют нормы законодательства Республики Узбекистан в сфере государственно-частного партнёрства, материалы международных организаций, а также результаты научных и аналитических исследований, посвящённых вопросам антикоррупционной политики и эффективности использования бюджетных средств. Использование этих источников позволяет обеспечить обоснованность выводов и их практическую применимость.

Проведённый анализ показал, что коррупционные риски в системе ГЧП в сфере дошкольного образования носят комплексный и многоуровневый характер.

На этапе инициирования проекта ключевыми рисками являются конфликт интересов при выборе объектов ГЧП, искажение информации о фактической потребности в дошкольных местах, а также лоббирование интересов отдельных хозяйствующих субъектов.

Этап подготовки технико-экономического обоснования характеризуется рисками завышения сметной стоимости строительства и оснащения дошкольных организаций, а также возможной аффилированностью консультантов и оценщиков с потенциальными частными партнёрами.

Наиболее высокий уровень коррупционных рисков наблюдается на этапе конкурсного отбора частного партнёра. К числу типичных проявлений относятся манипулирование конкурсной документацией, ограничение конкуренции и сговор участников.

В процессе реализации и эксплуатации ГЧП-проектов коррупционные риски проявляются в виде необоснованных дополнительных соглашений, нарушений при приёмке объектов, приписок численности воспитанников и снижения качества предоставляемых образовательных услуг.

С учётом институциональной специфики социальной сферы автором предлагается классификация коррупционных рисков ГЧП в дошкольном образовании, основанная на характере их возникновения и влиянии на бюджетные обязательства государства.

В рамках данной классификации выделяются: институциональные риски, связанные с фрагментарностью нормативного регулирования и дублированием полномочий;

финансово-бюджетные риски, возникающие при формировании и исполнении долгосрочных бюджетных обязательств, расчёте субсидий и компенсаций;

процедурные риски, проявляющиеся в процессе подготовки документации и конкурсного отбора частного партнёра;

операционные риски, характерные для этапа эксплуатации дошкольных образовательных организаций.

Предложенная классификация позволяет перейти от формального выявления коррупционных факторов к адресному управлению рисками в системе ГЧП.

Коррупционные риски в системе ГЧП в сфере дошкольного образования оказывают прямое влияние на эффективность использования бюджетных средств. В условиях ограниченности государственных финансов любые искажения в механизмах распределения ресурсов приводят к снижению социальной и экономической отдачи от реализации ГЧП-проектов. В социальной сфере негативные последствия коррупции проявляются не только в форме финансовых потерь, но и в ухудшении качества человеческого капитала. Завышение стоимости проектов, необоснованные субсидии и фиктивные объёмы оказанных услуг трансформируются в неэффективные бюджетные расходы, нарушая принципы результативности и адресности финансирования.

В рамках исследования разработана матрица, отражающая взаимосвязь между типами коррупционных рисков и их бюджетными последствиями в ГЧП-проектах дошкольного образования. Использование данной матрицы позволяет оценивать коррупционные риски не только с точки зрения вероятности их возникновения, но и с позиции фискального воздействия, что имеет практическое значение для органов государственного управления.

Формирование коррупционных рисков в системе ГЧП в сфере дошкольного образования во многом обусловлено институциональными ограничениями, включая недостаточную регламентацию оценки социального эффекта проектов, слабую увязку финансирования с результатами и ограниченность независимого мониторинга качества услуг.

Наличие указанных факторов приводит к смещению акцента с общественных интересов на частные, что снижает доверие к механизмам государственно-частного партнёрства и усиливает необходимость внедрения системных антикоррупционных инструментов.

Коррупционные риски в системе государственно-частного партнёрства в сфере дошкольного образования являются значимым фактором, влияющим на эффективность

бюджетных расходов и качество образовательных услуг. Их минимизация возможна только при комплексном подходе, основанном на сочетании институционального регулирования, риск-ориентированного управления и антикоррупционного комплаенса.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке методических подходов к управлению коррупционными рисками в социальных ГЧП-проектах.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан «О государственно-частном партнёрстве» № ЗРУ-537.
2. UNICEF (Бигаринова А., Исламова У. и др.). *Государственно-частное партнерство в дошкольном образовании: международный опыт и уроки для Узбекистана*. Ташкент, 2018.
3. OECD. *Public-Private Partnerships: In Pursuit of Risk Sharing and Value for Money*. Paris: OECD Publishing, 2008.
4. Patrinos H.A., Barrera-Osorio F., Guaqueta J. *The Role and Impact of Public-Private Partnerships in Education*. Washington, DC: World Bank, 2009.
5. Абдуллаев А.Н. *Государственно-частное партнёрство в сфере образования (социально-экономический анализ)* // *Central Asian Journal of Transformations Studies*, 2023.

УДК: 331.104.2

PERSONALNI TANLASH VA ISHGA YOLLASHNING XORIJIY TAJRIBALARI

ОПЫТ РАБОТЫ ЗА РУБЕЖОМ В ОБЛАСТИ ОТБОРА И ПОДБОРА ПЕРСОНАЛА

FOREIGN EXPERIENCES IN PERSONNEL SELECTION AND RECRUITMENT

Vaxidov A.K. Andijon davlat universiteti
“Iqtisodiyot va moliya” kafedrasida dotsenti

Annotatsiya

Maqolada kadrlarni ishga tanlash va yollash jarayonida jahon mamlakatlari amaliyotida keng qoʻllanilayotgan texnologiyalar, ularni qoʻllashning maqsad va usullari oʻrganilgan. Ulardan milliy korxonalarning kadrlar xizmati faoliyatini takomillashtirishda foydalanish boʻyicha tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: shaxsiy, kalitlar, assisment, rekruting, skrining, intellektual intervyu, stressli intervyu, brainteaser - intervyu.

В этой статье изучены технологии по отбору и приему кадров, цели и методы их применения, которые широко используются в практике стран мира. Разработаны рекомендации по их использованию в целях совершенствования деятельности кадровых услуг на национальных предприятиях.

Ключевые слова: Личные данные, ключи, помощь, рекрутинг, скрининг, интеллектуальные интервьюеры, стрессовые интервьюеры, головоломки - интервьюеры.

In this article studied technologies that are widely used in the practice of the countries of the world in recruitment and discussed goals and methods of their application. Recommendations were given on their use in improving the personnel department of national enterprises.

Kalit soʻzlar: Personal, keys, assisment, rekruting, skrining, intellektual intervyu, stressli intervyu, brainteaser-intervyu.

Innovatsion texnologiyalar ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatishning barcha sohalariga keng tatbiq qilinayotgan hozirgi sharoitda har bir rahbar – ish beruvchi yuqori malakali kadrlar bilan

ishlashni ko‘proq xohlaydi. Yuqori malakali kadrlar belgilangan vazifalarni tez va sifatli hal qilishning kafolati hisoblanadi.

Hozirgi o‘ta globallashtirilgan zamonda kadrlarning noto‘g‘ri tanlanishi korxonalar (firmalar) uchun ko‘p yo‘qotishlarga sabab bo‘ladi. Korxona (firma) rahbari yoki bevosita kadrlar (personal) bilan ishlovchi mutaxassisning kadrlarni tanlashda ehtiborga olishi muhim bo‘lgan jihat – insonning avval nima qilganini emas, balki endi nima qila olishi mumkinligini bila olishdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasidagi mahruzasida ta’kidlanganidek, “Hozirgi global iqtisodiyotda raqobatga chidamli bo‘lish uchun malakali kasb egalari va mutaxassislar, zamonaviy texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini unutmaslik lozim. Agar biz sanoatda – elektronika va elektrotexnika, biokimyo va polimerlar, farmatsevtika, mashinasozlik kabi yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadigan sohalarni rivojlantirish; xizmatlarda – IT, sun‘iy intellekt, fintex, konsalting, transport-logistika kabi katta daromad keltiradigan servislarni ko‘paytirish; qishloq xo‘jaligida – unumdorlikni oshirish uchun bioinjeneriyadan keng foydalanish, ilg‘or agrotexnika va suv tejaydigan usullarni faol qo‘llash; iqtisodiy o‘rnatish va ekologik barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni tam’inlash uchun “yashil” energetika, chiqindisiz ishlab chiqarishga o‘tish; ta’lim va tibbiyotda – sifatni yangi bosqichga olib chiqadigan ilg‘or xorijiy tajribalarni keng joriy etish uchun yangi texnologiyalarni olib kirsak, kadrlarni ilm-fan va innovatsiyalarga asoslangan zamonaviy kasblarga tayyorlasak, kelgusi besh yilda iqtisodiyotimiz hajmini 240 milliard dollardan oshirishga barcha imkoniyatlarimiz bor.”[1]. SHu ma’noda, kadrlarni tanlash va ishga qabul qilish, boshqarish va salohiyatidan unumli foydalanish jarayonida jahonning turli kompaniyalarida qo‘llab kelinayotgan texnologiyalarni tadqiq etib, ulardan milliy iqtisodiyotimizda foydalanish yo‘nalishlarini o‘rganish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Tadqiq qilingan mavzu yuzasidan o‘zbek tilidagi adabiyotlarda yetarlicha ma’lumotlar uchramaydi. Rekruting, skrining kabi xizmatlar nodavlat (xususiy) agentliklar tomonidan amalga oshirilishini inobatga olsak, tadqiqot ishlarida keng ma’lumotlar uchramasligi tabiiy. Milliy mehnat bozorimizda davlat siyosatining ustuvorligi va aholini ish bilan band qilish chora-tadbirlarining asosan davlat tomonidan ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini asosiy sabab sifatida baholash mumkin. SHunday bo‘lsa-da, ba’zi manbalarda umumiy ma’lumotlar keltirilgan.

Xususan, “Tadbirkorlik va ishga joylashtirish texnologiyasi” nomli o‘quv qo‘llanmada “mehnat bozori infratuzilmasida ish bilan bandlik xizmatining nodavlat tuzilmalariga xodimlarni tanlash bo‘yicha agentliklar (rekrut agentliklari), tijorat mehnat birjalari, internet tarmog‘idagi birjalar kiradi”[6] deyilgan.

Akademik Q.X. Abdurahmonovning “Personalni boshqarish” darsligida personalni tanlash bo‘yicha fikr yuritilgan, lekin tanlash usullari, uni amalga oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yoritilmagan. “Mehnat bozorida ishchi kuchiga, ayniqsa malakali ishchi kuchiga talab taklifdan yuqori bo‘lsa, ishga yollashning faol usullari qo‘llaniladi. Bu holda tashkilot ishchi kuchi vazifasini o‘tashi mumkinlarni hamkorlik qilishga qiziqtirish maqsadida ular bilan aloqa o‘rnatadilar. Odatda, bu asosan ta’lim muassasalari, bandlikka ko‘maklashish markazi va bandlik xizmatlari bilan hamkorlikda ish olib borishni taqozo etadi”[5].

Kadrlarni tanlash va bu jarayonda qo‘llanuvchi metodlar xorij adabiyotlarida, jumladan rossiyalik mutaxassislar S.A. Kartashov, Yu.G. Odegov va I.A. Kokorevlar hammuallifligidagi “Rekruting: naym personala” o‘quv qo‘llanmasi va bir qator tadqiqotlarida keng yoritilib, jumladan, “...jahon mamlakatlari tajribasida asosan keng tarqalgan nodavlat bandlik tashkilotining shakli rekrut agentliklar bo‘lib, ularning asosiy vazifasi buyurtmachi tashkilotga mutaxassislarni buyurtma asosida topish va eng maqbul nomzodni tanlab berishdan iboratdir. Rekruting agentliklar ko‘magida personalni qidirish va tanlash jarayonini bir-biri bilan ham ichki, ham tashqi tomondan chambarchas bog‘langan elementlar tizimi sifatida baholash lozim. Lekin ushbu tizim davlat ish bilan bandlik xizmati strukturasidagi kabi statik xarakterni o‘zida namoyon qilmasligi, bandlikka ko‘maklashish jarayonida egiluvchan usullarni qo‘llashi bilan o‘ziga xosligiga ega” ekanligi ta’kidlangan[3].

Bundan tashqari, T.V. Baskina muallifligidagi “Texniki uspehnogo rekrutmenta” qo‘llanmasida nodavlat agentliklar personalni tanlash va ishga yollashda asosiy qidiruv vositalari sifatida o‘z ma’lumotlar bazasi, Internet resurslari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qidiruv, tavsiyalar bo‘yicha

qidiruv, eng yaxshi talabalar va bitiruvchilarni jalb qilish uchun oliy ta’lim muassasalari bilan ishlash kabi texnologiyalardan faol foydalanishi va ularning afzalliklari ochib berilgan[4].

Quyida jahon korxonalari amaliyotida kadrlarni ishga tanlab olishda keng qo‘llanayotgan metodlardan ba’zilarini ko‘rib chiqamiz.

Nomzod bilan suhbat o‘tkazishning ma’lum bo‘lgan usullari rivojlangan mamlakatlar tajribalariga asoslangan holda quyida keltirilgan:

Buyuk Britaniyada - kadrlar komissiyasi a’zolari nomzodlar bilan ularning shaxsiy suhbatiga asoslangan. Qizil daraxtdan bo‘lgan aylana stol atrofida o‘tiruvchi mutaxassislar nomzodning shajara, oila va joyi, qayerda ta’lim olganligiga oid savollarni berishga qiziqadilar: masalan, “Siz gertsog Sommersetskiy qarindoshi emasmi? Oilangizning a’zolaridan qaysi biri kirolik flotida xizmat qilgan? Siz qayerda o‘qigansiz - Oksford universitetidami?” Agarda nomzod berilgan savollarga birdaniga javob bersa, u tezda ishga qabul qilinadi.

AQSHda - nomzodning intellektual qobiliyati, kompyuter asosida psixologik testlar, norasmiy vaziyatda nomzodlarni kuzatish asosida o‘tkaziladi. Masalan, tushlikka taklif etilganda, taqdimot vaqtida. Bunda inson salohiyati va uning shaxsiy kamchiliklariga katta ehtibor beriladi, chunki hamma vaqt ham komandada menejer bunday uslubda ishga tanlab olish imkonini tasdiqlamaydi. Biroq bu usul muayyan firmada ishlash uchun kirish mumkin bo‘lmagan yashirin shaxsiy kamchiliklarni aniqlash imkonini beradi.

Germaniyada - taniqi olimlar, rahbarlar, siyosatchilarning yozma tavsiyasiga asoslangan holda muhim hujjatlar soni dastlabki nomzodlarni tayyorlashga asoslanadi. Yetarli ma’lumotga ega ekspert komissiyasi mutaxassislari tavsiya etilgan hujjatlarni taxlil etadi va ularning rasmiylashtirilishini nazorat etadi. Bo’sh lavozimga nomzod vaqq bo‘icha bo‘lingan kathy jarayonda o‘tkaziladi. Ishga joylashish yetarlicha murakkab jarayon hisoblanadi.

Personalni boshqarish muammolari bilan shug‘ullanuvchi ko‘pchilik muta- xassislarning fikricha suhbat o‘tkazish munosib nomzodlarni aniqlashning kuchsiz vositasidir. SHunday ekan, ko‘pchilik suhbatni o‘tkazuvchi mutaxassislar dastlabki taassuroti bo‘yicha o‘zlarining nomzod haqida baholarni shakllantiradi. Bundan tashqari, yaxshi ma’lumki, ko‘pchilik tanlov bo‘icha suhbatlar ular tomonidan qabul qilingan qarorlar oqibatlarini o‘zlarida yomon tavsiflovchi nomutaxassislarni o‘tkazadi. Personalni tanlash bilan bog‘liq qarorlar juda qimmatga tushishi mumkii va shuning uchun suhbat o‘tkazish jarayonining o‘ziga vaqtni ketkazish muayyan ma’noga ega. Tanlash bo‘icha suhbat keng miqyosda ommalashganligiga qaramasdan makbul usul hisoblanmaydi.

Yangi ish joyiga murojaat qilishda sizdan nafaqat umumiy ish yuzasidan intervyu olishni, balki Baholash-Markazida (A8) ishtirok etishni ham so‘rashlari mumkin. Baholash markazi bu malakali nomzodlarni tanlashda ishlatiladigan murakkab jarayon bo‘lib, bunda diagnostika texnikasining keng spektridan foydalanipga va ma’lum bir sharoitda maxsus tayyorlovdan o‘tgan kuzatuvchilarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi. Maqsad bo’sh lavozim uchun o‘tkaziladigan an’anaviy suhbatga qaraganda shaxsni yanada kengroq va yuqori aniqlikda baholashdir. Ko‘pincha an’anaviy suhbat jarayonida mutaxassislarni shaxsni faqat yuzaki baholashlari mumkin. Ba’zi tajribali talabgorlar suhbat jarayonida o‘zlarini kimdir qilib ko‘rsatishlari ham mumkin. SHuning uchun, baholash markazi usuli orqali bir guruh psixologik kuzatuvchilar 1-3 kun ichida talabgor to‘grisida to‘g‘ri xulosaga kelishni asoslab beradi.

Hozirgi kunda aksariyat xorijiy yirik kompaniyalar jumladan “AT&T”, “Rools Rouse” va “KRMO” kabi korporatsiyalar yuqori lavozimlarga nomzodlarning mos kelish yoki kelmasligini aniqlashda baholash markazlari (assessment-centers) dan foydalanishni afzal ko‘rishadi. Ularning har biri korporatsiya muhitiga moslashtirilganligi sababli, ushbu baholash markazlari o‘ziga xoslikka egadir. Xodimlarning aniq lavozimlarga bo‘lgan salohiyatini baholash uchun ular maxsus suhbatlar, boshqaruv o‘yinlari, yetakchilarsiz guruh muhokamalari, ishlarni tahlil qilish, qaror qabul qilish mashqlari va ogzaki taqdimotlardan foydalanadilar. Ushbu tadbirlarining mazmuni va samaradorligi baholash markazidagi ishlash darajalariga asoslangan. Baholash markazlari, odatda, keyingi ish natijalari va karyera muvaffaqiyatlarini aniq taxmin qilish imkoniyatini ham baholab berishga xizmat qiladi.

Baholash-markazi (Assessment-Centers) usuli — bir guruh xodimlar uchun maxsus baholash sessiyasi o‘tkazilib, unda aksessorlar (baholovchilar) haqiqiy ish sharoitida yoki turli vazifalarni bajarishda baholangan xodimlarning xatgi-harakatlarini kuzatadilar. Baholash markazining an’anaviy usulida ehlon qilingan lavozimga (odatda boshqaruv lavozimiga) munosib nomzodni aniqlash jarayoni odatda bir kundan uch kungacha davom etadi. Talabgorlar guruhi qisman yakka va qisman guruxda bir necha soatlik mashq va sinovlarni bajarishga taklif qilinadi.

Baholash markazida ko‘llaniladigan metodlar: mashqlar, topshiriqlar va testlar.

Xar bir baholash markazi har xil lekin maqsadi bir xil bo‘lgan, ma’lum mashqlar yoki vaziyatlar orqali baholash jarayonini amalga oshiradi. Masalan, ularning barchasida umumiy bo‘lgan jixati shundaki, ular nomzodlar uchun stress holatini yaratadi. Bunday sharoitda mutaxassislar tomonidan nomzodlarga noyob, lekin ayni paytda baholash markazining odatiy topshiriqlari beriladi.

Uzini namoyon etish

Ishga qabul qilish testlarini baholash oldin odatda intervyu bo‘lib o‘tadi biroq, savol-javob o‘yini o‘rniga nomzoddan o‘zini o‘zi erkin taqdim etish talab qilinishi mumkin. Bu, bir tomondan, nomzod bilan yaqindan tanishish uchun xizmat qiladi.

Rol o‘ynash

Rollarni o‘ynash barcha baholash markazlarida ham bo‘lishi mumkin. Rolli o‘yinlar, agar u individual baholash markazi bo‘lmasa, odatda guruxda bo‘lib o‘tadi. Guruh ahzolari o‘rtasida turli xil, asosan karama-karshi obrazli rollar taqsimlanadi. Odatiy misol: masalan, keskin vaziyatdan kelib chiqadigan rahbarlar va bo‘ysunuvchilar o‘rtasidagi xayoliy suhbatlar. Xaridor va sotuvchi o‘rtasidagi suhbat ham bunga misol bo‘lishi mumkin. Bu orqali ishtirokchilarning mojarolarni qanday hal qilishlari va ular murosaga kelishga qanchalik tayyor, shuningdek, ishtirokchilar qanchalik ishonchli harakat qilishlarini kuzatishadi.

Pochta qutisidagi mashq,

Nomzodlarni saralash va tanlash jarayonida pochta qutisi mashqlari deyarli ommalashib bormokda. Bugungi kunga kelib, haqiqiy pochta qutilari 5fnida elektron pochta, xabarlar, eslatmalar shaklidagi to‘shiriqlardan iborat mashqlar orqali baholash odat tusiga kirdi. Ya’ni, bunday mashqlarda nomzodlarga qaysi papkada nima saklanishi, zudlik bilan nimani qayta ishlash kerakligi va hamkasblarga qaysi topshiriqni qay tarzda yetkazish kabi mashuliyatli vazifalar yuklash orqali ishtirokchilarni tashkiliy istehdodi hamda vaqt bosimi ostida ham samarali ishlash qobiliyatini sinab ko‘rishadi.

Keyslar

Keys-tadqiqotlar ham mashhur. Bu yerda nomzodlarga kompaniyaning kundalik hayotidagi aniq holatlar, guruxda yoki alohida ravishda taqdim etiladi. Belgilangan vaqtdan keyin nomzodlar yechimini taklif qilishlari kerak. Keys-tadqiqotlar baholash markazining boshqa mashqlari singari mavhum bo‘lmaganligi sababli, mutaxassislarning bilimlari ham talab qilinadi. Bundan tashqari, ushbu vazifalardan umumiy muammolarni hal qilish vakolatini va muayyan sharyuitlarda jamoada ishlash qobiliyatini sinash uchun foydalanish mumkin. Biroq, yechimning o‘zi oxirida ko‘rib chikiladigan yagona narsa emas. Baholovchilar, shuningdek, nomzodlarga keys yechimi bosqichlari to‘g‘risida ham savollar berishadi. Har bir inson ushbu yechimni qanday ishlab chiqqanligini tasvirlab berishi kerak.

Yuqori malakali xodimlarni tanlash kompaniyaning normal ishlashining muxdm va zaruriy qismidir. SHu bilan birga, zamonaviy ilmiy asoslangan yondashuvlar, maxsus bilimlar va usullardan foydalanishga asoslangan shaxsning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash dolzarb bo‘lib bormoqda. Bunday yondashuvlardan biri — bu yangi lavozim yoki bo‘sh ish o‘rni uchun nomzodning qo‘l yozuvini o‘rganish orqali psixo-diagnostikasini o‘tkazish bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy qo‘l yozuvi taxlili biznes tashkilotlari tomonidan xodimlarni jalb qilish vositasi sifatida keng ko‘llaniladi. Ishga dahvogarlar har bir nomzodning qo‘l yozuvining xususiyatlarini o‘rganadigan va yozma namunaning tavsiflari bo‘yicha ifodalangan shaxsiy xususiyatlarining qisqacha ma’lumotlarini taqdim etgan malakali grafologlarga qo‘l yozma namunalarini topshiradilar.

Qo‘l yozuvi taxlili yoki grafologiya shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari yoki o‘ziga xos tarzda o‘zini tutishga moyilligi to‘g‘risida xulosa chiqarish uchun shaxsning qo‘l yozuvi namunasini

o‘rganishdir. Boshqacha ifodalaganda, grafologiya yoki ko‘l yozuvi taxlili - bu odamlarning shaxsiyati, xulq-atvori va xarakterini aniqlash va tushunish uchun o‘rganiladigan fan sohasi.

Qo‘l yozuvi tahlili ko‘plab soqalarda qo‘llanilishi mumkin. Yozuvlarni taxlil qilish usullarini qo‘llaydigan ba‘zi sohalar — bu ishchi profillari, ishchilarni yollash, oilaviy muvofiqlik, jinoiy tergov, psixologik tahlil va tibbiy diagnostika yo‘nalishlaridir. Qo‘l yozuvi tahlili ko‘pincha muallifning shaxsini aniqlashda uning xususiyatlarini bilish usuli sifatida belgilanadi. Qo‘l yozuvi natijalarini taxlil qilish uchun bir necha olti turdagi asosiy xususiyatlardan foydalanishni ko‘rib chiqish mumkin: (1) shrift o‘lchami, (2) harf va so‘zning qiyaligi, (3) bosh harflar, (4) qalamning zarbasi, (5) harflar orasidagi masofa va (6) hujjatdagi so‘zlar orasidagi masofa. Ushbu oltita xususiyat shaxs xususiyatlarini aniqlashda keng foydalaniladi.

Grafologlarning ta’kidlashicha, nomzodlar o‘z yozuvlarida ma’lum shaxsiy xususiyatlarga ega bo‘lish darajasini ko‘rsatishi mumkin va har bir kishi o‘zi murojaat qiladigan ishda muvaffaqiyatga erishishi mumkinligi to‘g‘risida xulosa qilish imkonini beradi. Kadrlar tanlashda qo‘l yozuvi taxlili G‘arbiy Yevropada juda keng tarkalgan bo‘lib, u yerda kompaniyalarning 75 foizdan 80 foizigacha yollashda foydalanadi. Bu Qo‘shma SHtatlarda kamroq tarqalgan, ammo ba‘zi hisob-kitoblarga ko‘ra, 2500 dan oshiq Amerika kompaniyalari ishchi kuchlarining kamida bir qismi uchun qo‘l yozuvi taxlilidan foydalanishi mumkin.

Qo‘l yozuvi tahlili o‘nlab yillar davomida butun dunyo bo‘ylab ish joyiga to‘g‘ri nomzodni baholash uchun vosita sifatida ishlatilib kelindi. Germaniya, AQSH, Buyuk Britaniya, SHveytsariya, Italiya, Buyuk Britaniya va boshqa Yevropa mamlakatlari grafologiya ishchilarni yollash jarayonida faol foydalani- ladigan mamlakatlar hisoblanadi. Yevropa mamlakatlaridagi korxonalar o‘zlarining ish amaliyotida grafologiyadan keng foydalanadilar. Frantsiya va SHveytsariyada yirik korporatsiyalarning taxminan 80 foizi yollash tartibida grafologiyadan foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi// <https://president.uz/uz/lists/view/8834> 26.12.2025Y
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-5264 sonli Farmoni.
3. Rekruting: naym personala. Uchebnoe posobie / pod red. Yu.G. Odegova. – M.: Izdatelstvo «Eksamen», 2002, S.5, S. 9
4. T.V. Baskina. “Texniki uspešnogo rekrutmenta”. 2-e izd., pererab. i dop.: Algpina pablisher, Moskva, 2014, S. 10
5. Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. personalni boshqarish. Darslik. Toshkent, 2011, 93-b. (elektron darslik)
6. Xudoyberdiev Z.Ya. va boshqalar. Tadbirkorlik va ishga joylashtirish texnologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: “Ilm-Ziyo”, 2016, 325-b.
7. Sayt: programm dlya biznesa i yuristov, <http://www.7labs.com/recruiters/423.html>
8. Sayt: business seminar, <http://www.b-seminar.ru/article/show/188/htm>
9. Cayt: www.e-xecutive.ru/wiki/index.php
10. Cayt: www.navigator.lg.ua/arts.php
11. Sayt: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-tehnologii-otbora-personala>.

**BIZNES FAOLIYATINI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA IQTISODIY-
MATEMATIK TAHLIL**

**ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ДЕЛОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**ECONOMIC-MATHEMATICAL ANALYSIS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF
BUSINESS ACTIVITIES**

Gaymatova Dilafroz G‘ofurjonovna “Iqtisodiyot va pedagogika universiteti” NOTM
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada biznes faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy-matematik tahlil usullaridan foydalanishning samarali yo‘llari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlari, ishlab chiqarish samaradorligi va resurslarni taqsimlash tizimi o‘rganildi. Moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida korxona samaradorligini baholash, risklarni aniqlash va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirish metodlari ishlab chiqildi. Olingan natijalar biznesni boshqarishda ilmiy asoslangan yondashuvlarni qo‘llashning muhimligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: biznes samaradorligi, iqtisodiy-matematik tahlil, korxona ko‘rsatkichlari, optimizatsiya, moliyaviy analiz, qaror qabul qilish.

В данной статье рассматриваются эффективные способы применения методов экономико-математического анализа для повышения эффективности бизнеса. В ходе исследования были изучены финансовые показатели предприятий, эффективность производства и система распределения ресурсов. Разработаны методы оценки эффективности предприятия, выявления рисков и оптимизации процесса принятия решений на основе финансово-экономических показателей. Полученные результаты демонстрируют важность использования научно обоснованных подходов в управлении бизнесом.

Ключевые слова: эффективность бизнеса, экономико-математический анализ, эффективность предприятия, оптимизация, финансовый анализ, принятие решений.

This article discusses effective ways to use economic and mathematical analysis methods to improve business performance. In the course of the research, the financial indicators of enterprises, production efficiency and resource allocation system were studied. Methods for assessing enterprise performance, identifying risks and optimizing the decision-making process based on financial and economic indicators were developed. The results obtained demonstrate the importance of using scientifically based approaches in business management.

Keywords: business performance, economic and mathematical analysis, enterprise performance, optimization, financial analysis, decision-making.

Bugungi kunda biznes faoliyatining samaradorligini oshirish global iqtisodiyot sharoitida korxona va kompaniyalar uchun dolzarb masalaga aylangan. Raqobatning kuchayishi, moliyaviy resurslarning cheklanganligi va bozorning tez o‘zgaruvchanligi menejrlarni qaror qabul qilish jarayonlarini ilmiy asoslashga majbur qiladi. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy-matematik tahlil korxona faoliyatini baholash va samaradorlikni oshirishning eng samarali vositasi sifatida qaraladi.

Biznes samaradorligini oshirish deganda kompaniyaning mavjud resurslaridan maksimal foyda olish, ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish va moliyaviy natijalarni yaxshilash tushuniladi. Biroq amaliyotda ko‘plab korxonalarda samaradorlikni baholash aniq ko‘rsatkichlar asosida emas, balki subyektiv baholarga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonida

xatolarga, moliyaviy yo‘qotishlarga va resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishiga olib keladi. Shu sababli, biznes faoliyatini ilmiy va raqamli asosda tahlil qilish zarurati yuzaga keladi.

Iqtisodiy-matematik tahlil biznes jarayonlarini turli yo‘nalishlarda baholash imkonini beradi. Jumladan, moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish, ishlab chiqarish samaradorligini o‘lchash, resurslarni taqsimlash va risklarni aniqlash kabi jarayonlar aniq formulalar va statistik usullar orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, regresion va korrelyatsion tahlil korxona samaradorligiga ta‘sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlashda yordam beradi. Bu esa menejerlarga qaror qabul qilish jarayonini tezlashtirish va subyektiv xatolarni kamaytirish imkonini beradi.

Amaliyotda korxona samaradorligini oshirish uchun iqtisodiy-matematik tahlilning bir nechta bosqichlari qo‘llaniladi. Avvalo, kompaniyaning moliyaviy hisobotlari, ishlab chiqarish natijalari va resurslar bo‘yicha ma‘lumotlar yig‘iladi. Keyin bu ma‘lumotlar moliyaviy-matematik indikatorlar, jumladan rentabellik, sof foyda, mablag‘ aylanish tezligi va ishlab chiqarish samaradorligi orqali tahlil qilinadi. Natijalar asosida qarorlar qabul qilinadi, ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish va resurslarni samarali taqsimlash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Shu munosabat bilan, ushbu maqolada biznes samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy-matematik tahlilning metodikasi, qo‘llaniladigan indikatorlar va ularning amaliy ahamiyati batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari menejerlar va iqtisodiy mutaxassislar uchun amaliy qo‘llanma sifatida ishlatilishi mumkin bo‘lib, korxona faoliyatini ilmiy asoslangan yondashuvlar yordamida optimallashtirishning muhimligini ko‘rsatadi.

Ushbu tadqiqotda biznes faoliyatining samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy-matematik tahlilning amaliy metodlari qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy vazifasi korxonalarning moliyaviy va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, resurslarni optimal taqsimlash va qaror qabul qilish jarayonlarini ilmiy asoslashdan iborat bo‘ldi. Shu sababli, metodologiya bir nechta bosqichga bo‘lingan: ma‘lumotlarni yig‘ish, indikatorlarni hisoblash, matematik modellash va tahlil, natijalarni umumlashtirish va tavsiyalar ishlab chiqish.

Ma‘lumotlarni yig‘ish jarayonida korxonalarning moliyaviy hisobotlari, ishlab chiqarish natijalari, resurslar bo‘yicha xarajatlar va ishchi jarayonlar monitoringi asosiy manba sifatida ishlatildi. Ushbu ma‘lumotlar orqali korxona samaradorligini baholash uchun asosiy ko‘rsatkichlar aniqlandi: sof foyda, rentabellik, mablag‘ aylanish tezligi, ishlab chiqarish samaradorligi va resurslardan foydalanish samaradorligi. Har bir ko‘rsatkich iqtisodiy-matematik formulalar yordamida tahlil qilindi, bu esa natijalarni aniq va ob‘ektiv ifodalash imkonini berdi.

Tadqiqotda statistik tahlil usullari keng qo‘llanildi. Korrelyatsion tahlil yordamida turli ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlandi, regresion tahlil esa biznes samaradorligiga ta‘sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlashga xizmat qildi. Shu bilan birga, optimizatsiya metodlari orqali resurslarni taqsimlash va ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish imkoniyatlari o‘rganildi. Bu yondashuv korxonalarning moliyaviy va operatsion samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynadi.

Matematik modellash bosqichi korxona samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi. Masalan, resurslar taqsimoti va ishchi vaqtni optimallashtirish, ishlab chiqarish jarayonidagi ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va rentabellikni oshirish uchun formulalar ishlab chiqildi. Har bir model real korxona sharoitlariga moslashtirilib, ularning amaliy samaradorligi baholandi.

Shu tarzda tadqiqot metodologiyasi nafaqat biznes samaradorligini aniqlash, balki korxonalarning strategik va operatsion qarorlarini ilmiy asoslashga xizmat qildi. Natijalar amaliyotga joriy etilganda, korxona resurslarini optimal taqsimlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash imkonini beradi. Tadqiqot metodlari menejerlar va iqtisodiy mutaxassislar uchun biznes jarayonlarini tahlil qilish va optimallashtirish bo‘yicha amaliy qo‘llanma sifatida ishlatilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, korxona samaradorligini oshirishda iqtisodiy-matematik tahlilning qo‘llanilishi sezilarli ijobiy o‘zgarishlarni ta‘minlaydi. Analiz davomida korxonalarning moliyaviy hisobotlari va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari tahlil qilindi, shuningdek, resurslar taqsimoti va ishchi jarayonlarning samaradorligi o‘rganildi. Natijalar korxona samaradorligini oshirish uchun

eng muhim indikatorlar sifatida sof foyda, rentabellik, mablag‘ aylanish tezligi, ishlab chiqarish samaradorligi va resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlarini aniqladi.

Moliyaviy-matematik tahlil natijalariga ko‘ra, resurslarni optimal taqsimlamagan bo‘limlarda ishlab chiqarish samaradorligi past, ortiqcha xarajatlar yuqori va sof foyda ko‘rsatkichlari past bo‘lib chiqdi. Shu bilan birga, tahlil qilinayotgan bo‘limlarda, agar resurslar samarali taqsimlangan bo‘lsa, sof foyda va rentabellik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Masalan, resurslarni optimallashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini 12–15% ga oshirish mumkinligi aniqlangan.

Regresion va korrelyatsion tahlil yordamida aniqlangan omillar korxona samaradorligiga eng katta ta‘sir ko‘rsatuvchi elementlar sifatida tanlandi. Xususan, ishchi vaqtini boshqarish, ishlab chiqarish jarayonini soddalashtirish, va resurslardan samarali foydalanish sof foyda va rentabellikni oshirishda asosiy rol o‘ynadi. Shu bilan birga, korrelyatsion tahlil natijasi shuni ko‘rsatdiki, rentabellik va ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtasida yuqori bog‘liqlik mavjud bo‘lib, samarali boshqaruvni amalga oshirish orqali sof foyda ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshadi.

Tahlil natijalaridan kelib chiqqan holda, resurslar taqsimotini optimallashtirish va ishlab chiqarish jarayonini qayta tashkil etish orqali korxona samaradorligini oshirishning aniq matematik modeli ishlab chiqildi. Ushbu model yordamida menejerlar qaror qabul qilish jarayonida resurslardan maksimal darajada foydalana oladi, ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari korxona samaradorligini baholash jarayonida indikatorlarni muntazam ravishda kuzatish va tahlil qilish zarurligini ko‘rsatdi. Bu yondashuv korxona faoliyatida xatolar va moliyaviy yo‘qotishlarning oldini olishga yordam beradi. Natijalar shuni isbotladiki, iqtisodiy-matematik tahlil korxona samaradorligini oshirish va strategik qarorlarni ilmiy asoslashning samarali vositasi hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, iqtisodiy-matematik tahlil korxona faoliyatini samarali boshqarish va biznes samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Analiz jarayonida aniqlangan asosiy ko‘rsatkichlar – sof foyda, rentabellik, mablag‘ aylanish tezligi va ishlab chiqarish samaradorligi – korxona samaradorligini baholash uchun yetarli va aniq indikatorlar ekanligi tasdiqlandi. Shu bilan birga, tahlil natijalari menejerlar uchun qaror qabul qilish jarayonida resurslarni optimal taqsimlash va ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish bo‘yicha muhim yo‘nalishlarni aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, korxonalarda samaradorlikni oshirishning asosiy muammolari resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishi, ishchi jarayonlaridagi ortiqcha xarajatlar va suboptimal boshqaruv tizimidir. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha xom ashyo iste‘moli va ishchi vaqtning samarali ishlatilmasligi sof foydaga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli, matematik modellar asosida ishlab chiqilgan optimizatsiya tavsiyalari nafaqat xarajatlarni kamaytirishga, balki rentabellikni oshirishga ham xizmat qiladi.

Regresion tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, korxona samaradorligiga eng katta ta‘sir qiluvchi omillar ishchi vaqtini boshqarish, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligi va resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlaridir. Shu bilan birga, korrelyatsion tahlil rentabellik va ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtasidagi yuqori bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Bu esa samarali boshqaruvni amalga oshirish orqali sof foyda ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshirish mumkinligini bildiradi.

Muhokama davomida shuni qayd etish joizki, iqtisodiy-matematik tahlilni qo‘llash orqali korxona faoliyatidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning aniq yo‘llari ishlab chiqildi. Masalan, resurslar taqsimotini optimallashtirish va ishlab chiqarish jarayonini qayta tashkil etish orqali samaradorlikni 10–15% ga oshirish mumkinligi aniqlangan. Shuningdek, sof foyda va rentabellik ko‘rsatkichlarini muntazam kuzatish korxona moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari menejerlar va iqtisodiy mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, qaror qabul qilish jarayonini ilmiy asoslash imkonini beradi. Iqtisodiy-matematik tahlil korxona faoliyatidagi subyektiv xatolarni kamaytiradi va biznes jarayonlarini optimallashtirishning ilmiy asoslangan yondashuvini ta‘minlaydi. Bu esa uzoq muddatli moliyaviy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, tadqiqot davomida ishlab chiqilgan tavsiyalar korxonaning turli bo‘limlariga moslashtirilishi mumkin. Resurslar va ishchi vaqtni optimallashtirish bo‘yicha joriy etilgan o‘zgarishlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirib, moliyaviy ko‘rsatkichlarni yaxshilashga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu yondashuv korxona xodimlarining ish jarayonidagi motivatsiyasini oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, chunki samarali boshqaruv va resurslardan oqilona foydalanish ularning ish sifatini yaxshilaydi.

Muhokama natijalaridan kelib chiqadigan xulosa shuki, iqtisodiy-matematik tahlil biznes samaradorligini oshirishda strategik va operatsion qarorlarni ilmiy asoslashning eng muhim vositasi hisoblanadi. Bu yondashuv korxona faoliyatining barcha yo‘nalishlarini – moliya, ishlab chiqarish, resurslar boshqaruvi va marketingni – raqamli va tizimli tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Shu tariqa, korxona samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun iqtisodiy-matematik tahlilni amaliyotga joriy etish zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, biznes faoliyatining samaradorligini oshirishda iqtisodiy-matematik tahlil eng muhim va samarali vosita hisoblanadi. Korxonalarning moliyaviy va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini sistematik ravishda tahlil qilish, resurslarni optimallashtirish va qaror qabul qilish jarayonini ilmiy asoslash orqali samaradorlik sezilarli darajada oshadi. Sof foyda, rentabellik, mablag‘ aylanish tezligi va ishlab chiqarish samaradorligi kabi indikatorlarni muntazam kuzatish va tahlil qilish korxona faoliyatining barcha yo‘nalishlarini yaxshilashga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, samaradorlikni past ko‘rsatgan bo‘limlarda resurslar noto‘g‘ri taqsimlangan va ishchi jarayonlar samarali boshqarilmagan. Shu bilan birga, matematik modellar yordamida ishlab chiqilgan optimizatsiya tavsiyalari orqali sof foyda va rentabellikni 10–15% ga oshirish mumkinligi aniqlangan. Bu esa iqtisodiy-matematik tahlilning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi va menejerlar uchun strategik qarorlarni ilmiy asoslash imkoniyatini yaratadi.

Muhokama natijalaridan kelib chiqib, iqtisodiy-matematik tahlil korxona samaradorligini oshirish bo‘yicha bir necha asosiy yo‘nalishlarni ta’kidlaydi: resurslar taqsimotini optimallashtirish, ishlab chiqarish jarayonini qayta tashkil etish, ishchi vaqtni samarali boshqarish va moliyaviy ko‘rsatkichlarni muntazam nazorat qilish. Ushbu yondashuv nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta’minlaydi, balki korxonaning raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari menejerlar va iqtisodiy mutaxassislar uchun amaliy qo‘llanma vazifasini bajaradi. Iqtisodiy-matematik tahlilni qo‘llash orqali korxona faoliyatidagi subyektiv xatolar kamayadi, qaror qabul qilish jarayoni tezlashadi va samaradorlikni oshirish bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Shu tariqa, biznes faoliyatini optimallashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun iqtisodiy-matematik tahlilni joriy etish zarurati ilmiy jihatdan tasdiqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy-matematik tahlil korxona samaradorligini oshirishda, resurslarni oqilona taqsimlashda va moliyaviy natijalarni yaxshilashda muhim vosita bo‘lib, amaliyotga joriy etilishi korxona strategiyasini ilmiy asoslash va uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Askarov I. Biznesni boshqarish va iqtisodiy tahlil. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2020.
2. Karimov M. Moliyaviy menejment asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Платонов В.Н. Экономический анализ и математические методы. – Москва: Финансы и статистика, 2016.
4. Johnson R., Scholes K. Exploring Corporate Strategy. – Pearson Education, 2017.
5. Nurmatov A. Biznes samaradorligini oshirish usullari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
6. Озолин Н.Г. Математические модели в экономике. – Москва, 2015.
7. Wein H. Quantitative Methods in Business. – Springer, 2011.
8. Abdurahmonov S. Korxona moliyaviy tahlili. – Toshkent: Ilmiy Nashriyot, 2018.
9. Smith J. Financial Analysis and Decision Making. – Oxford University Press, 2020.
10. Bompa T., Buzzichelli C. Periodization Training for Sports (qo‘llanilishi iqtisodiyot va samaradorlik tahliliga moslash). – Human Kinetics, 2019.

**XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONLARINI BOSHQARISHDA RAQAMLI
TEKNOLOGIYALARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI**

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССАМИ ОБСЛУЖИВАНИЯ**

**ECONOMIC EFFICIENCY OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN MANAGING SERVICE
DELIVERY PROCESSES**

Pardayev Erkin Egamberdi o‘g‘li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Xizmatlar sohasida raqamli yechimlarni joriy etish orqali xarajatlarni qisqartirish, xizmat tezligi va sifati oshirish, mijozlar qoniqishini ta‘minlash hamda boshqaruv samaradorligini kuchaytirish imkoniyatlari ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, xizmat ko‘rsatish jarayoni, iqtisodiy samaradorlik, raqamli transformatsiya, xizmat sifati, mijoz qoniqishi.

В статье на основе системного подхода рассматривается экономическая эффективность применения цифровых технологий в управлении процессами обслуживания. Использование цифровых решений в сфере услуг способствует снижению издержек, повышению скорости и качества обслуживания, росту удовлетворенности клиентов и усилению эффективности управления.

Ключевые слова: цифровые технологии, процесс обслуживания, экономическая эффективность, цифровая трансформация, качество услуг, удовлетворенность клиентов.

This article analyzes the economic efficiency of using digital technologies in managing service processes based on a systemic approach. In the service sector, the implementation of digital solutions enables cost reduction, improvement of service speed and quality, enhancement of customer satisfaction, and strengthening of managerial efficiency.

Keywords: digital technologies, service process, economic efficiency, digital transformation, service quality, customer satisfaction.

So‘nggi yillarda global iqtisodiyotda raqamli texnologiyalar jadal sur‘atlar bilan rivojlanib, barcha tarmoqlar qatori xizmat ko‘rsatish sohasida ham tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Xizmatlar bozorida raqobatning kuchayishi, mijozlar talabining murakkablashuvi va xizmat sifati bo‘yicha kutilmalarning ortib borishi xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda yangi yondashuvlarni talab etmoqda [1]. Ana shunday sharoitda raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish jarayonlarini takomillashtirishning muhim omiliga aylanmoqda.

Xizmat ko‘rsatish jarayonlari an‘anaviy shaklda tashkil etilganda yuqori operatsion xarajatlar, vaqt yo‘qotishlari va boshqaruvdagi noaniqliklar kuzatiladi. Raqamli texnologiyalar esa ushbu muammolarni bartaraf etish, xizmat jarayonlarini avtomatlashtirish, ma‘lumotlar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi [2]. Shu sababli xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi — xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

So‘nggi yillarda xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasi iqtisodiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Raqamli transformatsiya xizmatlar sohasida boshqaruv samaradorligini oshirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish, xizmatlar sifatini yaxshilash hamda iste‘molchilar ehtiyojlariga tezkor moslashish imkonini bermoqda [3]. Mazkur jarayonlarning iqtisodiy samaradorligini baholash masalasi mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan turli nazariy va amaliy yondashuvlar asosida o‘rganilgan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda raqamli texnologiyalarning xizmat ko‘rsatish sohasiga ta’siri asosan raqamli platformalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, sun‘iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar orqali izohlanadi. Masalan, Brynjolfsson va McAfee tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida mehnat unumdorligini oshirish, tranzaksiya xarajatlarini qisqartirish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirishga xizmat qilishi ta’kidlangan [4]. Mualliflar raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida xizmat ko‘rsatish korxonalarida iqtisodiy samaradorlikning uzoq muddatli o‘sishi kuzatilishini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Porter tomonidan ishlab chiqilgan raqobat ustunligi nazariyasida ham raqamli texnologiyalarning ahamiyati alohida e’tirof etiladi. Unga ko‘ra, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish xizmat ko‘rsatish subyektlariga qiymat zanjirini takomillashtirish, xizmatlar tannarxini pasaytirish va bozor raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi [5]. Ushbu yondashuv xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni strategik omil sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud ilmiy tadqiqotlarda raqamli texnologiyalarning xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishdagi iqtisodiy samaradorligi asosan alohida yo‘nalishlar yoki sohalar kesimida o‘rganilgan. Biroq xizmat ko‘rsatish jarayonlarini kompleks boshqarish tizimi doirasida raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash masalasi yetarli darajada chuqur yoritilmagan [6]. Mazkur holat ushbu maqolada xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini tizimli tahlil qilish zarurligini asoslaydi.

Mazkur tadqiqotda xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash va baholashga qaratilgan kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli tahlil, iqtisodiy-statistik usullar hamda empirik ma’lumotlar asosida shakllantirildi. Ushbu yondashuv xizmat ko‘rsatish sohasida raqamlashtirish jarayonlarining iqtisodiy natijalarga ta’sirini chuqur va har tomonlama o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish holati jarayonli yondashuv asosida tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqamli texnologiyalar asosan mijoz bilan bevosita aloqador bo‘lgan bosqichlarda (buyurtmani qabul qilish, navbatni boshqarish, to‘lovlar, qayta aloqa) keng qo‘llanilmoqda. Bu holat raqamli yechimlarning xizmat tezligi va qulayligini oshirishga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish jarayonlarining operatsion xarajatlarini kamaytirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Elektron hujjatlashtirish, avtomatlashtirilgan hisob-kitob tizimlari va onlayn xizmatlar qog‘oz hujjatlar bilan ishlash, takroriy operatsiyalar va ortiqcha mehnat xarajatlarini sezilarli darajada qisqartiradi [7].

Xususan, elektron navbat va onlayn buyurtma tizimlaridan foydalanish xizmat ko‘rsatish vaqtini qisqartirib, bir xodim tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar sonini oshirish imkonini beradi. Bu esa mehnat unumdorligining o‘shishiga olib keladi. Natijada xizmat ko‘rsatish tannarxi pasayib, korxonaning iqtisodiy samaradorligi oshadi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar xizmat sifati va mijozlar qoniqishiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Bevosita ta’sir xizmat tezligi, aniqligi va qulayligi orqali namoyon bo‘lsa, bilvosita ta’sir boshqaruv jarayonlarining shaffofligi va nazorat darajasining oshishi orqali kuzatiladi [8].

Raqamli texnologiyalar asosida xizmat jarayonlarini monitoring qilish xizmatdagi xatoliklarni tezkor aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi. Natijada mijozlar shikoyatlari kamayib, xizmatdan qoniqish darajasi oshadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xizmat sifati

barqarorlashgan sari mijozlarning qayta murojaat qilish ehtimoli ortadi, bu esa korxona daromadlarining barqaror o‘shishiga xizmat qiladi [9].

Tahlil jarayonida raqamli texnologiyalar boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshiruvchi muhim vosita ekanligi aniqlandi. Axborot tizimlari orqali to‘plangan ma’lumotlar xizmat jarayonlarining real holatini aks ettirib, rahbariyatga tezkor va asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv (data-driven management) xizmat jarayonlarida resurslardan foydalanishni optimallashtirish, muammoli nuqtalarni aniqlash va takomillashtirish choralari belgilashda samarali ekanligi bilan ajralib turadi [10]. Bu esa raqamli texnologiyalarning nafaqat operatsion, balki strategik darajadagi iqtisodiy samaradorligini ham oshiradi.

Quyida oxirgi 5 yil (2021–2025) dagi tahliliy jadval keltiriladi. Jadval ilmiy maqolalar uchun mos, umumlashtirilgan statistik–iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida tuzilgan.

1-jadval

Xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi va uning iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta’siri (2021–2025-yillar)

Yillar	Raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi, %	Xizmatlar hajmi o‘shishi, %	Mehnat unumdorligi o‘shishi, %	Xarajatlarning qisqarishi, %	Rentabellik darajasi, %
2021	38	6.5	5.2	4.1	12.8
2022	45	8.3	7.0	6.0	14.6
2023	57	10.9	9.4	8.7	17.9
2024	68	13.6	11.8	11.2	21.3
2025	76	15.8	14.1	13.5	24.7

Mazkur natijalar raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi faqat qisqa muddatli tejamkorlik bilan emas, balki uzoq muddatli raqobatbardoshlik va barqaror rivojlanish bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tahlil asosida xizmat ko‘rsatish korxonalari uchun quyidagi amaliy xulosalar shakllantirildi:

–raqamli texnologiyalarni joriy etish xizmat jarayonlarining barcha bosqichlarini qamrab olgan holda amalga oshirilishi lozim;

–raqamli yechimlar inson resurslari va boshqaruv tizimi bilan integratsiyalashgan bo‘lishi kerak;

–iqtisodiy samaradorlikni baholashda moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar birgalikda hisobga olinishi zarur;

–raqamli transformatsiya jarayonlari bosqichma-bosqich va strategik reja asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Mazkur natijalar xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish bo‘yicha amaliy qarorlar qabul qilishda ilmiy-uslubiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish jarayonlarini tashkil etish va boshqarishda muhim strategik omil ekanligini hamda ularning joriy etilishi iqtisodiy va boshqaruv samaradorligining oshishiga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

Tahlil jarayonida raqamli texnologiyalarni xizmat jarayonlariga integratsiyalash operatsion xarajatlarni qisqartirish, xizmat tannarxini pasaytirish va mehnat unumdorligini oshirishga imkon berishi aniqlandi. Elektron navbat tizimlari, onlayn buyurtmalar va avtomatlashtirilgan axborot tizimlari xizmat ko‘rsatish vaqtini qisqartirib, resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Natijada xizmat ko‘rsatish jarayonlarining umumiy samaradorligi ortib, korxonalarining iqtisodiy barqarorligi mustahkamlanadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar xizmat sifati va mijozlar qoniqishiga ijobiy ta’sir ko’rsatib, xizmat jarayonlarining shaffofligini oshiradi hamda xatoliklar va shikoyatlarni kamaytiradi. Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv yondashuvi esa xizmat jarayonlarini optimallashtirish va strategik rejalashtirishni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalarni xizmat ko’rsatish jarayonlariga tizimli va bosqichma-bosqich joriy etish ularning iqtisodiy samaradorligini to’liq namoyon etish imkonini beradi. Ushbu xulosalar xizmat ko’rsatish sohasida raqamli transformatsiyani uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi doirasida amalga oshirish zarurligini asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Grönroos C. Service Management and Marketing: Customer Management in Service Competition. – Chichester: Wiley, 2015.
2. Lovelock C., Wirtz J. Services Marketing: People, Technology, Strategy. – Pearson Education, 2016.
3. Fitzsimmons J.A., Fitzsimmons M.J. Service Management: Operations, Strategy, Information Technology. – New York: McGraw-Hill, 2014.
4. Zeithaml V.A., Bitner M.J., Gremler D.D. Services Marketing: Integrating Customer Focus Across the Firm. – McGraw-Hill, 2018.
5. Heskett J.L., Sasser W.E., Schlesinger L.A. The Service Profit Chain. – Harvard Business School Press, 1997.
6. Porter M.E., Heppelmann J.E. How Smart, Connected Products Are Transforming Competition. – Harvard Business Review, 2015.
7. Bharadwaj A., El Sawy O., Pavlou P., Venkatraman N. Digital Business Strategy. – MIS Quarterly, 2013.
8. Westerman G., Bonnet D., McAfee A. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. – Harvard Business Review Press, 2014.
9. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age. – New York: W.W. Norton & Company, 2014.
10. Kane G.C. et al. Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation. – MIT Sloan Management Review, 2015.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari: xizmatlar sohasini rivojlantirish va raqamli iqtisodiyotga oid hujjatlar.
12. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Xizmatlar sohasi bo‘yicha statistik to‘plamlar.
13. Arabov N. Xizmatlar iqtisodiyoti va servis boshqaruvi. – Toshkent, 2019.

**AKSIYADORLIK JAMIYATLARI BOSHQARUVIDA INNOVATSION USULLARNI
JORIY ETISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI**

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ
В УПРАВЛЕНИЕ АКЦИОНЕРНЫМИ ОБЩЕСТВАМИ**

**CONTEMPORARY TRENDS IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE
METHODS IN THE MANAGEMENT OF JOINT-STOCK COMPANIES**

Ibragimova Saodat Abdumo‘minovna,
I.Karimov nomidagi TDTU professori;

Muradov Shohjahon Dilshod o‘g‘li
I.Karimov nomidagi TDTU talabasi

Annotatsiya

Maqolada aksiyadorlik jamiyatlari korporativ boshqaruv jarayonlariga innovatsion usullarni joriy etishning nazariy asoslari hamda ularning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilingan, xorijiy va milliy tajribalar asosida korporativ boshqaruvning innovatsion yo‘nalishlari o‘rganilgan hamda ularning raqamli iqtisodiyot, ESG standartlari, intellektual texnologiyalar va Liderlik 4.0 metodologiyasi bilan uyg‘unligi ko‘rsatib berilgan, shuningdek, korporativ boshqaruvning rivojlanishida innovatsion tendensiyalardan samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, korporativ sektor, iqtisodiy integratsiya, innovatsion usullar, raqamli iqtisodiyot, ESG standartlari, Liderlik 4.0, samaradorlik, innovatsion tendensiyalar, boshqaruv metodologiyasi, intellektual texnologiyalar, strategik rivojlanish.

В статье анализируются теоретические основы внедрения инновационных методов в процессы корпоративного управления акционерных обществ и их современные тенденции, изучаются инновационные направления корпоративного управления на основе зарубежного и отечественного опыта, демонстрируется их совместимость с цифровой экономикой, стандартами ESG, интеллектуальными технологиями и методологией «Лидерство 4.0», а также разрабатываются научно-практические рекомендации по эффективному использованию инновационных тенденций в развитии корпоративного управления.

Ключевые слова: корпоративное управление, корпоративный сектор, экономическая интеграция, инновационные методы, цифровая экономика, стандарты ESG, Лидерство 4.0, эффективность, инновационные тенденции, методология управления, интеллектуальные технологии, стратегическое развитие.

The article analyzes the theoretical foundations of the introduction of innovative methods into the corporate governance processes of joint-stock companies and their current trends, Innovative areas of corporate governance are studied based on foreign and domestic experience, Their compatibility with the digital economy, ESG standards, intelligent technologies, and the “Leadership 4.0” methodology is demonstrated, and scientific and practical recommendations for the effective use of innovative trends in the development of corporate governance are developed.

Keywords: corporate governance, corporate sector, economic integration, innovative methods, digital economy, ESG standards, Leadership 4.0, efficiency, innovative trends, management methodology, intelligent technologies, strategic development.

Bugungi global raqamlashuv, iqtisodiy integratsiya va ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida korporativ boshqaruv jarayonlariga innovatsion usullarni joriy etish masalasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda korporativ sektorni muvaffaqiyatli rivojlantirishda aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvga doir ilg‘or tajribalarni ilmiy tahlil qilish va boshqaruv organlari faoliyatining samaradorligini oshirish orqali ularning hisobdorligi va javobgarligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mazkur munosabatlarning rivojlanishi aksiyadorlik jamiyatlariga nisbatan ishonchning ortishiga hamda faoliyat yo‘nalishlarini rivojlantirish maqsadida investitsiya mablag‘larining jalb qilishda imtiyozlarning ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

Zamonaviy sharoitda kompaniyalarning barqaror rivojlanishi nafaqat moliyaviy samaradorlik va bozorda raqobatbardoshlikka, balki innovatsion yondashuvlarni samarali qo‘llashga ham bog‘liqdir. Korporativ boshqaruv tizimida innovatsiyalarning tatbiq etilishi, avvalo, qaror qabul qilish jarayonlarining shaffofligi va samaradorligini oshirish, aksionerlar hamda boshqa manfaatdor tomonlar bilan o‘zaro munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqish imkonini yaratadi. Bu innovatsiyalar korxonalarning uzoq muddatli barqarorligini va muvaffaqiyatini ta‘minlashda asosiy omil hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida (AJ) innovatsiyalar — bu korporativ boshqaruv, ishlab chiqarish texnologiyalari va moliyaviy jarayonlarni modernizatsiya qilish orqali raqobatbardoshlikni oshirish hamda barqaror daromadni ta‘minlashdir. Innovatsion modellar (raqamli boshqaruv, samarali soliq rejalashtirish) samaradorlikni oshirib, uzoq muddatli o‘sishni qo‘llab-quvvatlaydi.

AJlarda innovatsiyalarning asosiy yo‘nalishlari:

- korporativ boshqaruv: zamonaviy, raqamli boshqaruv modellarini joriy etish, shaffoflikni oshirish.

- ishlab chiqarish/texnologiya: yangi texnologiyalarni qo‘llash, iqtisodiy va texnologik modernizatsiya.

- moliyaviy boshqaruv: dividendlarni to‘lashning zamonaviy usullari (masalan, "kaskad" usuli) va soliq rejalashtirish metodologiyasini takomillashtirish.

Ushbu chora-tadbirlar AJlarning modernizatsiya sharoitida barqaror rivojlanishi va bozordagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari (AJ) boshqaruvida innovatsion usullar — raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt, mustaqil direktorlarni jalb qilish va zamonaviy korporativ boshqaruv tizimlarini (ESG tamoyillari) joriy etish orqali samaradorlikni oshirish, shaffoflikni ta‘minlash va bozordagi raqobatbardoshlikni yuksaltirish hisoblanadi. Bu yondashuvlar qaror qabul qilishni tezlashtiradi va xarajatlarni kamaytiradi.

AJ boshqaruvidagi asosiy innovatsion yo‘nalishlar:

- raqamli transformatsiya (sifrovaya transformatsiya): baholash, hisobot va ishlab chiqarish jarayonlarida erp, crm va boshqa avtomatlashtirilgan tizimlarni qo‘llash.

- mustaqil direktorlar instituti: direktorlar kengashi tarkibiga xorijiy yoki mahalliy mustaqil ekspertlarni kiritish orqali korporativ boshqaruv reytingini oshirish.

- esg tamoyillari (ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv): jamiyatning barqaror rivojlanishini ta‘minlash, ijtimoiy mas‘uliyat va ekologik omillarni boshqaruv strategiyasiga integratsiya qilish.

- innovatsion mahsulotlarni yaratish: boshqaruvda ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanib, yangi turdagi mahsulot va xizmatlarni joriy etish.

Ushbu usullar AJ faoliyatining shaffofligini oshirish, aksiyadorlar ishonchini mustahkamlash va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Korporativ boshqaruvda innovatsion usullarni joriy etish — boshqaruv samaradorligini oshirish, raqamli texnologiyalarni (AI, Big Data) qo‘llash, qaror qabul qilishni tezlashtirish va shaffoflikni ta‘minlash orqali raqobatbardoshlikni ta‘minlaydi. Bu jarayon kuzatuv kengashlari mustaqilligini kuchaytirish, steykholderlar bilan ishlashning yangi modellar va strategiyalarni qayta ko‘rib chiqishni qamrab oladi.

Innovatsion boshqaruv usullari korporativ tuzilmalarda samaradorlikni oshirish, qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish va shaffoflikni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

Korporativ boshqaruvda innovatsiyalarning nazariy asoslari

Nazariya/Yondashuv	Asosiy mazmun va ahamiyat
Y. Shumpeter innovatsiya nazariyasi	Innovatsiya iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri, yangi strategiya va resurslarni talab qiladi
Agentlik nazariyasi	Aksionerlar va menejerlar manfaatlarini uyg‘unlashtirishda innovatsiya muhim vosita bo‘ladi
Manfaatdor tomonlar nazariyasi	Korporativ qarorlarda ijtimoiy va ekologik omillarni hisobga olish zaruriyatini ta’kidlaydi
Resurs-asoslangan yondashuv (RBV)	Innovatsiya kompaniya resurslari va qobiliyatlarini samarali boshqarishga asoslanadi
Dinamik qobiliyatlar nazariyasi	Tashkilotning bozor o‘zgarishlariga tez moslashish va yangi imkoniyatlar yaratish qobiliyati

Korporativ boshqaruvda innovatsion usullarni joriy etishning asosiy yo‘nalishlari va ahamiyati quyidagilar:

- raqamlashtirish va ai (sun‘iy intellekt): boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma’lumotlarni tahlil qilish (big data) va sun‘iy intellektdan foydalanish,
- innovatsion modellarini joriy etish: o‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning zamonaviy modellarini qo‘llash,
- kuzatuv kengashlarining mustaqilligi: mustaqil a’zolar rolini oshirish va boshqaruv shaffofligini ta’minlash,
- steykholderlar ishtiroki: aksiyadorlar, hamkorlar va xodimlar ishtirokini yangi darajaga olib chiqish,
- strategik boshqaruv: boshqaruv strategiyalarini doimiy qayta ko‘rib chiqish va bozor talablariga moslashtirish.

Innovatsiyalarning nazariy asoslari turli iqtisodiy maktablar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan. Xususan, Shumpeter ta’limotida innovatsiya iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida baholanib, korxonalarning yangicha strategiya va resurslardan foydalanish zarurati ta’kidlanadi. Agentlik nazariyasi korporativ boshqaruvda menejerlar va aksionerlar manfaatlarini uyg‘unlashtirishda innovatsiyalarning o‘rniga e’tibor qaratsa, manfaatdor tomonlar nazariyasida korporativ faoliyatda ijtimoiy va ekologik omillarni hisobga olishning dolzarbligi qayd etiladi. Shuningdek, resurs-asoslangan yondashuv kompaniyalarning intellektual, texnologiyaviy va moliyaviy imkoniyatlarini to‘g‘ri boshqarish orqali raqobatbardosh ustunlikka erishishini ta’minlaydi.

Korporativ boshqaruvda innovatsion usullar turli yo‘nalishlarni qamrab oladi. Texnologik innovatsiyalar doirasida raqamli platformalar, Big Data tahlili, sun‘iy intellekt va blokcheyn texnologiyalari orqali qaror qabul qilish va nazorat tizimlarini avtomatlashtirish jarayoni tez sur’atlarda rivojlanmoqda. Tashkiliy innovatsiyalar esa matritsaviy boshqaruv strukturalari, agil boshqaruv amaliyoti va gibrid modellarni joriy etish orqali tashkilotning ichki samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biznes jarayonlarida reinjiniring, robotlashtirilgan avtomatlashtirish (RPA) kabi usullar orqali operatsion jarayonlarni optimallashtirish tendensiyasi kuchaymoqda. Shu bilan birga, ESG standartlari asosida ijtimoiy va ekologik innovatsiyalar kompaniyalarning barqaror rivojlanishiga zamin yaratmoqda.

Zamonaviy tendensiyalar korporativ boshqaruvning innovatsion yo‘nalishlari qanday rivojlanayotganini ko‘rsatib bermoqda. Raqamlashuv va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv

qarorlari asosiy ustuvor yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Sun‘iy intellektidan keng foydalanish orqali risk-menejment, moliyaviy tahlil va strategik prognozlash jarayonlari samaraliroq tus olmoqda. ESG talablari kuchayib, korporativ qarorlarda ijtimoiy mas‘uliyat va ekologik barqarorlik omillari markaziy o‘rinni egallab bormoqda. Shu bilan birga, blokcheyn texnologiyalari shaffoflikni kuchaytirayotgan bo‘lsa, gibrid boshqaruv modellari orqali kompaniyalar o‘zgaruvchan bozor sharoitiga tez moslashayotgani kuzatilmoqda.

Innovatsiyalarni joriy etish jarayoni metodologik jihatdan bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim. Birinchi navbatda, tashkilotning innovatsiyalarga tayyorgarlik darajasi tahlil qilinadi, mavjud resurslar va infratuzilma holati baholanadi. Keyingi bosqichda innovatsiya maqsadlari korporativ strategiya bilan uyg‘unlashtiriladi va pilot loyihalar sinovdan o‘tkaziladi. Sinov natijalari ijobiy bo‘lsa, keng ko‘lamda implementatsiya jarayoni amalga oshiriladi. Shu jarayonda monitoring va baholash KPilar asosida yo‘lga qo‘yilib, doimiy ravishda tuzatishlar kiritiladi. Oxirgi bosqichda esa innovatsiya kompaniyaning ichki qoidalari va korporativ madaniyatiga integratsiya qilinadi.

2-jadval

Innovatsiyalarni baholashda asosiy KPI ko‘rsatkichlari

Yo‘nalishlar	KPI ko‘rsatkichlari (asosiy indikatorlar)
Moliyaviy Samaradorlik	ROE, EBITDA marjasi, aksiya qiymati o‘sishi
Operatsion samaradorlik	Jarayon tezligi, avtomatizatsiya darajasi, ishlab chiqarish hajmi
Boshqaruv samaradorligi	Qaror qabul qilish vaqti, direktorlar kengashi qarorlari bajarilish darajasi
ESG ko‘rsatkichlari	Uglerod izi kamayishi, resurs tejamkorligi, ijtimoiy loyihalarda ishtirok
Raqamli salohiyat	AI asosida qabul qilingan qarorlar soni, raqamli loyihalar ulushi

Bu yerda baholash jarayonida moliyaviy ko‘rsatkichlar, operatsion samaradorlik, boshqaruv samaradorligi, ESG ko‘rsatkichlari va raqamli salohiyat indikatorlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Amaliyotda innovatsiyalarni joriy etish qator to‘siqlar bilan ham yuzma-yuz keladi. Xodimlarning qarshiligi, malaka yetishmasligi, moliyaviy xavflar, huquqiy cheklovlar va kiberxavfsizlik muammolari innovatsiyalarning samarali tatbiq etilishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Bunday hollarda kompaniyalar strategik yo‘nalishlarni belgilash, pilot loyihalar orqali xavflarni kamaytirish, xodimlarni qayta tayyorlash va korporativ madaniyatda yangicha qadriyatlarni shakllantirish orqali muammolarni bartaraf etishlari lozim.

Xulosa sifatida ta‘kidlash mumkinki, korporativ boshqaruvda innovatsion usullarni joriy etish tizimli yondashuv va milliy hamda xalqaro me‘yoriy hujjatlar bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshirilishi talab etiladi. Bunda davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari, kompaniyalarning ichki tashabbuslari va jamiyatning ijtimoiy talablari o‘zaro uyg‘un holda faoliyat yuritishi zarur. Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar sun‘iy intellekt va blokcheyn texnologiyalari asosida korporativ qarorlarni tahlil qilish, ESG standartlarining iqtisodiy samaradorlikka ta‘siri hamda raqamli transformatsiyaning korporativ madaniyatga ko‘rsatadigan ta‘sirini chuqur o‘rganishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22.08.1998 yildagi “Aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarish tizimini takomillashtirishga doir chora tadbirlar to‘g‘risida”gi 361-sonli qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri 2014-yil 3-iyun, № O‘RQ-372)

3. Ibragimova S., Abdulazizov F. Сравнительный анализ современных моделей механизма корпоративного управления //Interpretation and researches. – 2025. – №. 1 (47).
4. Ибрагимова С., Абдулазизов Ф. Развитие корпоративного управления в Узбекистане на основе современных мировых стандартов //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2025. – Т. 3. – №. 1.
5. Ибрагимова С. Перспективы инновационного развития корпоративного управления в Узбекистане //Iqtisodiyot va ta’lim. – 2022. – Т. 23. – №. 2. – С. 123-128.
6. Abdumuminovna I. S. Management of innovative development socioeconomic systems //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – Т. 11. – №. 4. – С. 62-66.
7. Abdumuminovna I. S. Features of modern innovative development and formation of innovative system //Asian Journal of Research in Banking and Finance. – 2022. – Т. 12. – №. 3. – С. 14-17.
8. Ибрагимова С., Садуллаева С. Innovative methods in production quality management //Interpretation and researches. – 2025. – №. 6 (52).
9. Abdumuminovna I. S. The main ways to ensure the economic security of industrial enterprises in the digital economy //JournalNX. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 29-33.
10. Ibragimova S., Bakhodirova K. Formation of investment activities of energy enterprises //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 461. – С. 01074.
11. Ибрагимова С. РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА МИРОВОМ РЫНКЕ //Interpretation and researches. – 2025. – №. 5 (51).
12. Husainov R., Ibragimova S. Financial literacy in uzbekistan //Interpretation and researches. – 2024. – Т. 2. – С. 24.
13. Ибрагимова С. А., Хусаинов Р. Р. Глобаллашув жараёнида миллий иқтисодиётни инновацион ривожлантириш йўналишлари ва истикболлари //Экономика и финансы (Узбекистан). – 2021. – №. 3 (139). – С. 62-67.
14. Ibragimova S. A., Shagaipova G. Z. The main concepts of the development of the national economy based on innovative transformations //XXXII International Plekhanov Readings. Materials of the international scientific-practical conference. “GV Plekhanov Russian University of Economics.”–Moscow, Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “PRUE GV Plekhanov. – 2019. – С. 234-235.
15. Ibragimova S. A. Analysis of models and methodological aspects of assessing the level of innovative development //Magazine" Biznes-expert. – 2019. – С. 101-104.
16. Ibragimova S. A., Shagaipova G. Z. Modern patterns of development of corporate structures in Uzbekistan //Экономика и Финансы (Украина). – 2019. – №. 3. – С. 45-50.
17. Moşneanu D. Corporate governance in the digital world //14th International Conference on Business Excellence 2020. – 2020. – С. 11-12.
18. Palladino L. Economic policies for innovative enterprises: implementing multi-stakeholder corporate governance //Review of Radical Political Economics. – 2022. – Т. 54.

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA IJTIMOY XIZMATLAR: HOZIRGI HOLATI, MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

SOCIAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: CURRENT STATE, PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Адилов Б.Б. доцент Экономического факультета
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация

В данной работе рассматривается современное состояние системы социальных услуг в Республике Узбекистан, ее институциональные основы и механизмы функционирования. Анализируется роль государства в организации социальных услуг, основные виды помощи, предоставляемые уязвимым слоям населения, а также проводимые в последние годы реформы в социальной сфере. Особое внимание уделяется существующим проблемам, таким как нехватка квалифицированных кадров, неравномерность качества социальных услуг по регионам, вопросы финансирования и управления. Также определены перспективные направления развития системы социальных услуг, включая цифровизацию, расширение доступности услуг на местном уровне и внедрение международного опыта.

Ключевые слова: социальные услуги, социальная защита, социальная политика, государственная поддержка населения, уязвимые группы, сокращение бедности, социальное государство, Республика Узбекистан, социальные реформы.

Мазкур ишда Ўзбекистон Республикасида ижтимоий хизматлар тизимининг ҳозирги ҳолати, унинг институционал асослари ва амалий механизмлари таҳлил қилинган. Ижтимоий хизматларни ташкил этишда давлатнинг ўрни, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига кўрсатилаётган хизмат турлари ҳамда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар кўриб чиқилган. Шунингдек, соҳада мавжуд муаммолар — кадрлар етишмаслиги, хизматлар сифатининг ҳудудлар бўйича нотенглиги, молиялаштириш ва бошқарув масалалари таҳлил этилган. Тадқиқотда ижтимоий хизматларни ривожлантиришнинг истикболли йўналишлари, жумладан, рақамли технологияларни жорий этиш, маҳаллий даражада хизматлар қамровини кенгайтириш ва халқаро тажрибани татбиқ этиш зарурати асослаб берилган.

Калит сўзлар: ижтимоий хизматлар, ижтимоий ҳимоя, ижтимоий сиёсат, аҳолини қўллаб-қувватлаш, камбағалликни қисқартириш, ижтимоий давлат, Ўзбекистон Республикаси, ижтимоий ислохотлар, инсон капитали.

This paper examines the current state of the social services system in the Republic of Uzbekistan, its institutional foundations, and operational mechanisms. It analyzes the role of the state in organizing social services, the main types of assistance provided to vulnerable groups, and the social reforms implemented in recent years. Particular attention is paid to existing problems, such as the shortage of qualified personnel, the uneven quality of social services across regions, and issues of financing and management. Promising areas for the development of the social services system are also identified, including digitalization, expanding service availability at the local level, and the implementation of international experience.

Keywords: social services, social protection, social policy, state support for the population, vulnerable groups, poverty reduction, welfare state, Republic of Uzbekistan, social reforms.

Социальные услуги являются неотъемлемой частью социальной политики любого государства и важным инструментом обеспечения социальной защиты населения. В Республике Узбекистан развитие системы социальных услуг рассматривается как один из ключевых факторов повышения уровня жизни граждан, снижения бедности и укрепления социальной стабильности. В условиях социально-экономических реформ и трансформации общественных отношений значение эффективной системы социальных услуг существенно возрастает. На современном этапе государственная политика в сфере социальных услуг направлена на формирование комплексного и адресного подхода к поддержке уязвимых категорий населения, включая малообеспеченные семьи, пожилых граждан, лиц с инвалидностью, детей, нуждающихся в социальной защите, а также граждан, оказавшихся в трудной жизненной ситуации. Особое внимание уделяется переходу от преимущественно материальной помощи к предоставлению социальных услуг, ориентированных на долгосрочное улучшение качества жизни и социальную интеграцию получателей.

В последние годы в Узбекистане реализуется ряд институциональных реформ, направленных на совершенствование системы социальных услуг. Создаются специализированные органы и центры социального обслуживания, внедряются новые механизмы межведомственного взаимодействия, расширяется спектр социальных услуг, включая социальное сопровождение, реабилитацию, психологическую и правовую помощь. Значительную роль играет цифровизация социальной сферы, позволяющая повысить прозрачность, доступность и адресность предоставляемых услуг. Вместе с тем, несмотря на достигнутые результаты, система социальных услуг сталкивается с рядом проблем. К ним относятся недостаточный уровень профессиональной подготовки социальных работников, неравномерное развитие инфраструктуры социальных услуг в регионах, ограниченность финансовых ресурсов, а также необходимость совершенствования нормативно-правовой базы.

Эти факторы сдерживают эффективность социальной поддержки и требуют комплексного и системного решения. Перспективы развития системы социальных услуг в Республике Узбекистан связаны с дальнейшим укреплением принципов социального государства, расширением участия негосударственных и частных организаций в предоставлении социальных услуг, внедрением международных стандартов и лучших практик. Важным направлением остается развитие человеческого капитала, повышение качества социальных услуг и усиление их ориентации на реальные потребности населения, что в конечном итоге будет способствовать устойчивому социально-экономическому развитию страны.

Социальные услуги представляют собой совокупность мер, направленных на удовлетворение базовых социальных потребностей граждан, укрепление их жизненного потенциала, а также обеспечение социальной защиты в периоды жизненных трудностей (безработица, инвалидность, старость, уход за детьми и др.). Они включают как материальные выплаты (социальные пособия, пенсии), так и нематериальные услуги: социальное сопровождение, психологическую помощь, реабилитацию, уход на дому, консультирование и поддержку в трудоустройстве. Социальные услуги выступают ключевым инструментом реализации социальных прав человека и построения общества с высоким уровнем социальной справедливости и устойчивости.

В Республике Узбекистан государственная система социальных услуг в 2025 году продолжила расширяться и модернизироваться. Общий объем расходов на социальную поддержку населения в 2025 году превысил 14 трлн сумов, из которых значительная часть направлена на адресные выплаты и социальные программы для наиболее уязвимых групп населения. На выплаты малообеспеченным семьям и пособия детям было выделено более 4,19 трлн сумов, социальные пособия гражданам без необходимого стажа для пенсии — более 5,3 трлн сумов, а выплаты по уходу за детьми с инвалидностью — более 2 трлн сумов. Также 773,6 млрд сумов были направлены лицам, осуществляющим уход за детьми с инвалидностью и

одинокими пожилыми людьми, а 496,4 млрд сумов — на разовые выплаты при рождении и похоронные пособия.

Кроме того, только в марте 2025 года 315 057 человек получили выплаты по инвалидности на общую сумму 303,5 млрд сумов, а 171 380 детей с инвалидностью получили ежемесячные выплаты в размере примерно 920 000 сумов каждому. В том же месяце 75 390 опекунов получили выплаты за уход за детьми с инвалидностью на общую сумму 57,6 млрд сумов [1]. Эти выплаты дополняют систему социальных услуг, обеспечивая не только материальную поддержку, но и стимулируя социальную адаптацию и участие в общественной жизни. Особое значение социальные услуги приобретают в условиях демографического роста населения Узбекистана, которое превышает 38 млн человек по состоянию на август 2025 года.

Их развитие способствует снижению уровня бедности, укреплению семейных институтов, повышению качества жизни пожилых людей и лиц с инвалидностью, а также созданию более справедливой и устойчивой социальной среды. Введение новых программ, таких как социально-бытовая помощь на дому и медико-социальная реабилитация, расширяет спектр услуг и повышает их доступность для тех, кто в них нуждается.

Общий объём расходов на социальную поддержку населения в 2025 году — более 14 трлн сумов. Это подтверждается официальной информацией Национального агентства социальной защиты: на разные направления социальных выплат в 2025 году было выделено свыше 14 000 000 000 000 сумов [2].

Конкретные направления социальных выплат [3]:

● 4 196 000 000 000 сумов — на пособия детям и материальную помощь малообеспеченным семьям.

● 5 305 400 000 000 сумов — на социальные выплаты гражданам, которые не имеют необходимого трудового стажа для выхода на пенсию.

● 2 035 000 000 000 сумов — на выплаты семьям с детьми-инвалидами до 18 лет.

● 773 600 000 000 сумов — на выплаты опекунам, ухаживающим за детьми с инвалидностью, одинокими пожилыми людьми и инвалидами, а также лицам, нуждающимся в уходе.

● 496 400 000 000 сумов — на единовременные пособия при рождении ребёнка и выплаты на погребение.

● 14 600 000 000 сумов — на помощь людям, освобожденным из мест лишения свободы.

● 80 600 000 000 сумов и другие выплаты — дополнительные социальные программы.

Дополнительные данные по получателям

● 720 955 человек — количество граждан, получающих социальные выплаты по состоянию на сентябрь 2025. Среди них:

• 318 553 человек получили выплаты по инвалидности;

• 171 147 человек получают пенсии на детей-инвалидов;

• 73 592 человека получают пособия по уходу и др.

Система социальных услуг в Узбекистане основывается на Конституции Республики Узбекистан, которая закрепляет право граждан на социальную защиту. Важную роль играют законы и подзаконные акты, регулирующие вопросы социальной помощи, социального обслуживания населения, защиты прав детей, лиц с инвалидностью и пожилых граждан. В последние годы законодательство в данной сфере активно совершенствуется с целью повышения адресности и эффективности социальной поддержки, а также расширения участия негосударственного сектора в предоставлении социальных услуг.

Таблица-1

Основные направления и виды социальных услуг и ключевые показатели социальных услуг в Узбекистане за 2023–2025 [4] гг

Показатель	2023 год	2024 год	2025 год
Общий охват населения социальными пособиями	10,8 млн человек (со всеми льготами и пособиями)	2,6 млн <i>бенефициаров по основным программам</i>	716 361 человек (по состоянию на 1 ноября 2025)
Выделено бюджета на соц. защиту (ориентировочно)	19,2 трлн сумов (социальная защита по бюджету, включая пособия детям)	15 трлн сумов (выделено на поддержку уязвимых групп)	14 трлн сумов (социальные выплаты в целом)
Основные категории получателей	дети, пенсионеры, инвалиды и др. (общая соц. защита)	низкодоходные семьи, люди без стажа, инвалиды, семьи с детьми и др.	инвалиды, дети-инвалиды, пенсионеры по возрасту и т.д.
Особенности года	охват максимальный (все социальные выплаты)	внедрение цифровых сервисов, рост целевой помощи	переход на соцкарту, законодательные изменения

Важно: данные по охвату населения в 2023 году (10,8 млн) включают всех получателей социальных льгот и пособий по разным программам, тогда как значения 2024 и 2025 отражают в основном данные Национального агентства социальной защиты по ключевым программам помощи. Одним из важнейших направлений является оказание социальной помощи малообеспеченным семьям и гражданам. Она включает в себя предоставление денежных пособий, компенсаций, субсидий и иной материальной поддержки. Особое внимание уделяется адресному принципу, при котором помощь предоставляется тем, кто действительно в ней нуждается.

Социальное обслуживание направлено на удовлетворение повседневных потребностей граждан, утративших способность к самообслуживанию. В его рамках предоставляются услуги по уходу на дому, помощь в ведении хозяйства, социально-бытовое и социально-медицинское обслуживание пожилых людей и лиц с инвалидностью. Данное направление играет важную роль в повышении качества жизни социально уязвимых категорий населения. Медико-социальные услуги включают меры по восстановлению и поддержанию физического и психологического здоровья граждан. Они направлены на реабилитацию лиц с инвалидностью, оказание психологической помощи, содействие социальной интеграции и адаптации.

Развитие инклюзивной среды является одним из приоритетов социальной политики государства. Особое место в системе социальных услуг занимает защита прав и интересов детей. Государство оказывает поддержку детям-сиротам, детям, оставшимся без попечения родителей, а также семьям, находящимся в трудной жизненной ситуации. Социальные услуги в данной сфере направлены на профилактику социального неблагополучия, укрепление института семьи и обеспечение гармоничного развития ребёнка. Основные направления социальной поддержки детей и семей в 2025 году [5] (Таблица 2).

Категория социальной услуги	сумма млрд сумов	Описание
Финансовая помощь на детей и малообеспеченные семьи	4 196	Выплаты и пособия семьям с детьми, поддержка семей с низким доходом.
Пособия для детей с инвалидностью (до 18 лет)	2 035	Ежемесячные выплаты детям с ограниченными возможностями.
Выплаты опекунам детей с инвалидностью / лицам, нуждающимся в уходе	773,6	Поддержка опекунов и семей, обеспечивающих уход.
Единовременные пособия при рождении ребенка	496,4	Помощь семьям при рождении детей.
Дополнительные платежи (семьи освобождённых, др.)	95,0	В том числе помощи семьям лиц с особыми ситуациями.

Итого на основные программы по детям и семьям — около 7 500 млрд сумов (примерно половина всех социальных расходов на поддержку населения в 2025 году) [6].

Важным направлением является содействие занятости населения. Социальные услуги включают профессиональное обучение, переподготовку кадров, помощь в трудоустройстве и поддержку предпринимательской инициативы. Эти меры способствуют снижению уровня безработицы и повышению экономической активности населения. В Узбекистане социальные услуги предоставляются как государственными, так и негосударственными структурами.

Ведущую роль играют органы государственной власти и местного самоуправления, а также учреждения социальной защиты населения. Значительный вклад вносят негосударственные некоммерческие организации, благотворительные фонды и институт махалли, которые обеспечивают адресный подход и тесное взаимодействие с населением на местах. В последние годы в Узбекистане активно внедряются цифровые технологии в систему социальных услуг. Электронные платформы и информационные системы позволяют упростить процедуру обращения за социальной помощью, повысить прозрачность распределения ресурсов и сократить бюрократические барьеры. Цифровизация способствует повышению доверия граждан к системе социальной защиты.

Несмотря на положительные изменения, система социальных услуг сталкивается с рядом проблем. К ним относятся необходимость повышения качества предоставляемых услуг, недостаток квалифицированных социальных работников, а также ограниченные ресурсы в условиях растущих социальных потребностей. Кроме того, актуальной остаётся задача расширения охвата населения и дальнейшего совершенствования адресного подхода. Перспективы развития системы социальных услуг в Узбекистане связаны с дальнейшим реформированием социальной политики, укреплением межведомственного взаимодействия и расширением участия гражданского общества.

Важное значение имеет развитие профессионального образования в сфере социальной работы, внедрение инновационных методов и ориентация на индивидуальные потребности получателей услуг. Социальные услуги в Республике Узбекистан представляют собой важнейший элемент системы социальной защиты населения. Их развитие способствует повышению уровня жизни граждан, снижению социальной напряжённости и формированию устойчивого и справедливого общества. В условиях современных вызовов дальнейшее совершенствование системы социальных услуг остаётся одной из приоритетных задач государства и общества в целом.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан, «О комплексе мер по оказанию качественных социальных услуг и помощи населению, а также налаживанию системы их эффективного контроля» от 01.06.2023 г. № УП-82.
2. Указ Президента Республики Узбекистан, «Об утверждении Стратегии социальной защиты населения Республики Узбекистан» от 25.07.2022 г. № УП-175.
3. Национальное агентство социальной защиты при Президенте Республики Узбекистан. Статистические данные за 2023-2025 гг. © 2025 «ИХМА»
4. Национальный комитет республики Узбекистан по статистике. Социальное развитие и уровень жизни в Узбекистане. 2023-2024 гг. info@stat.uz
5. Усманова М, Саттарова. Право социального обеспечения Республики Узбекистан. Учебник. Изд. Ташкент. ТГЮУ. 2019 г. 183 с.

UDK:338.1

**TARKIBIY O‘ZGARISHLAR VA IQTISODIY O‘SISH O‘RTASIDAGI
MUTANOSIBLIKNI TA’MINLASHNING KONSEPTUAL ASOSLARI**

**КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАЛАНСА МЕЖДУ
СТРУКТУРНЫМИ ИЗМЕНЕНИЯМИ И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ**

**CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR ENSURING THE BALANCE BETWEEN
STRUCTURAL CHANGES AND ECONOMIC GROWTH**

Yoqubova (Sheraliyeva) Zilola Tura qizi Mirzo Ulug‘bek nomidagi
O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda ularning mutanosibligini ta’minlashning konseptual asoslari tadqiq etilgan. Iqtisodiy o‘shishning barqarorligini ta’minlashda tarkibiy transformatsiyalarning o‘rni va ahamiyati nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida klassik, strukturaviy va endogen iqtisodiy o‘shish nazariyalari doirasida tarkibiy o‘zgarishlarning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot natijalari tarkibiy siyosatni takomillashtirish hamda uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: tarkibiy o‘zgarishlar, iqtisodiy o‘shish, mutanosiblik, iqtisodiy rivojlanish, tarkibiy siyosat.

В статье исследуются концептуальные основы обеспечения сбалансированности между структурными изменениями и экономическим ростом. На основе теоретических подходов проанализирована роль структурных трансформаций в обеспечении устойчивого экономического роста. В рамках классических, структурных и эндогенных теорий экономического роста раскрыто влияние структурных изменений на процессы экономического развития. Полученные результаты имеют научно-практическое значение и могут быть использованы при формировании и реализации структурной политики, направленной на достижение долгосрочного устойчивого развития экономики.

Ключевые слова: структурные изменения, экономический рост, сбалансированность, экономическое развитие, структурная политика.

This article examines the conceptual foundations for ensuring the balance between structural changes and economic growth. Based on theoretical approaches, the role of structural transformations

in achieving sustainable economic growth is analyzed. Within the framework of classical, structural and endogenous growth theories, the impact of structural changes on economic development is revealed. The research findings have scientific and practical significance and can be used in the development and implementation of structural policies aimed at ensuring long-term sustainable economic development.

Keywords: structural changes, economic growth, balance, economic development, structural policy.

Iqtisodiy o‘shish va tarkibiy o‘zgarishlar bir-birini to‘ldiruvchi jarayon bo‘lib, barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun nafaqat YalMning o‘shishi, balki uning tarkibining modernizatsiya qilinishi ham muhim hisoblanadi. Buning uchun davlat siyosati mehnat unumdorligini oshirish, sanoatni diversifikatsiya qilish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilishi lozim. Iqtisodiy o‘shish sifat jihatdan yuqori bo‘lishi uchun iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi modernizatsiya qilinishi kerak. Tarkibiy o‘zgarishlar – iqtisodiyotning tarmoqlar bo‘yicha tuzilishidagi o‘zgarishlar bo‘lib, ular iqtisodiy samaradorlik va o‘shishni ta‘minlashga qaratilgan.

Tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi bog‘liqligi haqida turli xil nazariyalar mavjud. Ilk iqtisodiy maktab namoyondalari merkantilistlardan Jean-Baptiste Colbert, William Petty, Antonio Serra, Thomas Mun kabi iqtisodchi olimlar tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida tadqiqotlar o‘tkazgan. Tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi bog‘liqlikni fiziokratlardan Fransua Kene, Anney Tyurgo, Pyer Pol Merse de Marive, Viktor Rike de Mirabolar o‘rgangan. Fransua Kene “Iqtisodiy jadval” (1758) asarida iqtisodiy tizimdagi oqimlar va tarkibiy o‘zgarishlarni tahlil qilgan. Fransua Kene iqtisodiy tizimning harakatlanishi va tarkibiy o‘zgarishlar qishloq xo‘jaligiga bog‘liq ekanligini ta‘kidlagan. Kene iqtisodiy o‘shish jarayonini tabiiy qonunlarga bo‘ysunuvchi doimiy oqim sifatida tushuntirgan.

Klassik iqtisodchilardan Adam Smit, David Rikardo, Karl Marks, Thomas Malthus, John Stuart Mill tarkibiy o‘zgarishlar va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi mutanosiblik haqida nazariyalar yozishgan. Ularning fikricha, turli omillar mamlakatda tarkibiy o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib keladi va bu o‘zgarishlar orqali iqtisodiy o‘shishga erishiladi.

Neoklassik iqtisodchilar Joseph Schumpeter, Arthur Lewis, Robert Solow, Paul Samuelson, Saymon Kuznets, Léon Walras, Alfred Marshall iqtisodiyotda turli omillar ta‘sirida tarkibiy o‘zgarish yuz berishini va ularni iqtisodiy o‘shish bilan bog‘liqlik jihatlarini o‘rganishgan. Joseph Schumpeter “ijodiy buzilish” (creative destruction) tushunchasi iqtisodiy o‘shish va tarkibiy o‘zgarishlarni tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. U innovatsiyalar va tadbirkorlik faoliyati iqtisodiyotning doimiy ravishda qayta tuzilishiga olib kelishini ta‘kidlagan.

1-jadval

Turli iqtisodiy maktablarning iqtisodiy o‘shish va tarkibiy o‘zgarishlar haqidagi qarashlari

Iqtisodiy maktablar	Iqtisodiy o‘shish haqidagi qarashlar	Tarkibiy o‘zgarishlarga yondashuvlar
Merkantilizm	O‘shish – oltin va kumush zaxiralarining ko‘payishi bilan bog‘liq, tashqi savdo orqali boylik ortadi.	Iqtisodiy tuzilma asosan savdoga yo‘naltiriladi; ishlab chiqarish ikkinchi darajada.
Klassik maktab	O‘shish – mehnat taqsimoti, bozor mexanizmi va kapital jamg‘arilishi orqali ta‘minlanadi.	Erkin bozor sharoitida ishlab chiqarish tarkibi tabiiy ravishda takomillashadi.
Marksizm	O‘shish – ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o‘rtasidagi ziddiyat natijasida sodir bo‘ladi.	Tarkibiy o‘zgarishlar – ishlab chiqarish usulining almashuvi (feodalizm → kapitalizm → sotsializm).
Neoklassik maktab	O‘shish – kapital, mehnat va texnologiya samarali qo‘llanishi natijasida yuzaga keladi.	Innovatsiya va texnologik yangilanishlar strukturaviy o‘zgarishlarning asosiy manbai.

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

Keynschilik	O‘shish – davlatning investitsiya va talabni rag‘batlantiruvchi siyosati orqali ta‘minlanadi.	Davlat aralashuvi orqali iqtisodiyot tarmoqlari qayta tashkil etiladi.
Institutsionalizm	O‘shish – samarali institutlar va huquqiy tartibotlar orqali barqaror ta‘minlanadi.	Tarkibiy o‘zgarishlar – yangi institutlarning shakllanishi va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq.
Endogen o‘shish nazariyasi	O‘shish – inson kapitali, bilim va innovatsiyalarning ichki manbalari hisobiga yuzaga keladi.	Tarkibiy o‘zgarishlar – texnologik yangiliklar va ta‘lim sohasiga investitsiyalar orqali tezlashadi.
Rivojlanish nazariyalari	O‘shish – “bosqichma-bosqich” (an‘anaviy jamiyatdan yuqori massaviy iste‘molgacha) jarayon sifatida izohlanadi.	Tarkibiy o‘zgarishlar – sanoatlashuv, urbanizatsiya va xizmat ko‘rsatish sohasining kengayishi orqali amalga oshadi.

MDH iqtisodchilari orasida iqtisodiy o‘shish masalasi doimiy tadqiq etilgan. Ularning qarashlari asosan sobiq SSSR iqtisodiy tizimidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish tajribasi, o‘shish modellari va modernizatsiya jarayonlariga asoslangan. Abalkin Leonid Ivanovich bozor iqtisodiyotiga o‘tishda iqtisodiy o‘shishni modernizatsiya va strukturaviy islohotlar orqali erishish kerakligini ta‘kidlagan[1]. Iqtisodiy o‘shishni “ijtimoiy samaradorlik” va “ishlab chiqarish samaradorligi” bilan bog‘lagan[2]. Aganbegyan Abel Gezevich O‘shishning asosiy omillari sifatida innovatsiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va inson kapitalini ko‘rsatgan. Iqtisodiy o‘shish faqat resurslarni ko‘paytirish emas, balki sifat jihatidan yangilanish orqali bo‘lishi kerak, deb hisoblagan. Qozog‘iston iqtisodchilari J. Nazarov, U. Shokanov – iqtisodiy o‘shishni tabiiy resurslardan samarali foydalanish va diversifikatsiya orqali ta‘minlash haqida tadqiqot olib borgan.

O‘zbekistonlik olimlardan A. Vaxabov iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash uchun iqtisodiyotni chuqur isloh qilish va tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun investitsiyalar muhim ahamiyatga egaligini o‘z ilmiy tadqiqot ishlarida ko‘rsatib bergan[3][4]. X. Abulqosimov iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash innovatsiyalarni joriy etish va texnologik yangilanishlarni qo‘llab-quvvatlash zarurligini qayd etadi. Rasmiy va norasmiy iqtisodiyot sektorlarini tahlil qilish orqali xufiyona iqtisodiyotning iqtisodiy o‘shishga salbiy ta‘sirini kamaytirish lozimligini ko‘rsatadi[5][6]. Q. Q. Mambetjanovning tadqiqotlariga ko‘ra, iqtisodiy o‘shish va tarkibiy o‘zgarishlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik iqtisodiy nazariyada markaziy o‘rin tutadi. U Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi tarmoqlararo nisbatlarni va ishlab chiqarish strukturasiidagi diversifikatsiyani iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirishning asosiy omillari sifatida ko‘rsatadi. Shuningdek, Mambetjanov YaIM tarkibida yangi turdagi tovar va xizmatlar ulushi ortishi bilan iqtisodiyotning barqaror o‘shish sur‘atlari mustahkamlanishini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, tarkibiy o‘zgarishlar iqtisodiy o‘shish mexanizmini ikki yo‘nalishda rag‘batlantiradi: birinchidan, ishlab chiqarish tarmoqlari o‘rtasidagi mutanosiblikni tiklash orqali resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi; ikkinchidan, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini oshirish orqali milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash uchun kompleks strategiyalar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish muhimligi qayd etiladi[7].

2-jadval

Zamonaviy o‘zbek olimlarining iqtisodiy o‘shish va tarkibiy o‘zgarish haqidagi qarashlari

Olimlar	Iqtisodiy o‘shish haqidagi fikrlar	Tarkibiy o‘zgarish haqidagi fikrlar
A. Vaxabov	Investitsiyalar – iqtisodiy o‘shishning eng muhim manbai.	Investitsiyalar orqali iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlar yuz beradi.
X. Abulqosimov	Innovatsiyalarni joriy etish va texnologik yangilanishlarni qo‘llab-quvvatlash zarur.	Rasmiy va norasmiy sektorni tahlil qilish orqali xufiyona iqtisodiyot ta‘sirini kamaytirish kerak.
Q. Mambetjanov	YIM tarkibi va harakat shakllari o‘shishni rag‘batlantiradi.	Tarmoqlar o‘rtasidagi balansni ta‘minlash muhim.

Sh. Xajibakiyev	Barqaror iqtisodiy o‘shish uchun moliyaviy barqarorlik zarur.	Moliyaviy sektorni diversifikatsiya qilish tarkibiy islohotlarning asosiy yo‘nalishi.
N. Muminov	Innovatsion iqtisodiyotga o‘tish o‘shishning zamonaviy yo‘li.	Innovatsion tarmoqlarni rivojlantirish strukturaviy o‘zgarishlarni belgilaydi.

Iqtisodiy o‘shishning sifatini, barqarorligini va tarmoqlararo muvozanatini aniqlash uchun biz tarkibiy o‘zgarishlarni baholashimiz kerak. Iqtisodiy tahlilda strukturaviy o‘zgarishlarni miqdoriy jihatdan baholash muhim ahamiyatga ega. 1-jadvalda keltirilgan usullar hozirgi kunda iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlarni o‘lchashning eng ko‘p qo‘llaniladigan nazariy va amaliy yondashuvlarini aks ettiradi.

Iqtisodiyotdagi tarmoqlar ulushining qancha o‘zgarganini Strukturaviy o‘zgarish indeksi (Structural Change Index — SCI) orqali o‘lchanadi.

$$SCI = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n |s_{i,t} - s_{i,0}|$$

Bu yerda:

$s_{i,t}$ — tarmoq i ning umumiy bandlik yoki YAIMdagi ulushi t -vaqtda;

$s_{i,0}$ — tarmoq i ning boshlang‘ich davrdagi ulushi.

Agar sanoat ulushi 30% dan 25% ga, xizmatlar sohasi 40% dan 50% ga o‘ssa, umumiy SCI = 0.075 bo‘ladi — bu o‘rtacha transformatsiya darajasi sifatida baholanadi. Qiymat oraligi: 0 dan 1 gacha. 0 — o‘zgarish yo‘q; 1 — to‘liq o‘zgarish.[8]

Tarmoqlar o‘rtasidagi nomutanosiblik yoki “strukturaviy tafovut” darajasini Theil indeksi (strukturaviy nomutanosiblik darajasi) orqali o‘lchanadi.

$$T = \sum_{i=1}^n s_i \ln\left(\frac{s_i}{y_i}\right)$$

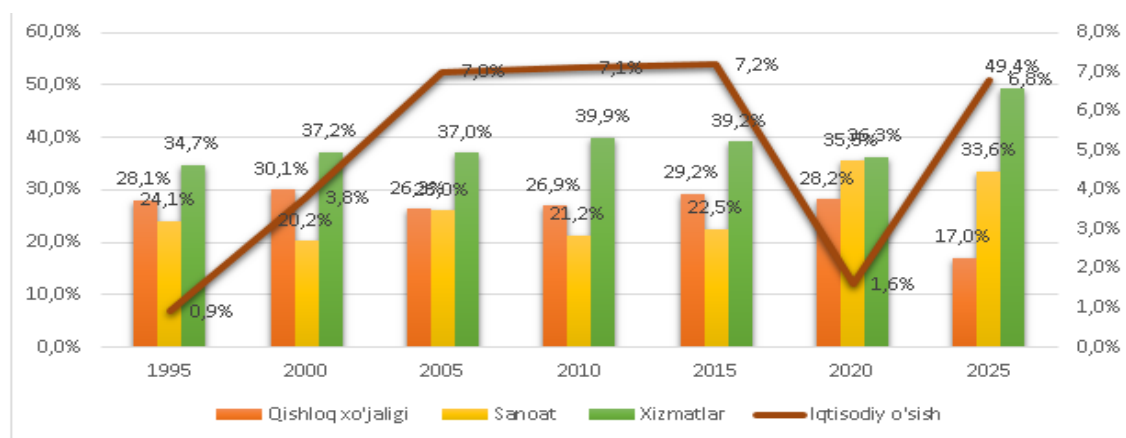
s_i — tarmoqning umumiy bandlikdagi ulushi,

y_i — tarmoqning YAIMdagi ulushi.

Theil indeksi qanchalik katta bo‘lsa, iqtisodiyot shunchalik nomutanosib hisoblanadi.[9]

Tarkibiy o‘zgarishlarning iqtisodiy o‘shishga ta‘sirini empirik baholash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida 2010 va 2023-yillar kesimida yalpi ichki mahsulot tarkibidagi tarmoqlar ulushi asosida hisob-kitoblar amalga oshirildi. Tahlilda iqtisodiyot uchta asosiy sektor — qishloq xo‘jaligi, sanoat va xizmatlar sohasi bo‘yicha ko‘rib chiqildi.

2010-yilda YAIM tarkibida qishloq xo‘jaligining ulushi 26,9 foizni, sanoatning ulushi 21,2 foizni, xizmatlar sohasining ulushi esa 39,9 foizni tashkil etgan. 2023-yilga kelib ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 21,2 foiz, 33,1 foiz va 45,7 foizga teng bo‘ldi. (1-rasm)

1-rasm. O‘zbekiston YAIMning tarkibi va iqtisodiy o‘shish dinamikasi (1995-2025).

Mazkur ma’lumotlar iqtisodiyotda sanoat ulushining oshib, qishloq xo’jaligi ulushining kamayganini ko’rsatadi. Tarkibiy siljishlar darajasini aniqlash uchun strukturaviy o’zgarish indeksi (Structural Change Index — SCI) hisoblandi:

$$SCI = \frac{1}{2} (|21,2 - 26,9| + |33,1 - 21,0| + |45,7 - 39,9|) \quad SCI = \frac{1}{2} (5,7 + 12,1 + 5,8) = 11,8 \%$$

Hisob-kitob natijasiga ko’ra, 2010–2023-yillar oralig’ida YAIM tarkibida 11,8 foizlik (qiymat 0.1) strukturaviy siljish yuz bergan. Bu ko’rsatkich iqtisodiyotda o’rtacha darajadagi, ammo barqaror tarkibiy transformatsiya amalga oshirilganini anglatadi.

O’lchov natijalari shuni ko’rsatadiki, iqtisodiy o’sishning barqarorligi nafaqat umumiy YAIM hajmiga, balki o’sishning tarkibiy sifatiga ham bog’liq. Agar o’sish asosan resurslarning samarali qayta taqsimlanishidan kelib chiqsa, u holda bu jarayon uzoq muddatda barqaror natija beradi. Aksincha, o’sish faqat narxlarning o’sishi yoki xomashyo eksportiga tayanayotgan bo’lsa, strukturaviy o’sishning ichki asosi zaif bo’ladi. Tarkibiy o’zgarishlar iqtisodiyot tarmoqlarining ulushi va resurslarning taqsimoti vaqt o’tishi bilan o’zgarishini ifodalaydi. Ushbu jarayon iqtisodiy o’sishning muhim tarkibiy elementi hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, tarkibiy o’zgarishlar iqtisodiyotning har bir bosqichida asosiy drayver sektor va mehnat resurslarining oqimini belgilaydi, natijada YAIM o’sishi va iqtisodiy barqarorlik ta’minlanadi.

Xulosa qilib aytganda, tarkibiy o’zgarishlar va iqtisodiy o’sish o’rtasidagi bog’liqlik haqidagi nazariy qarashlar evolyutsiyasi shuni ko’rsatadiki, iqtisodiy taraqqiyot jarayonida ishlab chiqarish tuzilmasining sifat jihatdan o’zgarishi — o’sishning ajralmas tarkibiy omilidir. Klassik iqtisodchilar (A. Smit, D. Rikardo) ishlab chiqarishning tabiiy resurslar va mehnat unumdorligiga tayanishini asoslab bergan bo’lsalar, keyingi bosqichda neoklassik va keynsiy yondashuvlar kapital jamg’arilishi, texnologik taraqqiyot va davlat aralashuvining rolini chuqur tahlil qildi. Zamonaviy nazariy yondashuvlarda esa tarkibiy o’zgarishlar nafaqat iqtisodiy o’sishning natijasi, balki innovatsion rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, xizmatlar sektorining kengayishi va global qiymat zanjirlariga integratsiya orqali o’sishni tezlashtiruvchi omil sifatida qaralmoqda. Tarkibiy o’zgarishlar va iqtisodiy o’sish o’rtasidagi bog’liqlik mustahkam va uzviydir. Milliy iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun strukturaviy transformatsiyalar, sektorlar diversifikatsiyasi va texnologik modernizatsiya alohida ahamiyatga ega. Shu asosda, mamlakatlar iqtisodiy siyosatini shakllantirishda tarkibiy o’zgarishlarga e’tibor berish muhimligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Л. И. Абалкин. Выбор за Россией. — М.: Республика, 1998. — 334 с.
2. Л. И. Абалкин. Логика экономического роста. — М.: Институт экономики РАН, 2002. — 215 с.
3. A. Vaxabov. Xorijiy investitsiyalar. — Toshkent: Moliya, 2010. — B. 25.
4. A. Vaxabov, Sh. Xajibakiyev, N. Muminov. Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda investitsiyalarning o’rni. — Toshkent: TDIU konferensiya materiallari, 2012. — B. 48
5. H.P. Abulqosimov, A.A. Mamatov, S.A. Mamatov, S.Sh. Saidgazieva. Iqtisodiy xavfsizlik. O’quv qo’llanma. — Toshkent: Akademiya, 2006.
6. H.P. Abulqosimov, N.G. Muminov. Xufyona iqtisodiyot: o’quv qo’llanma. — Toshkent: Yangi nashr, 2020.
7. Q.Q. Mambetjanov. Yalpi ichki mahsulot tarkibiy qismlari va harakat shakllarining amal qilish qonuniyatlari. — Ilmiy jurnal: Moliya, 2018, №1, 40–45-betlar.
8. J. Krüger. Productivity and Structural Change: A Review of the Literature. Journal of Economic Surveys, 22(2), 330–363 (2008); S. Fabricant. Employment in Manufacturing, 1899–1939. NBER, New York (1942).
9. H. Theil. Economics and Information Theory. North-Holland Publishing Company (1967).

**OLIY TA’LIM TASHKILOTLARI BOSHQARUV TIZIMINI SHAKLLANTIRISHDA
IQTISODIY NAZARIYALARNING METODOLOGIK AHAMIYATI**

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ В
ФОРМИРОВАНИИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВЫСШИМИ УЧЕБНЫМИ
ОРГАНИЗАЦИЯМИ**

**METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF ECONOMIC THEORIES IN FORMING THE
MANAGEMENT SYSTEM OF HIGHER EDUCATIONAL ORGANIZATIONS**

***Saidaxmedova N.I., **Aripov A.S.**

**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, i.f.d.(DSc)*

***O‘zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta’lim tashkilotlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy nazariyalarning metodologik ahamiyati tahlil qilingan hamda universitet avtonomiyasini oshirish, moliyaviy resurslar va inson kapitalini samarali boshqarish, shuningdek, innovatsion va strategik boshqaruv mexanizmlarini integratsiyalash asoslangan. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular oliy ta’lim tashkilotlarini samarali, raqobatbardosh va ijtimoiy ahamiyatli institutlar sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, boshqaruv tizimi, iqtisodiy nazariyalar, metodologik yondashuv, universitet avtonomiyasi, inson kapitali, moliyaviy resurslar, innovatsion boshqaruv, strategik boshqaruv.

В данной статье анализируется методологическое значение экономических теорий в формировании системы управления высшими учебными заведениями и рассматриваются вопросы повышения автономии университетов, эффективного управления финансовыми ресурсами и человеческим капиталом, а также интеграции инновационных и стратегических механизмов управления. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации, которые будут способствовать развитию высших учебных заведений как эффективных, конкурентоспособных и социально значимых институтов.

Ключевые слова: высшее образование, система управления, экономические теории, методологический подход, автономия университетов, человеческий капитал, финансовые ресурсы, инновационное управление, стратегическое управление.

This article analyzes the methodological significance of economic theories in the formation of management systems in higher education institutions. It highlights the importance of enhancing university autonomy, ensuring the effective management of financial resources and human capital, as well as integrating innovative and strategic management mechanisms. Based on the research findings, practical recommendations have been developed that contribute to the development of higher education institutions as efficient, competitive, and socially significant entities.

Keywords: higher education, management system, economic theories, methodological approach, university autonomy, human capital, financial resources, innovative management, strategic management.

Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ta’lim sohasini, jumladan, oliy ta’lim tizimini tubdan yangilashni taqozo etmoqda. Oliy ta’lim tashkilotlari (keyingi o‘rinlarda OTT) milliy iqtisodiyot uchun raqobatbardosh inson kapitalini tayyorlashda strategik ahamiyatga ega institut sifatida qaralmoqda. Shu bois, ularning boshqaruv

tizimini zamonaviy talablar asosida shakllantirish masalasi ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Hozirgi sharoitda ta’lim tizimini boshqarish mustahkam ilmiy asosda qurilishi lozim. Ta’lim tizimini boshqarish – murakkab, serqirra muammo. Bu muammo davlat va jamiyat, uzluksiz ta’lim tizimi darajasida, mintaqa darajasida va bevosita ta’lim tashkilotlarida, shuningdek, tashkiliy, tarkibiy va mazmuniy, metodik yo‘nalishlarda hamda pedagog kadrlarning yuqori saviyasini shakllantirish orqali hal etiladi.

Zamonaviy davrda OTTlari boshqaruv tizimini takomillashtirish mamlakatimizdagi ta’lim sohasining strategik ustuvorligi hisoblanadi. Yangi O‘zbekiston sharoitida oliy ta’lim tizimini rivojlantirish “O‘zbekiston-2030” strategiyasi va 2025-yil 26-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Murojaatnomasi asosida amalga oshirilayotgan islohotlar bilan uzviy bog‘liqdir [1]. Bu strategiyada ta’lim muassasalarining strategik avtonomiyasini oshirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchaytirish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish, moliyaviy mustaqillikni oshirish, samaradorlik va natijadorlikka asoslangan boshqaruv modellarini joriy etish asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa OTTlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy yondashuvlar va iqtisodiy nazariyalarning metodologik asos sifatida chuqur tahlil etilishini talab qiladi.

Amaldagi tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim boshqaruvi ko‘p hollarda pedagogik yoki ma’muriy nuqtai nazardan o‘rganilgan bo‘lib, iqtisodiy nazariyalar (institutsional iqtisodiyot, inson kapitali nazariyasi, neoklassik va neoinstitutsional yondashuvlar, jamoat tanlovi nazariyasi va boshqalar)ning metodologik roli yetarlicha tizimli asoslanmagan. Bu esa boshqaruv qarorlarining iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muayyan muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Yangi O‘zbekistonda ta’lim islohotlari davrida oliy ta’lim tashkilotlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy nazariyalarning metodologik ahamiyatini ochib berish, ularning amaliy qo‘llanish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash mazkur mavzuning yuqori dolzarbligini belgilaydi.

Oliy ta’lim tashkilotlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy nazariyalarning metodologik ahamiyati yuzasidan ilmiy va amaliy manbalar tahlili asosida quyidagilarni qayd etish mumkin:

Jahon ilmiy adabiyotlarida OTTlari boshqaruvi masalalari, asosan, iqtisodiy nazariyalar bilan bog‘liq holda institutsional iqtisodiyot, inson kapitali nazariyasi, jamoat sektori iqtisodiyoti va neoinstitutsional yondashuvlar doirasida o‘rganilgan.

Inson kapitali nazariyasi asoschilaridan biri hisoblangan G.Bekker ta’limni iqtisodiy o‘lish va mehnat unumdorligini oshirishning asosiy omili sifatida talqin etadi. Uning ilmiy qarashlariga ko‘ra, ta’limga kiritilgan investitsiyalar uzoq muddatli iqtisodiy samara keltiradi, bu esa OTTlari boshqaruvida resurslarni samarali taqsimlash zaruratini asoslab beradi [1].

T.Shuls ta’lim va inson kapitali o‘rtasidagi bog‘liqlikni makroiqtisodiy darajada tahlil qilib, davlat siyosatining ta’lim sohasidagi rolini iqtisodiy nuqtai nazardan asoslab bergan. Uning tadqiqotlari oliy ta’limni jamoat ne’mati sifatida boshqarish metodologiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Institutsional iqtisodiyot doirasida D.Nort ta’lim muassasalarini rasmiy va norasmiy institutlar tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘radi. Uning ta’limotlariga ko‘ra, samarali boshqaruv tizimi institutsional muhit bilan uyg‘un bo‘lishi lozim, bu esa OTTlari avtonomiyasini oshirish masalasini iqtisodiy jihatdan asoslash imkonini beradi [3].

Oliy ta’lim boshqaruvini yangi jamoat menejmenti (New Public Management) nuqtai nazaridan tahlil qilgan B.Klark universitetlarni “korxonaga yaqinlashgan model” asosida boshqarish g‘oyasini ilgari suradi. U oliy ta’limda moliyaviy mustaqillik, raqobat va natijadorlik ko‘rsatkichlariga asoslangan boshqaruv tizimini joriy etish zarurligini ta’kidlaydi [4].

Shuningdek, J.Salmi, F.Altbax, S.Marginson kabi olimlar tadqiqotlarida globallashuv sharoitida universitetlarning strategik boshqaruvi, moliyaviy diversifikatsiya va inson kapitalini rivojlantirish masalalari iqtisodiy nazariyalar bilan bog‘liq holda yoritilgan [5].

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan OTTlari boshqaruvi masalalari, asosan, OTT menejmenti, ta’lim menejmenti, davlat boshqaruvi va iqtisodiy islohotlar kontekstida tadqiq etilgan. Jumladan, Sh.Qurbonov va E.Seyitxalilov ishlarida ta’lim tizimini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy

mexanizmlari, davlat va bozor munosabatlarining uyg‘unligi masalalari keng yoritilgan. Ular ta’lim sohasida iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash boshqaruv tizimini takomillashtirish bilan uzviy bog‘liq ekanini ilmiy jihatdan asoslaydilar [6].

R.X.Jo‘raev va N.Musurmonova tadqiqotlarida ta’lim tashkilotlarida strategik boshqaruv, resurslardan foydalanish samaradorligi va innovatsion menejment masalalari tahlil qilingan bo‘lib, ular iqtisodiy yondashuvlarning metodologik ahamiyatini amalda tasdiqlaydi [7].

I.Turaevaning tadqiqotlarida OTTlarida universitet avtonomiyasini oshirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish masalalarini tahlil qilgan [8]. A. Shadiyevning esa xususiy OTTlarida strategik boshqaruv, moliyaviy mustaqillik va bozor talablariga moslashuvchanlikning ahamiyatini ochib bergan [9].

A.A.Maxmudovning “Oliy ta’lim muassasalarida moliyaviy resurslarni boshqarishga oid ayrim nazariy yondashuvlar” deb nomlangan maqolasida OTTlarini moliyalashtirishda budget mablag‘lari asosiy o‘rinni egallashi, moliyalashtirish mablag‘larining hajmini mamlakatning ijtimoiy rivojlanish darajasi, aholining daromadi, yalpi ishlab chiqarish mahsulotlari, moddiy bazani mustahkamlash va qo‘shimcha moliyalashtirish manbalarini topish, iqtisodiyot tarmoqlarining oliy darajadagi mutaxassis kadrlarga bo‘lgan ehtiyoji va talablariga qarab belgilanishi lozimligini ta’kidlagan [10].

So‘nggi yillarda oliy ta’limda avtonomiya, akademik liderlik va moliyaviy mustaqillik masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda iqtisodiy nazariyalarga murojaat qilish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu borada zamonaviy mahalliy tadqiqotlarda inson kapitali nazariyasi, institutsional yondashuv va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv modellaridan foydalanishga urinishlar kuzatiladi. Biroq tahlil shuni ko‘rsatadiki, mavjud mahalliy tadqiqotlarda iqtisodiy nazariyalar, ko‘p hollarda, yordamchi instrument sifatida qo‘llanilib, ularning metodologik asos sifatidagi roli alohida, tizimli va kompleks tarzda tadqiq etilmagan. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy yangiligi va tadqiqot zaruratini yanada oshiradi.

Xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, OTTlari boshqaruv tizimini shakllantirishda iqtisodiy nazariyalar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq milliy oliy ta’lim tizimi xususiyatlarini hisobga olgan holda, mazkur nazariyalarning kompleks va tizimli qo‘llanilishi yetarli darajada tadqiq etilmaganligini nazarda tutgan holda, mazkur mavzu ilmiy-metodologik jihatdan dolzarb bo‘lib, milliy oliy ta’lim tizimini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ilmiy va amaliy manbalar tahlili asosida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- Iqtisodiy va institutsional tahlillar ko‘rsatdiki, OTTlari boshqaruv tizimi an’anaviy ma’muriy modellarga asoslanib, moliyaviy va inson resurslarini samarali taqsimlashda cheklovlariga duch kelmoqda. Universitetlar avtonomiyasini oshirish va strategik boshqaruvni joriy qilish samaradorlikni sezilarli darajada ko‘tarishi mumkin.

- Empirik tahlillarga asosida, davlat va xususiy universitetlardan olingan ma’lumotlarga ko‘ra: universitetlarning 60–70% an’anaviy boshqaruv usullarini qo‘llaydi; innovatsion menejmentni qo‘llaydigan universitetlarda ta’lim sifati va ilmiy faoliyat samaradorligi sezilarli darajada oshgan; moliyaviy mustaqillik va strategik rejalashtirish universitetlarning xalqaro reytingdagi o‘rnini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Ilmiy tahlil va natijalar shuni ko‘rsatadiki, strategik boshqaruvning ahamiyati - missiya va maqsadlarni aniq belgilash samaradorlikni oshiradi; institut va iqtisodiy mexanizmlar uyg‘unligi - an’anaviy qoidalar bilan iqtisodiy prinsiplarni uyg‘unlashtirish universitet barqarorligiga xizmat qiladi; inson kapitali va innovatsiyalarni boshqarish - kadrlar salohiyati va ilmiy faoliyat samaradorligi universitetning iqtisodiy va ijtimoiy ta’sirini ko‘paytirishi mumkin; moliyaviy samaradorlik - strategik byudjetlashtirish va moliyaviy mustaqillik samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiyot subyektlari faoliyatida boshqaruv tizimini shakllantirishda e’tiborga olinishi zarur bo‘lgan bir qator iqtisodiy nazariyalar mavjud bo‘lib, ular OTTlari boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlariga mos ravishda quyidagicha tasniflanishi mumkin:

1. D.Bell, E.Toftler, J.Nesbet, F.Fukuyama va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan postindustrial iqtisodiyot nazariyasi. Mazkur nazariyaning asosiy g‘oyasi bilimlar, informatsion

sohadagi ilmiy yangiliklar, insonlarning ta’lim darajasi, kompetensiyalar, kreativlik bilan bog‘liq. Demak, OTT boshqaruv tizimi axborot ta’minoti, boshqaruv xodimlarining malakaviy kompetensiyalaridan kelib chiqqan holda tashkil etiladi.

2. E.Perouz, B.Vernerfild, J.Barni tomonidan yaratilgan, so’ngra “asosiy kompetensiyalar” konsepsiyasi sifatida K.Praxalad va G.Xemel tomonidan rivojlantirilgan resurslar nazariyasi. Resurslar o‘z tarkibiga tashkilotning moddiy va nomoddiy aktivlarini (inson, intellektual, bilimlar, brend va boshqalar) olib, boshqaruv tizimining bosh maqsadi resurslarni insonlarning asosiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo’naltirish hisoblanadi.

3. D.Salanchik, J.Pfeffer, G.Oldrichlar tomonidan ishlab chiqilgan resurslarga tobeklik nazariyasi. Mazkur nazariyaga binoan birorta ham oliy ta’lim muassasasi barcha zaruriy resurslarni yaratishi mumkin emas. Shuning uchun muqobil ta’lim shakllari, boshqa OTTlar va biznes subyektlari bilan hamkorlik aloqalarini yo’lga qo’yish, shuningdek, resurslarning bir qismini boshqa manbalardan jalb qilishga majbur. OTT faoliyatining muvaffaqiyati mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar bilan ta’minlanish darajasiga bog‘liq.

4.M.Xammer va J.Champilar tomonidan taklif etilgan boshqaruvning jarayonli konsepsiyasi. Ushbu konsepsiyaga binoan boshqaruv yagona, mantiqiy aloqador jarayonlar jamlanmasi hisoblanadi. Jarayonli model o‘zaro muvofiqlashtirilgan rejalar, loyihalar va boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

5. Bilimlar iqtisodiyoti nazariyasiga (P.Druker) ko’ra, har bir OTTning bazaviy resursi - professor-o‘qituvchilardan talabalarga yetkazilayotgan bilim va ko‘nikmalar hisoblanadi. Demak, boshqaruv tizimining bosh maqsadi professoro‘qituvchilarning ilmiy-pedagogik imkoniyatlarini oshirishdan iborat bo‘lishi lozim.

6. G.Bekker va T.Shuls tomonidan ishlab chiqilgan inson kapitali nazariyasi. Mazkur nazariyaga binoan, professor-o‘qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlashga qilingan xarajatlarga investitsiya sifatida qaraladi. Bunga ko’ra, boshqaruv tizimi uchun OTT xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash masalasi ustuvorlik kasb etadi.

Fikrimizcha, OTT boshqaruv tizimini tashkil etishda yuqorida keltirilgan nazariyalarning hech biri e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Shu bilan bir qatorda, ulardan hech birini alohida olgan holda qo‘llash ham maqsadga muvofiq emas. Demak, mazkur nazariyalarning o‘ziga xos bo‘lgan “gibrid”i talab etiladi. Mazkur boshqaruv jarayoni oliy ta’lim tizimida kuzatilayotgan global tendensiyalar va trendlar, mavjud muammolar hamda ushbu tizim faoliyatini rivojlantirish konsepsiyasida nazarda tutilgan maqsad va vazifalarni e’tiborga olgan holda ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Yangi O‘zbekistonda olib borilayotgan ta’lim islohotlari, ayniqsa oliy ta’lim tizimini transformatsiya qilish jarayonlari, universitetlar boshqaruvini an’anaviy ma’muriy modellardan iqtisodiy asoslangan, natijaga yo’naltirilgan va institutsional yondashuvlarga o‘tkazish zaruratini ko‘rsatmoqda. Ushbu transformatsion jarayonlar faqat boshqaruv tizimi bilan cheklanmasdan, OTTlarning barcha funksional faoliyat yo‘nalishlarini qamrab olayotganligini e’tiborga oladigan bo‘lsak, bugungi kunda OTTlar faoliyatini tashkil etish modellarida jiddiy o‘zgarishlar yuz bermoqda, degan xulosaga kelish mumkin.

Xorijiy olimlar tadqiqotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, OTTlari boshqaruvida iqtisodiy nazariyalar: resurslarni samarali taqsimlash, inson kapitalini rivojlantirish, institutsional muhitni takomillashtirish, universitet avtonomiyasi va javobgarligini muvozanatlash kabi masalalarda mustahkam metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bizningcha, bugungi milliy ta’lim tizimi sharoitida boshqaruvida iqtisodiy mexanizmlar ahamiyati oshib bormoqda. Biroq tahlillar natijasiga ko‘ra quyidagi: iqtisodiy nazariyalarning oliy ta’lim boshqaruvida metodologik asos sifatida kompleks qo‘llanilmasligi; moliyaviy, kadrlar va akademik resurslarni boshqarishda iqtisodiy samaradorlik mezonlarining yetarli darajada joriy etilmagani hamda universitet avtonomiyasini baholash va monitoring qilishning iqtisodiy ko‘rsatkichlari tizimi shakllanmagani kabi ilmiy-amaliy bo‘shliqlar mavjud.

Bizningcha, yuqoridagilar asosida quyidagi ilmiy xulosalarni keltirish maqsadga muvofiq:

1. OTT boshqaruv tizimi iqtisodiy nazariyalar asosida shakllantirilganda, uning institutsional barqarorligi va iqtisodiy samaradorligi oshadi.

2. Inson kapitali nazariyasi oliy ta’limda kadrlar siyosati, ilmiy faoliyatni rag‘batlantirish va ta’lim sifati boshqaruvi uchun asosiy metodologik poydevor hisoblanadi.

3. Institutsional iqtisodiyot universitet avtonomiyasi, hisobdorlik va korporativ boshqaruv modellarini joriy etish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

4. Yangi jamoat menejmenti tamoyillari oliy ta’limda natijadorlikka asoslangan boshqaruvni shakllantirish imkonini beradi.

Bizningcha, olib borilayotgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni berish maqsadga muvofiq:

- OTTlari boshqaruv tizimini shakllantirish uchun iqtisodiy nazariyalarga asoslangan konseptual modelni ishlab chiqish;

- boshqaruv qarorlarini qabul qilishda iqtisodiy samaradorlik va natijadorlik ko‘rsatkichlariga (KPI) asoslangan mexanizmlarni joriy etish va rivojlantirib borish;

- universitet avtonomiyasini baholash va monitoring qilishning iqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish va rivojlantirish.

Maqolada ilgari surilgan xulosa va tavsiyalar OTTlari boshqaruv samaradorligini oshirishga va milliy oliy ta’lim tizimini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – Chicago: University of Chicago Press, 1993.
2. Schultz T.W. Investment in Human Capital. – New York: Free Press, 1971.
3. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
4. Clark B.R. Creating Entrepreneurial Universities. – Oxford: Pergamon Press, 1998.
5. Altbach P., Salmi J. The Road to Academic Excellence. – Washington: World Bank, 2011.
6. Qurbonov Sh., Seyitxalilov E. Ta’lim menejmenti. – Toshkent: Fan, 2006.
7. Jo‘raev R.X., Musurmonova N. Oliy ta’limda boshqaruv nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2018.
8. Turaeva I. Higher Education Management and Its Development in Uzbekistan: Universities, Research Focus, and International Collaborations. Inlibrary.uz, 2025.
9. Shadiyev A. Education Management in Private Universities in Uzbekistan: Development Strategies, Challenges and Prospects. Inlibrary.uz, 2025.
10. Inoyatov O. S. Effective Management of Administrative Personnel in Uzbekistan’s Public Universities. Yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz, 2025.
11. Saidaxmedova N.I., Kurbaniyazov Sh.K. Interrelations of organizational structures in the management process through prospective development strategy of the higher yeduction institution. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ), 11(12), India, 2023.

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT IJTIMOY XARAJATLARINING AHOLI FAROVONLIGIGA TA’SIRINING KORRELYATSION–REGRESSION TAHLILI

КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ РАСХОДОВ НА БЛАГОСОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

CORRELATION AND REGRESSION ANALYSIS OF THE IMPACT OF GOVERNMENT SOCIAL EXPENDITURES ON POPULATION WELFARE IN UZBEKISTAN

Abduvoyeva Xulkar Shuhrat qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti Matematik iqtisodiyot yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida davlat ijtimoiy xarajatlarining aholi farovonligi ko‘rsatkichlariga ta’siri empirik jihatdan o‘rganildi. Tadqiqotda 2014–2023 yillar oralig‘idagi makroiqtisodiy ma’lumotlar, sog‘liqni saqlash, ta’lim va ijtimoiy himoyaga ajratilayotgan mablag‘lar statistikasi asosida korrelyatsion tahlil va ko‘p omilli regressiya modeli qo‘llanildi. Aholi farovonligi real daromadlar va kambag‘allik darajasi orqali ifodalanadi. Natijalar ta’lim va sog‘liqni saqlash xarajatlarining inson rivojlanish indeksi va real daromadlar o‘sishiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Olingan natijalar ijtimoiy xarajatlar bilan aholi farovonligi o‘rtasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘lanish mavjudligini ham ko‘rsatadi. Bu tadqiqot O‘zbekistonda ijtimoiy siyosatning samaradorligini oshirish, xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ijtimoiy himoya, korrelyatsion tahlil, regressiya tahlili, davlat ijtimoiy xarajatlari, Fisher mezon, Student mezon, OLS.

В данной статье эмпирически исследовано влияние государственных социальных расходов в Республике Узбекистан на показатели благосостояния населения. В исследовании использованы макроэкономические данные за 2014–2023 годы, а также статистические сведения о государственных расходах на здравоохранение, образование и социальную защиту. В качестве методов анализа применены корреляционный анализ и модель многофакторной регрессии. Благосостояние населения оценивалось на основе уровня реальных доходов и показателя бедности. Результаты исследования подтвердили, что расходы на образование и здравоохранение оказывают существенное положительное влияние на рост реальных доходов и показатели человеческого развития. Полученные выводы свидетельствуют о наличии положительной и статистически значимой зависимости между государственными социальными расходами и уровнем благосостояния населения. Результаты исследования могут быть использованы при разработке практических рекомендаций по повышению эффективности социальной политики и оптимальному распределению государственных социальных расходов в Узбекистане.

Ключевые слова: макроэкономические показатели, здравоохранение, образование, социальная защита, государственные социальные расходы, корреляционный анализ, регрессионный анализ, метод OLS, критерий Фишера, критерий Стьюдента.

This article empirically examines the impact of government social expenditures on population welfare indicators in the Republic of Uzbekistan. The study is based on macroeconomic data for the period 2014–2023, including statistical information on public spending on healthcare, education, and social protection. Correlation analysis and a multiple regression model were applied as the main

research methods. Population welfare was measured through real income levels and poverty indicators. The results confirm that expenditures on education and healthcare have a significant positive effect on real income growth and human development indicators. The findings also indicate the existence of a positive and statistically significant relationship between government social expenditures and population welfare. The results of the study contribute to the development of practical recommendations aimed at improving the effectiveness of social policy and optimizing the allocation of social expenditures in Uzbekistan.

Keywords: macroeconomic indicators, healthcare, education, social protection, government social expenditures, correlation analysis, regression analysis, OLS method, Fisher test, Student's t-test.

Aholi farovonligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston so‘nggi yillarda ijtimoiy sohalarga ajratilayotgan mablag‘larni izchil oshirib kelmoqda. Xususan, ijtimoiy himoya va aholi farovonligini oshirish: ta‘lim, sog‘liqni saqlash, pensiyalar, ijtimoiy himoya kabi sohalarga yo‘naltirilgan xarajatlar aholi turmush darajasini ko‘taradi hamda farovonlikni oshiradi. Shu sababdan ham 2024-yilning o‘zida byudjet xarajatlarning eng katta qismi 152,3 trillion so‘m mablag‘ shu sohaga yo‘naltirilgan. Ta‘lim uchun esa 71,2 trillion so‘m ajratilgan bo‘lib, bu mablag‘lar maktabgacha ta‘lim muassasalari, umumta‘lim maktablari, professional va oliy ta‘lim tizimini qo‘llab-quvvatlash va moddiy-texnik bazani mustahkamlashga sarflangan. Shunday bo‘lsada, hali ham davlat xarajatlarning farovonlikka real ta‘siri qanchalik kuchli ekanligini aniqlash zarurati mavjud. Aynan qaysi yo‘nalishdagi xarajatlar aholi farovonligiga ko‘proq ijobiy ta‘sir qilishini aniqlash va bu xarajatlarni miqdoriy baholash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolaning maqsadi – O‘zbekistonda davlat ijtimoiy xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni korrelyatsion-regression tahlil asosida aniqlashdir.

Mazkur maqola davlatning ijtimoiy xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni regressiya tahlili, korrelyatsion tahlil va boshqa matematik-statistik yondashuvlar yordamida aniqlaydi va O‘zbekiston uchun amaliy tavsiyalarni taklif etadi. Bu orqali aynan qaysi yo‘nalishga xarajatlarni ko‘proq taqsimlash kerak ekanligini prognoz qilish mumkin bo‘ladi. Ushbu prognoz sababli aholi turmush darajasini yanada oshirish, kam ta‘minlangan yo‘nalishlarga e‘tiborni kuchaytirish, xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash imkoni tug‘iladi.

Asosiy maqsadimiz davlat byudjet xarajatlarni to‘g‘ri yo‘naltirish. Taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlarini yanada optimallashtirish uchun aniq tahlillar asosida tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Davlat xarajatlarning farovonlikka ta‘siri bo‘yicha nazariy yondashuvlar uch guruhga bo‘linadi:

1. Inson kapitali nazariyasi: T. Schultzing fikricha, ta‘lim va sog‘liqni saqlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlari inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar bo‘lib, ular mehnat unumdorligi va real daromadlar o‘rishini ta‘minlash orqali aholi farovonligini oshiradi [1].

Gary Beckerning inson kapitali nazariyasiga ko‘ra, ta‘lim va sog‘liqni saqlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlari mehnat unumdorligi va real daromadlarning o‘rishiga xizmat qiladi hamda aholi farovonligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi [2].

2. Fiskal siyosat va farovonlik modeli: Keynesian yondashuvga ko‘ra, davlat xarajatlarning ko‘payishi ijtimoiy xizmatlar sifatini oshiradi, daromadlarni ko‘paytiradi va umumiy iqtisodiy o‘rishga turtki beradi.

3. Empirik tadqiqotlar: Osiyo davlatlari bo‘yicha tadqiqotlar ijtimoiy xarajatlarning farovonlik indeksi bilan ijobiy bog‘liqligini ko‘rsatgan. Afrika davlatlari misolida sog‘liqni saqlash xarajatlari umr ko‘rish davomiyligini sezilarli oshirishi aniqlangan. MDH davlatlarida ta‘lim xarajatlarning real daromadlar o‘rishiga ta‘siri barqaror kuzatilgan. Ushbu adabiyotlar ijtimoiy xarajatlar va farovonlik o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarda davlat ijtimoiy xarajatlarning farovonlikka ta‘siri keng yoritilgan. Keynesiy yondashuvga ko‘ra, ijtimoiy xarajatlarning ko‘payishi umumiy talabni rag‘batlantirib, aholi daromadlarini oshiradi. Xorijiy tadqiqotlarda ijtimoiy transferlar va davlat xizmatlari kambag‘allikni

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali 1-son 2026 yil*

qisqartirishda muhim omil sifatida ko‘rsatiladi. Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham O‘zbekistonda ijtimoiy xarajatlarning bandlik va real daromadlarga ijobiy ta’siri qayd etilgan. Biroq mazkur bog‘liqlikni so‘nggi yillar ma’lumotlari asosida ekonometrik jihatdan baholash ehtiyoji saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotda 2014- 2023- yillar oralig‘idagi yillik statistika ma’lumotlaridan foydalanildi. Korrelyatsion va regressiya tahlili hisob-kitoblari Microsoft Excel dasturi yordamida amalga oshirildi. Xususan, korrelyatsiya koeffitsiyentini aniqlashda CORREL () funksiyasidan, chiziqli regressiya modelini baholashda esa Data Analysis → Regression moduli qo‘llanildi. Eng kichik kvadratlar usuli (OLS) asosida olingan natijalar determinatsiya koeffitsiyenti (R^2), Student t-mezoni va Fisher F-mezoni orqali statistik jihatdan tekshirildi.

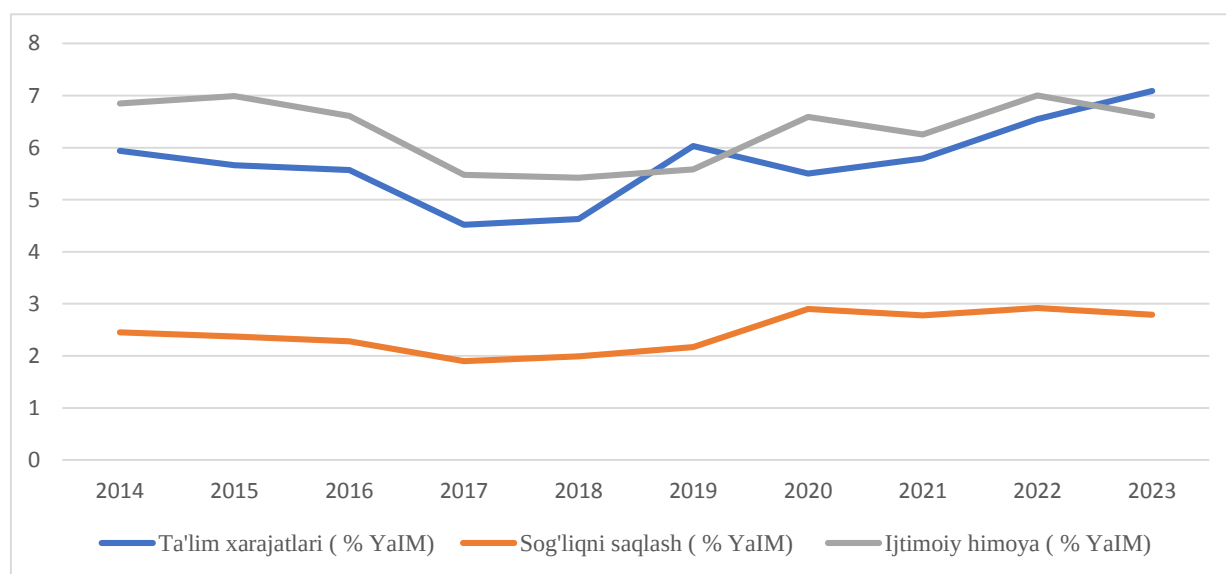
O‘zgaruvchilar: YaIM aholi jon boshiga (USD), ta’lim xarajatlari Sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya xarajatlari yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda ifodalandi.

1-jadval

Iqtisodiy ko‘rsatkichlar [3]

№	Yil	YaIM aholi jon boshiga (USD)	Ta’lim xarajatlari (% YaIM)	Sog‘liqni saqlash (% YaIM)	Ijtimoiy himoya (% YaIM)
1	2014	2659,99	5,94	2,45	6,85
2	2015	2803,19	5,66	2,37	6,99
3	2016	2918,68	5,57	2,28	6,61
4	2017	2995,77	4,52	1,9	5,48
5	2018	3108,16	4,63	1,99	5,42
6	2019	3259,37	6,03	2,17	5,58
7	2020	3249,05	5,5	2,9	6,59
8	2021	3442,72	5,79	2,78	6,25
9	2022	3576,72	6,55	2,92	7,00
10	2023	3725,67	7,09	2,79	6,61

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha ko‘rsatkichlar deyarli o‘sish tartibida ketmoqda. Bu statistika ma’lumotlari inflyatsiyani hisobga olgan holda doimiy narxlarda yozilgan. Bundan ko‘rinadiki yildan-yilga davlat xarajatlari oshib bormoqda. Ammo 2020-yil ma’lumotlarida biroz farqlar bor.

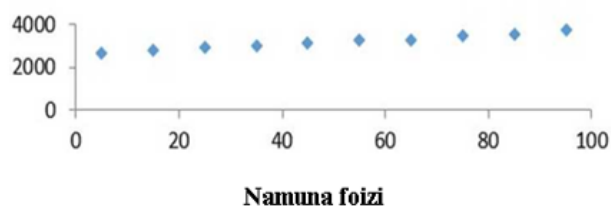
1-rasm. 2014-2023-yillar oralig‘ida ta’lim xarajatlari, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya uchun ajratilgan xarajatlari grafigi

Manba: <https://data.worldbank.org> ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

Korrelyatsiya tahlili: Pearson korrelyatsiya koeffitsienti yordamida o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi chiziqli bog‘liqlik baholandi. Natijalarga ko‘ra korrelyatsiya koeffitsienti $r = 0,91$ ga teng bo‘ldi. Korrelyatsiya koeffitsientining $0 \leq r \leq 1$ oraliqda bo‘lgani va birga juda yaqin bo‘lgani sababli, o‘zgaruvchilar o‘rtasida o‘zaro to‘g‘ri bog‘lanishli funksional bog‘lanish mavjud deyish mumkin bo‘ladi.

natijalar xulosasi	
<i>Regressiya statistikasi</i>	
Bir Nechta R	0,905461877
R-kvadrat	0,819861212
Normallashtirilgan R-kvadrat	0,729791817
Standart xato	177,9434837
Kuzatuvlar	10
Dispersiya tahlili	

M aholi jon boshiga
(USD)

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>F ning ahamiyati</i>
Regressiya	3	864666,2955	288222,0985	9,102550525	0,011889532
Qoldiq	6	189983,3004	31663,8834		
Jami	9	1054649,596			
	<i>Koeffitsientlar</i>	<i>Standart xato</i>	<i>t-statistika</i>	<i>P-qiymati</i>	<i>Pastki 95%</i>
Y-kesishish	3209,189069	621,9548602	5,159842416	0,002095048	1687,32035
Ta'lim xarajatlari (% YaIM)	229,2202672	112,5036477	2,037447425	0,087754032	-46,0662415
Sog'liqni saqlash (% YaIM)	808,994953	258,3052745	3,13193354	0,020274699	176,9447155
Ijtimoiy himoya (% YaIM)	-526,0828919	138,2503188	-3,805292433	0,008912473	-864,369235

2-rasm. Microsoft Excel dasturida bajarilgan tahlil natijalari.

Modelning statistik ahamiyati t-test, F-test va R^2 ko‘rsatkichlari bilan baholandi. Ushbu tadqiqotda olib borilgan regressiya tahlili natijalari quyidagicha.

Ushbu tadqiqotda ijtimoiy xarajatlarning aholi farovonligiga ta’siri ko‘p omilli regressiya modeli orqali baholandi. Modelga ta’lim xarajatlari, sog‘liqni saqlash xarajatlari va ijtimoiy himoya xarajatlari (YaIMga nisbatan foizlarda) kiritildi. Regressiyaning umumiy natijalari modelning statistik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Avvalo, modelning umumiy moslik darajasi yuqori bo‘lib, R-kvadrat 0,8199, normallashtirilgan R-kvadrat 0,7298 qiymatga ega. Bu tanlangan modelning tadqiqotimiz uchun yuqori darajada mos ekanligini bildiradi. Bundan aholi farovonligidagi o‘zgarishlarning qariyb 82 foizi tanlangan mustaqil omillar bilan izohlanishini anglash mumkin bo‘ladi. F-statistika qiymatini hisoblash biz uchun modelimizning qay darajada ahamiyatli ekanligini bilib olishda yordam beradi. $F=9,10$ ga teng bo‘lib, bu miqdor $p=0,0119$ dan ancha katta ekanligi ham regressiya modelining umumiy ahamiyatli ekanini tasdiqlaydi.

Mustaqil o‘zgaruvchilar bo‘yicha olingan natijalar quyidagicha:

1. Sog‘liqni saqlash xarajatlari (% YaIM): Sog‘liqni saqlash xarajatlarning koeffitsienti 808,99 bo‘lib, p-qiymati 0,0202 ($p < 0,05$) ni tashkil etdi. Sog‘liqni saqlash xarajatlarning 1 foizga oshishi aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadning o‘rtacha 808 AQSH dollariga oshishi bilan bog‘liq. Bu natija sog‘liqni saqlash tizimiga yo‘naltirilgan investitsiyalar mehnat unumdorligi va iqtisodiy faol aholi salomatligining yaxshilanishi orqali farovonlikka samarali ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

2. Ta’lim xarajatlari (% YaIM): Ta’lim xarajatlari koeffitsienti 229,22 bo‘lib, p-qiymati 0,0877 ga teng. Bu omilning aholi farovonligiga ta’siri ijobiy bo‘lsa-da, statistik ahamiyatning 5 foizlik darajasiga yetmaydi. Shunga qaramay, ta’limning iqtisodiy o‘sish va inson kapitali shakllanishidagi roli inobatga olinsa, bunda uzoq muddatli ijobiy ta’sir mavjud bo‘lishi ehtimoli yuqori, ammo mavjud kichik tanlov hajmi natijaning ishonchliligini cheklaydi.

3. Ijtimoiy himoya xarajatlari (% YaIM): Ijtimoiy himoya xarajatlarning koeffitsienti -526,08, p-qiymati esa 0,0089 bo‘lib, statistik jihatdan sezilarli salbiy ta’sir qayd etildi. Ya’ni, ijtimoiy himoya xarajatlari oshishi aholi farovonligining pasayishi bilan bog‘liq. Bunday salbiy bog‘lanishning bir nechta ehtimoliy izohlari mavjud:

— past farovonlik darajasi mavjud hududlarda ijtimoiy himoya xarajatlari ko‘proq ajratilishi (teskari sabab-natija);

— ijtimoiy himoya dasturlarining qisqa muddatli iste‘molni oshirib, uzoq muddatli iqtisodiy ko‘rsatkichlarga kuchli ta‘sir qilmasligi.

4. Intersept (Y-kesishma): Modelning kesishma nuqtasi 3209,19 bo‘lib, $p < 0,01$ darajada statistik ahamiyatli. Bu barcha mustaqil o‘zgaruvchilar nol bo‘lgan holatda farovonlikning boshlang‘ich qiymatini aks ettiradi.

Umuman olganda, regressiya tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘rganilgan uchta asosiy davlat xarajatlari yo‘nalishidan sog‘liqni saqlash xarajatlari farovonlikni oshiruvchi sezilarli omil sifatida namoyon bo‘ldi. Ta‘lim xarajatlari ijobiy, ammo statistik jihatdan zaif ta‘sir ko‘rsatdi. Ijtimoiy himoya xarajatlari esa farovonlikni kamaytiruvchi salbiy bog‘lanishga ega bo‘lib chiqdi, bu esa ijtimoiy siyosatni takomillashtirish, maqsadli guruhlarini aniqroq ajratish va mablag‘lardan samarali foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Becker, G. S. (1964). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press.
2. Gujarati, D. N. (2018). Basic Econometrics (6th ed.). New York: McGraw-Hill Education.
3. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. American Economic Review, 51(1), 1–17.
4. World Bank. Human Development Reports. — Washington, DC: World Bank, 2014–2023.
5. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat byudjeti ijrosi to‘g‘risidagi hisobot. — Toshkent, 2014–2023.

**ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАРГА АСОСАН ЯНГИ БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ ЖОРИЙ
ЭТИЛИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ НАТИЖАСИДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИ
ХИЗМАТЛАР ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ**

**РАЗВИТИЕ ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ БАНКОВСКИХ УСЛУГ НА ОСНОВЕ
ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В РЕЗУЛЬТАТЕ СПОСОБСТВУЕТ ПОВЫШЕНИЮ
ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ УСЛУГ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ**

**THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF NEW BANKING SERVICES
BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE CONTRIBUTES TO INCREASING THE
ATTRACTIVENESS OF COMMERCIAL BANKS' SERVICES**

Умаров Абдулқуддус Абдилхатович Андижон Давлат техника институти
“Бухгалтерия ҳисоби ва менеджмент кафедраси” и.о доценти, и.ф.н. (PhD)

Аннотация

Илмий мақолада тижорат банкларида янги инновацион рақамли технологияларни қўллаш, инновацион фаолиятни ташкил этишдаги назарий асослари билан боғлиқ ҳолатлари қўриб чиқилган. Бундан ташқари, тижорат банклари томонидан аҳолига қулай бўлган тўлов хизматларини ишлаб чиқиш ва янада ривожлантириш.

Калит сўзлар: тижорат банки, инновацион хизмат турлари, ахборот технологиялари, рақамли инновацион технологиялар, бизнес модель, сунъий интеллект, ақлли банк офиси.

В научной статье рассматриваются вопросы применения новых инновационных цифровых технологий в коммерческих банках, а также теоретические основы организации инновационной деятельности. Кроме того, анализируются процессы разработки и дальнейшего развития удобных платёжных услуг для населения, реализуемых коммерческими банками.

Ключевые слова: Коммерческий банк, инновационные виды услуг, информационные технологии, цифровые инновационные технологии, бизнес-модель, искусственный интеллект, умный банковский офис.

The scientific article discusses the use of new innovative digital technologies in commercial banks, as well as the theoretical foundations of the organization of innovative activities. In addition, the development and further development of commercial banks of payment services convenient for the population.

Key words: commercial bank, types of innovative services, information technology, innovative digital technologies, business model, artificial intelligence, smart bank office.

Банк тизими самарадорлигини ошириш тадбиркорлик субъектлари ва аҳолининг арзон ва сифатли молиявий хизматларга ўсиб бораётган эҳтиёжларини таъминлаш учун иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим омили ҳисобланади, бундан ташқари замонавий банк тизимини шакллантириш, банкларнинг инвестициявий жозибadorлигини ошириш ва банк хизматларининг янги стандартларини жорий этишга қаратилган банк тизимида комплекс ўзгартиришларни амалга ошириши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 12.05.2020 йилдаги ПФ-5992-сонли Фармонида белгилаб ўтилган [1].

Барчамизга маълумки мамлакатимиздаги банк тизимларида замонавий ахборот коммуникация-технологияларининг кириб бориши натижасида банклар билан mijozлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик aloqalarини янги bosqichga олиб чиқишига турки бўлмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистонда электрон тўловлар, интернет глобал тармоғи ва мобил aloqa

воситалари орқали банк соҳаси мижозларига турли хилдаги интерактив хизматлар кўрсатиш тизимлари жорий этилиб, улардан самарали фойдаланилмоқда. Иқтисодий интеграция ва глобаллашув шароитида хўжалик субъектлари ва жисмоний шахслар ўз фаолиятларида электрон тўловлар, электрон тижорат имкониятларидан самарали фойдаланиш улар ўртасидаги ўзаро соғлом рақобатни мустаҳкамлаш билан бир қаторда юқори иқтисодий натижаларга эришиш омили ҳам ҳисобланади [2].

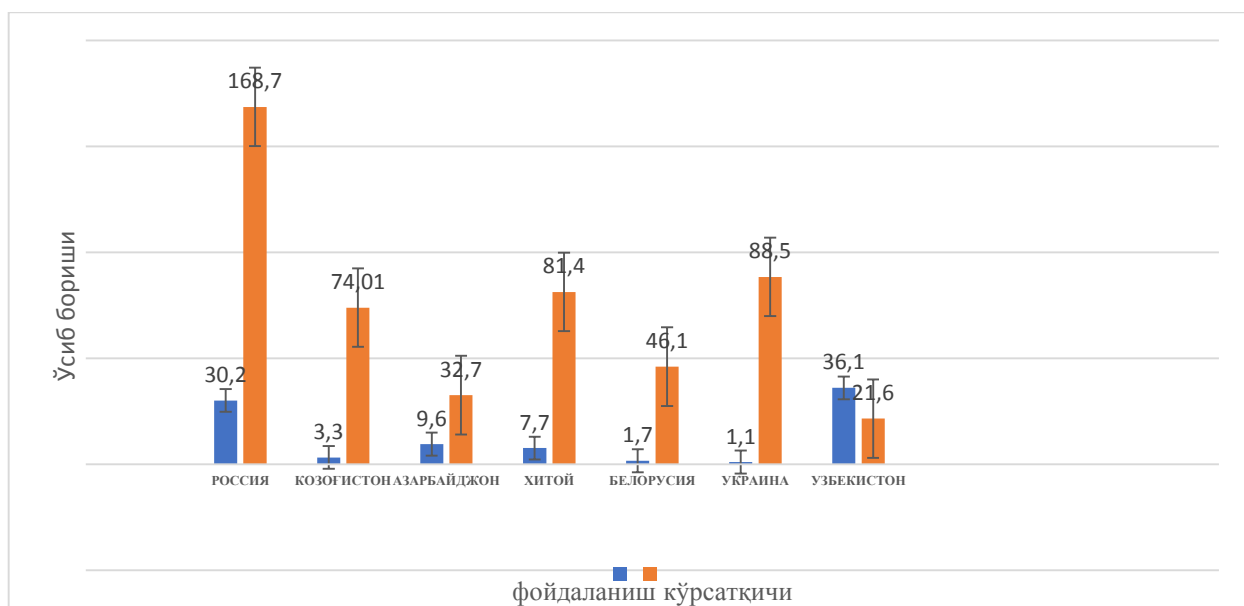
Хорижий мамлакатлардаги банк инфратузилмаси ривожланиши тажрибаларига бир назар ташлайдиган бўлсак, бир неча хорижий олимлар, Жданович.В.В, Венгеровский.Е.Л, Е.Е.Фроловой ва Е.П. Ермаковойлар томонидан қуйидагиларни таъкидлаб ўтилган яъни, Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, масофавий банк хизматини функционал имкониятларини кенгайтириш натижасида, фойдаланувчиларнинг масофадан идентификация қилинишидаги тизимни янада ривожлантириш заруриятлигини тақозо этмоқда [3]. Энг асосий жараёни шуки масофадан идентификация қилиниши ҳамда банк хизматларини соддалаштирилиши, банк операцияларини назорат қила олиш имкониятини таъминлайди. Бунинг натижасида мижозлар учун банк хизматларидан фойдаланишда қоғоз ҳужжатларни чоп этириб ва уни тасдиқлатиб қайта тақдим этмаган ҳолда фойдалана олиши, банкларнинг бир филиали мижози бўлсада, бошқа филиалларидаги бошқа банк хизматларидан фойдалана олиш имкониятларини яратади [4].

Мазкур тадқиқотда тижорат банкларида рақамли ва инновацион хизматларни жорий этиш жараёнлари илмий абстракция ва объективлик тамойиллари асосида ўрганилди. Хорижий мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилиш мақсадида кузатиш, таққослаш ва қиёсий таҳлил усуллари қўлланилди. Шунингдек, таҳлил ва синтез усуллари ҳамда халқаро молиявий ташкилотлар ва расмий статистик манбалар маълумотлари асосида амалий аҳамиятга эга хулосалар чиқарилди.

Хорижий банклар тизими ҳар бир 100 минг аҳолига тўғри келувчи банк филиаллари сони Кореяда 272 та, Японияда 127,8 тани ташкил этади. Япония банкоматлари сони ва хизматлари жиҳатидан етакчи ҳисобланиб, 2020 йилдан бошлаб, биометрик маълумотлар асосида ишловчи банкоматлар тизими ишга туширилди. 100 минг аҳолига тўғри келувчи банк филиаллари сони Японияда 34,10 та, Буюк Британида 25,8 та, Ҳиндистонда 14,7 та тўғри келади. Ҳиндистоннинг “ICICIBank” мижозлар сони 25 млн.га етди. Ҳиндистоннинг йирик банклари “Bank of Barada”, “Bank of India” нинг 3100 та филиали, “Andhra Bank”нинг 22 та шаҳарда 1500 та филиали мавжуд, банкоматлар сони эса 50 мингтани ташкил этади [5].

Юқорида келтирилган банклар 90 млн.дан ортиқ мижозларга хизмат кўрсатади. Бугунги кунда Буюк Британия, Италия, Германия, АҚШ, Корея, Япония сингари мамлакатлар аҳолиси масофавий банк хизматларидан фойдаланиш даражаси 55 фоиздан 98 фоизгачани ташкил этиши натижасида Италиянинг “Unicredit” гуруҳининг 2023 йилга келиб 800 та бўлими қисқарди. 2019 йилда “Bank of America”нинг филиаллари сони 800 тага қисқарди. “JP Morgan” таҳлилчилари бу борада олиб борган тадқиқотларида инвесторлар харажатларни қисқартирган ҳолда капитални рақамли иқтисодиётга йўналтиришнинг афзаллиги асосланди [6].

Шунингдек, Германиянинг “Deutsche Bank” 1 млрд. еврини 2019-2024 йилларда рақамли банкинг 72 хил турдаги хизматларини ривожлантиришга йўналтириш режалаштирган. Бунга сабаб, агар банклар рақамли банкингга инвестиция ажратмас экан, улар асосий даромадини 30-35 фоиз йўқотиши мумкин деган тахминлар илгари сурилган. Ўтиш иқтисодиётидаги мамлакатларда банк инфратузилмаси 1990 йилларда Россия, Хитой, Беларус каби мамлакатлар банк тизимига кириб келган. Ўзбекистон, Қозоғистонда эса 2015 йилдан бошлаб замонавий банк хизмат турлари, технологик ривожланиши, шу билан бирга банкоматлар, пластик карточкалар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш оммалашган [7].

1-расм. Замонавий банк хизмат турларидан фойдаланиш жараёнлари 2019-2024 йиллар.

Юқоридаги (расм-1) маълумотларга кўра катта ёшдаги 100 минг аҳолига Россияда 168,7 та, Украинада 88,5 та, Хитойда 81,4 та, Қозоғистонда 74 та, Ўзбекистонда 21,6 та банкомат тўғри келмоқда. Катта ёшдаги 100 минг аҳолига тўғри келувчи банк муассасалари сони Ўзбекистонда 36,1 та, Россияда 30,2 та, Хитойда 7,7 та банк хизмат қилади. Аҳолига жон бошига тўғри келувчи банк пластик карточкалари Россия ва Белорусияда 2 тадан тўғри келса, Хитой ва Ўзбекистонда 1,7 тадан тўғри келмоқда (1-расм). Марказий Банк маълумотларига кўра Россия Федерацияси ҳудудида 249 млн.дан ортиқ пластик карточкалардан фойдаланилади, 131640 та нақд пул банкоматлари, 206852 та кўрсатилган товар ва хизматларга тўловларни амалга оширувчи банкоматлар, 130 395 та нақд пул тўловларини қабул қилувчи банкомат ва тўлов терминаллари мавжуд [8]. Банкларнинг интернет-банкнингдан тушадиган даромади 5 фоиздан 15 фоизгача етади. Қозоғистонда инновацион ва рақамли технологиялар ёрдамида банк инфратузилмаси ривожланишига алоҳида эътибор қаратилиб келинмоқда.

2019 йилда интернет-банкнинг ва мобиль банкнингдан пластик карталар ёрдамида амалга оширилган операциялар сони 58,9 млн.га етиб, 715,7 млрд. тенгени ташкил этган. Интернетдан фойдаланувчиларнинг ҳар 2-3 таси мобиль банкнингдан фойдаланувчилар ҳиссасига тўғри келиб, бир пластик картадан иккинчи пластик картага пул ўтказувчилар 35 фоизни ташкил этмоқда [9]. Хитой банклари бугунги кунда активлари ва капиталлашуви даражаси билан дунёда етакчи банклардан бири ҳисобланади. 1991 йилда Хитой Халқ банки ўзининг “China Union Pay” миллий тўлов тизимини Visa ва Master Card билан ҳамкорликда ишга туширди. Жами карталар сони 5 млрд.га етиб, Хитойда аҳоли жон бошига 3 тадан банк пластик картаси тўғри келмоқда. “China Union Pay” тўлов тизими карталаридан дунёнинг 160 та мамлакатада фойдаланиб, АҚШ тўлов тизими “Visa” Катта ёшдаги 100 минг аҳолига тўғри келувчи банк муассасалари Катта ёшдаги 100 минг аҳолига тўғри келувчи банкоматлар (микдори) Ривожланаётган мамлакатларда аҳолини банк пластик карточкалари билан таъминланганлиги (аҳоли жон бошига) “Master Card”нинг асосий рақобатчиларидан бири ҳисобланади. Европада тижорат ташкилотларининг 70 фоизи Хитой миллий тўлов тизими карталарида тўловларни қабул қилмоқда [10].

Юқорида таҳлил қилинган мамлакатларда банк инфратузилмаси юқори технологиялар билан таъминланган ва турли инновацион хизмат турларини қамраб олган. АҚШ, Хитой ва Японияда биринчи омил – инновацион технологияларнинг жорий этилиши, иккинчи омил – аҳоли молиявий саводхонлигининг юқорилиги ҳисобланади. Ушбу давлатлар илк бор рақамли

банк тизимини жорий қилиб, Хитойда мобиль тўловлар, “Ali pay”, “WeChat pay” ва “Union Pay Quick Pass” орқали тўловлар ҳажми 90 фоизни ташкил этади, кредит ва дебит карталар орқали тўловлар 60 ва 40 фоизни ташкил қилган [11].

Ривожланган ва ўтиш иқтисодиётидаги мамлакатлар тажрибаси кўрсатдики, банк инфратузилмасининг ривожланишида асосий эътибор хизматларни ва технологияни ривожлантиришга қаратилган. Банк инфратузилмасининг ривожланишига йўналтирилган инвестициялар банкларга янги технологияларни жалб этиш орқали янги хизмат турлари кенгайиши ва мижозлар базаси ошишига олиб келган. Европа ва АҚШ банклари инвесторлари ўз маблағларининг 91 фоизини банк фаолияти самарадорлигини оширишда инфратузилмага инвестиция киритишга сарфламоқда. Бугунда дунёда технологиялар ривожланиш ва тараққиёт этиб бораётган бир давирда эски банк хизмат турларининг ўрнини рақамли банкинг хизмат турлари эгаллаб бормоқда. Чунки банклар хизмат турларини янада такомиллаштириб бормас экан, банкларнинг даромадлилиги ҳамда мижозларнинг сони кескин қисқариб боришига хорижий мамлакатларнинг тажрибаси бунга мисол бўла дея оламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020 — 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли Фармони.
2. Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси <http://data.imf.org>
3. Центральный Банк Российской Федерации <http://www.cbr.ru>
4. Kapital kz “Банки переходят на дистанционные каналы работы” <https://kapital.kz/finance/66200/banki-perehodyat-na-distancionnye-kanaly-raboty.html>
5. The Goldman Sachs Group Inc Future of Finance The Rise of China FinTech August 7 2017.
6. Going Global Payment Insights to Achieve Growth at Scale.

**«O‘ZBEKISTONDA SUG‘URTA KOMPANIYALARIDA QAYTA SUG‘URTA ORQALI
RISKLARNI DIVERSIFIKATSIYA QILISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH»**

**«ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ДИВЕРСИФИКАЦИИ РИСКОВ ПОСРЕДСТВОМ
ПЕРЕСТРАХОВАНИЯ В СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ В УЗБЕКИСТАНЕ»**

**“ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF RISK DIVERSIFICATION THROUGH
REINSURANCE IN INSURANCE COMPANIES IN UZBEKISTAN”**

Shoraximova Zilola Nasirdjonovna

O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti
“Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish” kafedrası o‘qituvchisi

Annotasiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan sug‘urta kompaniyalarida qayta sug‘urta mexanizmlaridan foydalanish orqali risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligi baholanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi qayta sug‘urtaning sug‘urta portfeli barqarorligini ta’minlash, yirik va katastrofik risklarni kamaytirish hamda sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligiga ta’sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida tizimli va qiyosiy tahlil, statistik usullar hamda moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida baholash metodlari qo‘llanildi. Xususan, sug‘urta mukofotlari va to‘lovlari nisbatlari, retention darajasi, sedent ulushi hamda zararlilik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Olingan natijalar qayta sug‘urta risklarni samarali taqsimlash orqali sug‘urta kompaniyalari moliyaviy natijalarining barqarorligini oshirishini ko‘rsatadi. Tadqiqot xulosalari asosida O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta amaliyotini takomillashtirish va risklarni boshqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: qayta sug‘urta, risklarni diversifikatsiya qilish, sug‘urta kompaniyalari, moliyaviy barqarorlik, sug‘urta bozori, retention, sedent ulushi, sessiya, tantema.

В данной статье оценивается эффективность диверсификации рисков посредством использования механизмов перестрахования в страховых компаниях, осуществляющих деятельность в Узбекистане. Основной целью исследования является определение влияния перестрахования на обеспечение стабильности страхового портфеля, снижение крупных и катастрофических рисков, а также на финансовую устойчивость страховых компаний. В ходе исследования применялись методы системного и сравнительного анализа, статистические методы и методы оценки на основе финансовых показателей. В частности, были проанализированы соотношения страховых премий и выплат, уровень собственного удержания (retention), доля цедента, а также показатели убыточности. Полученные результаты свидетельствуют о том, что перестрахование способствует повышению стабильности финансовых результатов страховых компаний за счёт эффективного распределения рисков. На основе выводов исследования разработаны научно-практические рекомендации, направленные на совершенствование практики перестрахования и повышение эффективности управления рисками на страховом рынке Узбекистана.

Ключевые слова: перестрахование, диверсификация рисков, страховые компании, финансовая устойчивость, страховой рынок, собственное удержание (retention), доля цедента, цессия, танъема.

This article assesses the effectiveness of risk diversification through the use of reinsurance mechanisms in insurance companies operating in Uzbekistan. The main objective of the study is to determine the impact of reinsurance on ensuring the stability of insurance portfolios, reducing large and catastrophic risks, and enhancing the financial stability of insurance companies. The research

employs systematic and comparative analysis, statistical methods, and evaluation techniques based on financial indicators. In particular, the ratios of insurance premiums to claims, the level of retention, the cedent's share, and loss ratio indicators are analyzed. The findings demonstrate that reinsurance contributes to improving the stability of insurers' financial results by enabling effective risk distribution. Based on the study's conclusions, scientific and practical recommendations are proposed to improve reinsurance practices and enhance risk management efficiency in the insurance market of Uzbekistan.

Keywords: reinsurance, risk diversification, insurance companies, financial stability, insurance market, retention, cedent's share, cession, tantieme.

Bugungi globallashuv va moliya bozorlarining jadal rivojlanishi sharoitida sug'urta kompaniyalari faoliyati yuqori darajadagi noaniqlik va risklar bilan chambarchas bog'liqdir. Sug'urta portfellari hajmining kengayishi, sug'urta mahsulotlarining murakkablashuvi hamda yirik va katastofik risklarning ortib borishi sug'urta kompaniyalaridan risklarni samarali boshqarish mexanizmlarini joriy etishni taqozo etmoqda. Ushbu jarayonda qayta sug'urta sug'urta kompaniyalari uchun risklarni kamaytirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning muhim instrumenti sifatida namoyon bo'ladi.

Qayta sug'urta sug'urtalovchilarga o'z zimmasiga olingan risklarning bir qismini boshqa sug'urta yoki qayta sug'urta kompaniyalariga o'tkazish imkonini berib, zararlarning konsentratsiyasini kamaytiradi va risklarni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi. Natijada sug'urta kompaniyalari yirik moliyaviy yo'qotishlardan himoyalanaadi, to'lovga qobiliylik darajasi mustahkamlanaadi hamda moliyaviy natijalarning barqarorligi oshadi. Ayniqsa, tabiiy ofatlar, sanoat avariylari va boshqa favqulodda holatlar bilan bog'liq katastofik risklarni boshqarishda qayta sug'urtaning ahamiyati yanada ortadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston sug'urta bozorida institutsional islohotlar amalga oshirilib, sug'urta faoliyatini tartibga solish tizimi takomillashtirilmoqda. Bozor ishtirokchilari sonining ortishi, sug'urta mukofotlari hajmining oshishi va sug'urta xizmatlariga bo'lgan talabning kengayishi sharoitida sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Biroq amaliyotda qayta sug'urtadan foydalanish darajasi, uning risklarni diversifikatsiya qilishdagi samaradorligi hamda moliyaviy natijalarga real ta'siri etarli darajada chuqur ilmiy tadqiq etilmagan.

Shu munosabat bilan, qayta sug'urta mexanizmlarining O'zbekiston sug'urta kompaniyalari faoliyatida risklarni diversifikatsiya qilishdagi o'rni va samaradorligini baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada qayta sug'urtaning sug'urta portfeli barqarorligini ta'minlash, yirik va katastofik risklarni kamaytirish hamda sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligiga ta'siri kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston sug'urta bozorida qayta sug'urta amaliyotini takomillashtirish va risklarni boshqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan xulosalar va takliflar ishlab chiqish imkonini beradi.

Qayta sug'urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish masalasi sug'urta ilm-fani va moliyaviy boshqaruv sohalarida keng tadqiq etilgan bo'lib, turli olimlar va amaliyotchilar tomonidan nazariy va amaliy jihatlar batafsil yoritilgan.

Guillaume Gorge (2020) tomonidan chop etilgan "Insurance Risk Management and Reinsurance" kitobida sug'urta risklarini boshqarish va qayta sug'urta mexanizmlarining iqtisodiy samaradorligi tizimli tarzda tahlil qilingan. Muallif qayta sug'urta shartnomalarining proporsional va noproportional turlarini, riskni baholash metodlarini va sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda ushbu instrumentlarning o'rni va ahamiyatini yoritadi. Kitobda ta'kidlanishicha, risklarni diversifikatsiya qilish sug'urta portfeli konsentratsiyasini kamaytirish, yirik yo'qotishlar ehtimolini pasaytirish va kapitalning optimal taqsimlanishini ta'minlash imkonini beradi, bu esa O'zbekiston sharoitida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi [1].

G.V. Chernova (2014) o'quv qo'llanmasi Страхование и управление рисками esa sug'urta risklarini boshqarish nazariyasi, sug'urta portfeli barqarorligini ta'minlash mexanizmlari va qayta sug'urta amaliyotini milliy va xalqaro kontekstda yoritadi. Muallif qayta sug'urtaning sug'urta

kompaniyalarining moliyaviy natijalariga ta’sirini tahlil qilib, retention darajasi va session ulushi orqali risklarning optimal taqsimlanishini amalga oshirish muhimligini ko’rsatadi. Shuningdek, ushbu manba sug’urta kompaniyalari faoliyatida risklarni diversifikatsiya qilishning nazariy asoslarini mustahkamlaydi va maqola uchun konseptual chegara yaratadi [2].

Shuningdek, Swiss Re kompaniyasi tomonidan tayyorlangan The Essential Guide to Reinsurance (2019) amaliy jihatlarni keng yoritadi. Kitobda qayta sug’urta shartnomalarining tuzilishi, riskni proporsional va noproportional asosda taqsimlash, sedent va session konseptlari hamda tantema (tantieme) mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikni oshirishdagi roli batafsil tushuntirilgan. Mualliflar ta’kidlaydiki, qayta sug’urta risklarni samarali taqsimlash orqali sug’urta kompaniyalarining kapital etarliligi va moliyaviy natijalari barqarorligini oshirishga xizmat qiladi, bu esa O‘zbekiston sug’urta bozorining rivojlanishida amaliy ahamiyatga ega [3].

Mazkur manbalarni solishtirib tahlil qilganda, qayta sug’urta orqali risklarni diversifikatsiya qilishning ilmiy va amaliy jihatlari quyidagicha umumlashtiriladi: birinchidan, riskni proporsional va noproportional asosda taqsimlash sug’urta portfeli barqarorligini oshiradi; ikkinchidan, retention va session ulushi risklarni optimal boshqarish mexanizmi sifatida xizmat qiladi; uchinchidan, tantema va boshqa moliyaviy mexanizmlar kompaniya daromadlarini barqarorlashtiradi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda sug’urta kompaniyalari faoliyatida qayta sug’urta amaliyotini yanada kengaytirish va optimallashtirish zarurati dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida qaraladi.

Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda sug’urta kompaniyalarida qayta sug’urta mexanizmlari orqali risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligini ilmiy jihatdan baholashga qaratilgan bo‘lib, metodologik jihatdan tizimli, qiyosiy va empirik tahlil usullarini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy vazifasi sug’urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va portfel risklarini optimallashtirishga qaratilgan qayta sug’urta amaliyotining samaradorligini aniqlashdir. Shu maqsadda tadqiqot bir nechta metodologik bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Birinci bosqich — nazariy va konseptual asoslarni shakllantirish. Bu bosqichda sug’urta va qayta sug’urta bo‘yicha akademik adabiyotlar tahlil qilindi, shu jumladan risk boshqarishning nazariy konseptlari, risk diversifikatsiyasi mexanizmlari va kapital etarliligi tushunchalari aniqlashtirildi. Nazariy tahlil orqali proporsional va noproportional qayta sug’urta shartnomalarining iqtisodiy samaradorligi va sug’urta portfeli barqarorligiga ta’siri hamda retention, session va tantema kabi moliyaviy ko‘rsatkichlar konseptual ramka sifatida ishlab chiqildi.

Ikkinchi bosqich — empirik tahlil va ma’lumotlarni yig‘ish. Tadqiqot O‘zbekiston sug’urta bozoridagi etakchi kompaniyalar faoliyatiga oid moliyaviy va statistik ma’lumotlarni tahlil qiladi. Ma’lumotlar manbai sifatida kompaniyalarning yillik hisobotlari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Istiqbolli loyihalar milliy agentligi ochiq ma’lumotlari, shuningdek, xalqaro sug’urta statistikasi (Swiss Re, Munich Re) dan foydalanildi. Ushbu bosqichda sug’urta mukofotlari va to‘lovlari, retention darajasi, session ulushi, zararlilik (loss ratio) kabi indikatorlar yig‘ilib, ularning qayta sug’urta orqali diversifikatsiyaga ta’siri kvantitativ usullar yordamida tahlil qilindi.

Uchinchi bosqich — tahliliy va statistik metodlar va xulosalar chiqarish. Risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligini baholashda statistik va moliyaviy ko‘rsatkichlar o‘zaro taqqoslandi. Shuningdek, proporsional va noproportional qayta sug’urta turlari bo‘yicha portfel barqarorligi, yo‘qotishlar dispersiyasi, va kapital samaradorligi indeksleri hisoblab chiqildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil, regressiya modellari va korrelyatsion tahlil metodlaridan foydalangan holda qayta sug’urta mexanizmlarining moliyaviy natijalarga ta’siri aniqlangan. Empirik natijalar va moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlili asosida qayta sug’urta instrumentlarining samaradorligi, risklarni diversifikatsiya qilish imkoniyatlari va O‘zbekiston sharoitida amaliy qo‘llanilishi bo‘yicha ilmiy-asoslangan xulosalar ishlab chiqildi. Shuningdek, tadqiqot natijalari sug’urta kompaniyalari rahbarlari uchun tavsiyalar, risk-menejment strategiyalari va qayta sug’urta portfeli optimallashtirish choralarini shakllantirishda qo‘llanilishi mumkin. Natijada, tadqiqot metodologiyasi nazariy asos, empirik ma’lumotlar tahlili, statistik va moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash hamda qiyosiy tahlil bosqichlarini birlashtiradi, bu esa sug’urta kompaniyalarida qayta sug’urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligini kompleks va ilmiy asoslangan tarzda baholash imkonini beradi.

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekiston sug‘urta bozori 2025 yilning 9 oyi davomida sezilarli o‘shish va moliyaviy natijalarni ko‘rsatdi. Tadqiqot uchun yig‘ilgan ma’lumotlar, jumladan O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi va Istiqbolli loyihalar milliy agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalari sof foyda va o‘shish sur‘atlari bo‘yicha turlicha natijalarni qayd etdi (1-jadval).

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta bozorining 2025 yil 9 oy ko‘rsatkichlariga asosan eng ko‘p foyda olgan kompaniyalar (mlrd so‘m)

№	Kompaniya nomi	Sof foyda	O‘shish (+/-)
1	Apex Insurance	203,5	-27,8%
2	O‘zbekinvest EISK	45,2	+24,8%
3	Euroasia insurance	37,5	+323,3%
4	Mosaic insurance group	28,2	+66,7%
5	Alfa invest	26,9	+122%
6	Gross sug‘urta	26,9	+46,4%
7	My-Insurance	24,6	+46 742%
8	Hamkor sug‘urta	18,8	+3,5%
9	SQB insurance	17,3	+7%
10	Kafolat sug‘urta	15,1	-84,1%
11	Kafil sug‘urta	15,0	+157,5%
12	Alskom Sug‘urta	14,0	+548,5%
13	Tbc sug‘urta	13,8	—

Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, bozorining sof foydasi va o‘shish sur‘atlari kompaniyalar bo‘yicha sezilarli farq qiladi. Apex Insurance eng katta sof foydaga ega bo‘lishiga qaramay, o‘shish sur‘ati -27,8% ni tashkil etib, risklarni diversifikatsiya va qayta sug‘urta mexanizmlaridan etarlicha samarali foydalanilmaganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Euroasia Insurance va Alskom Sug‘urta kabi kompaniyalar yuqori o‘shish sur‘atlari (+323,3% va +548,5%) bilan ajralib, qayta sug‘urta va innovatsion risk boshqaruv mexanizmlarining samaradorligini yaqqol namoyon etadi.

Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish samaradorligini hamda bu mexanizmning milliy sug‘urta tizimidagi o‘rni va ta’sirini ko‘rsatadi. Empirik tahlil uchun foydalanilgan statistik ma’lumotlar Ichki bozor hisobotlari, Istiqbolli loyihalar milliy agentligi ma’lumotlari hamda davlat va sug‘urta tashkilotlari hisobotlari asosida yig‘ildi.

2025-yil ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston sug‘urta bozorining o‘shishi sezilarli bo‘lib, sug‘urta xizmatlari umumiy hajmi 10 trln so‘mdan oshdi — bu 2024-yilga nisbatan qiymat jihatidan sezilarli o‘shishni anglatadi. Shu davrda qayta sug‘urta xizmatlari bo‘yicha joriy siklda 14,2 % atrofida ulush ta’minlangani kuzatildi, bu milliy bozorda qayta sug‘urtaning risk diversification uchun ahamiyati ortganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek 2025-yilda Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Mamlakatimizda qayta sug‘urta tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-191-sonli qarori (23.05.2025) qabul qilindi va unda “O‘zbekiston qayta sug‘urta kompaniyasi” milliy qayta sug‘urta tashkiloti tashkil etilishi belgilandi. Ushbu kompaniyaning ustav kapitali 300 mlrd so‘mdan kam bo‘lmagan miqdorda shakllanadi va uning 50 % davlat, qolgan 50 % esa xususiy investorlar hissasi bilan tashkil etiladi [1].

Prezident qarori bo‘yicha milliy qayta sug‘urta kompaniyasi:

- Barcha turdagi qayta sug‘urta faoliyati bilan mashg‘ul bo‘ladi;

• Xorijiy va mahalliy investorlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalari risklarini qamrab olish uchun kompleks qayta sug‘urta himoyasi ko‘rsatadi;

• 2025-yilda milliy qayta sug‘urta bozori hajmini 4 trln so‘mga etkazish, qayta sug‘urta xizmatlari eksportini kamida 30 % ga ko‘tarish, hamda sohaga investitsiyalarni 150 mlrd so‘mgacha jalb etish vazifalarini belgilagan.

Bu qaror milliy sug‘urta bozori uchun ikkita muhim yo‘nalishda ta‘sir ko‘rsatadi:

• Risklarni ichki qayta sug‘urta orqali diversifikatsiya qilish imkoniyati: Milliy qayta sug‘urta kompaniyasi tashkil etilganidan so‘ng sug‘urta kompaniyalari o‘z risklarini xorijiy bozorlarga jo‘natmasdan avval milliy qayta sug‘urta kompaniyasi bilan qayta sug‘urtalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu ichki moliya resurslarining saqlanishi, valyuta chiqimlarining kamayishi va risklarni ichki moliyaviy bozorda boshqarish imkoniyatlarini kuchaytirib beradi. [2]

• Moliyaviy barqarorlikni oshirish: Moody’s Ratings tahlilida ta’kidlanganidek, milliy qayta sug‘urta tizimi tashkil etilishi O‘zbekiston sug‘urta sektorining moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi, bozordagi sistemali risklarni kamaytiradi hamda xalqaro bozorlarga qaramlikni pasaytiradi [3].

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qayta sug‘urta xizmatlarining ulushi oshishi sug‘urta kompaniyalarining yo‘qotishlar dispersiyasini sezilarli darajada kamaytiradi. Bu risk diversification mexanizmi sug‘urta kompaniyalarining kapital talablarini engillatadi va yangi investitsiya loyihalari uchun moliyaviy barqarorlikni oshiradi. Ushbu natijalar milliy sug‘urta bozorini xalqaro standartlarga moslashtirish, risklarni samarali boshqarish va milliy iqtisodiyotning sheriklari uchun ishonchli muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, Prezident qarori to‘g‘risidagi ma’lumotlar va bozor statistikasi birgalikda ko‘rsatadiki, qayta sug‘urta orqali risk diversifikatsiya qilish nafaqat sug‘urta kompaniyalarining risk boshqaruv strategiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi, balki milliy sug‘urta tizimi barqarorligini oshirish, valyuta oqimlarini optimal tartibga solish va xalqaro investitsiyalarni jalb etish nuqtai nazaridan ham strategik ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish nafaqat sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, balki bozor barqarorligini saqlash, kapital talablarini muvozanatlash va investorlar ishonchini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. 2025 yilning 9 oyidagi statistika tahlili va kompaniyalar sof foydasi ko‘rsatkichlari (jumladan Mosaic Insurance Group, EUROASIA INSURANCE va Alscom Sug‘urta) shuni ko‘rsatadiki, qayta sug‘urta mexanizmlarini samarali qo‘llagan kompaniyalar risk dispersiyasini sezilarli darajada kamaytirgan va sof foyda o‘shishini ta’minlagan.

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

Qayta sug‘urta va risk diversifikatsiyasi samaradorligi: Sug‘urta kompaniyalari risklarni qayta sug‘urta orqali samarali diversifikatsiya qilsa, yo‘qotishlar dispersiyasi kamayadi va moliyaviy barqarorlik oshadi. Bu, ayniqsa, yirik va katastrófik risklarni boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Milliy qayta sug‘urta tizimining ahamiyati: Prezident qarori bilan tashkil etilgan O‘zbekiston Milliy Qayta Sug‘urta Kompaniyasi ichki risklarni boshqarish va sug‘urta kompaniyalari portfelini diversifikatsiya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu milliy kapitalni saqlash, xorijiy bozorga bo‘ysunishni kamaytirish va ichki moliyaviy resurslarni samarali boshqarish imkonini beradi.

Moliyaviy barqarorlik va bozor raqobati: Qayta sug‘urta orqali risklarni samarali taqsimlash sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini oshiradi, bozorda raqobatni kuchaytiradi va yangi sug‘urta instrumentlarini joriy qilish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Milliy qayta sug‘urta kompaniyasi faoliyatini kengaytirish: Milliy qayta sug‘urta kompaniyasi orqali barcha sug‘urta kompaniyalari risk portfellarining diversifikatsiyasini majburiy va ijobiy tartibda amalga oshirish mexanizmini yaratish.

Qayta sug‘urta ulushini oshirish: Sug‘urta kompaniyalari o‘z portfelidagi yirik risklarni milliy va xalqaro qayta sug‘urta shartnomalari orqali qoplashni rag‘batlantirish.

Moliyaviy barqarorlik monitoringi: Sug‘urta kompaniyalarining sof foyda va yo‘qotishlar dispersiyasini muntazam ravishda tahlil qilish va risklarni boshqarish strategiyalarini optimallashtirish uchun nazorat mexanizmlarini joriy etish.

Xalqaro tajribani joriy etish: Sug‘urta kompaniyalari xalqaro qayta sug‘urta standartlari va risk management amaliyotlarini o‘z faoliyatiga integratsiya qilish orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, qayta sug‘urta orqali risklarni diversifikatsiya qilish O‘zbekiston sug‘urta bozorining barqarorligi, moliyaviy sog‘lomligi va raqobatbardoshligini oshirishda strategik ahamiyatga ega. Shu bois, milliy qayta sug‘urta tizimi, sug‘urta kompaniyalarining samarali risk boshqaruv mexanizmlari va xalqaro standartlarga muvofiq faoliyat yuritish tizimini joriy etish bozorning barqaror rivojlanishi uchun asosiy vosita sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Андреева, Э.В. Страхование: курс лекций. Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. – 263 с.
2. Guillaume, Gorge. Insurance Risk Management and Reinsurance, 1st Edition. Routledge, 2020.
3. Hojamuratova, G.Yu. Risklarni boshqarish. Darslik. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2021. – 214 b.
4. Разумовская, Э.А., Фоменко, В.В. Страховое дело: учебное пособие. Екатеринбург: Гуманитар университет, 2016. – 249 с.
5. Swiss Re. The Essential Guide to Reinsurance. PDF, 2019.
6. Тарасова, Ю.А. Страхование: Учебник и практикум для прикладного бакалавриата. Москва: Изд-во Юрайт, 2018. – 236 с.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 23 maydagi “Mamlakatimizda qayta sug‘urta tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-191-sonli Qarori.
8. www.napp.uz – National Agency for Project Monitoring (NAPP). Insurance sector statistical report, 2025. Toshkent: NAPP, 2025.
9. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi
10. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining rasmiy sayti
11. <https://www.uzdaily> - Uzbekistan’s National Reinsurance Company receives license to operate in reinsurance sector.
12. <https://ahbor-reyting.uz/ru/sample-page/> - Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va ratinglari.

МЕҲНАТ ОМИЛИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВОГО ФАКТОРА

WAYS TO IMPROVE THE USE OF THE LABOR FACTOR

Умурзакова Замира Салижановна

Андижон давлат техника институти “Иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси, доцент

Аннотация

Ушбу мақолада меҳнат омилидан самарали фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган. Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда инсон капиталини ривожлантириш масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, меҳнат бозоридаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш, ходимлар малакасини ошириш, замонавий бошқарув усуллари жорий этиш орқали меҳнат омилидан фойдаланишни такомиллаштириш йўллари таклиф этилган.

Калит сўзлар: Меҳнат омили, меҳнат ресурслари, меҳнат бозори, меҳнат унумдорлиги, инсон капитали, кадрлар бошқаруви.

В данной работе рассматриваются теоретические и практические аспекты эффективного использования трудового фактора в условиях современной экономики. Проанализированы основные проблемы занятости, производительности труда и управления человеческими ресурсами. Также предложены пути совершенствования использования трудового потенциала на основе повышения квалификации работников, внедрения инновационных методов управления и создания благоприятных условий труда.

Ключевые слова: Трудовой фактор, рынок труда, занятость, производительность труда, человеческий капитал, управление персоналом.

This paper examines the theoretical and practical aspects of effective use of the labor factor in the modern economy. The main issues related to employment, labor productivity, and human resource management are analyzed. The study also proposes ways to improve the utilization of labor potential through workforce training, implementation of innovative management methods, and the creation of favorable working conditions.

Keywords: Labor factor, labor market, employment, labor productivity, human capital, human resource management.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши, шунингдек, олдимиздаги қатор ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этиш меҳнат омилидан самарали фойдаланишни талаб қилади. Бу эса шахсларнинг манфаатлари, яшаш тарзи, тараққиёти ва истиқболи билан чамбарчас боғлиқ. Республикамизда мавжуд меҳнат омилидан оқилона, талаб ва эҳтиёжга қараб фойдаланиш бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги даврда, умуман, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосини ташкил қилади. Шунинг учун мавжуд меҳнат ресурсларини такрор ҳосил қилиш ва улардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш керак.

Иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи асос ҳисобланади. Жамиятнинг меҳнат омилини кучайтириш, ундан самарали фойдаланиш муаммолари бозор муносабатлари даврида бирмунча мураккаблашади ва уларнинг ечимини топиш иқтисодчи олимлар олдида турган энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да мамлакатнинг барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлашда инсон капитали ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу стратегияда меҳнат омили иқтисодий ўсишнинг асосий манбаларидан бири сифатида қаралиб, аҳоли бандлигини ошириш, янги иш ўринлари яратиш ҳамда ишсизлик даражасини камайитириш устувор вазифалар қаторига киритилган. Стратегияда меҳнат бозорини ривожлантириш, меҳнат ресурсларини иқтисодиёт тармоқлари бўйича оқилона тақсимлаш ва норасмий бандликни қисқартириш орқали меҳнат омилларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўзда тутилган. Шунингдек, ёшлар ва хотин-қизларни меҳнат фаолиятига кенг жалб этиш, улар учун муносиб меҳнат шaroитларини яратиш муҳим вазифа сифатида белгиланган[1].

Хужжатда меҳнат ресурсларининг сифат кўрсаткичларини яхшилаш, яъни касбий таълимни ривожлантириш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш тизимини такомиллаштиришга ҳам катта аҳамият берилган. Меҳнат бозори талабига мос кадрлар тайёрлаш орқали ишчи кучининг рақобатбардошлигини ошириш ва меҳнат унумдорлигини юксалтириш стратегиянинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, ишлаб чиқаришда замонавий технологияларни жорий этиш, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усуллари кўллаш ва ишчиларнинг меҳнат шaroитларини яхшилаш орқали меҳнат унумдорлигини ошириш масалалари ҳам тараққиёт стратегиясида ўз ифодасини топган. Бу эса меҳнат омилларидан самарали фойдаланиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда республикада инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш учун қуйидаги тамойилларга асосланиш зарур:

- инсон ресурсларини бошқаришни тўғри йўлга қўйиш ва бошқарув таркибини такомиллаштириш;
- ижтимоий йўналтирилган иш билан бандликни вужудга келтириш (қишлоқ хўжалигидаги ортиқча инсон ресурсларини иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига, саноатга ва хизмат кўрсатиш соҳаларига йўналтириш);
- инсон ресурсларининг сифат жиҳатларини – касбий тайёргарлиги, маълумоти, малакасини ошириш; вилоятларда, ҳудудларда инсон ресурсларининг сифат жиҳатларини оширишга қаратилган махсус дастурлар ишлаб чиқиш.[2]

Мамлакат меҳнат омилидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг энг биринчи йўли бўлиб қонунчилик базасини мустаҳкамлаш, меъёрий-ҳуқуқий хужжатларни такомиллаштириш ва уларни амалий ҳаётга татбиқ этиш ҳисобланади. Чунки бугунги кунда мамлакатимизда амал қилаётган баъзи бир меъёрий хужжатлар қайта кўриб чиқиш, тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритишни талаб қилади:

Биринчидан, меҳнатга лаёқатлилик ёш чегарасини ўзгартириш керак. Яъни, меҳнатга лаёқатлилик ёшини 16 ёш эмас, балки 18 ёш қилиб белгилаш мақсадга мувофиқдир. Чунки таълимга оид миллий қонунчиликка кўра ёшлар ўрта мактабларни (9-синфни) 16 ёшда (энг камида эса 15 ёшда) битириб чиққанларидан сўнг академик лицей ёки касб-хунар коллежларида ўқишни давом эттирадилар ҳамда 19 ёшда (энг камида эса 18 ёшда) мазкур даргоҳларни тамомлайдилар. Демак, ёшлар камида 18 ёшда (асосан 19 ёшда) меҳнат бозорида илк бора ишчи кучи сифатида намоён бўлишлари мумкин. Бу ҳолат эса жамиятда иқтисодий нофаоллик даражасининг табиий (мажбурий) тарзда ошиб боришини келтириб чиқаради. Булардан ташқари фуқароларга тўла ҳуқуқий лаёқатлилик ҳам, харбий хизмат мажбурияти ҳам улар 18 ёшга тўлгандагина берилади.

Иккинчидан, таълим ислохотларининг амалга оширилиши натижасида аҳолининг меҳнат бозорига чиқиши камида 3 йилга кечикишини инобатга олиб ҳамда мамлакатимизда турмуш даражасининг яхшиланиши натижасида аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги ошиб бораётганлиги ва бугунги кунда бу кўрсаткич 72,9 ни ташкил этаётганлигини эътиборда тутиб, республикада аҳоли меҳнатга қобилиятли ёшининг юқори чегарасини ўзгартириш мақсадга мувофиқдир.

Аҳолининг иш билан бандлигини ошириш чора-тадбирлари сифатида янги иш ўринлари яратишга ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки иш ўрни ҳар қандай ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнининг биринчи бўғини бўлиб, айнан унда ишлаб чиқариш жараёни элементларининг барчаси яхлитлашади ҳамда янги истеъмол қийматлари, меҳнат маҳсулотлари яратилади. Бироқ бунда яратилаётган иш ўринларининг турғунлик (стационар) хусусияти устуворликка эга бўлиши керак. Бунинг учун эса:

- юқори меҳнат сиғимига эга бўлган ишлаб чиқариш тармоқлари (қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, пахтани қайта ишлаш, енгил саноат, озиқ-овқат саноати, машинасозлик ва автомобилсозлик) ривожига алоҳида эътибор қаратиш;
- кам рентабелли ва зарар кўриш ишлаётган ишлаб чиқариш корхоналарини реконструкция қилиш ва модернизациялаш ҳисобига уларнинг тўла қувватда ишлашларини таъминлаш;
- чет эл инвестицияларини жалб этиш йўли билан янги ишлаб чиқариш ва саноат корхоналарини барпо этиш талаб этилади.
- Мамлакатимизда аҳолининг меҳнатда бандлигини ошириш, ишсизларни иш билан таъминлаш ва иқтисодий нофаол аҳолини фаоллар таркибига қўшишда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг ўрни бекиёсдир. Шу боис ушбу соҳа ривожига катта эътибор қаратган ҳолда, тадбиркорлик субъектларига қўшимча имтиёз ва кафолатлар тизимини жорий этиш керак.

Иш билан бандликнинг ноанъанавий шакллари – уй меҳнати, оилавий бизнес, касаначилик, хизмат кўрсатиш ва қорамолчилик каби фаолият турлари билан шуғулланиш ҳамда ўз-ўзини иш билан таъминлашни рағбатлантириш мавжуд меҳнат потенциалидан (айниқса қишлоқ жойларда) фойдаланишнинг асосий йўллари билан биридир.[3]

Бунда ушбу фаолиятни амалга ошириш учун имтиёзли ипотека, истеъмол ва микрокредитлар билан таъминлаш, лизинг хизматини жорий этиш, солиқ ва тўловлардан озод қилиш каби чораларни кўриш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, касаначилик меҳнатини янада ривожлантириш ва ҳудудий дастурлар ижросини таъминлаш мақсадида маҳаллий ҳокимликлар қуйидаги чора-тадбирларни кўришлари талаб этилади:

- касаначилик меҳнатини ривожлантириш бўйича ишчи комиссиялар ишини такомиллаштириш ва мунтазам мониторинг олиб бориш;
- касаначиларга корхоналар томонидан асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш воситалари ва хом ашёлар етказиб берилишини назоратга олиш;
- корхоналар билан меҳнат шартномаси асосида фаолият юритаётган касаначилар томонидан маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва уларга иш ҳақи берилишига алоҳида эътибор қаратиш;
- маҳсус технологик жараёнларни талаб этадиган корхоналарда касаначиликнинг янги ва ноанъанавий кўринишларини жорий этиш, корхоналарнинг асосий фаолият турлари бўйича эмас, балки қўшимча фаолият турларида касаначиларни жалб этиш;
- меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлаша олмайдиган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларни (ёш болалари оналар, хотин-қизлар, уйда ишлаш имкони бўлган ногиронлар, жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинганлар ва б.) касаначилик меҳнатига кенг жалб қилиш.

Маълумки ишсизларни меҳнатга жалб этишнинг асосий мотиви бўлиб иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш ҳисобланади. Бошқача айтганда, меҳнат потенциалидан самарали фойдаланишнинг асосий йўллари билан бири бу – меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш ва унинг реал миқдорининг ўсишига эришишдир. Бунинг учун эса қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

Биринчидан, меҳнатга ҳақ тўлашнинг тармоқ тизими босқичма-босқич ўтиш, яъни ҳар бир тармоқнинг ўз тариф тизими ишлаб чиқилиши ва бунда уларнинг ўзига хос жиҳат ва хусусиятларини инобатга олиш даркор.

Иккинчидан, иқтисодиётнинг моддий тармоқларида ходимлар иш ҳақини оширишни қуйидагилар натижасида тежалган маблағлар ҳисобига амалга ошириш:

- корхоналарда самарасиз технологиялар ўрнига янгиларини ўрнатиш, қайта қуроллантириш ва йўқотишларнинг олдини олиш ҳисобига ишлаб чиқаришнинг ресурс сифимини камайтириш;

- корхоналарда меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш, мавжуд моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш;

- маҳсулот таннархида солиқлар ва мажбурий тўловларнинг улушини қисқартириб бориш.

Юқорида белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш ва улар доирасида тегишли вазифаларни кўзда тутиш, ўйлаймизки, яқин келажакда ўзининг ижобий самарасини беради.

Статистик маълумотларга кўра, 2025 йил январь ҳолатига кўра Ўзбекистон иқтисодиётида тахминан 14.6 миллион киши банд эканлиги маълум қилинган. Шу билан бирга 800 мингдан ортиқ ишсизлар борлиги қайд этилди. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларига ҳар йили яна 500 мингга яқин янги ишчи қўшилиши кузатилади, бу меҳнат бозорида босимни кучайтирмоқда.

Таклифлар:

- Иш билан таъминлаш хизматларини модернизация қилиш — Бандлик марказлари фаолиятини рақамлилаштириб, вакансиялар ва талабни тез мувофиқлаштирувчи платформалар яратиш.

- Касбий таълим ва қайта тайёрлаш дастурлари — янги иш ўринлари учун талабга мос соҳаларда (ИТ, сервис, саноат) курслар.

- Университет ва касб коллежлари билан ишлаб чиқариш ўртасида ҳамкорлик (стажировка, apprenticeship) тизимларини жорий этиш.

- Янги ишчи малака йўналишларини ишлаб чиқиб, меҳнат бозори эҳтиёжларига мувофиқлаштириш.

- Мигрантлар учун шарт-шароитларни яхшилаш — лицензияланган агентликлар орқали илгари жойлаштириш.

- Хориждан қайтган мутахассисларни иқтисодий фаолиятга жалб қилиш учун солиқ имтиёзлари ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш.

- Меҳнат миграцияси бўйича янги шартнома ва имкониятлар яратиш, чет эллардаги иш шартларини мониторинг қилиш.

- Иш жойларида меҳнат шароитларини яхшилаш орқали ишчиларнинг унумдорлиги ва мотивациясини ошириш.

- Иш жойларини рақобатбардош меҳнат шароитлари билан таъминлаш – иш вақти, дам олиш, соғлиқни сақлаш хизматлари.

- Меҳнат муҳофазаси ва хавфсизликни кучайтириш орқали ишчи кучининг узлуксизлигини таъминлаш.

- Шаффоф меҳнат визалари ва лицензиялар тизимини жорий этиш, шу билан норасмий бозорни камайтириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»ги ПФ-60-сонли Фармони.
2. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. — Тошкент: «Иқтисод-Молия», 2021.
3. Холмўминов Ш.Р. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш масалалари. — Тошкент, 2020.

**KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH ORQALI AHOI
DAROMADLARINI OSHIRISHNING INSTITUSIONAL STRATEGIYALARI**

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ
ПОСРЕДСТВОМ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

**INSTITUTIONAL STRATEGIES FOR INCREASING HOUSEHOLD INCOMES
THROUGH THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP**

Karimov Xasanjon Olimjonovich

Oriental universiteti “Biznes va boshqaruv” kafedrasida mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirishning institusional strategiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot kichik biznes rivojiga ta’sir etuvchi institusional tizimli omillar taklif etib, ularning bandlik va barqaror daromadlar shakllanishidagi rolini asoslab beradi. Bundan tashqari, tadbirkorlik muhitini takomillashtirish va kambag‘allikni qisqartirishga qaratilgan amaliy qarorlar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: kichik biznes; tadbirkorlik; institusional strategiyalar; aholi daromadlari; kambag‘allikni qisqartirish; biznes muhiti; ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik.

В статье анализируются институциональные стратегии повышения доходов населения посредством развития малого бизнеса и предпринимательства. В рамках исследования предлагается системный комплекс институциональных факторов, влияющих на развитие малого бизнеса, и обосновывается их роль в расширении занятости и формировании устойчивых источников доходов. Кроме того, полученные результаты могут быть использованы при разработке практических управленческих решений, направленных на совершенствование предпринимательской среды и сокращение бедности.

Ключевые слова: малый бизнес; предпринимательство; институциональные стратегии; доходы населения; сокращение бедности; предпринимательская среда; социально-экономическая устойчивость.

This article analyzes institutional strategies for increasing household incomes through the development of small business and entrepreneurship. The study proposes a systemic set of institutional factors influencing small business development and substantiates their role in employment expansion and the formation of sustainable income sources. In addition, the findings may be used in the development of practical policy decisions aimed at improving the entrepreneurial environment and reducing poverty.

Keywords: small business; entrepreneurship; institutional strategies; household income; poverty reduction; business environment; socio-economic stability.

Global iqtisodiy transformatsiya va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning kuchayib borishi sharoitida kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish barqaror iqtisodiy o‘sinh va aholi daromadlarini oshirishning muhim omillaridan biriga aylandi. Kichik biznes subyektlari, ayniqsa rivojlanayotgan va o‘tish davridagi iqtisodiyotlarda, yangi ish o‘rinlarini yaratish, innovatsiyalarni joriy etish hamda hududiy iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi institutsional mexanizmlarni mustahkamlash aholi daromadlarini oshirish va turmush darajasini yaxshilashning samarali strategiyasi sifatida tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda.

Kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan institutsional strategiyalar tadbirkorlik faoliyatini shakllantiruvchi rasmiy va norasmiy qoidalar, siyosatlar hamda institutlarning keng doirasini o‘z ichiga oladi. Ularga normativ-huquqiy baza, moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyati, mulk huquqlarini himoya qilish, soliq tizimi va biznesni qo‘llab-quvvatlovchi infratuzilma kiradi. Yaxshi shakllantirilgan institutsional muhit tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, xatarlarni pasaytiradi va tadbirkorlik tashabbuslari uchun qulay sharoit yaratadi, bu esa kichik biznes subyektlariga faoliyatini kengaytirish va aholi uchun barqaror daromad manbalarini yaratish imkonini beradi.

Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish hamda aholi daromadlarini oshirish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar soni ortib borayotganiga qaramasdan, mavjud adabiyotlarda asosan makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar yoki alohida siyosiy vositalar tahliliga ustuvor ahamiyat berilib, kichik biznes rivoji bilan aholi daromadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘minlovchi institutsional strategiyalarning kompleks roli yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, rivojlanayotgan va o‘tish davridagi iqtisodiyotlar sharoitida institutsional muhitning tadbirkorlik faoliyati va aholi daromadlari dinamikasiga bir vaqtning o‘zida ta‘sirini baholovchi tizimli tadqiqotlar yetishmaydi.

Shu munosabat bilan, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan institutsional strategiyalarni aniqlash va ularning samaradorligini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot natijalari tadbirkorlik muhitini mustahkamlash va barqaror daromad o‘lishini ta‘minlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirish masalasi zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu jarayon asosan institutsional muhitning sifati, davlat siyosati, rasmiy va norasmiy institutlarning uyg‘unligi hamda tadbirkorlik infratuzilmasiga bog‘liq. Turli olimlar mazkur masalaga turli yondashuvlar orqali baho berib, institutsional strategiyalarning ahamiyatini asoslab berganlar.

Bu borada, Acs Z. J. [1] kichik biznesni rivojlantirishda institutsional muhitni asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, samarali institutlar tadbirkorlik faolligini rag‘batlantirib, aholining o‘zini o‘zi band qilishi va daromad manbalarini diversifikatsiya qilishiga xizmat qiladi. Muallif tadbirkorlikni iqtisodiy o‘lish va ijtimoiy farovonlikni oshiruvchi mexanizm sifatida talqin qiladi.

Shuningdek, Estrin S. [2] rasmiy institutlarning (soliq tizimi, mulk huquqi, qonunchilik barqarorligi) kichik biznes rivojiga ta‘sirini chuqur tahlil qiladi. Unga ko‘ra, institutsional aniqlik va huquqiy kafolatlar mavjud bo‘lgan sharoitda tadbirkorlik subyektlari faolroq bo‘lib, bu holat aholi daromadlarining barqaror o‘lishiga olib keladi.

Bundan tashqari, Mickiewicz T. [3] norasmiy institutlar — tadbirkorlik madaniyati, ijtimoiy ishonch va mentalitet omillarining ahamiyatini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, rasmiy institutlar yetarli darajada samarali bo‘lmagan sharoitda ham kuchli norasmiy institutlar kichik biznesni qo‘llab-quvvatlovchi muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, Szerb L. [4] institutsional muvozanat konsepsiyasini ilgari suradi. U rasmiy va norasmiy institutlar o‘rtasidagi nomutanosiblik kichik biznes rivojini sekinlashtirishini qayd etadi. Muallif institutsional uyg‘unlik ta‘minlanganda tadbirkorlik samaradorligi va aholi daromadlari o‘lishi tezlashishini ilmiy asoslaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa Bella R. L. F. [5] kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishda davlat institutsional strategiyalarining roliga alohida e‘tibor qaratadi. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, davlat tomonidan yaratilgan qo‘llab-quvvatlovchi institutlar kichik biznesning barqaror faoliyat yuritishiga va daromadlarni oshirishga xizmat qiladi.

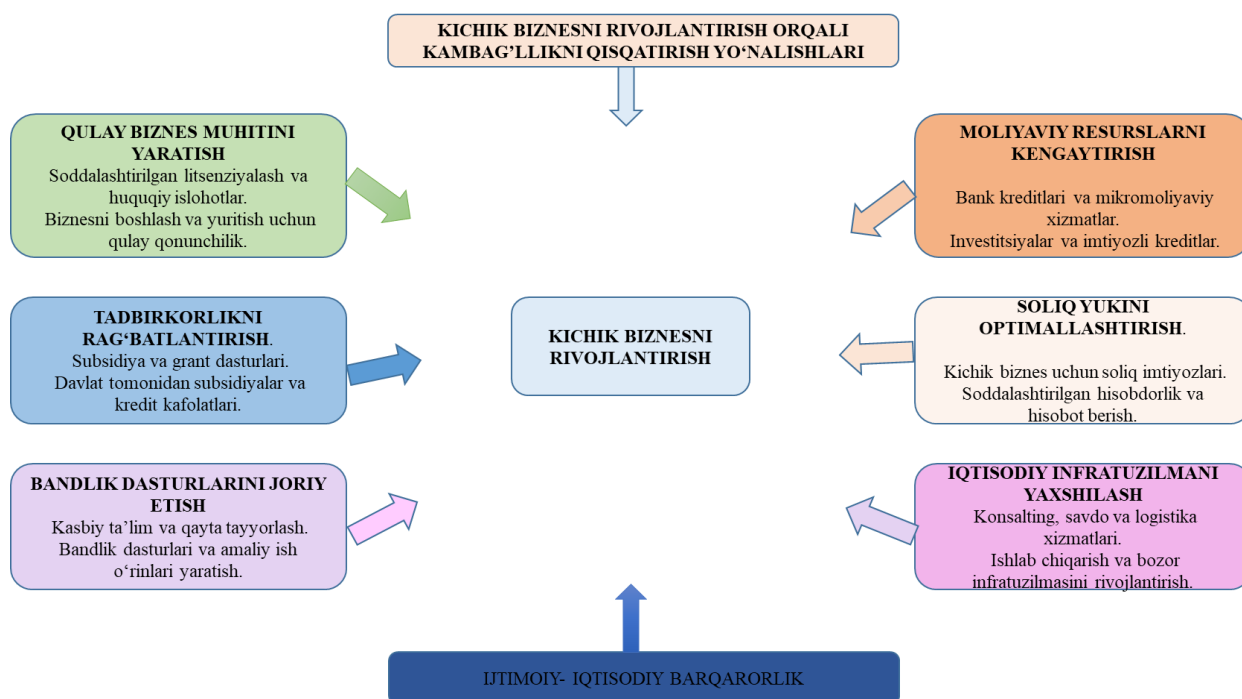
Xususan, Qo‘chqorov A. [6] kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni aholi daromadlarini oshirishning muhim institutsional mexanizmi sifatida talqin qiladi. Uning fikriga ko‘ra, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay huquqiy muhit yaratish, soliq yukini optimallashtirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari kuchaytirish aholining o‘zini o‘zi band qilishi hamda barqaror daromad manbalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Yo‘ldoshev B. [7] tadbirkorlikni rivojlantirish va aholi daromadlarini oshirish jarayonida institutsional islohotlarning ahamiyatini ta‘kidlaydi. Uning tadqiqotlarida moliyaviy

resurslarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, hududiy tadbirkorlik infratuzilmasini rivojlantirish va mahalliy darajada qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etish kichik biznes samaradorligini oshirishi qayd etilgan. Muallifning fikricha, mazkur institutsional choralar aholi daromadlarining o‘shishiga va hududlararo iqtisodiy tafovutlarning kamayishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirish hamda kambag‘allikni qisqartirishning institutsional strategiyalarini ilmiy asoslash maqsadida tizimli yondashuv, tahlil va sintez, taqqoslash, umumlashtirish hamda iqtisodiy-statistik tahlil metodlari qo‘llanildi. Ushbu metodlar yordamida kichik biznes rivojiga ta’sir etuvchi institutsional omillar aniqlanib, ularning aholi daromadlari va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka ta’siri kompleks tarzda baholandi.

Shunday qilib, tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan institutsional strategiyalar aholi daromadlarining barqaror o‘shishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Xususan, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarining kengaytirilishi, soliq va ma’muriy yuklamalarning optimallashtirilishi hamda tadbirkorlik infratuzilmasining rivojlanishi yangi ish o‘rinlari yaratilishiga va tadbirkorlik subyektlari faoliyatining kengayishiga xizmat qilmoqda. Natijada, kichik biznes sektori orqali aholining mehnat va tadbirkorlik daromadlari oshib, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik mustahkamlanmoqda hamda uzoq muddatli inklyuziv iqtisodiy o‘shish uchun zarur institutsional asos shakllanmoqda.

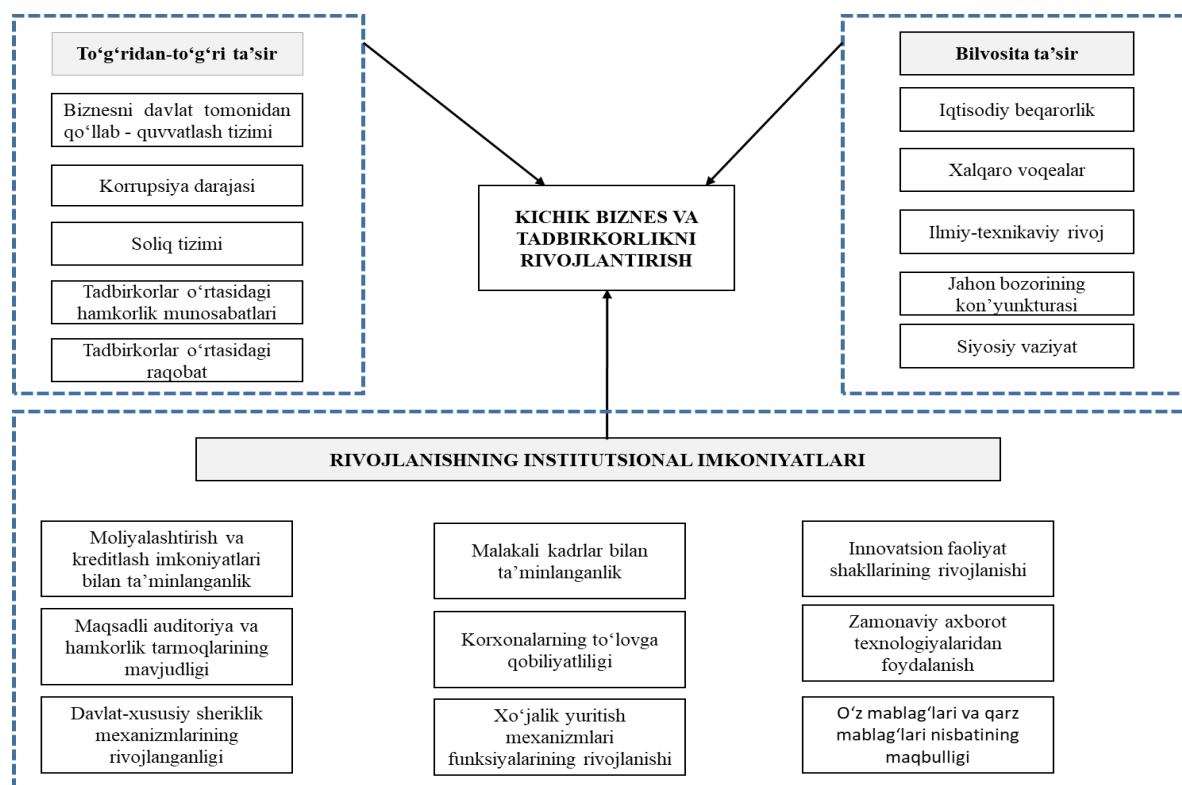

1 – rasm. Kichik biznesni rivojlantirish orqali kambag‘allikni qisqartirishning institutsional yo‘nalishlar tasnifi [1]

Bundan tashqari, kichik biznesni rivojlantirish orqali kambag‘allikni qisqartirish institutsional yondashuvlarning kompleks va o‘zaro bog‘liq holda amalga oshirilishini talab etadi.

Xususan, qulay biznes muhitini shakllantirish, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, soliq yukini optimallashtirish hamda iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish tadbirkorlik faolligining oshishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadbirkorlikni rag‘batlantirish va bandlik dasturlarini joriy etish orqali yangi ish o‘rinlari yaratiladi va aholining barqaror daromad manbalari shakllanadi. Hamda, kichik biznes sektori ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo‘lib, kambag‘allik darajasini pasaytirish va inklyuziv iqtisodiy o‘shishga erishish uchun asos yaratadi.

2 – rasm. Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning institusional imkoniyatlari [2]

Shunday qilib, To'g'ridan-to'g'ri ta'sir etuvchi omillar, jumladan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi, soliq muhiti va tadbirkorlar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlari biznes subyektlarining kundalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatsa, bilvosita omillar iqtisodiy va siyosiy beqarorlik sharoitida tashqi muhitning rolini belgilaydi.

Shu bilan birga, moliyalashtirish imkoniyatlari, malakali kadrlar, innovatsion faoliyat hamda xo'jalik yuritish mexanizmlarining rivojlanganligi kichik biznesning institusional asoslarini mustahkamlab, uning barqaror o'sishi va iqtisodiy faollikni oshirish orqali aholi daromadlarining ko'payishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib xulosa va erishilgan natijalarni jam qilar ekanmiz:

Birinchidan, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirish va kambag'allikni qisqartirish institusional strategiyalarning izchil va kompleks amalga oshirilishiga bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon barqaror iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi.

Ikkinchidan, qulay biznes muhitini shakllantirish, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish hamda soliq va ma'muriy yuklamalarni optimallashtirish kichik biznes subyektlari faolligini oshirib, yangi ish o'rinlari yaratilishiga va barqaror daromad manbalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, tadbirkorlik infratuzilmasining rivojlanishi, malakali kadrlar bilan ta'minlanganlik va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash kichik biznesning institusional asoslarini mustahkamlab, uning uzoq muddatli barqaror o'sishini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, rasmiy va norasmiy institutlar o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash kichik biznes samaradorligini oshirib, aholi daromadlarining ko'payishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash uchun muhim institusional zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Acs, Z. J. (2018). Institutions, entrepreneurship, and economic growth: The role of institutional quality. *Small Business Economics*, 51(2), 501 - 514.
2. Estrin, S., & Mickiewicz, T. (2018). Institutions, entrepreneurship and economic development. *Journal of Economic Perspectives*, 32(3), 179 - 198.

3. Mickiewicz, T., Sauka, A., & Stephan, U. (2018). On the compatibility of institutions and entrepreneurship. *Industrial and Corporate Change*, 27(2), 259 - 278.
4. Szerb, L., Acs, Z. J., & Autio, E. (2018). The entrepreneurial ecosystem: Theoretical foundations and policy implications. *Small Business Economics*, 51(2), 501–514.
5. Bella, R. L. F., Leal Filho, W., Sigahi, T. F. A. C., Rampasso, I. S., Quelhas, O. L. G., Bella, L. F., Moraes, G. H. S. M., & Anholon, R. (2024). Small- and medium-sized enterprises: Trends and future perspectives for sustainability and digitalization in Germany. *Sustainability*, 16, 6900.
6. Qo‘chqorov, A. (2020). Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning institutsional omillari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (4), 45–53.
7. Yo‘ldoshev, B. (2021). Tadbirkorlikni rivojlantirish va aholi daromadlarini oshirishning institutsional mexanizmlari. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, (2), 62–70.
8. Абдульманов, Б. А., & Николаев, В. А. (2025). Институциональные условия управления развитием малого бизнеса в региональных экономических системах. *Теория и практика общественного развития*, (11), 134-141.
9. Киреев, Н. Н. (2019). Механизм оценки и повышения эффективности развития малого бизнеса в регионе. *Экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика)* 2019. С. 12-24.
10. Жура, С. Е. (2021). Инфраструктурное обеспечение развития малого бизнеса: институциональный подход (Doctoral dissertation, М.: 00.08. 05. Жура Светлана Егоровна. М.: Рос. экон. ун-т им. ГВ Плеханова).

УДК: 658.15

КОРХОНА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

MAIN DIRECTIONS FOR ENSURING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF AN ENTERPRISE

Ахунов Мухаммадамин Абдуваситович

Андижон давлат техника институти “Иқтисодиёт” кафедраси доценти

Аннотация

Ушбу мақолада корхона иқтисодий самарадорлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари тадқиқ этилган. Корхона фаолиятида меҳнат, капитал ва моддий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳамда харажатларни камайтириш масалалари ёритилган. Шунингдек, меҳнат унумдорлигини ошириш, инновацион технологияларни жорий этиш, бошқарув тизимини такомиллаштириш ва рақобатбардошликни кучайтириш орқали иқтисодий самарадорликни юксалтириш йўллари таҳлил қилинган. Тадқиқот натижалари корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда амалий аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: корхона, иқтисодий самарадорлик, меҳнат унумдорлиги, ресурслардан фойдаланиш, инновация, харажатлар, бошқарув.

В статье исследуются основные направления обеспечения экономической эффективности предприятия. Рассматриваются вопросы повышения объемов производства и снижения затрат за счет эффективного использования трудовых, материальных и финансовых ресурсов. Особое внимание уделено повышению производительности труда, внедрению

инновационных технологий, совершенствованию системы управления и укреплению конкурентоспособности предприятия. Результаты исследования имеют практическое значение для повышения эффективности деятельности предприятий.

Ключевые слова: предприятие, экономическая эффективность, производительность труда, использование ресурсов, инновации, затраты, управление.

This article examines the main directions for ensuring the economic efficiency of an enterprise. The issues of increasing production volume and reducing costs through the effective use of labor, material, and financial resources are analyzed. Special attention is paid to improving labor productivity, implementing innovative technologies, enhancing management systems, and strengthening enterprise competitiveness. The research results have practical significance for improving enterprise performance.

Keywords: enterprise, economic efficiency, labor productivity, resource utilization, innovation, costs, management.

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳар қандай корхоналар олдидаги асосий вазифалардан бири ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, маҳсулот таннархини пасайтириш шу билан бирга мавжуд имконият ва ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда тез ўзгарувчан бозор шароитлари талабларига ҳамоҳанг ҳолда мослашувчанликни шакллантириш зарур.

Корхонани ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва бошқа соҳаларидаги хўжалик фаолияти натижалари унга таъсир этаётган турли омилларнинг ўзаро боғлиқлигига ва натижавий кўрсаткичга таъсирига боғлиқ равишда ўзгаради.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналарда ишлаб чиқариш ресурсларини тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни бозор талабига мослаштириш ва ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш корхоналарни асосий вазифаси ҳисобланади.

Бугунги кунда саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг энг самарали шакли эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда. Юртимизда ишлаб чиқариш корхоналарини моддий-техник таъминлаш ва молиялаш бўйича бозор иқтисодиёти тамойил ишончли тизим ва механизмларни шакллантирилди ва муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда.

2025 йил январ–октябрда йирик корхоналар томонидан 8 триллион сўмлик қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари ишлаб чиқарилган, бу 2024 йилга нисбатан 5,9 %га ўсган.

Иқтисодий фаолият турлари бўйича улуши 2025 йилнинг 1 ноябрь ҳолатида корхоналарнинг $\approx 32,5$ % савдо соҳасида, 12,6 % саноатда, 7,3 % кишлок хўжалигида фаолият юритмоқда [4]. Бу кўрсаткичлар корхоналарнинг иқтисодий фаоллик структурасини кўрсатади — уларнинг самарадорлигини ошириш учун тармоқлар бўйича турли йўналишларда стратегик чоралар зарурлигини акс эттиради

Мамлакатимизда эришилаётган иқтисодий натижалар, яратилган ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланиш даражасини баҳолашда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар давомийлигини таъминлашни ўрганиш бугунги кундаги долзарб масала ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг асосий мезони бу самарали меҳнат, яъни даромад бирлигига тўғри келган харажатларнинг минимал даражасига эришиш. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг узлуксиз пасайиши бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш усулининг қонуниятидир. У меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиши, меҳнаткашлар маданий, техникавий даражасини юксалиши, моддий ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш, хўжалик юритиш усуллариининг такомиллаштириши билан таъминланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш учун курашнинг аҳамияти йилдан йилга ошиб бормоқда, чунки уни пасайтиришнинг ҳар бир фоизнинг абсолют ҳажми ўсиб бормоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, умуман республика бўйича саноат маҳсулоти таннархини фақат 1% га пасайтирилса 3 млрд. сўм миқдорида иқтисод қилинади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг пасайтиришнинг йўллари келтирамиз. Ишлаб чиқариш харажатларининг пасайтиришда ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини ошириш катта таъсир кўрсатади. Янги техникани жорий қилиш ва маҳсулот тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш жараёналарининг камайишига комплекс таъсир кўрсатади.

Улар моддий ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш, буюмларни тайёрлашга кетадиган меҳнат сарфини камайитириш имконини беради.

Амалдаги жиҳозларни замонавийлаштириш ҳамда қўлланилаётган техникадан фойдаланишни яхшилаш ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини анчагина камайитиришга эришиш мумкин. Янги техника ва прогрессив технология асосида утган ва жонли меҳнатни тежашга эришилади. Моддий ресурслардан буюклашган ўтган меҳнатни тежаш худди шу миқдордаги хомашё ва материаллардан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради ҳамда жонли меҳнат сарфини тежаш маҳсулот унумдорлигини ошириш имконини беради, яъни ҳар бир ишчиға ҳисобланаганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга имкон яратади.

Бунга фан-техника тараққиёти ёрдам беради. Янги техника ва илғор технология ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш асосида меҳнат унумдорлиги ошиб боради бу эса ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга олиб келади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи энг муҳим омил — бу фан ва техника тараққиёти ҳисобланади. Охирги вақтларгача фан-техника тараққиёти эволюцион тарзда ривожланиб келди. Бугунги кунда янги техникалар бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш етарли даражада эмас эди. Бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳозирги шароитида фан ва техниканинг охирги ютуқлари асосида халқ хўжалигининг барча тармоқларида янги техника ва технологияларни жорий қилишга қаратилган сифат ўзгаришларни амалга ошириш лозим[1].

Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- илғор технологияларни кенг ўзлаштириш;
- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш;

Металл маҳсулотлар, пластик қоричма, композитлар, металл кукунлар, керамик ва бошқа прогрессив тузилишли материалларнинг янги шакллари яратиш ва ундан фойдаланиш. Маълумки, иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида техника тараққиётининг характери ва мазмуни ўз хусусиятларига эга бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида фан-техника тараққиёти ундаги миқдорий ўзгаришларгагина эмас, балки кўпроқ сифат ўзгаришларига қаратилади. Умуман, самарадорлик иқтисодиётдаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир, бу талаб фан-техника тараққиётига ҳам тўлиқ жорий этилади.

Саноат ишлаб чиқариш ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини юқори даражага кўтаришда инсон омилининг роли бекиёсдир. Инсонларнинг ташаббуси, куч-ғайрати, жонли ижодиёти ҳар қандай тараққиётнинг қудратли кучи ва энг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам инсонни жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи деб айтадилар. У барча янгиликларни, шу жумладан, янги, илғор техника-технологияларни яратади, ишлаб чиқаришни оқилонга ташкил этади, илмий ва амалий кашфиётлар қилади. Барча ишлаб чиқариш воситалари инсон меҳнати билан ҳаракатга келтирилади, фойдали нарсалар ҳосил қилинади. Бироқ инсон фақат асосий ишлаб чиқарувчи кучгина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳамдир. Одамлар фаолияти шу муносабатлар орқали рўёбга чиқади. Бу фаолият йўналиши ва натижалари ходимнинг ўз фаолиятида қандай ўй-фикрларга, тасаввурларга, мақсадларга, ҳаётий йўл-йўриқларга, муддаоларга ва психологик эътиқодларга амал қилишига боғлиқ. Шу сабабли инсон омилининг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни таҳлил этилганда гап фақат инсон ҳақидагина эмас, балки аввало инсон яшаб, меҳнат қилаётган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланувчи ижтимоий сифатлар, фаолиятни рағбатлантирувчи омиллар ва муддаолар ҳақида бориши керак. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи яна бир муҳим омил бу — тежамкорлик режими ҳисобланади. Ресурсларни тежаш ёнилғи, энергия, хомашё ва

материалларга бўлган ўсиб боровчи талабни қондиришининг асосий манбаига айланиши лозим. Бу муаммоларни ечишда саноат асосий ўринни эгаллайди. Бу тармоқда хомашё ва ёнилғи-энергетик ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлайдиган машина ва ускуналарни жорий қилиш лозим.

Моддий ва пул маблағларини сарфлашда қатъий иқтисодий тежашга риоя қилиш катта аҳамиятга эга. Асбоб ускуналарни асрашга дори сарфларини камайтириш, материал шунингдек ишлаб чиқариш чиқиндиларидан максимал фойдаланиш. Брак натижасида рўй берадиган нобудгарчиликларни камайтириш фондларининг самарадорлик даражасини ошириш, иш хати фондини рационал сарфлаш цех ва умумзавод харажатларини камайтириш буларнинг барчаси у ёки бу даражасида маҳсулотнинг арзонлашувига таъсир кўрсатади.

Моддий техника таъминотини яхшилаш ишлаб чиқариш харажатларини камайишига олиб келади. Корхонанинг хом ашё материал, ёқилғи ва энергия етказиб беришнинг узилиб қолиши ишлаб чиқариш ритмини бузишга бекор туриб қолишларига ой охирида хайбаракаллачиликка ва оқибат натижада унумсиз харажатларга олиб келади. Корхона иқтисодиётга ҳаддан ташқари нормативдан ортикча захираларни бўлиши ҳам салбий таъсир кўрсатади. Захира кўпайиб кетганда айланма маблағлари ошиб кетади, молиявий аҳвол ёмонлашади, ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги пасайиб кетади.[2]

Саноат корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва моддий техник ресурслардан самарали фойдаланиш мақсадида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг техник — иқтисодий даражасини кўтариш, фан ва техника ютуқларини жорий этиш муддатини қисқартириш, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперациялаш, ва ҳудудий жойлаштириш даражасини ошириш;

2. бошқаришнинг структурасини, молиялаш, баҳолаш ва кредитлаш ҳамда рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш, инсон омилини кучайтириш асосида меҳнаткашларнинг ижодий фаоллигини ва ташаббусини оширишни йўлга қўйиш

3. дебиторлик қарзларини камайтириш, ишлаб чиқариш захираларини тўғри ташкил этиш, асосий ва айланма фондлар мутаносиблигини таъминлаш;

4. ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган норма ва нормативлар тизимини яратиш, маҳсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштириш ва ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминлаш асосида самарадорликни ошириш учун қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

• Корхоналар фаолияти самарадорлигини таъминлашга таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан бири ишлаб чиқариш имкониятларидан тўла фойдаланиш ҳисобланади. Бунда маҳсулот ҳажми корхонанинг техника билан таъминланиш ва ишлаб чиқаришда янги техникалардан фойдаланиш даражаларига, айланма маблағлардан фойдаланиш даражасига, бу жараёнда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришига, ихтисосланишига, ҳамда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади. Бугунги кунда корхоналар фаолиятини бозор талабига мослаштириш, айниқса истеъмолчилар талабларини ўрганишни жорий қилиш самарадорликни ошириш асосий вазифа саналади. Корхона фаолиятини амалга оширишда ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга оширишни тавсия этилади:

- фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг қўллаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган норма ва нормативлар тизимини яратиш;
- корхоналарни узоқ муддатли хўжалик алоқалари юритишга ўтказиш ва кооперация қилишни ривожлантириш;
- маҳсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш;
- бошқариш тизимини ташкил этишнинг ва рағбатлантиришнинг оптимал шакллари кўллаш.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдурахмонов Қ.Х. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. — Тошкент: «Иқтисод-Молия», 2021.
2. Холмўминов Ш.Р. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. — Тошкент, 2020.
3. www.google.uz
4. https://stat.uz/img/press-relizlar/registr-press-reliz-01_11_25-uz-cyril_p88719.pdf

УДК: 658.15

**КОРХОНА АСОСИЙ ФОНДЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ЯХШИЛАШНИНГ
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ САМАРАСИ**

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОСНОВНЫХ ФОНДОВ ПРЕДПРИЯТИЯ**

**SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF IMPROVING THE USE OF FIXED ASSETS OF
AN ENTERPRISE**

Ахмаджонов Содиқ Солиевич

Андижон давлат техника институти “Иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада корхоналарда асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш масалалари ҳамда унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти тадқиқ этилган. Асосий фондлардан оқилона фойдаланиш ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, меҳнат унумдорлигини юксалтириш ва корхона рақобатбардошлигини таъминлашга хизмат қилади. Шунингдек, асосий фондлардан самарали фойдаланиш аҳолининг бандлигини ошириш, иш ҳақи даражасини яхшилаш ва ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатади.

Калит сўзлар: асосий фондлар, самарадорлик, корхона, ижтимоий-иқтисодий самара, меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш, рақобатбардошлик

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности использования основных фондов на предприятиях и их социально-экономическое значение. Рациональное использование основных фондов способствует увеличению объемов производства, снижению себестоимости продукции, росту производительности труда и повышению конкурентоспособности предприятия. Кроме того, эффективное использование основных фондов положительно влияет на уровень занятости, рост заработной платы и укрепление социальной стабильности.

Ключевые слова: основные фонды, эффективность, предприятие, социально-экономический эффект, производительность труда, производство, конкурентоспособность

This article examines the issues of improving the efficiency of using fixed assets in enterprises and their socio-economic significance. Rational utilization of fixed assets contributes to an increase in production volume, reduction of production costs, growth of labor productivity, and enhancement of enterprise competitiveness. In addition, effective use of fixed assets has a positive impact on employment growth, improvement of wage levels, and strengthening of social stability.

Keywords: fixed assets, efficiency, enterprise, socio-economic effect, labor productivity, production, competitiveness

Иқтисодиётда ва ижтимоий муносабатларнинг бутун тизимида чуқур сифат ўзгаришлар юз бераётган шароитда бошқарув самарадорлиги муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Бу масалани ҳал қилиш бутун иқтисодиёт самарадорлигини таъминлаш масаласининг ечилишига ёрдам беради.

Макроиқтисодий даражадаги самарадорлик ҳар бир алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг самарадорлигига, ўз навбатида уларнинг самарадорлиги эса бевосита ишлаб чиқариш жараёни (операцион тизимларнинг) самарадорлигининг йиғиндисидан ташкил топади, шу сабабли ҳар бир операцион тизим фаолияти самарадорлигини таъминлаш - менежментнинг бугунги кундаги долзарб вазифасидир.

Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш хўжалик тизимлари ривожланишини якуний натижаларга қаратилиши муносабати билан пировард натижалар бўйича мақсадларни белгилаш ва ўзаро боғлаш масалалари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Мақсадни белгилашдаги хатолар тобора сезиларлироқ бўлиб бормоқда (айрим маълумотларга кура, бошқарувдаги барча хатоларнинг 90%). Баъзида оралик мақсадлар натижавий мақсадлар ўрнини босиб қолиши кузатилмоқда ёки, аксинча, оралик мақсадларга эътибор бермаслик натижавий мақсадга эришиш муддати ва сифатига таъсир этмоқда. Буларнинг барчаси операцион тизимнинг натижавий-лиги ва самарадорлигини пасайтириши мумкин.

Ишлаб чиқариш-хўжалик тизимларининг кўп мақсадилиги ва ”якуний натижалар” тушунчасининг серқиррасилиги ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти натижавий-лигининг турли шакллари тўғрисида гапириш имконини беради. Ҳозирги кунда натижавий-ликнинг ижтимоий, иқтисодий, илмий техник, экологик, ташкилий, вақт жиҳатлари аҳамиятлидир.

Ишлаб чиқаришнинг натижавий-лиги – ишлаб чиқариш тизимининг маълум эҳтиёжларни қондирувчи ва тизимнинг барқарор ривожланишини таъминловчи мақсадларга мос якуний натижаларга эришишни таъминлаш имкониятидир.

Ушбу таърифдан ишлаб чиқаришнинг натижавий ҳисобланиши учун қуйидаги шартларни кўрсатиш мумкин:

- ижтимоий-иқтисодий тизим якуний натижаларга эришса;
- якуний натижалар эҳтиёжларни қондирса;
- янги мақсад шаклланишига ва барқарор ривожланишга шароит
- яратишнинг имконияти яратилса;
- функционал менежментнинг ҳар бир тури бўйича натижавий-ликка эришилса, яъни функционал натижалар мақсадларга мос келса.

Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг натижавий-лигини баҳолаш ташкилотнинг ривожланиш имкониятлари ва йўлларини аниқлашга ёрдам беради, янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқарилаётганини такомиллаштириш, диверсификациялаш, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчилари орасидаги муносабатлар тўғрисида маълумот олиш имконини беради.

Лотин тилида *effectivus* сўзи маълум самара берувчи таъсирчанликни, унумдорликни англатади. Бу кенг қамровли тушунча бўлиб, ундан инсон фаолиятининг барча соҳаларида фойдаланилади. Мазмунан самарадорлик иш фаолиятининг натижавий-лиги ва ушбу ишни бажариш учун сарфланган энг оз (минимал) харажатлар ҳажмини акс эттирувчи - тежамлилик тушунчалари билан бевосита боғлиқ.

Самарадорлик деганда сарфланган харажатлар билан натижавий-лик даражасини таққослаш тушунилади. [1]

Менежмент самарадорлигини бошқариш фаолиятида “самарадорлик” тушунчасини намоён бўлиш шакли деб қараш тўғри булади. Ишлаб чиқаришни бошқариш самарадорлиги бу бошқариш фаолияти натижавийлигидир. Ишлаб чиқариш самарадорлиги унинг бошқарилувчи объект мақсадларига эришишдаги ва ижтимоий-иқтисодий самарасини таъминлашдаги натижавий-лиги билан ушбу натижаларга эришишда сарфланган харажатларини ва унда фойдаланилган ресурсларни таққослаш орқали аниқланади. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг иқтисодий маъноси – ишлаб чиқариш ва бошқариш харажатларининг жорий ҳолатида макро ва микро даражада энг кўп иқтисодий самарани

таъминлаш бўлса, ижтимоий маъноси — ишлаб чиқариш ва бошқариш харажатларининг жорий ҳолатида энг кўп ижтимоий самарани таъминлашдир.

Умуман жамият нуқтаи — назаридан иқтисодий самара янгитдан ҳосил қилинган қиймат ёки ички ялпи маҳсулот (ЯИМ), ялпи миллий маҳсулот (ЯММ), миллий даромад (МД) кўринишларида ифодаланади.

2025 йилда Ўзбекистон Республикаси ЯИМ ҳажми жорий нархларда 1 849,7 трлн сўмни ташкил этди ва 2024 йилга нисбатан 7,7 %га ўсди. Бу кўрсаткичлардан кўриниб турибдики, иқтисодиёт иқтисодий ўсишни сақлаб қолган ва ЯИМ ҳажми йилдан йилга сезиларли ошган. ЯИМ ўсиш суръати – 2025 йилда январь–сентябрь даврида ЯИМ 7,6 % га ўсди.

Алоҳида олинган хўжалик юритувчи бугуннинг иқтисодий самараси соф даромад ва фойда миқдори билан намоён бўлади. Иқтисодий самаранинг бундай изоҳланиши бошқариш самарадорлигини аниқлашнинг ягона усулини қўллаш имкониятини беради.

Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ижтимоий-самарасини аниқлашда ҳам худди шундай қарашни (концепцияни) қўллаш мумкин. Ижтимоий-иқтисодий тизим нуқтаи-назаридан ижтимоий самара – ходимлар меҳнатининг енгиллашиши, бўш вақтининг кўпайиши ҳамда улар турмушининг даражаси ва сифати билан ифодаланади. Энг юқори иқтисодий самарага эришиш учун ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватларидан ва асбоб –ускуналардан унумли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ресурслардан тежамли фойдаланиш эвазига харажатларни камайтириш зарур. Албатта буларнинг барчаси бошқарув тизимини тўғри ташкил этиш, унинг самарадорлигини ошириш, оқилона қарорлар қабул қилиш билан биргаликда эришилгандагина кутилган натижани бериши мумкин.

Фойда самарадорликни баҳолашнинг кўрсаткичи сифатида халқ хўжалиги тармоқлари, корхона ва ташкилотлар бўйича самарадорликни ҳисоблашда маълум услубий қўллашни таъминлайди. Шу муносабат билан бошқа тенг шароитларда самарадорликнинг кўрсаткичи сифатида фойдани қуйиш керак.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, корхонани ташкилий-техник ривожлантириш — ишлаб чиқариш жараёнларини модернизациялаш, уларни техник қайта қурулантириш ва илғор бошқарув усуллари қўллаш натижасида олинган самара асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги даражаси (фонд қайтими) ортишида, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортишида ва пировардида, корхонанинг якуний молиявий натижаси – соф фойдаси ортишида кўринади.

Корхонани ташкилий – техник ривожлантириш натижасида корхонанинг моддий – техник базаси мустаҳкамланади, меҳнат интизومي ва сифати ортиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортади, меҳнат тақсимооти ва ихтисослашувини тўғри амалга ошириш натижасида ходимларнинг касб малакаси ҳамда унумдорликлари ортади, бошқарув қарорларини қабул қилиш технологияси такомиллашади ва уларнинг сифати ортади, ижро интизومي мустаҳкамланади ҳамда маҳсулотларни йўқотишлар камаяди.[2]

Буларнинг барчаси фаолият самарадорлигини ошириб, унинг ресурс сиғимлигини камайтиради. Корхонада ишлаб чиқариш жараёнларини модернизациялаш нафақат иқтисодий самара, балки катта ижтимоий самара ҳам келтиради.

Ижтимоий самара дейилганда ишловчиларнинг меҳнат ва яшаш шароитлари яхшиланиши, ишларни бажариш енгиллашиши, ходимларнинг билим ва малакаси ортиши, меҳнат мазмундорлиги ва ходимларнинг ундан қўникиши ортиши, қулай ижтимоий – рухий муҳит шаклланиши кабилар тушунилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёни экологик хавфсизлиги, маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолга қулайлиги ортиши, корхонанинг жамиятдаги нуфузи (имижи) ортиши ҳам ижтимоий самара сифатида тан олинади.

Ишлаб чиқариш жараёни — бу маълум сифатдаги маҳсулотларни (хизматларни) айтилган миқдорда ва муддатларда тайёрлашга қаратилган меҳнат ва бошқа хил жараёнлар йиғиндисидир. Хар бир ишлаб чиқариш жараёни кўплаб алоҳида жараёнлардан ташкил топган бўлиб, улар асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи жараёнларга бўлинадилар.

- Ишлаб чиқаришни ташкил этиш усули пировард натижада корхонанинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашига, маҳсулотларни режа бўйича ўз вақтида ишлаб

чиқаришни таъминлашга, тугалланмаган ишлаб чиқаришни тартибга солиш орқали айланма маблағлар ҳаракатини назорат қилишга олиб келади.

- Асосий фондлар корхона ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт иштирок этади ва ўзининг натурал-моддий ҳолатини йўқотмайди ҳамда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотларга қисимлаб ўтказиб беради. Асосий фондлар қийматини тайёрланаётган маҳсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб, ушбу жараёнда тўпланган маблағлар эса амортизация ажратмалари деб аталади.

- Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг турли хил кўрсаткичлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳ — умумлаштирувчи ва қиймат кўрсаткичлари бўлиб, уларга фонд қайтими, фонд сигими, фонд рентабеллиги ва бошқаларни киритиш мумкин иккинчи гуруҳ — хусусий ва натурал кўрсаткичлар бўлиб, кўпроқ асосий ишлаб чиқариш фондларининг фаол қисми — ишчилар, машина ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш билан боғлиқ.

Корхоналарда асосий фондлардан фойдаланишни яхшилашнинг куйидаги йўналишларини таклиф этиш мумкин:

- биринчи навбатда, корхонани модернизациялаш дастурини ишлаб чиқиш ва ҳар бир ходимга етказиш;

- корхонада мавжуд асосий техник воситаларни инвентаризация қилиш, жисмоний ва маънавий эскирган асбоб — ускуналар ўрнига янги, юксак унумга эга илғор техника ва технологияларни жорий этиш;

- ишлаб чиқариш жараёнларини рационал ташкил этиш принципларини таҳлил қилиш ва уларга риоя қилиш;

-вақтни ҳисобга олиш, назорат ва транспорт-омборлаштириш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш;

-техник асосланган вақт сарфи, хизмат кўрсатиш, ресурслар сарфи нормалар улушини кўпайтириш. Вақтни тежаш ва сифатни таъминлашни рағбатлантириш;

- Техникавий тайёргарликни яхшилаш ишлари ташкилий тадбирлар, бошқарувни ташкил этишни яхшилаш билан биргаликда олиб борилиши керак. Бунда корхонада назорат функциясини кучайтириш, қарорлар қабул қилишни илмий асослаш, раҳбарлар масъулиятини ошириш, уларни меҳнатини илмий асосда ташкил қилиш, коммуникацияларни яхшилаш талаб этилади. Шу билан бирга бошқарув технологиясини такомиллаштириш, автоматлаштирилган бошқарув тизимини жорий қилиш натижасида ортиқча

бошқарув аппарати ходимларини қисқартириш зарур.

- Ходимларни танлаш, жой-жойига қўйиш, ўқитиш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш зарур. Шу билан бирга интизом ва назорат функциясини кучайтириш лозим.

- Бошқарув кадрлари малакасини ошириш. Бунда корхонада ҳам функционал, ҳам чизикли бўлим раҳбарларини аттестация қилиш ва ҳозирги замон талабларига мос қилиб ўқитиш зарур.

- Ресурслардан фойдаланишда қатъий тежамкорлик стратегиясини жорий қилиш зарур.

- Корхонада янгиликларни қўллаб – қувватловчи илғор ташкилот маданиятини шакллантириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Izmailov, M.K. *Ways of increase in efficiency of use of fixed assets*. Economics and Management, 2019— асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш усуллари ва омиллари таҳлили.
2. Bredikhin, V., Yanchenko, N., Mokrytska, I. *Fixed assets and efficiency of their use*. Municipal Economy of Cities, 2020. асосий фондлар мазмуни, тузилиши ва самарадорлик факторлари ҳақида халқаро тадқиқот.
- 3.<https://stat.uz/oz/matbuot-markazi-2/qo-mita-yangiliklar-2/66553-2025-jilda-zbekiston-yalpi-ichki-ma-suloti-azhmi-7-7-foizga-sdi>

**VEB-TEKNOLOGIYAGA ASOSLANGAN BIR TURDAGI TOVAR ZAXIRALARINI
BOSHQARISH VA AMALIY MASALALARNI OPTIMALLASHTIRISH**

**ОПТИМИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ ОДНОГО ТИПА И ПРАКТИЧЕСКИЕ
ВОПРОСЫ НА ОСНОВЕ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ.**

**OPTIMIZATION OF SINGLE-TYPE INVENTORY MANAGEMENT AND PRACTICAL
ISSUES BASED ON WEB TECHNOLOGY**

Abdullayeva Shahlo Aliyar qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti
“Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu ish bir turdagi tovar zaxiralarini boshqarishni optimallashtirishga bag‘ishlangan. Zaxiralarni boshqarishning turli matematik modellari o‘rganildi va shu modellar uchun interaktiv veb-interfeyslar yaratildi. Jumladan ma’lum bir turdagi tovarlarga optimal buyurtma miqdorini aniqlash modeli uchun veb-interfeys yaratildi.

Kalit so‘zlar: Zaxira, tovar, modellar, Veb-interfeyslar, optimal, boshqarish.

Данная работа посвящена оптимизации управления запасами одного вида товаров. Были изучены различные математические модели управления запасами и разработаны интерактивные веб-интерфейсы для этих моделей. В частности, создан веб-интерфейс для модели определения оптимального объема заказа для определённого вида товаров.

Ключевые слова: запас, товар, модели, веб-интерфейсы, оптимальный, управление.

This work is devoted to optimizing the management of a single type of inventory. Various mathematical models of inventory management were studied, and interactive web interfaces were developed for these models. In particular, a web interface was created for a model that determines the optimal order quantity for a specific type of goods.

Keywords: inventory, goods, models, web interfaces, optimal, management.

Hozirgi kunda zaxirani boshqarish iqtisodiy holat o‘zgarishining oqibatlaridan biri bo‘lib, barcha turdagi korxonalar mavjud zaxiralarni, shu jumladan, xomashyo va materiallar, pirovard mahsulotlar zaxiralarini boshqarish va saqlash siyosatini qayta ko‘rib chiqishlarga olib keladi.

Shu munosabat bilan istalgan korxonaning maqsadi bo‘lib, imkon darajasida kamroq zaxiralarni saqlash hisoblanadi. Biroq, boshqa holatlarni ham ko‘zda tutish lozim. Iste‘molchilar tomonidan mahsulotga bo‘lgan talab ko‘p hollarda noaniqlikka ega. Shuning uchun ham zaxira darajasi qanchalik kam bo‘lsa, mahsulotning taqchil bo‘lish (yetishmasligi) ehtimoli ham ortib boradi. U yoki bu mahsulotning taqchilligi o‘z-o‘zidan korxona uchun ishlab chiqarish sohasida ayrim zararlarni keltirib chiqaradi yoki potensial mijozlardan ayrilishga olib keladi.

Raqamli texnologiyalar biznesning barcha sohalariga, jumladan, zaxirani boshqarishga ham kirib bormoqda, xususan Veb-interfeyslar yaratish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Veb-interfeyslar real vaqtda ma’lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, tahlil qilish va zaxirani boshqarish bo‘yicha optimal qaror qabul qilishga ko‘maklashadi[1]. Zaxiralarni boshqarishning turli matematik modellari o‘rganilishi va shu modellar uchun interaktiv veb-interfeyslar yaratish kerak. Jumladan ma’lum bir turdagi tovarlar uchun optimal buyurtma miqdorini aniqlash modeli uchun veb-interfeys yaratish. Optimal buyurtma miqdori modeli buyurtma, sotib olish va tovarni saqlash bilan bog‘liq umumiy xarajatlarni minimallashtirishga intilib, optimal buyurtma miqdorini aniqlaydi[2],[3].

Zaxiralarni boshqarish asosiy modelining shartlar tizimi. Modellash jarayonini osonlashtirish uchun modelga bir qator shartlar kiritiladi:

1. Mahsulotga bo‘lgan talab doimiy yoki doimiyga yaqin bo‘ladi. Agar zaxiralardan foydalanish koeffitsiyenti doimiy bo‘lsa, unda zaxiralar darajasi ham doimiy koeffitsiyent bilan kamayib boradi.

2. Yetkazib berish vaqti aniq va doimiy miqdor deb faraz qilinadi.

3. Zaxiralarning mavjud bo‘lmasligiga yo‘l qo‘yilmaydi.

4. Zaxiralarning har bir sikli davomida mahsulotning doimiy miqdoriga (Q) buyurtma beriladi.

Q ning optimal qiymatini aniqlash uchun differensiallashtirish operatsiyasidan quyidagicha foydalanamiz:

- K O‘rnatish narxi: bu har safar buyurtma berilganda to‘lanadigan pul.

- c Sotib olish qiymati (birlik narxi) : bu har bir sotib olingan birlik uchun to‘langan pul.

- h Saqlash narxi bu har bir foydalanilgan vaqt birligi uchun to‘lanadigan pul (bu kunlar, haftalar, oylar, yillar va boshqalar bo‘lishi mumkin).

- T Berilgan vaqt davri.

Tovarni saqlashning o‘rtacha umumiy xarajati quyidagicha hisoblanadi:

$$G(Q) = \frac{K}{T} + \frac{cQ}{T} + h\bar{I} \quad (1)$$

bu yerda:

$\frac{K}{T}$ ma’lum bir vaqt oralig‘ida buyurtmaning umumiy qiymatini bildiradi. Umuman olganda, bu muddat bir yilni tashkil etadi, lekin u oylar, haftalar yoki kunlarda ishlatilishi mumkin. Ushbu xarajat K o‘rnatish narxini T sikldagi vaqtga bo‘lish yo‘li bilan hisoblanadi.

$\frac{cQ}{T}$ butun buyurtma uchun umumiy xarajatlarni bildiradi. Buyurtma berilganda, Q birliklari buyurtma qilinadi. Buyurtma har bir joydan T (vaqt birligi ichida) da beriladi, bu muddatga sotib olishning cQ umumiy qiymatini bo‘lish yo‘li bilan hisoblanadi T birlik vaqt bo‘yicha.

$h\bar{I}$ o‘rtacha ushlab turish qiymatiga ishora qiladi. Bu h (bir birlik uchun ushlab turish qiymati) $\bar{I}$ o‘rtacha inventarni ko‘paytirish orqali hisoblanadi.

O‘rtacha inventarizatsiya quyidagicha hisoblanadi:

- $I(t)$ Vaqt bog‘liq tovar miqdori o‘zgarish darajasi

$$\bar{I} = \frac{\int_0^T I(t)dt}{T} \quad (2)$$

o‘rtacha umumiy xarajat $G(Q)$ minimallashtirish orqali optimal buyurtma miqdori Q^* ni topish kerak.

Doimiy talab tezligini hisobga olgan holda:

$$T = \frac{Q}{\gamma} \quad (3)$$

Bu yerda : γ Doimiy talab darajasi

O‘rtacha inventar (2) tenglama bilan aniqlanadi.

$$\bar{I} = \frac{A}{T} = \frac{\frac{QT}{2}}{T} = \frac{Q}{2} \quad (4)$$

Endi, (1) tenglamasiga asoslangan holda, o‘rtacha umumiy xarajat faqat $G(Q)$ quyidagicha:

$$G(Q) = \frac{K\gamma}{Q} + c\gamma + \frac{hQ}{2}$$

optimal buyurtma miqdorini Q^* olish uchun o‘rtacha umumiy xarajatlar funksiyasining $G(Q)$ hosilasi 0 ga teng bo‘lishi kerak:

$$\frac{dG(Q)}{dQ} = 0$$

$$\frac{dG(Q)}{dQ} = -\frac{K\gamma}{Q^2} + \frac{h}{2} = 0$$

$$\frac{K\gamma}{Q^2} = \frac{h}{2}$$

Oxirgi tenglamadan ko‘rinib turibdiki, agar ushlab turish va buyurtma qilish xarajatlari tenglashtirilsa, optimal Q^* ni ham olish mumkin.

$$Q^* = \sqrt{\frac{2K\gamma}{h}}$$

Shunday qilib, agar

$$Q^* = \sqrt{\frac{2K\gamma}{h}}$$

bo‘lsa, $G(Q)$ minimal qiymatga ega bo‘ladi, (Uilson formulasi). Olingan buyurtma hajmi buyurtmaning tejamli hajmi deb ataladi.

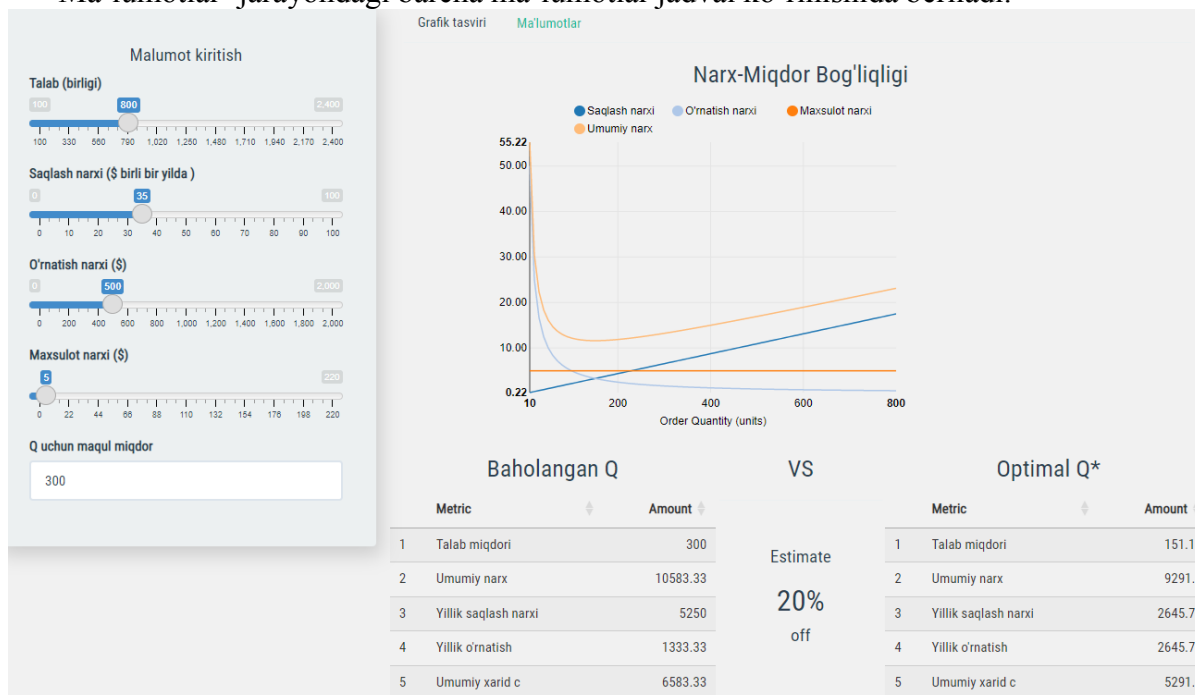
Tovar zaxiralarini tartibga solishning asosiy tizimlari:

- Doimiy o‘lchamli buyurtma tizimi;
- Doimiy davrli buyurtma tizimi;
- Doimiy davrli buyurtma va ikkita doimiy zaxira darajali tizimi;
- Ikkita doimiy zaxira darajali va doimiy bo‘lmagan davrli buyurtma tizimi;
- O‘z-o‘zini tartibga soluvchi tizimlar.

O‘rtacha umumiy xarajati minimallashtirish orqali optimal buyurtma miqdorini aniqlashtiruvchi interaktiv veb-interfeys yaratildi. Interfeysning ko‘rinishi quyidagi rasmda keltirilgan. Interfeys quyidagi qismlardan iborat:

• Ma’lumotlarni kiritish-modeldagi barcha kirish parametrlari interaktiv holatda kiritiladi, har bir o‘zgarishda natija yangilanadi.

- Grafik tasvir- natijalar grafik ko‘rinishda tasvirlanadi. Grafik interaktiv.
- Umumlashtirilgan natija- baholangan Q , baholash foizi optimal Q^*
- Ma’lumotlar- jarayondagi barcha ma’lumotlar jadval ko‘rinishida beriladi.

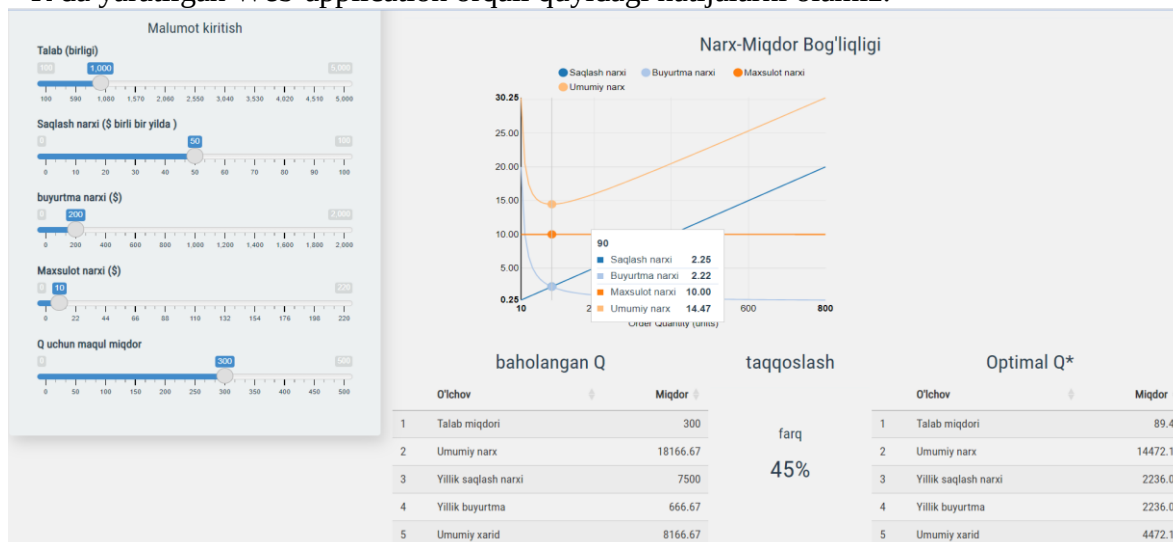

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali 1-son 2026 yil*

Masala. “TechGizmo” nomli bir kompaniya elektron mahsulotlar bilan shug‘ullanadi. Egasi, har buyurtma berishda qancha miqdorda sotib olish kerakligini bilishni xohlaydi. Har bir buyurtma 200 dollar bo‘ladi, har bir mahsulotni sotib olish 10 dollarga tushadi, har bir kompyuterni saqlash yillik 50 dollarni tashkil etadi. Bundan tashqari, yillik talab 1000 dona. Bu ma’lumotlardan kelib chiqib kompaniya egasi har buyurtmada 300 dona olib kelish kerak deb taxmin qildi.

Bu kompaniya uchun EOQ (Optimal Buyurtma Miqdori)ni hisoblaymiz va xarajatlarni solishtiramiz. Bu masala yechimini R da yaratilgan Web-application orqali topamiz.

R da yaratilgan Web-application orqali quyidagi natijalarni olamiz.

Bu natija shuni anglatadiki, kompaniya egasi har buyurtmada 90 dona kompyuter olib kelish kerak. Kompaniya egasi taxmin qilgan buyurtma miqdori bilan yaratilgan model yordamida topilgan optimal buyurtma miqdorlari xarajatlari farqini 45 foizda ko‘rsatadi.

Bundan tashqari quyidagi jadvalda turli xil miqdorlar uchun bir dona mahsulot uchun turli xil yillik xarajatlar keltirilgan.

</

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki zaxirani boshqarish modellarining iqtisodiyotga foydasi. Ishlab chiqarish korxonasining aylanma mablag‘larini hisoblash uchun Ushbu ishda deterministik model qo‘llaniladi, uning natijalari Kulakovning ko‘p mahsulotni modeli va haqiqiysi bilan solishtiriladi aylanma mablag‘lar. Keyinchalik, deterministik model bilan solishtiriladi imitatsion modeli asosida qurilgan. modellarga muvofiq hisob-kitoblar natijalaridan foydalanish bu modellar ishlab chiqarish zavodining tejamkorligini ko‘rsatadi. Raqamli texnologiyalar biznesning barcha sohalariga, jumladan, zaxirani boshqarishga ham kirib bormoqda, xususan Veb-interfeyslar yaratish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Veb-interfeyslar real vaqtda ma’lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, tahlil qilish va zaxirani boshqarish bo‘yicha optimal qaror qabul qilishga ko‘maklashadi[1]. Zaxiralarni boshqarishning turli matematik modellari o‘rganildi va shu modellar uchun interaktiv veb-interfeyslar yaratildi. Jumladan ma’lum bir turdagi tovarlar uchun optimal

buyurtma miqdorini aniqlash modeli uchun veb-interfeys yaratildi. Optimal buyurtma miqdori modeli buyurtma, sotib olish va tovarni saqlash bilan bog‘liq umumiy xarajatlarni minimallashtirishga intilib, optimal buyurtma miqdorini aniqlaydi[2],[3].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Verou L., Zhang A. X., Karger D. R. Mavo: creating interactive datadriven web applications by authoring HTML. Proceedings of the 29th Annual Symposium on User Interface Software and Technology. 2016.-C . 483-496.
2. Schwarz L. B. The economic order-quantity (EOQ) model. Building Intuition: Insights from Basic Operations Management Models and Principles. - 2008. C. 135-154.
3. Weiss H. J. Economic order quantity models with nonlinear holding costs. European Journal of Operational Research. -1982. -T. 9. -N^o . 1. -C. 56-60.

УДК: 336

D-94

**ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА РАҚОБАТ МУҲИТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ АҲАМИЯТИ**

**ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ ДЛЯ СОЗДАНИЯ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ СРЕДЫ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.**

**THE IMPORTANCE OF USING FINANCIAL RESOURCES TO DEVELOP A
COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE EDUCATIONAL SYSTEM**

Дусанов Салим Мамарасулович (иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори PhD),
Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Мустақил тадқиқотчи

Аннотация

Мақолада таълим тизимида рақобат муҳити, молиявий ресурслар, молиялаштириш масалалари, муаммолари ҳамда унинг аҳамияти кўрсатиб ўтилган. Шу билан бир қаторда таълим муассасаларида рақобат муҳитини ривожлантиришда молиявий ресурсларнинг аҳамияти, ўрни ва самарадорлиги, молиялаштиришнинг янги моделларини амалиётга жорий этиш асосларига таҳлилий ёндашувлар келтирилган.

Калит сўзлар: Таълим тизими, молиялаштириш, рақобат муҳити, молиявий барқарорлик, молиялаштиришнинг ҳолати, муаммолари ва молиявий ресурслар самарадорлиги, молиялаштириш зарурияти, такомиллаштириш, молиявий барқарорлик.

В статье рассматриваются конкурентная среда, финансовые ресурсы, вопросы финансирования, проблемы и их значение в системе образования. Одновременно представлены аналитические подходы к важности, роли и эффективности финансовых ресурсов в формировании конкурентной среды в образовательных учреждениях, а также основы для внедрения новых моделей финансирования на практике.

Ключевые слова: Система образования, финансирование, конкурентная среда, финансовая стабильность, состояние финансирования, проблемы и эффективность финансовых ресурсов, потребность в финансировании, совершенствование, финансовая стабильность.

The article discusses the competitive environment, financial resources, financing issues, problems and their significance in the education system. At the same time, analytical approaches to the importance, role and effectiveness of financial resources in the development of a competitive

environment in educational institutions, the basis for implementing new financing models in practice are presented.

Keywords: Education system, financing, competitive environment, financial stability, state of financing, problems and effectiveness of financial resources, the need for financing, improvement, financial stability.

Таълим тизимида рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш бозор иқтисодиёти шароитида инсон капитали самарадорлигини оширишнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Мазкур жараёнда молиявий ресурслар омили ҳал қилувчи рол ўйнайди, чунки таълим муассасаларининг рақобатбардошлиги, биринчи навбатда, уларнинг моддий-техник базаси, инфратузилмаси ривожланганлиги, профессор-ўқитувчи ва педагог кадрлар салоҳияти, таълим сифатини таъминлаш механизмлари ва инновацион инфратузилма билан таъминланганлик даражасига бевосита боғлиқдир [1]. Шу боис, таълимда рақобат муҳитини ривожлантиришга хизмат қиладиган молиявий ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва самарали бошқаришни такомиллаштириш илмий-амалий жиҳатдан муҳим ҳисобланади.

Таълим тизимида рақобат муҳитини ривожлантириш таълим хизматларида сифат даражасининг ошиши, инновацион ёндашувларни жорий этиш ҳамда инсон капитали самарадорлигини юксалтиришнинг муҳим иқтисодий омили саналади. Соғлом рақобат шароитида таълим муассасалари молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга, таълим хизматларини диверсификация қилишга ва бозор қонуниятларига мослашишга мажбур бўлади. Шунинг учун, молиявий ресурслар рақобат муҳитини шакллантирувчи ва таъсир этувчи асосий инструмент сифатида намоён бўлади. Таълим тизимида молиявий ресурслардан фойдаланиш, аввало, бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар, грантлар, хусусий сектор инвестициялари ҳамда халқаро молия институтлари ресурслари орқали амалга оширилади. Агар мазкур ресурслар тақсимоли маъмурий ёндашув асосида амалга оширилса, рақобат муҳити чекланади. Аксинча, молиялаштириш натижага йўналтирилган, очиқ ва шаффоф механизмлар асосида ташкил этилса, таълим муассасалари ўртасида соғлом рақобат муҳити пайдо бўлади. Молиявий ресурсларнинг рақобат асосида тақсимланиши таълим муассасаларини таълим сифати, илмий-тадқиқот фаолияти, инновацион лойиҳалар ва халқаро рейтинглар бўйича фаол рақобатга киришишга ундайди. Бу эса таълим тизимида самарасиз сарф-харажатларни қисқартириш ва ресурслардан оқилона фойдаланишга олиб келади.

Иқтисодчи олимларнинг асарларида таълим тизимини молиялаштириш, молиявий ресурслар самарадорлиги, инсон капитали тушунчаси ва унинг методологияси ва устувор йўналишлари ишлаб чиқилган. Бозор муносабатларига ўтиш ва ислохотларни чуқурлаштиришда таълим муассасаларини молиялаштириш билан боғлиқ жиҳатлари ҳамда таълимнинг иқтисодий ўсишга таъсири муаммолари ва меҳнат унумдорлиги МДХ мамлакатларида А.В.Федотов, К.В.Якушева, С.А.Белякова, Х.Воссенштейн [2], Д.Багалей, Д.И.Менделев, Г. Фалборк, В.Чернолусский, А.И. Чупров, И.И. Янжул ва бошқа олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Ўтган асрнинг 20-йилларида академик С.Г.Струмилин биринчилардан бўлиб ўз тадқиқотларида таълим омили туфайли миллий даромаднинг ўсишини ҳисоблаш таклифини берган, бу эса ўз навбатида таълимга йўналтирилган инвестицияларнинг самарадорлиги тўғрисида гапиришга имкон беради.

Тизимда шаклланаётган соғлом рақобат муҳити айниқса, давлат олий таълим ташкилотларининг молиявий барқарорлигини сақлаб туриш борасида жиддий масалаларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, тизимга ажратилаётган бюджет маблағларининг чекланганлиги, ўлов-контракт маблағларининг реал бозор баҳосидан пастки, моддий-техника базаси ва инфратузилманинг пастлиги, кадрлар қўнимсизлиги, ойлик иш ҳақларининг нисбатан пастлиги ва бошқа омиллар шулар жумласидандир.

Олий таълим муассасалари сони [3]

Т/р	Кўрсаткичлар	Й и л л а р								
		2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
1.	Олий таълим муассасаларининг сони	77	90	108	122	159	209	211	203	201
шу жумладан:										
1.1.	Давлат ОТМлари	70	78	83	91	103	114	112	102	100
1.2.	Хорижий ОТМ филиаллари	7	12	5	9	26	30	30	30	30
1.3.	Нодавлат ОТМлари			20	22	30	65	69	71	71

2017–2025 йиллар оралиғида Ўзбекистонда олий таълим муассасалари (ОТМ) сони 77 тадан 201 тагача кўпайган. Бу 124 тага ёки қарийб 2,6 баробар ўсганлигини кўрсатади. Хусусан, 2019–2022 йиллар орасида жадал ўсиш суръати кузатилган. Энг юқори кўрсаткич: 2023 йил – 211 та ОТМ, пасайиш бошланган давр. 2024–2025 йиллар Бундан кўринадики, тизимда аввал миқдорий кенгайиш, кейин эса сифатни оптималлаштириш босқичи жараёни кетган. Лекин, давлат ОТМларида ўсиш суръати хусусий ва хорижий ОТМларга нисбатан пастлиги кўринади, чунки давлат томонидан, ОТМларни йириклаштириш, филиалларни оптималлаштириш, ресурсларни сифатга йўналтириш сиёсати олиб борилаётганини англатади. Хорижий ОТМлар 2017–2021 йилларда жуда тез ўсиш (деярли 4 баробар), 2022 йилдан кейин стагнация (30 тада барқарор). Хорижий филиаллар сонининг барқарорлашувидаги вазият, бозор тўйингани, лицензиялаш талабларининг кучайганини, сифат назоратининг ошиши билан боғлиқ ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин. Бу босқичда миқдор эмас, таълим сифати ва халқаро рейтинг асосий мезонга айланмоқда.

Нодавлат (хусусий) ОТМлар энг юқори ўсиш суръати айнан шу сегментда кузатилган, хусусан 2019–2022 йилларда 3 баробардан зиёд ўсиш, 2023–2025 йилларда секинлашган, аммо ижобий ўсиш сақланиб қолмоқда. Нодавлат ОТМлар бозор иқтисодиёти механизмларини кенг жорий этилиши, аҳолида олий таълимга талабнинг ошиши, давлат-хусусий шериклик сиёсати натижасида жадал ривожланмоқда. Бироқ кейинги йилларда ўсишнинг секинлашиши танлаб лицензия бериш ва сифат фильтри кучайганидан далолат беради. Фикримизча, бугунги кунда таълим хизматлари бозорида шаклланаётган кескин рақобат муҳитида олий таълим тизими монопол давлат моделидан кўп сектори, рақобатбардош моделга ўтиши мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон олий таълим тизими 2017–2023 йилларда жадал институционал кенгайиш босқичини бошдан кечирган, миқдорий кўрсаткичдан сифат кўрсаткичига ўтиш жараёни кечмоқда, 2024–2025 йилларда ОТМлар сонининг қисқариши салбий ҳолат эмас, балки сифатни оширишга қаратилган стратегик қарор ҳисобланади. Тизимда хусусий сектор ролининг ошиши нодавлат ОТМлар таълим хизматлари бозорида муҳим драйверга айланди. Хорижий ОТМ филиаллари сони барқарорлашди, энди уларнинг самарадорлиги ва рейтинг позицияси асосий мезон бўлади. Фикримизча, тизимда рақобат муҳитини сақлаб қолиш мақсадида барқарор ривожланиш истиқболи юзасидан аккредитация, битирувчиларнинг меҳнат бозорига мослашувчанлиги, таълим сифати индикаторлари ҳал қилувчи аҳамият касб этиши лозим бўлади.

Рақобат муҳитини ривожлантиришда молиявий рағбатлар ва механизмлар муҳим аҳамиятга эга. Таълим ташкилотлари учун молиявий ресурсларнинг таълим натижалари билан боғланиши профессор-ўқитувчилар таркибининг салоҳиятини ошириш, рақамли таълим технологияларини жорий этиш ва замонавий маоддий-техника базаси мустаҳкамланиши ҳамда инфратузилмани ривожлантиришга хизмат қилади. Шунингдек, таълим хизматларининг сифатини ошириш орқали талабалар ва иш берувчилар танлов имкониятлари кенгайди, бу эса рақобат муҳитини янада мустаҳкамлайди.

Олий таълим муассасалари талабалари сони [4]

Т/р	Кўрсаткичлар						
		2019	2020	2021	2022	2023	2024
1.	Талабалар сони	468 399	692 611	803 852	1 038 182	1 352 819	1 516 899
шу жумладан:							
1.1.	Давлат ОТМлари талабалари сони	448 954	662 283	754 270	955 742	983 040	967 739
1.2.	Хорижий ОТМлари талабалари сони	15 753	20 884	25 063	25 347	33 555	39 248
1.3.	Нодавлат ОТМлари талабалари сони	3 692	9 444	24 519	57 093	336 224	509 912

Тизимда хусусий сектор иштирокининг ортиши ва хусусий олий таълим ташкилотларида талабалар контингентининг ортиши ҳам рақобат муҳитида давлат олий таълим босқичининг рақобатбардошлигини савол остига оладиган кўрсаткичлардан саналади.

2019 йилда олий таълимда таҳсил олаётган талабалар сони 468 399 нафарни ташкил этган бўлса, 2024 йилга келиб бу кўрсаткич 1 516 899 нафарга етган. Бу 1 048 500 нафарга ўсиш ёки 3,2 баробар ортганини кўрсатади. Айниқса, 2021 йилдан кейин ўсиш суръати тезлашган, бу олий таълим тизимида оммавийлашув (massification) жараёнини кўрсатади. 2019–2022 йилларда кескин ўсиш (+506 минг нафар) ва 2023–2024 йилларда секинлашув ва қисқариш (–15 минг нафар) жараёни кузатилган. Давлат ОТМларида талабалар сонининг барқарорлашуви жараёнида, қабул квоталарининг чекланиши, сифатга йўналтирилган давлат сиёсати, хусусий ОТМларга талабнинг ошиши билан боғлиқ ҳолатлар таъсир кўрсатган. Хорижий ОТМлар сегментидаги ҳолат элита ва махсус таълимга йўналтирилган, юқори контракт тўлови, сифат ва брендга асосланган жараёнлар натижаларини кўриш мумкин. Шу сабабли улар оммавий талабани эмас, мақсадли аудиторияни қамраб олишга қаратилган стратегия билан ишлаган. Нодавлат ОТМлари 2019–2024 йилларда 138 баробар ўсган, 2022–2023 йилларда юқори ўсиш суръати (+279 минг нафар) кузатилган. Чунки, нодавлат ОТМлар сонининг кўпайиши, кириш талабларининг нисбатан мослашувчанлиги, контракт асосида таълимга юқори талаб, давлат қабул квоталарининг чекланганлиги каби факторлар билан изоҳлаш мумкин. Бу ҳолат нодавлат секторнинг тизим шакллантирувчи кучга айланишини кўрсатади. Олий таълим тизимида диверсификация ва рақобат муҳити шаклланди. Тизимдаги жараёнларни тенденцияларига кўра жамиятда олий таълим оммавий характер касб этмоқда, давлат ОТМлари ролининг нисбий улуши камаймоқда, нодавлат ОТМлар асосий ўсиш драйверига айланиши кўзатилмоқда.

Фикримизча, давлат олий таълим ташкилотларининг рақобатбардошлигини ва молиявий барқарорлигини сақлаб қолиш мақсадида инвестицион қайта йўналтириш зарурати юзага келмоқда, бунда янги ўқув кампуслари, давлат-хусусий шериклик асосида бинолар қурилиши, рақамли ва гибрид таълим моделлари устувор бўлиши мақсадга мувофиқ

Таълим тизимида хусусий сектор иштирокининг кенгайиши рақобат муҳитини кучайтирувчи муҳим иқтисодий омил бўлиб хизмат қилади. Хусусий инвестициялар ва давлат-хусусий шериклик механизмлари орқали жалб этилган молиявий ресурслар таълим муассасаларига инновацион моделларни жорий этиш, бозор талабларига мос таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва молиявий мустақилликни таъминлаш имконини беради. Бу ҳолат таълим соҳасида монополь ҳолатларнинг чекланишига хизмат қилади.

Таълим тизимида рақобат муҳитини ривожлантириш учун молиявий ресурслар фақат сарфланадиган восита эмас, балки иқтисодий рағбатлантириш ва бошқарув инструменти сифатида қаралиши лозим. Молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш таълим тизимини маъмурий бошқарув моделидан бозор механизмлари билан уйғунлашган рақобатбардош

таълим моделига ўтишни таъминлайди. Шунингдек, таълим соҳасида молиялаштириш тизимини такомиллаштириш, бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларини рақобат асосида тақсимлаш, хусусий инвестицияларни жалб қилиш ва таълим натижаларини молиявий рағбатлар билан боғлаш орқали таълим тизимида барқарор рақобат муҳитини шакллантириш илмий-амалий жиҳатдан муҳим вазифа ҳисобланади.

Марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган молиялаштиришнинг мутаносиб тизими, таълим муассасалари ўртасида тенг имкониятларни таъминлаш билан бирга, уларни ўз фаолиятини оптималлаштиришга ва рақобат асосида ғолиб бўлишга ундайди [5].

Жаҳон тажрибаси, хусусан OECD давлатлари мисолида, таълим муассасаларининг молиявий мустақиллиги ортиши рақобатнинг кучайишига, таълим сифатининг ошишига, инновацияларни жорий этишга ва таълим-илмий муҳитнинг технологик янгиланишига олиб келгани кузатишга [6].

Ўзбекистонда таълимни молиялаштириш тизими изчил ислоҳ қилиниб, давлат-хусусий шериклик тубдан жорий этилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида таълим соҳасида рақобатни кучайтириш, хусусий сектор улушини ошириш ва молиявий ресурслар тақсимотини самаралилаштириш асосий устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган [7]. Натижада, таълим муассасалари ўртасида рақобатни рағбатлантиришга, уларни инновацион бошқарув механизмларини жорий этишга, таълим сифатини оширишга кенг имконият яратмоқда.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, таълимни молиялаштиришнинг анъанавий моделлари рақобат муҳитини етарли даражада қўллаб-қувватлагани йўқ, чунки улар марказлашган бюрократик тарзда маблағ тақсимлашга асосланган. Замонавий шароитда ривожланган давлатларда янада самарали моделлар қўлланилмоқда. Жумладан:

1. “Ваучер” асосида молиялаштириш – маблағ таълим муассасасига эмас, балки ўқувчига бириктирилади [8].

2. Натижага қараб молиялаштириш (Performance-based funding) – муассаса кўрсаткичлари асосида маблағ ажратилади [9].

3. Рақобатга асосланган молиялаштириш (Rivalry-based Funding) – таълим муассасалари ўртасида белгиланган кўрсаткичлар бўйича рақобат яратилади.

Фикримизча, қайд этиб ўтилган ушбу моделлар рақобатни кучайтириб, таълим муассасаларини ўзининг узок муддатли стратегиясини белгилашда самарадорликка, инновацияларга ва сифатга эътибор қаратишга мажбур қилади.

Хулоса таълим тизимида рақобат муҳитини шакллантириш молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш билан бевосита боғлиқ. Молиявий ресурслар тўғри тақсимланиши ва шаклланиши тизимда таълим муассасаларида юқори сифатли ўқув дастурлари ва инновацион лойиҳаларни жорий этишга, инфратузилмани модернизация қилиш ва замонавий техника ҳамда технологияларни жорий этишга, профессор-ўқитувчилар ва талабалар учун мотивация ва рағбат тизимларини ривожлантиришга хизмат қилади. Рақобат муҳити қачонки молиявий ресурслар оқилона ва стратегик йўналтирилса, инновация ва таълим сифати ҳам шунча ривожланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Федина Н.В. Организационно-педагогические условия повышения эффективности муниципальной системы дошкольного образования: автореферат ... к.п.н. – Елец. ЕлГУ им. И.А.Бунина, 2005. – с. 24.
2. Сидорова А.А. Стратегия управления системой образования как элемент государственной политики: автореферат ... к.э.н. – Москва. МГУ им. Ломоносова, 2012. – с. 28.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маъулмотлари (<https://stat.uz/uploads/docs/tur-dar-17uz1.pdf>)
4. Егупова О.А. Совершенствование финансового обеспечения муниципальных общеобразовательных учреждений: автореферат ... к.э.н. – М.: ГОУ ВПО «Российский государственный социальный университет», 2010. – 26 с. 16. United Nations Educational,

Scientific and Cultural organization(UNESCO) [Electronic resource]: UIS Statistics in Brief. Education (all levels) profile – France, Germany, Sweden, USA / United Nations Educational, Scientific and Cultural organization (UNESCO). UNESCO Institute for Statistics, 2011. – Access mode : <http://stats.uis.unesco.org>

5. World Bank. Education Finance Overview, 2023.
6. Федотов А.В., Методология оценки и повышения эффективности государственной системы высшего профессионального образования: Автореф. дис. докт.экон. наук (08.00.05). — СПб., 2002. — 41 с,
7. OECD. Education Policy Outlook, 2022.
8. OECD. School Autonomy and Accountability Report, 2021.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
10. Friedman, M. School Choice and Voucher Funding Models, 2020.
11. Hanushek, E. Performance-based Funding: Evidence and Practices, 2021.

UDK:339

**TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINING TASHQI SAVDO FAOLIYATI NATIJALARINI
REYTINGLASH VA UNDAN FOYDALANISH MASALALARI**

**ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ**

**ISSUES OF RATING AND USING THE RESULTS OF FOREIGN TRADE ACTIVITIES
OF BUSINESS ENTITIES**

Mamarajabov Abdisamad Saidmurot o‘g‘li
Bojxona qo‘mitasining Bojxona instituti

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik subyektlarining tashqi savdo faoliyati natijalarini barqarorlik reytingida aks ettirish va barqarorlik reytingining tashqi savdo faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlarga ahamiyati yoritilgan bo‘lib, unda inobatga olinishi lozim bo‘lgan bir qator ko‘rsatkichlar to‘g‘risida fikr va mulohazalar bildirilgan. Tadbirkorlik subyektlarining tashqi savdoga oid faoliyati ko‘rsatkichlari tahlili reyting tizimi uchun dolzarbligi hamda buning natijasida ular bir qancha imtiyoz va imkoniyatlarga ega bo‘lishi, bu imtiyoz va imkoniyatlar ularning moliyaviy barqarorligini ta‘minlash uchun ahamiyatli ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tashqi savdo faoliyati, tadbirkorlik subyektlari, vakolatli iqtisodiy operator, barqarorlik reytingi, reyting mezonlari, imtiyozlar, kichik tadbirkorlik subyektlari.

В данной статье рассматривается отражение результатов внешнеэкономической деятельности субъектов предпринимательства в рейтинге устойчивости, а также раскрывается значение рейтинга устойчивости для предпринимателей, осуществляющих внешнеторговую деятельность. В статье изложены мнения и соображения по ряду показателей, которые необходимо учитывать при формировании рейтинговой системы. Научно обоснована актуальность анализа показателей внешнеторговой деятельности субъектов предпринимательства для рейтинговой системы, а также показано, что в результате они могут получить ряд льгот и возможностей, имеющих важное значение для обеспечения их финансовой устойчивости.

Ключевые слова: внешнеторговая деятельность, субъекты предпринимательства, уполномоченный экономический оператор, рейтинг устойчивости, рейтинговые критерии, льготы, субъекты малого предпринимательства.

This article examines the reflection of the results of foreign trade activities of business entities within a sustainability rating system and highlights the importance of such a rating for entrepreneurs engaged in foreign trade. The study presents opinions and considerations on a number of indicators that should be taken into account in the rating process. It is scientifically substantiated that the analysis of foreign trade performance indicators of business entities is highly relevant for the rating system, and that, as a result, business entities may gain various privileges and opportunities. These privileges and opportunities play a significant role in ensuring their financial sustainability.

Keywords: foreign trade activity, business entities, authorized economic operator, sustainability rating, rating criteria, incentives, small business entities.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tadbirkorlikni rivojlantirish va ularni qo‘llab quvvatlash maqsadida soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni o‘z vaqtida to‘lab, qonunchilik talablarini buzmagani holda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga yanada qulay shart-sharoitlar yaratish va ularni rag‘batlantirishga juda katta e‘tibor qaratilmoqda, bu borada bir qator muhim farmon va qarorlar qabul qilinmoqda[1]. Bu esa, o‘z navbatida iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalaridagi halol tadbirkorlik subyektlarida, birinchidan, mamlakatda qabul qilingan qonunchilik hujjatlariga so‘zsiz amal qilish va unga itoatkorlik tuyg‘usini vujudga keltirsa, ikkinchidan, ularga davlat tomonidan taqdim etilayotgan turli imtiyoz va preferensiyalardan keng ma’noda maqsadli foydalanishlariga imkon beradi, uchinchidan, mamlakatning iqtisodiy o‘shishiga, davlatlararo global tashqi savdo munosabatlarning yanada jadallashuviga, o‘zaro halol raqobatga asoslangan iqtisodiy rivojlanishiga, vanihoyat O‘zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga to‘laqonli a‘zo bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu sanab o‘tilgan maqsadlarga erishish uchun bojxona tizimida ham halol tadbirkorlik subyektlarini yanada qo‘llab-quvvatlash uchun ochiq va shaffof tizim yaratish, ushbu tizimda adolatli mezonlar qo‘llanishi, mezonlar uchun haqqoniy ko‘rsatkichlardan foydalanilishi obyektiv zaruriyat. Belgilab qo‘yiladigan mezonlar bergan natija ma’lum bir yo‘nalishda masalan, tovar va transport vositalarini chegaradan olib o‘tishda, ularni rasmiylashtirishda yoki bojxona to‘lovlarni to‘lashda biror imtiyoz va yengillik berishi hamda shu kabi huquqlarni bekor qilishga sabab bo‘lishi reyting tizimining subyektlar orasida keng yoyilishiga olib keladi.

So‘nggi yillarda ko‘plab tarmoqlarda ular faoliyatining o‘ziga xos jihatlari va xususiyatlaridan kelib chiqib, tadbirkor va boshqa subyektlarning reytingi aniqlanib, baholanmoqda. Mazkur tizimlar tadbirkorlik subyektlarining o‘z faoliyatini haqiqatda qanday darajada ekanligini, ustun jihatlari hamda kamchiliklari nimada ekanligini ko‘rsatmoqda. Shunday bo‘lsa-da, hech bir tizim tashqi savdo faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlarning faoliyatini to‘liq qamrab olmaydi hamda faoliyat ko‘rsatkichlaridan foydalanmaydi.

Bundan tashqari, mazkur tizim barcha tadbirkorlik subyektlari orasidan ularni halol va nohalol toifaga ajratish orqali nohalol tadbirkorlarga nisbatan ularning noqonuniy xatti-harakatlariga adolatli baho berish, halol tadbirkorlarga esa qonunlarda nazarda tutilgan imtiyoz va preferensiyalarni avtomatik tarzda taqdim etish mexanizmini yaratish tashqi savdo faoliyati bilan shug‘ullanishni yanada oson, qulay va o‘zaro barcha uchun foydali bo‘lishiga yordam beradi.

Reyting aniqlash, korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida ularning faoliyatini tahlil qilish orqali reytinglar bo‘yicha xorij iqtisodchi olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Ular jumlasiga Altman E.I.[1], Artemenko B.T., Астапова В.В.[2], Балабанов И.Т.[3], Баканов М.И., Шеремет А.Д.[4], Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.Б.[5], Донцова Л.В., Никифорова Н.А.[6] va boshqalarni kiritish mumkin. Bu yo‘nalishda mamlakatimiz olimlari ham bir qator izlanishlar olib borib, o‘zlarining yaratgan darslik va monografiyalarida hamda e‘lon qilingan maqola va tezislarida o‘rganilgan. Jumladan, Vahobov A.V., Ibrohimov A.T., Pardayev M.Q., Isroilov J.I., Rahimov M.Y.,

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 1-son 2026 yil

Sagdillayeva Z.A. va boshqalar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarining moliyaviy holatini reyting asosida baholashning ayrim jihatlarini o‘rganilgan.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda kichik biznes va startaplarga e‘tibor kuchaymoqda hamda ularga bir qancha qulaylik va imtiyozlar yaratilmoqda. Buning ahamiyatini ularning jami mahsulot (ishlar,xizmatlar) importidagi ulushi tahlilida ham ko‘rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval

2016-2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasi import xajmida kichik tadbirkorlarning ulushi, viloyatlar kesimida [7]

Viloyat/yil	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	22,4	42,5	60,8	70,7	71	57,6	44,1	58	70
Andijon viloyati	15,6	18,1	16,7	15,2	12,9	13,1	11	16,2	18,6
Buxoro viloyati	16	14,7	40	50,9	46,7	57,3	48,3	53,4	60,8
Jizzax viloyati	81,4	86,3	93,3	96,9	93,4	84,4	87,5	59,6	24,1
Qashqadaryo viloyati	14,6	17,7	24,6	68,7	52	58,6	50,2	73,8	60,7
Navoiy viloyati	10,8	18,3	15,3	65,1	35,1	26	34,5	36,3	42,3
Namangan viloyati	90,9	86,9	46,8	83,9	76,3	78,6	71,9	70,4	68
Samarqand viloyati	52	60	69,7	69,7	45,9	38	37,2	44,7	39,9
Surxondaryo viloyati	64,7	83,7	91	75	92,9	89,6	72,6	87,5	90,9
Sirdaryo viloyati	87,5	91,5	93,3	76	69	66,5	72,1	72,2	84,4
Toshkent viloyati	36,3	40,5	43,3	48,1	45,8	38,3	48,4	54	53,5
Farg‘ona viloyati	46,7	55,5	54,7	77,4	73,8	72,6	72,5	81,5	82,7
Xorazm viloyati	90	94	96	70,1	71,1	74,7	35	40,2	54
Toshkent shahri	54,6	57,6	66,5	62,1	54	48,9	48,8	47,4	45,1
Jami:	46,8	53,6	56,2	61,6	51,7	45,2	49,5	50,5	49,8

Ushbu jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda kichik tadbirkorlik subyektlarining jami importdagi ulushi so‘nggi 9 yilda 46.8 foizdan 49.8 foizga o‘sgan hamda bu ko‘rsatkich so‘nggi bir yil ichida 4 foizga oshib, 2025-yilda 53,6 foizni tashkil etgan. Jami eksportdagi ulush esa, 2016-yilda 26 foizdan 2024-yilda 34,1 foizga yetgan.

Albatta mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy siyosat shuni ko‘rsatmoqdaki, kichik biznesga e‘tibor yildan yilga ortmoqda. Buning yaqqol misoli sifatida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Buxoro, Qashqadaryo, Farg‘ona va Toshkent viloyatlarida ko‘rishimiz mumkin. Jami importdagi kichik biznesga to‘g‘ri keladigan ulush miqdori 10 yil oldingi ko‘rsatkichga qaraganda 4-5 barobarga ko‘paygan.

Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining faoliyati rivoji albatta rag‘batlantirishlar va imtiyozlarga bog‘liq. Sabab sifatida shuni keltirishimiz mumkinki, kichik tadbirkorlikda ko‘p moliyaviy qiyinchiliklar bo‘ladi, byurokratik to‘siqlarda katta tadbirkorliklar bilan bellasha olmaydi hamda davlat tomonidan ko‘rsatiladigan yordamlarga muhtoj bo‘ladi.

Davlat tomonidan tadbirkorlik subyektlariga soliq va bojxona imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar, kafolatlar va boshqa turdagi imtiyozlar berilishi mumkin. Lekin muammo imtiyozda yoki uning qanday darajada ekanligida emas, aynan uning berilishi jarayonida yuzaga kelmoqda. Barcha sohalarida qo‘llaniladigan hatto hayotda ham qo‘llaniladigan, amalda ish berayotgan yagona tizim mavjud. Bu tizim obyektning faoliyati tarixiga, amalga oshirgan ishlari, erishgan yutuqlari va yo‘l qo‘ygan kamchiliklaridan kelib chiqib qaror qabul qilishni o‘z ichiga oladi. Oddiy bir hayotiy misolga to‘xtalsak, bir fuqaro ikkinchi fuqaroga agar uni avaldan yaxshi bilsa qarz beradi, avvalgi qarzlarini o‘z vaqtida qaytarganligi, kechiktirmaganligi, o‘rtada shunga bog‘liq nizo

kelib chiqmaganligi va shu kabi jihatlarini inobatga oladi. Hozirgi kunda bank kreditlari ham xuddi shu mantiqiy ketma-ketlikda mijozni o‘rganmoqda hamda kreditlar ajratmoqda.

Davlat tomonidan ajratiladigan imtiyozlar ham tadbirkorning faoliyati tarixini inobatga olib, uning ko‘rsatkichlarini tahlil qilib, so‘ngra ma‘lum bir baholovchi model asosida taqdim etilishi lozim. Biroq, bu kabi yordam va imkoniyatlarni ham suiste‘mol qiluvchi tadbirkorlar ham mavjud. 2024-yilgi statistikalariga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, “public.sud.uz” portali ma‘lumotlariga ko‘ra “Bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzish” jinoyati bo‘yicha mamlakatimizda jami 227 ta sud ajrimi e‘lon qilingan[8]. Bu albatta kichik raqam emas.

Davlat tomonidan oddiy qoida qo‘llaniladi, ya‘ni halol tadbirkor rag‘batlantiriladi, nohalollari jazolanadi. Shunday bo‘lsa-da tadbirkorlik subyektlarini halol va nohalolga ajratish tizimi yetarlicha yo‘lga qo‘yilmagan. Barqarorlik reytingi mezonlariga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, unda tadbirkorning qonunlarga itoatkorligini belgilab beruvchi bir nechta mezonlar mavjud:

- soliq hisobotlarining belgilangan muddatlarda taqdim etilishi;
- hisoblangan soliqlarning belgilangan muddatlarda to‘lanishi;
- elektron hisobvaraq-fakturalarni qonunchilikda belgilangan muddatlarda rasmiylashtirish holati;
- soliq organlari tekshiruvdan oldingi tahlil natijasida aniqlagan kamchiliklarning bartaraf etilish holati;
- soliqqa oid huquqbuzarliklar uchun ma‘muriy yoki jinoiy javobgarlik choralarining qo‘llangani;
- mahsulotlarning (tovarlarning, xizmatlarning) identifikatsiya kodlaridan noto‘g‘ri foydalanilgani;
- tadbirkorlik subyektlarining kreditorlik qarzdorligi mavjudligi;
- raqamli markirovkalash qoidalariga rioya etilishi[9].

Bu mezonlarning barchasi tadbirkorlar qoidaga amal qilayotganligi yoki qoidani buzayotganligi haqida ma‘lumot beradi va o‘z navbatida ball ayriladi yoki qo‘shiladi.

Tashqi savdo faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalarning faoliyat natijalariga ko‘ra aniqlangan barqarorlik reytingi natijalari tahlil qilinganda, aniqlash uchun belgilangan mezonlarda tashqi savdoga oid ko‘rsatkichlar mavjud emasligi hamda buning oqibatida ushbu reyting natijalari import va eksport qiluvchilar uchun adolatli emasligi aniqlangan[10]. Shuningdek, tadbirkorlarning tashqi savdo ko‘rsatkichlari, ularning tashqi savdoga oid huquqbuzarlik holatlari, bojxona qarzdorliklari hamda eksport va import jarayonlarida vujudga kelgan kreditor va debitor qarzdorliklarning reytingda inobatga olinishi lozim bo‘ladi.

Dastlab, “barqarorlik reytingi” tizimining natijalari qanday foydalanilayotganligiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, soliq organlari tomonidan yuritiladigan ushbu reyting natijalariga asosan bir qator rag‘batlantirishlar taqdim etiladi:

- «AAA» toifadagi tadbirkorlik subyektlari faoliyatida soliq tekshiruvlari o‘tkazilmaydi, shuningdek, ushbu toifadagi tadbirkorlik subyektlariga qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi o‘rni qoplash bir kun muddatda tekshiruvlarsiz amalga oshiriladi;

- 4 va 5-toifadagi tumanlarda faoliyat yuritayotgan «AA» va undan yuqori toifadagi tadbirkorlik subyektlariga bo‘lib-bo‘lib to‘lash sharti bilan sotilgan davlat aktivlari bo‘yicha dastlabki to‘lov summasi 35 foizdan kam bo‘lgan hollarda qolgan summaga Markaziy bankning asosiy stavkasi miqdorida yillik foizlar hisoblanmaydi hamda bo‘lib-bo‘lib to‘lash muddati miqdoridan qat‘i nazar, 7 yil (teng ulushlarda) etib belgilanadi;

- «A» va undan yuqori toifadagi tadbirkorlik subyektlariga soliqlar bo‘yicha (qo‘shilgan qiymat solig‘i bundan mustasno) mavjud ortiqcha to‘lov summasini qaytarish uch kun muddatda amalga oshiriladi;

- «BBB» va undan yuqori toifadagi tadbirkorlik subyektlariga tovarlarni import qilishda va tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishda to‘lanadigan qo‘shilgan qiymat solig‘i summalarini o‘zaro hisobga olish tartibi tatbiq etiladi [11].

Hozirgi vaqtda, tadbirkorlik subyektlariga shu kabi rag‘batlantirishlar faqat reyting tizimiga asosan taqdim etilmoqda. Biroq, ushbu reyting mezonlar ichki ishlab chiqaruvchi va xizmat

ko‘rsatuvchi korxonalar uchun ishlab chiqilgan hamda tashqi savdo faoliyatiga bog‘liq birorta ko‘rsatkichni o‘z ichiga olmagan. Shuningdek, boshqa yo‘nalish va sohalarda ham joriy etilgan reyting tizimlarining natijalaridan faol foydalanib, subyektlarga imtiyozlar yoki shu bilan birgalikda jazolar ham bermoqda.

Bojxona sohasida ham reyting natijalarini turli yo‘nalishlarda foydalanish mumkin bo‘ladi. Ularga quyidagilar kiritish mumkin:

- bojxona nazorati tartibotlarini kuchaytirish yoki yengillashtirish;
- to‘lov muddatlari yoki tartiblari bo‘yicha imtiyozlar berish;
- taqdim etiladigan hujjatlar tarkibi yoki muddati bo‘yicha;
- tekshiruvlarning hajmini ko‘paytirish yoki kamaytirish va boshqa yo‘nalishlar.

Hozirgi kunda amaldagi tartibga asosan, vakolatli iqtisodiy operator maqomiga ega bo‘lgan yuridik shaxslar quyidagi soddalashtirishlarga ega bo‘ladi:

- bojxona yuk deklaratsiyasi xavf darajasi past bo‘lganda avtorasmiylashtiruvdan, xavf darajasi o‘rta ko‘rsatkichga ega bo‘lganda bir soat davomida bojxona rasmiylashtiruvdan o‘tkazish;

- tashish yo‘nalishini belgilamaslik;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, operatorning tovarlarini tovar kelib tushadigan joygacha yetkazib berish;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, operatorning transport vositasida bojxona tranzitini amalga oshirish;

- operator tomonidan qo‘yilgan plombalarni davlat bojxona xizmati organlari tomonidan identifikatsiya vositalari sifatida tan olinishi;

- davlat bojxona xizmati organlari tomonidan vaqtni qisqartirish va bojxona operatsiyalarini o‘tkazish tartibini optimallashtirishga qaratilgan tajriba loyihalarida ustuvor ishtirok etish;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, bojxona to‘lovlari bo‘lib to‘lash va (yoki) muddatini o‘ttiz kalendar kunigacha kechiktirgan holda operatorning tovarlarini erkin muomalaga chiqarish;

- chet el tovarlari tashilayotganda bojxona hamrohligida kuzatib borishni qo‘llamaslik.

Xavfsizlik masalalari bo‘yicha operator guvohnomasi yuridik shaxsga quyidagi maxsus soddalashtirishlardan foydalanish huquqini beradi:

- Bojxona yuk deklaratsiyasi xavf darajasi past bo‘lganda avtorasmiylashtiruvdan, xavf darajasi o‘rta ko‘rsatkichga ega bo‘lganda bir soat davomida bojxona rasmiylashtiruvdan o‘tkaziladi;

- operatorning tovar va transport vositalarini chiqarib yuborish to‘g‘risida qaror qabul qilishda bojxona nazorati shakllari qo‘llanilmasligi, xavfni boshqarish tizimida belgilangan choralar bundan mustasno;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, tovarlarni operator tomonidan guvohnoma olish uchun taqdim qilingan arizada ko‘rsatilgan manzil bo‘yicha operatorning binolari, ochiq maydonchalari va bojxona ombori hisoblanmaydigan joylarda bojxona nazorati ostida (sariq va yashil yo‘lakda — videokuzatuv tizimi ostida, qizil yo‘lakda bojxona xodimi ishtirokida) joylashtirish;

- bojxona organlari bilan kelishilgan holda, operatorning ochiq maydonlari va boshqa hududlarida tovarlarni chiqarish bilan bog‘liq bojxona operatsiyalarini amalga oshirish;

- bojxona ko‘rigini birinchi navbatda o‘tkazish;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, bojxona to‘lovlari bo‘lib to‘lash va (yoki) muddatini oltmish kalendar kunigacha kechiktirgan holda tovarlarni erkin muomalaga chiqarish;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, tovarlarni chiqarishda ularning bojxona qiymatini shartli ravishda aniqlash;

- alohida hujjatlar (muvofiglik sertifikat) mavjud bo‘lmaganda, tovarlarni (ozuq-ovqat tovarlari va farmatsevtika mahsulotlari bundan mustasno) shartli ravishda chiqarish va hujjatlarni keyinchalik oltmish kalendar kun davomida taqdim etish;

- bojxona to‘lovlari to‘lanishi ta‘minlanmagan holda, bojxona yuk deklaratsiyasi taqdim etilgunga qadar tovarlarni chiqarib yuborish;

- tovarlarning TIF tovarlar nomenklaturasi bo'yicha kodini aniqlash yuzasidan bojxona organi tomonidan tayinlangan ekspertiza yakunlangunga qadar tovarlarni bojxona to'lovlari to'lanishini ta'minlash orqali shartli chiqarib yuborish;

- vakolatli davlat muassasalari bilan operatorlarni o'zaro tan olish va maxsus soddalashtirishlarni birgalikda qo'llashni nazarda tutuvchi hamkorlik loyihalarida ishtirok etish;

- bojxona organlari tomonidan bojxona operatsiyalarini amalga oshirish vaqtini qisqartirish va tartibini takomillashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan tajriba loyihalari sinovlarida ishtirok etish;

- bojxona masalalarini muvofiqlashtirish va hal qilishda operatorga ko'maklashish uchun bojxona xizmati organlarining mas'ul xodimi ko'magidan foydalanish;

- operator tomonidan qo'yilgan plombalarni davlat bojxona xizmati organlari tomonidan identifikatsiya vositalari sifatida tan olinishi[12].

Yuqoridagi tartibotlardan shuni xulosa qilish mumkinki, tashqi savdo jarayonlarida bojxona organlari tomonidan taqdim etiladigan turli imtiyoz va yengilliklar hech qanday reyting natijalariga asoslanmaydi hamda mavjud reyting tizimi esa hech qanday tashqi savdo ko'rsatkichlarini qamrab olmagan. Bu holatni bir tadbirkor misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, turli vaziyatlar yuzaga keladi. Birinchisi, tadbirkor barqarorlik reytingida barcha mezonlarni bajarib, yuqori darajada baholangan, biroq tovarlarini import yoki eksport qilishda yengilliklardan foydalanishda cheklovlar yuzaga keladi. Ikkinchi vaziyat esa, tadbirkor eksport va import operatsiyalari davomida qonunga rioya qilgan va hech qanday qoidabuzarlik sodir etmagan, biroq barqarorlik reytingiga buning ta'siri yo'q.

Tadbirkorlik subyektlarining tashqi savdo ko'rsatkichlarini barqarorlik reytingida inobatga olinishi nafaqat tadbirkorlarga balki davlat va jamiyatga ham ahamiyatli bo'lishi kutilmoqda. Tadbirkorlarga ularning reytingiga asosan biror imtiyozlar taqdim etiladigan bo'lsa, davlat tomonidan ularni halol va nohalolga yoki holati barqaror va nobarqarorga ajratgan holda nazorat qilish hamda qo'llab-quvvatlash osonlashadi. Jamiyat uchun esa, barcha jarayonning shaffofligi va adolatli ekanligi davlatga va tadbirkorlarga ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Altman E.I. Financial Ratios. Discriminant Analysis, and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance, Vol. 23, No. 4. (Sep., 1968), pp. 589-609.
2. Артеменко В.Г., Астапова В.В. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. – М.: ОМЕГА-Л, 2011. – 270 с.
3. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента: Учебное пособие. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 512 с.
4. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. – 4-е издание. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 416 с.
5. Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.Б. Финансовый анализ: Учебное пособие. – М.: ТК Велби, Издательство, 2007. – 344 с.
6. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: Учебник. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2013. – 462 с.
7. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi rasmiy sayti. (<https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2>, tashrif sanasi: 22.01.2026 y)
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi rasmiy sayti. (<https://public.sud.uz>)
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30.01.2024 yildagi “Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 55-sonli qarori, (<https://lex.uz/docs/-6785751>)
10. Mamarajabov A.S. Bojxona maqsadlarida barqarorlik reytingi natijalari tahliliga oid. “Hududlarni sanoatlashtirish va innovatsion hududga aylantirish istiqbollari: xalqaro tajriba, muammo va yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to'plami. – 352b.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 23.01.2024-yildagi “Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-39-sonli qarori.
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 24.08.2020 yildagi “Vakolatli iqtisodiy operatorlar to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 500-sonli qarori.

KADRLAR QO‘NIMSIZLIGINING KORXONA SAMARADORLIGIGA TA’SIRI

ВЛИЯНИЕ ТЕКУЧЕСТИ КАДРОВ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ

THE IMPACT OF EMPLOYEE TURNOVER ON ENTERPRISE EFFICIENCY

Nigmatova D.Z. O‘zMU Iqtisodiyot fakulteti dotsent v.b.
Amanov E.G‘. O‘zMU Iqtisodiyot fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya

Maqolada kadrlar qo‘nimsizligining turlari, asosiy sabablari va korxona faoliyatiga ta’siri tahlil qilingan. Qo‘nimsizlik darajasini kamaytirish bo‘yicha samarali strategiyalar, jumladan, mehnat sharoitlarini yaxshilash, ish haqi va rag‘batlantirish tizimi, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, samarali boshqaruv va ichki rotatsiya kabi chora-tadbirlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Kadrlar qo‘nimsizligi, ixtiyoriy qo‘nimsizlik, majburiy qo‘nimsizlik, ichki qo‘nimsizlik, tashqi qo‘nimsizlik, mehnat motivatsiyasi, korxona samaradorligi.

В статье проанализированы виды, основным причины текучести кадров и её влияние на деятельность предприятия. Рассмотрены эффективные стратегии снижения уровня текучести, включая улучшение условий труда, систему оплаты труда и стимулирования, возможности профессионального развития, эффективное управление и внутреннюю ротацию сотрудников.

Ключевые слова: Текучесть кадров, добровольная текучесть, принудительная текучесть, внутренняя текучесть, внешняя текучесть, мотивация труда, эффективность предприятия.

The article analyzes the types, main causes of staff turnover and its impact on the activities of the enterprise. Effective strategies for reducing turnover are considered, including improving working conditions, compensation and incentive systems, professional development opportunities, effective management, and internal employee rotation.

Keywords: Employee turnover, voluntary turnover, forced turnover, internal turnover, external turnover, labor motivation, enterprise efficiency.

Bugungi kunda mehnat bozorida yuz berayotgan tezkor o‘zgarishlar, raqobat muhitining kuchayishi hamda inson resurslarining tashkilot muvaffaqiyatidagi rolining ortib borishi kadrlar qo‘nimsizligi muammosini dolzarb masalalardan biriga aylantirmoqda.

Har qanday tashkilot faoliyatining barqarorligi va samaradorligi bevosita malakali, tajribali va motivatsiyalangan xodimlarga bog‘liq bo‘lib, ularning tez-tez ish joyini o‘zgartirishi korxona faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Globalashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va masofaviy mehnat shakllarining ommalashuvi xodimlarning mehnat bozori imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Natijada xodimlar o‘rtasida ish joyini o‘zgartirishga moyillik kuchayib, qo‘nimsizlik darajasi oshmoqda. Bu holat tashkilotlardan inson resurslarini boshqarish bo‘yicha yangi yondashuvlarni, jumladan, samarali motivatsiya tizimini, qulay mehnat sharoitlarini va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratishni talab etmoqda.

Kadrlar qo‘nimsizligi (inglizcha *employee turnover*) — tashkilotda ma’lum bir davr mobaynida xodimlarning ish joyini tark etishi va ularning o‘rniga yangi xodimlarning kelishi bilan bog‘liq jarayondir [4]. Mazkur hodisa mehnat bozorining muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, korxona yoki tashkilotning kadrlar siyosatini, mehnat sharoitlarini hamda boshqaruv tizimining samaradorligini aks ettiradi. Kadrlar qo‘nimsizligining mohiyati shundaki, u nafaqat alohida xodimlar harakati, balki butun tashkilot faoliyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayondir.

Qo‘nimsizlikning ortishi ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga, bilim va tajriba yo‘qotilishiga, yangi xodimlarni tanlash va moslashtirish xarajatlarining oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, me‘yoriy darajadagi qo‘nimsizlik tashkilotga yangi g‘oyalar, bilim va innovatsiyalar kirib kelishiga ham xizmat qilishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda kadrlar qo‘nimsizligi tushunchasi xodimlarning ixtiyoriy yoki majburiy ravishda ish joyini o‘zgartirishi sifatida talqin qilinadi. Ixtiyoriy qo‘nimsizlik xodimning shaxsiy xohishiga ko‘ra ishdan bo‘shashi bilan bog‘liq bo‘lsa, majburiy qo‘nimsizlik ish beruvchining tashabbusi bilan yuzaga keladi [4]. Ushbu jarayonning yuqori darajasi ko‘pincha tashkilot ichidagi muammolar — past ish haqi, mehnat sharoitlarining qoniqarsizligi, kasbiy o‘qish imkoniyatlarining cheklanganligi yoki boshqaruvdagi kamchiliklar bilan izohlanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, qo‘nimsizlik turli omillarga bog‘liq: iqtisodiy (ish haqi, rag‘batlantirish), ijtimoiy-psixologik (motivatsiya, ishdan qoniqish), tashkiliy (boshqaruv uslubi, mehnat sharoiti) va shaxsiy (malaka, ish tajribasi). Shu jihatdan olib qaraganda, kadrlar qo‘nimsizligi murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uni kelib chiqish sabablari va namoyon bo‘lish shakllariga ko‘ra bir necha turlarga ajratish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda xodimlar qo‘nimsizligining eng keng tarqalgan tasnifi ixtiyoriy, majburiy, ichki va tashqi qo‘nimsizlik turlarini o‘z ichiga oladi:

Ixtiyoriy qo‘nimsizlik – xodimning o‘z tashabbusi bilan ish joyini tark etishi natijasida yuzaga keladi [4]. Bunga asosan past ish haqi, kasbiy o‘qish imkoniyatlarining cheklanganligi, mehnat sharoitlarining qoniqarsizligi, rahbariyat bilan munosabatlarning yomonligi yoki boshqa tashkilotdan yaxshiroq taklif olinishi sabab bo‘ladi. Ushbu turdagi qo‘nimsizlik tashkilot uchun eng xavfli hisoblanadi, chunki ko‘pincha eng malakali va raqobatbardosh xodimlar aynan ixtiyoriy ravishda ish joyini tark etadilar.

Majburiy qo‘nimsizlik – ish beruvchining tashabbusi bilan xodimning ishdan bo‘shatilishi yoki mehnat munosabatlarining tugatilishi bilan bog‘liq [4]. Bunga xodimning mehnat intizomini buzishi, lavozim talablariga mos kelmasligi, tashkilotning qayta tuzilishi, qisqartirishlar yoki moliyaviy qiyinchiliklar sabab bo‘lishi mumkin. Mazkur turdagi qo‘nimsizlik ayrim hollarda tashkilot samaradorligini oshirishga xizmat qilsa-da, uning yuqori darajasi kadrlar siyosatidagi muammolardan dalolat beradi.

Ichki qo‘nimsizlik – xodimning tashkilotni tark etmasdan, bir lavozimdan boshqasiga, bir bo‘limdan boshqa bo‘limga o‘tishi bilan ifodalanadi [4]. Bu holat ko‘pincha lavozim ko‘tarilishi, rotatsiya yoki kasbiy rivojlanish jarayonlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Ichki qo‘nimsizlik tashkilot ichida bilim va tajriba almashinuviga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, biroq noto‘g‘ri boshqarilganda ayrim bo‘limlarda kadrlar yetishmovchiligini keltirib chiqarishi ehtimoli mavjud.

Tashqi qo‘nimsizlik – xodimning tashkilotni butunlay tark etib, boshqa tashkilotga yoki mehnat bozorining boshqa segmentiga o‘tishini anglatadi [4]. Bu turdagi qo‘nimsizlik tashkilot uchun bevosita yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘lib, ayniqsa strategik ahamiyatga ega lavozimlardagi xodimlarning ketishi korxona raqobatbardoshligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Kadrlar qo‘nimsizligi korxona faoliyatining barcha jihatlariga bevosita va bilvosita ta‘sir ko‘rsatuvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy omillardan biridir. Kadrlar qo‘nimsizligi darajasining yuqori bo‘lishi korxonaning ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy barqarorligi hamda raqobatbardoshligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, xodimlar qo‘nimsizligi mehnat unumdorligining pasayishiga olib keladi. Tajribali va malakali xodimlarning ketishi natijasida ishlab chiqarish jarayonlarida uzilishlar yuzaga keladi, ish sifati vaqtincha pasayadi va yangi xodimlarning moslashuv davri sababli kutilgan natijalarga erishish kechikadi. Bu holat, ayniqsa, yuqori malaka talab qilinadigan lavozimlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, qo‘nimsizlik korxona xarajatlarining oshishiga sabab bo‘ladi. Yangi xodimlarni tanlash, yollash, o‘qitish va moslashtirish bilan bog‘liq xarajalar korxona byudjetiga qo‘shimcha yuk bo‘lib tushadi. Shuningdek, kadrlar qo‘nimsizligi natijasida vaqtinchalik ishchi kuchi yetishmovchiligi yuzaga kelib, bu ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

Uchinchidan, kadrlar qo‘nimsizligi korxona ichki muhitiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Xodimlar o‘rtasida beqarorlik hissi kuchayadi, jamoaviy hamkorlik va korporativ madaniyat zaiflashadi.

Natijada xodimlarning ishga bo‘lgan qoniqish darajasi va motivatsiyasi pasayib, bu yana qo‘nimsizlikning ortishiga sabab bo‘lishi mumkin.

So‘nggi yillarda xorijiy ilmiy adabiyotlarda kadrlar qo‘nimsizligining (employee turnover) korxona samaradorligiga ta‘siri masalasi keng miqyosda o‘rganilmoqda. Mazkur tadqiqotlar kadrlar almashinuvi tashkilot faoliyatining moliyaviy, operatsion va strategik jihatlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatishini ilmiy asosda isbotlab beradi. Xususan, Buyuk Britaniyaning yirik kompaniyalari misolida o‘tkazilgan Aldakhil tadqiqotida kadrlar qo‘nimsizligi va korxona moliyaviy ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xodimlar almashinuvi darajasi oshgani sari kompaniyalarning rentabellik darajasi va aktivlardan foydalanish samaradorligi pasayadi. Muallif turnoverni yangi xodimlarni yollash, moslashtirish va o‘qitish bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlar manbai sifatida baholaydi [2].

Park va Shaw tomonidan amalga oshirilgan meta-tahlil tadqiqotida turnover va samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik yuzlab ilmiy ishlar asosida umumlashtirilgan. Tadqiqotda yuqori darajadagi kadrlar qo‘nimsizligi ish unumdorligi pasayishi, tashkiliy bilimlarning yo‘qolishi va innovatsion salohiyatning susayishi bilan bog‘liqligi aniqlangan. Shu bilan birga, mualliflar past samarali xodimlarning tashkilotni tark etishi ayrim holatlarda ijobiy natija berishi mumkinligini qayd etib, “funktional turnover” tushunchasini ilgari suradi [5].

Yaponiyalik olimlar Qin Li va hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotda yirik statistik ma‘lumotlar asosida xodimlar qo‘nimsizligining korxonaning uzoq muddatli moliyaviy samaradorligiga ta‘siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yuqori turnover darajasi kelgusida korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Mualliflar bu holatni tashkilot ichida bilimlar uzluksizligining buzilishi va strategik rejalashtirish samaradorligining pasayishi bilan izohlaydi [3].

Kadrlar qo‘nimsizligi korxonaning intellektual kapitaliga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Tajriba, bilim va kasbiy ko‘nikmalarning yo‘qotilishi innovatsion faoliyatni sekinlashtiradi va tashkilotning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini cheklaydi. Ayniqsa, asosiy mutaxassislar va rahbar xodimlarning ketishi strategik qarorlar qabul qilish jarayoniga salbiy ta‘sir etadi.

Kadrlar qo‘nimsizligini kamaytirish korxona samaradorligi va raqobatbardoshligini ta‘minlashda eng muhim vazifalardan biridir.

Ta‘kidlash joizki, kadrlar qo‘nimsizligining me‘yoriy darajasi ayrim hollarda ijobiy ta‘sir ham ko‘rsatishi mumkin. Jumladan, yangi xodimlarning jalb etilishi orqali tashkilotga yangi bilim, innovatsion g‘oyalar va zamonaviy tajribalar kirib keladi. Shu sababli, muammo qo‘nimsizlikning mavjudligida emas, balki uning me‘yorida oshib ketishidadir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori darajadagi qo‘nimsizlik korxonaning ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy barqarorligi, kadrlar motivatsiyasi va jamoaviy muhitiga sezilarli salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli xodimlar qo‘nimsizligini o‘rganish, uning sabablari va oqibatlarini aniqlash hamda samarali boshqaruv choralarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, xodimlar qo‘nimsizligini kamaytirish strategiyalari kompleks va integratsiyalashgan bo‘lishi kerak. Ular ish sharoitini yaxshilash, raqobatbardosh ish haqi va rag‘batlantirish tizimi, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, samarali rahbarlik va ichki rotatsiya kabi vositalarni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuv korxona xodimlarining sodiqligini oshiradi, ishlab chiqarish samaradorligini mustahkamlaydi va tashkilotning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta‘minlaydi. Xodimlar qo‘nimsizligini ilmiy asosda o‘rganish va uni boshqarish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish korxona boshqaruvi uchun strategik ahamiyatga ega bo‘lib, bu nafaqat kadrlar yo‘qotilishini kamaytiradi, balki umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘aniyeva D. Tashkilotlarda xodimlarni o‘qitish va rivojlantirish dasturlarining mehnat samaradorligiga ta‘siri. *Iqtisodiyot va ta‘lim*, 6(2), 2024. 45–52.
2. Aldakhil, N. (2017). Employee turnover impact on firm performance: Evidence from FTSE-350 companies. *Doctoral dissertation*, University of Essex, United Kingdom.

3. Li, Q., Shaw, J. D., & Tang, G. (2019). Employee turnover and firm performance: Large-sample archival evidence. *Management Science*, 65(12), 5667–5683.
4. Meier, K. J., & Hicklin, A. Employee turnover and organizational performance: Testing a hypothesis from classical public administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(4), 2007. 573–590.
5. Park R., Shaw J. The neglected state of organizational-level turnover studies: A call for research. *Frontiers of Business Research in China*, 11(1), 2017. 1–19.

UDK:338.4

TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYA QILISHNING IQTISODIY MOHIYATI VA TARKIBI

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА КАЛЬКУЛЯЦИИ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКЦИИ НА ТЕКСТИЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

ECONOMIC ESSENCE AND STRUCTURE OF COST CALCULATION OF PRODUCTION AT TEXTILE ENTERPRISES

Ikromjonova Mohinur Umidjon qizi Andijon davlat texnika instituti
1-kurs “Buxgalteriya hisobi” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning iqtisodiy mohiyati, uning tarkibiy qismlari hamda boshqaruv hisobidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, to‘qimachilik ishlab chiqarishiga xos bo‘lgan xom ashyo, mehnat va umum ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri hisobga olish orqali mahsulot tannarxini aniqlash masalalari tahlil qilingan. Kalkulyatsiya usullarini qo‘llashda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: mahsulot tannarxi, kalkulyatsiya, to‘qimachilik korxonalari, ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv hisobi.

В данной статье раскрывается экономическая сущность калькулирования себестоимости продукции на текстильных предприятиях, её составные элементы, а также значение в управленческом учёте. Кроме того, проанализированы вопросы определения себестоимости продукции на основе правильного учёта сырьевых, трудовых и общепроизводственных затрат, характерных для текстильного производства. Также рассмотрены проблемы, возникающие при применении методов калькуляции, и предложены пути их устранения.

Ключевые слова: себестоимость продукции, калькуляция, текстильные предприятия, производственные затраты, управленческий учёт.

This article describes the economic essence of calculating product cost in textile enterprises, its structural components, and its importance in management accounting. In addition, the issues of determining product cost through the proper accounting of raw material, labor, and overhead production costs specific to textile manufacturing are analyzed. Problems encountered in the application of costing methods and proposals for their elimination are also presented.

Keywords: product cost, costing, textile enterprises, production costs, management accounting.

Bugungi kunda to‘qimachilik sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotining yetakchi va strategik ahamiyatga ega tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur sohaning jadal rivojlanishi mamlakatda

sanoat salohiyatini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlash hamda eksport hajmini kengaytirishda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda to‘qimachilik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, tayyor mahsulot ulushini oshirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini kuchaytirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Ushbu jarayonda korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va resurslardan oqilona foydalanishda mahsulot tannarxini to‘g‘ri aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Mahsulot tannarxi korxona faoliyatining eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarish xarajatlari darajasini aks ettiradi hamda narx belgilash, foydani rejalashtirish, rentabellikni baholash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy mezon sifatida xizmat qiladi. Tannarxning asossiz oshib ketishi mahsulot raqobatbardoshligining pasayishiga olib kelishi mumkin bo‘lsa, uni ilmiy asosda shakllantirish korxona iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

To‘qimachilik korxonalarida ishlab chiqarish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli xarakterga ega bo‘lib, u ip yigirish, to‘qish, bo‘yash, pardozlash hamda tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Har bir texnologik bosqichda xom ashyo, yordamchi materiallar, energiya resurslari, mehnat haqi va umum ishlab chiqarish xarajatlari shakllanadi. Ushbu xarajatlarni to‘liq, aniq va o‘z vaqtida hisobga olish mahsulot tannarxini haqqoniy aniqlashning muhim sharti hisoblanadi.

Shu sababli, to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning iqtisodiy mohiyatini chuqur o‘rganish, xarajatlarni tasniflash va ularni boshqaruv hisobi tizimi orqali samarali nazorat qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Tannarxni aniqlashning zamonaviy usullaridan foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, mahsulot sifatini oshirish va korxonalarining uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta‘minlash imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumqabul qilingan usullaridan keng foydalanildi. Xususan, iqtisodiy hodisa va jarayonlarning mazmunini chuqur o‘rganish maqsadida tahlil va sintez usullari qo‘llanildi. Ushbu usullar yordamida mahsulot tannarxini shakllantiruvchi omillar alohida-alohida tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va umumiy natijaga ta‘siri sintez orqali umumlashtirildi. Shuningdek, turli davrlar va korxonalar kesimida xarajatlar tarkibi hamda kalkulyatsiya usullarining o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda taqqoslash usulidan foydalanildi.

Bundan tashqari, tadqiqotda tizimli yondashuv usuli asosiy metodologik tamoyil sifatida qo‘llanilib, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayoni yagona iqtisodiy tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu yondashuv orqali ishlab chiqarish xarajatlari, kalkulyatsiya obyektlari hamda boshqaruv qarorlarining o‘zaro bog‘liqligi aniqlashtirildi.

Tadqiqot davomida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish masalalariga bag‘ishlangan xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari chuqur tahlil qilindi. Xususan, boshqaruv hisobi va xarajatlarni hisobga olish nazariyasini rivojlantirishga salmoqli hissa qo‘shgan C. Horngren, G. Foster hamda boshqa yetakchi xorijiy iqtisodchilarning ilmiy asarlari tadqiqotning nazariy-uslubiy asosini tashkil etdi. Shu bilan birga, mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlari o‘rganilib, ularning ilmiy qarashlari va amaliy tavsiyalaridan tadqiqot jarayonida keng foydalanildi. Mazkur manbalar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotda to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning iqtisodiy mohiyati va tarkibini o‘rganishda tahlil, sintez, taqqoslash va tizimli yondashuv usullaridan foydalangan. Xarajatlar tarkibi va kalkulyatsiya jarayoni bevosita va bilvosita xarajatlar kesimida tahlil qilindi. Shuningdek, boshqaruv hisobi va tannarxni aniqlash bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tadqiqotning nazariy asosini tashkil qildi. Ushbu metodologiya mahsulot tannarxini aniq baholash va korxona boshqaruvi qarorlarini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Ushbu yondashuv orqali ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi, resurslardan samarali foydalanish va har bir ishlab chiqarish bosqichining tannarxga ta‘siri aniqlanib, kalkulyatsiya jarayonini optimallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati paydo bo‘ladi. Shu

bilan birga, tadqiqot natijalari to‘qimachilik korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirish va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga xizmat qiladi.

Mahsulot tannarxining iqtisodiy mohiyati ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan barcha xarajatlarning yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Mahsulot tannarxi — bu mahsulotni ishlab chiqarish hamda uni realizatsiya qilish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan barcha moddiy, mehnat va moliyaviy xarajatlarning puldagi ifodasidir. Ushbu ko‘rsatkich korxonaning ishlab chiqarish samaradorligini, resurslardan foydalanish darajasini hamda moliyaviy natijalarini baholashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini aniq va asosli hisoblash korxonalarining raqobatbardoshligini ta‘minlashning muhim omillaridan biri sanaladi.

To‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxi asosan bir qator xarajatlardan shakllanadi. Ularga xom ashyo va materiallar xarajatlari, jumladan paxta tolasi, ip-kalava, bo‘yoqlar va yordamchi materiallar sarfi kiradi. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan yoqilg‘i va elektr energiyasi xarajatlari, ishlab chiqarish ishchilarining mehnat haqi hamda ijtimoiy sug‘urta ajratmalari muhim ulushni egallaydi. Bundan tashqari, asosiy vositalarning eskirishi bilan bog‘liq amortizatsiya xarajatlari, ishlab chiqarish sexlari faoliyati bilan bog‘liq umum ishlab chiqarish xarajatlari hamda boshqaruv xarajatlari mahsulot tannarxining ajralmas tarkibiy qismlari hisoblanadi. Mazkur xarajatlarning to‘liq, aniq va asosli hisobga olinishi mahsulot tannarxining haqqoniy shakllanishini ta‘minlaydi.

To‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayoni ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligi va bosqichlarining ko‘pligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli xarajatlar kalkulyatsiya jarayonida bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratiladi. Bevosita xarajatlarga aniq bir mahsulot turi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lgan xom ashyo xarajatlari va asosiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnat haqi kiradi. Bilvosita xarajatlarga esa sex xarajatlari, umumzavod xarajatlari, xizmat ko‘rsatish bo‘limlari faoliyati bilan bog‘liq sarf-xarajatlar kiritiladi.

Ishlab chiqarish jarayonlarining ketma-ket bosqichlardan iboratligi tufayli to‘qimachilik sanoatida yarim tayyor mahsulotni kalkulyatsiya usulidan keng foydalaniladi. Ushbu usul orqali har bir texnologik bosqichda shakllangan xarajatlar aniqlanib, keyingi bosqichga uzatiladi. Bu esa tannarxni yanada aniq hisoblash va xarajatlar ustidan samarali nazorat o‘rnatish imkonini beradi.

Kalkulyatsiya tuzish vaqtiga ko‘ra dastlabki (reja) va yakuniy (hisobot) kalkulyatsiyaga bo‘linadi. Dastlabki kalkulyatsiya ishlab chiqarishni rejalashtirish, narx belgilash hamda kutilayotgan iqtisodiy natijalarni baholash uchun xizmat qiladi. Yakuniy kalkulyatsiya esa hisobot davrida yuzaga kelgan haqiqiy xarajatlar asosida tuzilib, reja va amaldagi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, amaliyotda to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayonida qator muammolar ham uchrab turadi. Jumladan, xom ashyo sarfi me‘yorlarining aniq va ilmiy asosda belgilanmaganligi tannarxning asossiz o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Umum ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot turlari bo‘yicha taqsimlashdagi murakkabliklar ham tannarx aniqligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, zamonaviy avtomatlashtirilgan boshqaruv hisobi tizimlarining yetarli darajada joriy etilmaganligi xarajatlarni tezkor tahlil qilish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatlarini cheklab qo‘ymoqda.

Shu bois, to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish tizimini takomillashtirish, xarajatlarni hisobga olishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish hamda me‘yoriy bazani takomillashtirish korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, to‘qimachilik korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai hisoblanadi. Ushbu jarayonni takomillashtirish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishda avtomatlashtirilgan boshqaruv hisobi tizimlarini joriy etish, xom ashyo va energiya resurslaridan samarali foydalanish, kalkulyatsiya usullarini ishlab chiqarish texnologiyasiga mos ravishda tanlash hamda har bir ishlab chiqarish bosqichi bo‘yicha tannarxni muntazam tahlil qilib borish zarur. Mazkur choralar mahsulot tannarxini kamaytirish, raqobatbardoshlikni oshirish va korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil. <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 13.04.2016 yildagi O‘RQ-404-son. <https://test.lex.uz/en/docs/-2931253>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-mayidagi “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-71-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-7486412>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 16-yanvardagi “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida qayta ishlash zanjirini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-7330228>
5. Abdusalomova N.B., Temirov F.T. Moliyaviy hisob. O‘quv qo‘llanma. T.: Iqtisodiyot, 2021. 283 b.
6. Pardaev M.Q. Boshqaruv hisobi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020.
7. Xolmatov B.A. Xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
8. Jo‘rayev A.N. Korxonalarda tannarx kalkulyatsiyasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018.
9. Pardayev A. “Boshqaruv hisobi”. O‘quv qo‘llanma – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi matbaa ijodiy uyi, 2002.
10. Xankeldieva G.Sh., SHakirova Yu.S. “To‘qimachilik sanoati korxonalarida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish”, Monografiya, Fargona, 2021.
11. Muxtarov M.M. “To‘qimachilik sanoati korxonalarining iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish” Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Andijon, 2023.
12. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. T.: “Tafakkur”, 2014
13. Abdukarimov I.T. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. – Toshkent: Sharq, 2021.
14. Ismoilov Sh.I. Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish. – Toshkent: Fan, 2020.
15. Karimov N.G. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019.
16. Qodirov A.A. To‘qimachilik sanoatida iqtisodiy tahlil. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
17. Norma.uz — O‘zbekiston qonunchiligi bo‘yicha huquqiy axborot portali. <https://www.norma.uz>
18. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik bazasi. www.lex.uz
19. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali <https://gov.uz/uz/imv>

**TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA TAYYOR MAHSULOTLAR ISHLAB
CHIQRISH VA SOTISH HISOBINI RIVOJLANTIRISHNING IQTISODIY JIHLATLARI**

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ УЧЕТА ПРОИЗВОДСТВА И
РЕАЛИЗАЦИИ ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ НА ТЕКСТИЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ**

**ECONOMIC ASPECTS OF DEVELOPING ACCOUNTING FOR THE PRODUCTION
AND SALE OF FINISHED PRODUCTS IN TEXTILE ENTERPRISES**

Madaminjonov Azizbek Oybek o‘g‘li Andijon davlat texnika instituti
1-kurs “Buxgalteriya hisobi” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish jarayonlarini buxgalteriya hisobida aks ettirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Tadqiqotda tayyor mahsulotlar hisobining iqtisodiy mazmuni, ishlab chiqarish jarayonida tannarxni shakllantirish, mahsulot harakati va sotishdan olinadigan daromadlarni hisobga olish mexanizmlari tahlil qilingan. Maqolada amaldagi buxgalteriya hisobi tizimining imkoniyatlari hamda uni rivojlantirish yo‘nalishlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, tayyor mahsulotlar, ishlab chiqarish tannarxi, sotish jarayoni, buxgalteriya hisobi, daromadlar, moliyaviy natijalar.

В статье рассматриваются актуальные вопросы совершенствования бухгалтерского учета процессов производства и реализации готовой продукции на текстильных предприятиях. В ходе исследования раскрыта экономическая сущность учета готовой продукции, проанализированы особенности формирования производственной себестоимости, а также порядок отражения движения продукции и признания доходов от ее реализации. На основе действующих нормативно-правовых требований и научных подходов обоснованы основные направления развития учета готовой продукции в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: текстильная промышленность, готовая продукция, производственная себестоимость, реализация продукции, бухгалтерский учет, доходы, финансовые результаты.

This article discusses current issues of accounting for the production and sale of finished goods in textile enterprises. The study analyzes the economic essence of finished goods accounting, cost formation in production, product movement, and revenue recognition mechanisms. The article substantiates the prospects for developing accounting systems in textile enterprises.

Keywords: textile industry, finished goods, production cost, sales process, accounting, revenues, financial results.

To‘qimachilik sanoati mamlakat iqtisodiyotida muhim o‘rin tutuvchi tarmoqlardan biri bo‘lib, uning rivojlanishi sanoat ishlab chiqarish hajmining oshishi, eksport salohiyatining kengayishi va bandlik darajasining ko‘tarilishiga xizmat qiladi. Ushbu tarmoqda faoliyat yurituvchi korxonalar samaradorligi ko‘p jihatdan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining to‘g‘ri tashkil etilishi hamda bu jarayonlarning buxgalteriya hisobida aniq va ishonchli aks ettirilishiga bog‘liqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida to‘qimachilik korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish hajmlarining oshishi, assortimentning kengayishi va sotish bozorlarining diversifikatsiyalanishi tayyor mahsulotlar hisobiga qo‘yiladigan talablarni yanada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, mahsulot tannarxini aniqlash, sotishdan olinadigan daromadlarni o‘z vaqtida tan olish va moliyaviy natijalarni

to‘g‘ri hisoblash masalalari korxona faoliyatining barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini takomillashtirish masalalarini ilmiy jihatdan o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi.

Tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobining nazariy hamda amaliy jihatlari buxgalteriya hisobi fanining muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Mazkur masalalar bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda moliyaviy va boshqaruv hisobining o‘zaro bog‘liqligi, ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish hamda moliyaviy natijalarni aniqlash mexanizmlari keng yoritilgan. Xususan, Abdusalomova N.B. va Temirov F.T. tomonidan tayyorlangan “Moliyaviy hisob” o‘quv qo‘llanmasida moliyaviy hisobning nazariy asoslari, hisob obyektlari va ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish tartibi batafsil bayon etilgan. Ushbu manbada tayyor mahsulotlar hisobi moliyaviy natijalarni aniqlashda muhim omil sifatida ko‘rib chiqilgan [5]. Abduvaxidov F., Jo‘rayev N.Yu. va Sotivoldiyeva D.ning “Moliyaviy va boshqaruv hisobi” darsligida esa ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi va boshqaruv hisobining ahamiyati yoritilib, hisob ma‘lumotlaridan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan [6].

Belobjeckiy I.A.ning buxgalteriya hisobotligi va metodlariga bag‘ishlangan asarida hisob usullari, moliyaviy hisobotlarning shakllantirilishi va ularning tahliliy imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ushbu manba tayyor mahsulotlar hisobining hisobotlarda to‘g‘ri aks ettirilishi moliyaviy axborot ishonchliligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi [7]. Dusmuratov R.D.ning “Buxgalteriya hisobi nazariyasi” asarida esa buxgalteriya hisobining fundamental tushunchalari, prinsiplari va usullari yoritilib, ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq hisob obyektlari tizimli ravishda tahlil qilingan [8]. To‘qimachilik sanoati korxonalarining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining tarmoqqa xos jihatlari ochib berilgan. Jumladan, Xankeldiyeva G.Sh. va Shakirova Yu.S. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda to‘qimachilik sanoatida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish masalalari ko‘rib chiqilib, mahsulot tannarxini pasaytirish va hisobni samarali yuritish muhimligi ta‘kidlangan [11]. Muxtarov M.M.ning tadqiqotlarida to‘qimachilik korxonalarining iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilinib, hisob va tahlilning boshqaruvdagi roli asoslab berilgan [12].

Boshqaruv hisobi masalalariga bag‘ishlangan adabiyotlarda tayyor mahsulotlar hisobining ichki boshqaruv ehtiyojlari uchun ahamiyati alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Xususan, Pardayev A. hamda Pardayeva Z.A. tomonidan yozilgan asarlarda xarajatlar hisobi, mahsulot tannarxini aniqlash va moliyaviy natijalarni rejalashtirish masalalari yoritilib, hisob ma‘lumotlaridan samarali foydalanish yo‘llari ko‘rsatib berilgan [10].

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini takomillashtirish masalalarining nazariy va amaliy jihatlari yetarli darajada o‘rganilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur masalalarni zamonaviy bozor sharoitlari va korxonalar faoliyatining real holati bilan uyg‘unlashtirgan holda yanada chuqur tadqiq etish zarurati mavjud.

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy tahlil, taqqoslash, mantiqiy umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. To‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish jarayonlari bilan bog‘liq hisob amaliyoti o‘rganilib, uning moliyaviy natijalarga ta‘siri tahlil qilindi.

Shuningdek, amaldagi buxgalteriya hisobi standartlari, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar asosida hisob tizimini takomillashtirish imkoniyatlari baholandi. Tadqiqot davomida hisob jarayonlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida buxgalteriya hisobi ma‘lumotlaridan analitik foydalanish usullari qo‘llanildi. Tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar o‘zaro taqqoslanib, ularning moliyaviy natijalarga ta‘siri baholandi. Hisob ma‘lumotlarini tizimli tahlil qilish orqali ishlab chiqarish jarayonidagi ichki zaxiralarni aniqlash va hisobni takomillashtirish imkoniyatlari asoslandi. Tadqiqot davomida olingan xulosalar mantiqiy umumlashtirish va iqtisodiy tahlil usullari yordamida shakllantirildi.

Shu asosda, to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar hisobini yuritish jarayonida mavjud kamchiliklar va muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi. Xususan, ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri guruhlash, tayyor mahsulot tannarxini aniqlash hamda sotish jarayonlarini hisobda aks ettirishning aniqligi moliyaviy natijalarning haqqoniyligini ta‘minlashda muhim omil ekanligi asoslab berildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini takomillashtirish korxonalarda daromad va xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish, moliyaviy barqarorlikni oshirish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini ta‘minlashga xizmat qiladi. Hisob jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish va analitik hisobni rivojlantirish orqali korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish imkoniyatlari mavjudligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Umuman olganda, tadqiqot davomida olingan natijalar to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini rivojlantirishning iqtisodiy jihatlarini chuqurroq yoritib berishga hamda amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, to‘qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar hisobining samarali tashkil etilishi ishlab chiqarish tannarxini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Mahsulot tannarxining to‘g‘ri hisoblanishi narx belgilash jarayonini asoslash, foyda miqdorini rejalashtirish va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

Sotish jarayonida tayyor mahsulotlar harakatini hisobda to‘liq aks ettirish daromadlarni o‘z vaqtida tan olishga xizmat qiladi. Bu esa moliyaviy hisobotlarda korxona faoliyatining real holatini aks ettirishga yordam beradi. Hisob ma‘lumotlaridan tahliliy foydalanish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tayyor mahsulotlar hisobini takomillashtirish korxona moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari tayyor mahsulotlar hisobini takomillashtirish masalalarini faqat buxgalteriya hisobining texnik jihatlar bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Ushbu jarayonni ishlab chiqarish, sotish va moliyaviy rejalashtirish tizimlari bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etish zarurligi aniqlandi. Tadqiqotda bildirilgan xulosalar va takliflar to‘qimachilik korxonalarida hisob tizimini yanada rivojlantirish hamda moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida tayyor mahsulotlar hisobini samarali tashkil etish korxona faoliyatining iqtisodiy ko‘rsatkichlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatishi aniqlandi. Xususan, hisob ma‘lumotlarining aniqligi ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanishni ta‘minlash, mahsulot tannarxini pasaytirish hamda foyda marjasini oshirish imkonini beradi. Shu jihatdan, hisob va tahlil o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik korxona boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq axborotlarning o‘z vaqtida va ishonchli shakllantirilmasligi boshqaruv qarorlarining samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun hisob tizimida analitik hisob elementlarini kuchaytirish, mahsulot turlari, sotish kanallari va bozor segmentlari kesimida tahlilni yo‘lga qo‘yish zarurati yuzaga keladi. Bu esa korxona rahbariyatiga strategik va operativ qarorlar qabul qilishda muhim axborot bazasini yaratadi.

Muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, tayyor mahsulotlar hisobini takomillashtirish nafaqat moliyaviy natijalarni yaxshilash, balki korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Hisob va tahlil natijalaridan samarali foydalanish orqali ishlab chiqarish va sotish jarayonlaridagi ichki xaziralarni aniqlash, xarajatlarni optimallashtirish hamda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyati yuzaga keladi. Shu bois, mazkur yo‘nalishda ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar to‘qimachilik korxonalarida hisob va moliyaviy boshqaruv tizimini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, tayyor mahsulotlar hisobida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish hisob jarayonlarining tezkorligi va ishonchliligini oshiradi. Avtomatlashtirilgan hisob tizimlari orqali ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq ma‘lumotlarni real vaqt rejimida shakllantirish, ularni tahlil qilish hamda nazorat qilish imkoniyati kengayadi. Bu esa korxonalarda hisob axborotlarining

shaffofligini ta'minlab, moliyaviy natijalarni prognozlash va strategik rejalashtirish jarayonlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, to'qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hisobini takomillashtirish hozirgi bozor sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Hisob jarayonlarining aniqligi va shaffofligi moliyaviy natijalarni to'g'ri aniqlashga, boshqaruv qarorlarini asoslashga va korxona raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolada keltirilgan ilmiy xulosalar va takliflar to'qimachilik korxonalarida tayyor mahsulotlar hisobini yanada rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Shuningdek, tahlil jarayonida tayyor mahsulotlar hisobining mavjud amaliyoti va uning samaradorligi baholanib, aniqlangan kamchiliklarning sabablariga e'tibor qaratildi. Tayyor mahsulotlar tannarxini shakllantirishda xarajatlarning to'g'ri guruhlanmasligi va sotish jarayonida hisob ma'lumotlarining kechikib aks ettirilishi moliyaviy natijalarning aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi asoslab berildi. Shu bilan birga, hisob jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish tahliliy imkoniyatlarni kengaytirishi va boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishi qayd etildi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil. <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 13.04.2016 yildagi O'RQ-404-son. <https://test.lex.uz/en/docs/-2931253>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 16-yanvardagi “To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida qayta ishlash zanjirini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-6-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-7330228>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-mayidagi “To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-71-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-7486412>
5. Abdusalomova N.B., Temirov F.T. Moliyaviy hisob. O'quv qo'llanma. T.: Iqtisodiyot, 2021. 283 b.
6. Abduvaxidov F., Jo'rayev N.Yu., Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. T.: Iqtisod-moliya, 2012. 480 b.
7. Белобжецкий И.А. Бухгалтерская отчетность и методы. М.: «Финансы и статистика», 2015.256 с.
8. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. T.: “Yangiyul polygraph service”, 2020. 495 b.
9. Pardayev A. “Boshqaruv hisobi”. O'quv qo'llanma – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi matbaa ijodiy uyi, 2002.
10. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. T.: “Tafakkur”, 2014
11. Xankeldieva G.Sh., SHakirova Yu.S. “To'qimachilik sanoati korxonalarida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish”, Monografiya, Fargona, 2021.
12. Muxtarov M.M. “To'qimachilik sanoati korxonalarining iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish” Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Andijon, 2023.
13. Norma.uz — O'zbekiston qonunchiligi bo'yicha huquqiy axborot portali. <https://www.norma.uz>
14. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik bazasi. www.lex.uz
15. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali <https://gov.uz/uz/imv>

**USTAMA XARAJATLARNING IQTISODIY MOHIYATI, TARKIBI VA ISHLAB
CHIQRISH TANNARXINI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI**

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, СОСТАВ НАКЛАДНЫХ РАСХОДОВ И ИХ РОЛЬ
В ФОРМИРОВАНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СЕБЕСТОИМОСТИ**

**THE ECONOMIC ESSENCE, STRUCTURE AND ROLE OF OVERHEAD COSTS IN THE
FORMATION OF PRODUCTION COST**

Jamoliddinova Surayyoxon Sardorbek qizi Andijon davlat texnika instituti
1-kurs “Buxgalteriya hisobi” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning tarkibiy tuzilmasi hamda ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada ustama xarajatlarning mazmuni, ularning asosiy turlari, rejalashtirish va taqsimlash mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, ustama xarajatlarning mahsulot tannarxiga ta’siri, ularni optimallashtirish yo‘llari va zamonaviy hisob tizimlarida aks ettirilish xususiyatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Ustama xarajatlar, ishlab chiqarish tannarxi, xarajatlar tarkibi, iqtisodiy mohiyat, boshqaruv xarajatlari, moliyaviy samaradorlik.

В данной статье представлен научно-теоретический анализ экономической сущности косвенных затрат, их структурного состава и роли в формировании себестоимости продукции. В статье раскрывается содержание косвенных затрат, их основные виды, механизмы планирования и распределения. Также рассматривается влияние косвенных затрат на себестоимость продукции, способы их оптимизации и особенности отражения в современных учетных системах.

Ключевые слова: косвенные затраты, себестоимость продукции, структура затрат, экономическая сущность, управленческие расходы, финансовая эффективность.

This article provides a scientific and theoretical analysis of the economic essence of overhead costs, their structural composition, and their role in shaping production costs. The article highlights the content of overhead costs, their main types, and the mechanisms for planning and allocation. In addition, it examines the impact of overhead costs on production costs, ways to optimize them, and their representation in modern accounting systems.

Keywords: Overhead costs, production cost, cost structure, economic essence, management expenses, financial efficiency.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish faoliyatini samarali tashkil etish, mahsulot tannarxini to‘g‘ri shakllantirish va xarajatlarni maqbullashtirish korxonalar oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Raqobat muhitining kuchayib borishi, resurslar narxining oshishi va iste’molchilar talabining murakkablashuvi sharoitida xarajatlarni chuqur tahlil qilish va boshqarish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish tannarxining muhim tarkibiy qismi hisoblangan ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyatini o‘rganish va ularning ishlab chiqarish jarayonidagi o‘rmini aniqlash zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ustama xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida bevosita mahsulot birligi bilan bog‘liq bo‘lmagan, biroq ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish va xizmat ko‘rsatish bilan uzviy aloqador xarajatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur xarajatlar ishlab chiqarishning uzluksizligini ta’minlash, mehnat jarayonini muvofiqlashtirish hamda moddiy-texnik bazani saqlab turish uchun

zarur hisoblanadi. Shu bois, ustama xarajatlar mahsulot tannarxiga bilvosita ta’sir ko’rsatsa-da, ularning miqdori va tarkibi korxonaning umumiy moliyaviy natijalariga sezilarli ta’sir ko’rsatadi [3].

Amaliyot shuni ko’rsatadiki, ko’plab korxonalarda ustama xarajatlarni hisobga olish va taqsimlash mexanizmlarining yetarli darajada takomillashmaganligi tannarxning asossiz oshishiga, mahsulot narxining raqobatbardoshligini pasayishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, ustama xarajatlarning noto’g’ri rejalashtirilishi va nazorat qilinmasligi moliyaviy resurslardan samarasiz foydalanishga sabab bo’ladi. Natijada, korxona foydaliligi pasayadi va iqtisodiy barqarorlikka putur yetadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning tarkibiy tuzilmasi va ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi o’rni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ustama xarajatlarni boshqarishning samarali usullarini aniqlash, ularni optimallashtirish orqali tannarxni pasaytirish imkoniyatlari ko’rib chiqiladi. Ushbu yondashuv korxonalarda moliyaviy natijalarni yaxshilash va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlashga xizmat qiladi [7].

Ushbu tadqiqot doirasida ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati va ishlab chiqarish tannarxidagi o’rni bo’yicha mavjud o’zbek va xalqaro tadqiqotlar tahlil qilindi. Ilk manba sifatida Islomov va Tursunovning[3] maqolasi iqtisodiy inqiroz sharoitida O‘zbekiston korxonalarida xarajatlarni boshqarish muammolarini chuqur tahlil qiladi. Mualliflar ustama xarajatlarni to’g’ri boshqarish orqali tannarxni nazorat qilish va korxona samaradorligini oshirish imkoniyatlarini ta’kidlaydilar. Bu manba tadqiqotimizga nazariy asos yaratib, ustama xarajatlarning strategik ahamiyatini aniqlashga yordam berdi.

Shodmonov va G’afurov[7], Tursunov[8] va Yo’ldoshevning[10] ishlari boshqaruv hisobi va korxona iqtisodiyoti yo’nalishida ustama xarajatlarning tarkibi va hisoblash metodlarini batafsil yoritadi. Ushbu manbalar asosida ustama xarajatlarning turli turlari — boshqaruv xodimlari ish haqi, amortizatsiya ajratmalari, energiya va infratuzilma xarajatlari — aniqlanib, ularning tannarxdagi ulushi tushuntiriladi. Shu bilan birga, mualliflar ustama xarajatlarni optimallashtirish va to’g’ri taqsimlashning moliyaviy natijalarga ta’siri masalasini ko’taradilar.

Xolmatov[9], Abdullayev [1] va Qodirovning[5] ishlari ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish jarayonida ustama xarajatlarning amaliy ta’sirini o’rganishga qaratilgan. Ular ustama xarajatlarning mahsulot tannarxini bilvosita shakllantirishini, shuningdek, ishlab chiqarish samaradorligi va rentabellik darajasiga ta’sirini batafsil ko’rsatadilar. Ergashev (2019) esa korxona faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bo’yicha metodologik yondashuvni taklif qilib, ustama xarajatlarni moliyaviy rejalashtirish va nazorat qilish tizimining samaradorligini oshirish yo’llarini ko’rsatadi.

So’nggi o’zbek ilmiy maqolalari — Karimov va Usmonova[4] hamda Rustamov va Tursunova[6] — korxonalarda ustama xarajatlarni nazorat qilish va tannarxni optimallashtirish bo’yicha amaliy tavsiyalarni beradi. Ular o’z tadqiqotlarida O‘zbekiston sharoitida xarajatlarni hisobga olishning amaliy usullari, zamonaviy boshqaruv hisobi tizimlari va samaradorlikni oshirish bo’yicha chora-tadbirlarni bayon qiladilar. Ushbu manbalar tadqiqotimizni amaliy jihatdan boyitib, nazariy xulosalarni korxonalar faoliyati bilan bog’lash imkonini beradi.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, tarkibi va ishlab chiqarish tannarxiga ta’siri masalasini nazariy va amaliy jihatdan mukammal yoritadi. Shu asosda, mazkur tadqiqot ustama xarajatlarni boshqarish va optimallashtirish yo’nalishida ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Mazkur ilmiy tadqiqotda ustama xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, tarkibi va ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi o’rnini chuqur tahlil qilish maqsadida kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy tahlil usullari uyg’unlashtirilib, iqtisodiy hodisalarning o’zaro bog’liqligi va rivojlanish qonuniyatlari asosida o’rganildi.

Tadqiqotning nazariy asosini iqtisodiy nazariya, boshqaruv hisobi, moliyaviy tahlil va xarajatlar menejmentiga oid mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etadi. Ushbu manbalar asosida ustama xarajatlar tushunchasining mazmuni, ularning tasnifi va iqtisodiy ahamiyati tahlil qilindi. Nazariy tahlil usuli orqali ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxiga ta’sir mexanizmlari aniqlab berildi [8].

Tadqiqotda tahlil va sintez metodlaridan keng foydalanildi. Tahlil usuli yordamida ustama xarajatlar tarkibiy qismlarga ajratilib, har bir xarajat turi alohida o‘rganildi. Sintez metodi orqali esa ushbu xarajatlarning umumiy ishlab chiqarish jarayoniga ta’siri yaxlit holda baholandi. Shuningdek, induksiya va deduksiya usullari qo‘llanilib, xususiy holatlardan umumiy xulosalar chiqarildi hamda nazariy qoidalar amaliy misollar asosida asoslab berildi.

Statistik va taqqoslama tahlil metodlari tadqiqotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu usullar yordamida ustama xarajatlarning vaqt va hajm bo‘yicha o‘zgarish dinamikasi, ularning mahsulot tannarxidagi ulushi tahlil qilindi. Turli korxonalarda ustama xarajatlarni hisobga olish va taqsimlash usullarini taqqoslash orqali ularning samaradorligi baholandi [9].

Bundan tashqari, tizimli yondashuv metodi qo‘llanilib, ustama xarajatlar ishlab chiqarish tizimining ajralmas elementi sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu yondashuv ustama xarajatlar bilan boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlar, jumladan, ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi va foyda o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishda mantiqiy tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi [1].

1-jadval

Ustama xarajatlarning tarkibi va ishlab chiqarish tannarxidagi ulushi

№	Ustama xarajatlar turi	Xarajat summasi (ming so‘m)	Umumiy ustama xarajatlardagi ulushi (%)
1	Boshqaruv xodimlari ish haqi	45 000	30,0
2	Ishlab chiqarish binolarini saqlash xarajatlari	25 000	16,7
3	Amortizatsiya ajratmalari	35 000	23,3
4	Energiya va kommunal xizmatlar	20 000	13,3
5	Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi	15 000	10,0
6	Boshqa ustama xarajatlar	10 000	6,7
	Jami	150 000	100

Yuqoridagi jadvalda ishlab chiqarish jarayonida shakllanadigan ustama xarajatlarning asosiy turlari, ularning umumiy hajmi hamda tannarxdagi ulushi aks ettirilgan. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ustama xarajatlar tarkibida eng katta ulush boshqaruv xodimlari ish haqi xarajatlari to‘g‘ri kelib, u umumiy ustama xarajatlarning 30 foizini tashkil etadi. Bu holat korxonada boshqaruv apparatining ishlab chiqarish jarayonidagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi, biroq ayni vaqtda boshqaruv xarajatlarini optimallashtirish zaruratini ham yuzaga keltiradi.

Amortizatsiya ajratmalari 23,3 foizlik ulush bilan ikkinchi o‘rinda turib, ishlab chiqarish vositalarining eskirishi va ularni yangilash bilan bog‘liq xarajatlarning yuqori ekanligini ifodalaydi. Bu esa korxonada asosiy fondlarning texnik holati va ularning samarali ishlatilishi tannarxga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

Ishlab chiqarish binolarini saqlash xarajatlari va energiya hamda kommunal xizmatlar xarajatlari mos ravishda 16,7 va 13,3 foizni tashkil etib, ishlab chiqarish infratuzilmasini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq xarajatlarning muhimligini ko‘rsatadi. Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi xarajatlarning 10 foizlik ulushi esa ishlab chiqarishda xavfsizlik talablariga rioya qilish iqtisodiy jihatdan ham muhim omil ekanligini tasdiqlaydi[5].

Umuman olganda, jadval tahlili ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi salmoqli o‘rnini ko‘rsatadi. Ularni oqilona rejalashtirish va samarali boshqarish orqali tannarxni pasaytirish hamda korxonaning moliyaviy samaradorligini oshirish mumkin.

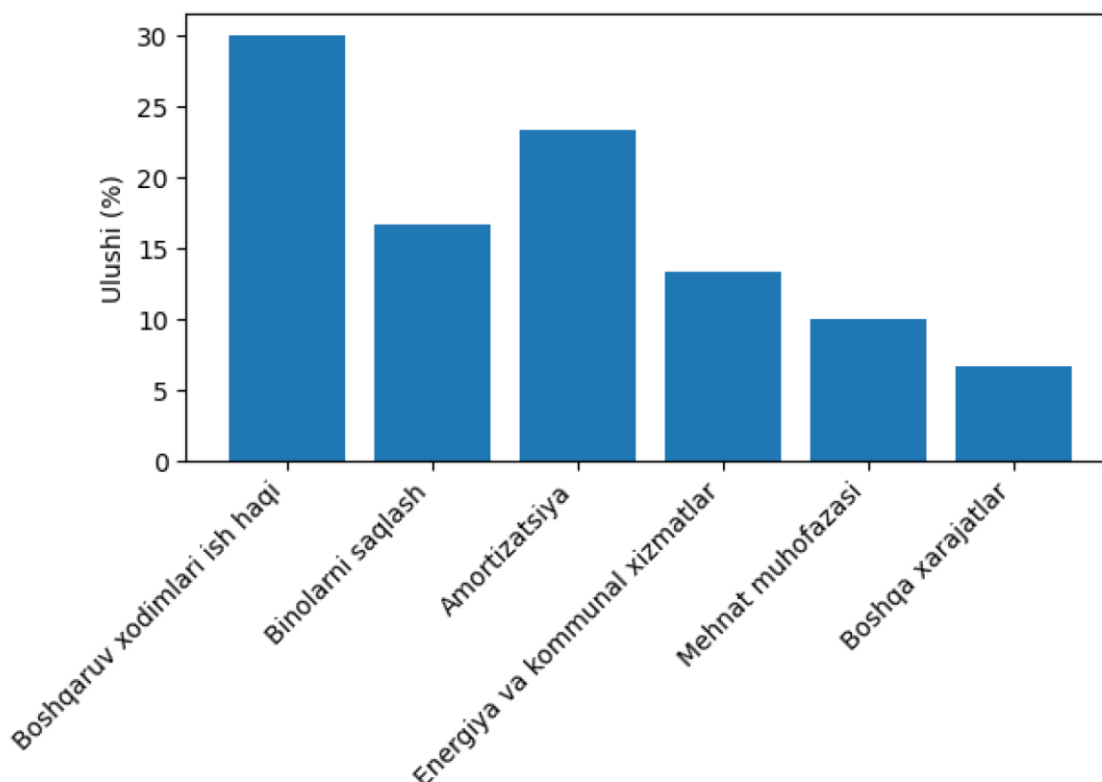
Mazkur tadqiqot natijalari ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi muhim iqtisodiy omil ekanligini yana bir bor tasdiqladi. O‘tkazilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, ustama xarajatlar korxona xarajatlarning sezilarli qismini tashkil etib, ularning hajmi va tarkibi mahsulot tannarxining o‘zgarishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, boshqaruv va umum-xo‘jalik xarajatlarning yuqori ulushi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalasini dolzarb qiladi.

Tadqiqot doirasida tuzilgan jadval ma’lumotlari shuni ko’rsatadiki, ustama xarajatlar tarkibida boshqaruv xodimlari ish haqi va amortizatsiya ajratmalari yetakchi o’rinni egallaydi. Boshqaruv xodimlari ish haqining yuqori ulushi korxonalarda tashkiliy tuzilmaning kengayganligi va boshqaruv jarayonlarining murakkabligi bilan izohlanadi. Mazkur holat bir tomondan ishlab chiqarish jarayonini samarali muvofiqlashtirishni ta’minlasa, ikkinchi tomondan tannarxning oshishiga sabab bo’lishi mumkin. Shu bois, boshqaruv xarajatlarini optimallashtirish, raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali ularning ulushini kamaytirish imkoniyatlari mavjud[10].

Amortizatsiya ajratmalarining yuqori ulushi ishlab chiqarish vositalarining texnik holati va ularni yangilash zarurati bilan bog’liqdir. Bu esa asosiy fondlardan samarali foydalanish masalasini kun tartibiga olib chiqadi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va energiya tejamkor uskunalaridan foydalanish orqali amortizatsiya va ekspluatatsiya xarajatlarini qisqartirish mumkinligi tadqiqot natijalarida o’z aksini topdi[2].

Shuningdek, energiya va kommunal xizmatlar, ishlab chiqarish binolarini saqlash bilan bog’liq xarajatlarning salmoqli ulushi ishlab chiqarish infratuzilmasining tannarxga sezilarli ta’sir ko’rsatishini ko’rsatadi. Ushbu xarajatlarni nazorat qilish va rejalashtirish orqali mahsulot tannarxini pasaytirish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, resurslardan oqilona foydalanish va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan choralar muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama natijalariga ko’ra, ustama xarajatlarni faqat hisobga olish emas, balki ularni faol boshqarish korxona iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ustama xarajatlarni mahsulot tannarxiga adolatli taqsimlash, zamonaviy boshqaruv hisobi usullarini qo’llash va ichki nazorat tizimini kuchaytirish orqali moliyaviy natijalarni yaxshilash mumkin. Umuman olganda, tadqiqot natijalari ustama xarajatlarni optimallashtirish korxonaning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatadi[4].

1-rasm. Ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxidagi ulushining tarkibiy taqsimoti

1-rasmda ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxidagi ulushining tarkibiy taqsimoti aks ettirilgan bo’lib, u ustama xarajatlar tuzilmasining iqtisodiy xususiyatlarini ochib beradi. Rasm

ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, ustama xarajatlar bir xil darajada taqsimlanmagan bo'lib, ayrim xarajat turlari tannarx shakllanishida ustunlik qiladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, eng yuqori ulush boshqaruv xodimlari ish haqi xarajatlariga to'g'ri keladi. Ushbu xarajat turining ustama xarajatlar tarkibida yetakchi o'rinni egallashi korxona boshqaruv tizimining ishlab chiqarish jarayonidagi muhim rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, boshqaruv xarajatlarining yuqori darajasi boshqaruv apparatini optimallashtirish, funksional vazifalarni qayta taqsimlash hamda raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etish zaruratini yuzaga keltiradi. Aks holda, mazkur xarajatlar tannarxning asossiz oshishiga olib kelishi mumkin.

Amortizatsiya ajratmalarining sezilarli ulushi ishlab chiqarish vositalarining eskirishi va ularni doimiy yangilab borish ehtiyoji bilan izohlanadi. Diagrammada amortizatsiya xarajatlarining yuqori ko'rsatkichi korxonada asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasining dolzarbligini ko'rsatadi. Texnologik modernizatsiya va yuqori unumli uskunalarni joriy etish orqali amortizatsiya yukini kamaytirish imkoniyati mavjud.

Energiya va kommunal xizmatlar hamda ishlab chiqarish binolarini saqlash xarajatlarining jami ulushi ishlab chiqarish infratuzilmasini ta'minlash tannarxga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ushbu xarajatlarning nisbatan yuqori darajasi resurslardan oqilona foydalanish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish maydonlaridan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi bilan bog'liq xarajatlarning mavjudligi ishlab chiqarishda xavfsizlik talablariga rioya qilish iqtisodiy jihatdan muhim ekanligini anglatadi. Bu xarajatlarni qisqartirish emas, balki ularning samaradorligini oshirish ustuvor vazifa bo'lishi lozim[6]. Umuman olganda, diagramma tahlili ustama xarajatlarni tizimli boshqarish ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi. Ustama xarajatlar tarkibini chuqur tahlil qilish va ularni maqsadli boshqarish orqali korxonaning moliyaviy samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari ustama xarajatlarning ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishdagi muhim iqtisodiy ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berdi. O'tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko'rsatdiki, ustama xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida bilvosita xarajatlar sifatida namoyon bo'lsa-da, ularning hajmi va tarkibi mahsulot tannarxining umumiy darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ustama xarajatlarni to'g'ri hisobga olish va samarali boshqarish korxona moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ustama xarajatlar tarkibida boshqaruv xarajatlari va amortizatsiya ajratmalari yetakchi o'rinni egallaydi. Bu holat boshqaruv tizimini optimallashtirish, asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zaruratini yuzaga keltiradi. Shuningdek, energiya va ishlab chiqarish infratuzilmasi bilan bog'liq xarajatlarning salmoqli ulushi resurslardan oqilona foydalanish masalasining dolzarbligini ko'rsatadi.

Ustama xarajatlarni mahsulot tannarxiga adolatli taqsimlash va ularni rejalashtirishda zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish tannarxning aniqqligini oshiradi. Bu esa mahsulot narxini shakllantirishda iqtisodiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ustama xarajatlarni optimallashtirish orqali ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, foydalilik darajasini oshirish va korxonaning raqobatbardoshligini mustahkamlash mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ustama xarajatlarni tizimli tahlil qilish va ularni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot natijalari iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yurituvchi korxonalar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ustama xarajatlarni boshqarishga oid qarorlar qabul qilishda ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev, A. A. (2021). Moliyaviy menejment va xarajatlarni boshqarish (pp. 33–57). Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Ergashev, A. R. (2019). Korxona faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish (pp. 60–84). Toshkent: Fan va texnologiya.

3. Islomov, J., & Tursunov, B. (2015). Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va O‘zbekiston korxonalari faoliyatiga ta’siri. Iqtisodiyot va Moliyaviy Tadqiqotlar Jurnali, 3(1), 45–62.
4. Karimov, F., & Usmonova, N. (2022). Korxonalarda xarajatlarni hisobga olish va tannarxni shakllantirish: O‘zbekiston tajribasi. Moliyaviy-Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali, 5(2), 15–32.
5. Qodirov, D. A. (2017). Sanoat korxonalarda tannarx tahlili (pp. 90–115). Toshkent: Fan.
6. Rustamov, A., & Tursunova, D. (2020). Ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirish va korxona samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar. Iqtisodiyot va Boshqaruv Jurnali, 12(4), 1–28.
7. Shodmonov, Sh., & G‘afurov, U. (2019). Korxona iqtisodiyoti (pp. 112–135). Toshkent: Iqtisodiyot.
8. Tursunov, B. O. (2020). Boshqaruv hisobi (pp. 78–101). Toshkent: Fan va texnologiya.
9. Xolmatov, S. X. (2018). Ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxni boshqarish (pp. 54–79). Toshkent: Iqtisod-Moliya.
10. Yo‘ldoshev, K. M. (2020). Boshqaruv hisobi va audit asoslari (pp. 121–144). Toshkent: Iqtisodiyot.

UDK:330.34

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA INVESTITSIIYA SIYOSATI VA INVESTITSIIYA DASTURLARINING IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI O‘RNI

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ И ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОГРАММ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

THE ROLE OF INVESTMENT POLICY AND INVESTMENT PROGRAMS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Akbaraliyev Abbosbek Erkinjon o‘g‘li. Andijon Davlat texnika instituti
1- kurs “Buxgalteriya hisobi” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Maqolada investitsiya siyosatining ilmiy-nazariy asoslari, milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini oshirishda O‘zbekistonda investitsiya siyosati ustuvor yo‘nalishlarida tutgan o‘rni, ularning afzalliklari va kamchiliklari, milliy va jahon amaliyotida investitsiya yo‘nalishlarining holati tahlili, mavjud to‘siqlar va muammolar haqida atroflicha to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, siyosat, zamonaviy texnika, liberal investitsiya, iqtisodiy o‘shish, tovar-pul,

В статье подробно рассматриваются научно-теоретические основы инвестиционной политики, роль приоритетных направлений инвестиционной политики в Узбекистане в повышении конкурентоспособности национальной экономики, их преимущества и недостатки, анализ состояния инвестиционных направлений в национальной и мировой практике, а также существующие барьеры и проблемы.

Ключевые слова: инвестиции, политика, современная техника, либеральные инвестиции, экономический рост, товарно-денежные отношения.

The article thoroughly examines the scientific and theoretical foundations of investment policy, the role of priority areas of investment policy in Uzbekistan in enhancing the competitiveness of the national economy, their advantages and disadvantages, an analysis of the current state of investment directions in national and global practice, as well as existing barriers and challenges.

Keywords: investment, policy, modern technology, liberal investment, economic growth, commodity-money relations.

O‘zbekiston Respublikasining investitsiya dasturi bu — davlat tomonidan xorijiy investitsiyalarni ko‘llab quvvatlash uchun ustuvor va birinchi galda bajarilishi kerak bo‘lgan davlat tomonidan rag‘batlantiriluvchi yo‘nalishlarni ishlab chiqish vositasida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar hamda xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va ular kiritgan mablag‘larning yuqori iqtisodiy samaradorligiga erishish uchun mukammal huquqiy baza, tegishli institutlar yaratish tizimidir.

Investitsiya siyosati va investitsiya dasturlarining nazariy hamda amaliy jihatlarini ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu ilmiy ishlarda investitsiyalarning iqtisodiy o‘lishni ta‘minlashdagi o‘rni, ishlab chiqarish salohiyatini oshirish hamda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishdagi ahamiyati keng yoritilgan.

O‘zbekiston Respublikasida investitsiya siyosatini shakllantirish va amalga oshirish masalalari davlat rahbari tomonidan ilgari surilgan strategik hujjatlar va murojaatnomalarda muhim ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Xususan, Prezident Sh.M. Mirziyoyevning[1] Oliy Majlisga murojaatnomalarida investitsiya muhitini yaxshilash, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Investitsiya jarayonlarini huquqiy tartibga solish masalalari Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasida e‘lon qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda o‘z aksini topgan bo‘lib, ularda investitsiya faoliyati subyektlari huquqlari, davlat kafolatlarini va investitsiya dasturlarini amalga oshirish mexanizmlari belgilab berilgan .

D.G. G‘ozibekovning[4] ilmiy ishlarida investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarning iqtisodiy ahamiyati hamda investitsiya dasturlarining samaradorligini oshirish masalalari batafsil tahlil qilingan Muallif investitsiyalarning iqtisodiy o‘lishdagi hal qiluvchi rolini ilmiy asoslab beradi.

Mazkur tadqiqot O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturining mazmuni, ustuvor yo‘nalishlari va iqtisodiy rivojlanishga ta‘sirini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridan keng foydalanildi.

Xususan, tizimli tahlil usuli orqali investitsiya dasturining tarkibiy elementlari, ichki va tashqi investitsiya siyosati hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi. Qiyosiy taqqoslash usuli yordamida milliy investitsiya siyosati yo‘nalishlari jahon amaliyotidagi investitsiya jarayonlari bilan solishtirildi hamda ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlandi.

Tadqiqotda statistik tahlil usuli asosida investitsiyalar hajmi, moliyalashtirish manbalari, tarmoqlar va hududlar kesimidagi investitsiya ko‘rsatkichlari baholandi. Rasmiy statistik ma‘lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlarida keltirilgan ko‘rsatkichlar tadqiqotning axborot bazasini tashkil etdi.

Shuningdek, mantiqiy umumlashtirish va induksiya-deduksiya usullari orqali investitsiya dasturining iqtisodiy samaradorligi baholanib, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari aniqlandi. Tadqiqot natijalariga tayangan holda ilmiy xulosalar shakllantirildi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar investitsiya dasturining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilish, ishonchli xulosalar chiqarish hamda maqolaning ilmiy asoslanganligini ta‘minlashga xizmat qildi. Xorijiy investitsiya faqat ishlab chiqarish va bozor rivojlangan sharoitda, ya‘ni xalqaro bozordagi sarmoya eksporti bungacha mavjud bo‘lgan tovarlar eksportidan yuqori bo‘lganda paydo bo‘ladi. Davlat investitsiya jarayonini tashkil qiluvchi va asosiy investor bo‘lib xizmat qilishi kerak – ijtimoiy siyosat nuqtai nazaridan bu uning asosiy vazifasi hisoblanadi. Investitsiyalarning miqdoriy o‘lishi ichki investitsiya dasturi (mablag‘larni noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish hisobiga safarbar qilish) vositasida ta‘minlanadi. Investitsiyalar sifatining o‘lishi ichki (fan va texnika yutuqlarini tatbiq qilish) va tegishli tashqi investitsiya dasturi (xorijiy investitsiyalar – texnik tarkibi va xususiyatiga ko‘ra yuqoriroq bo‘lganlarini jalb etish) vositasida ta‘minlanadi. Ichki investitsiya dasturi xam tashqi investitsiya dasturi xam, har ikkalasi investitsiyalashning turli manbalaridan turli shakllardagi investitsiyalarni jalb etish zaruriyatini nazarda tutadi. Investitsiya dasturining mohiyati va mazmuni eng qulay huquqiy vositalarni topish – investitsiya jarayoni va investitsiyani huquqiy tartibga solishdan iborat. Ratsional investitsiya dasturini amalga oshirayotgan davlat ixtiyorida

huquqiy tartibga solishning ikki vositasi mavjud: milliy-huquqiy va xalqaro-huquqiy. Davlatning tashqi investitsiya dasturi huquqiy nuqtai nazardan xorijiy investitsiyalar uchun qulay huquqiy muhit yaratishdan iborat bo‘lib, bu milliy huquqiy tartibot, milliy huquqiy shakllar va normalardan (qonunlar va boshqa me‘yoriy aktlar) xamda xalqaro-huquqiy tartibot, xalqaro-huquqiy shakl va normalardan (ikki va ko‘p tomonlama shartnomalar va bitimlar) foydalanishni nazarda tutadi. Bularning barchasida xam ichki xam tashqi investitsiya siyosatlari hisobga olinishi shart. Investitsiya dasturining aniq maqsadga yo‘naltirilgan va ilmiy asoslangan asosiy vazifasi (funktsiyasi) davlatning jamiyatda moddiy va ma‘naviy boyliklarni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun investitsiya mablag‘larini safarbar qilish bo‘yicha faoliyat yuritishidan iborat.

Investitsiya faoliyati (ingl. investment activity) – bu investitsiya kiritish va investitsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha olib boriladigan amaliy harakatlarning yig‘indisidir. Investitsiya dasturi alohida davlatlar tomonidan investitsiya munosabatlari subyektlarining (davlatlar, yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan xorijiy) investitsiya faoliyatini kuchaytirish maqsadida choralar tizimini nazarda tutadi. Investitsiya faoliyati esa uning subyektlarining investitsiyani amalga oshirish bilan bog‘liq faoliyatlari yig‘indisidir. Davlat fuqaroviy va xalqaro xususiy huquq subyektlarining birortasi ega bo‘lmagan xususiyatga ega. U bir vaqtning o‘zida jamoat hokimiyatining egasi (ichki va tashqi siyosat yo‘nalishlarini belgilaydi, davlat strategik dasturlarini, shu jumladan iqtisodiyotning strategik masalalarini hal etishga qaratilgan investitsiya dasturlarini qabul qiladi) va xususiy huquq munosabatlari qatnashchisi (bu erda uning investitsiya faoliyatida ishtirok etishi xam nazarda tutilgan) hisoblanadi. Shunday qilib, investitsiya faoliyati tushunchasi investitsiya dasturi tushunchasining tarkibiy qismi bo‘lib, buni O‘zbekiston Respublikasi «Investitsiya faoliyati haqida»gi qonunining 14 va 15 moddalari yorqin aks ettirgan. Investitsiya dasturi tovar-pul munosabatlarini takomillashtirish sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur siyosat rivojlangan tovar-pul munosabatlarida uncha katta ahamiyatga ega emas. Chunki o‘z-o‘zini boshqaruvchi iqtisodiyot sharoitida investitsiya dasturi asosan tartibga soluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Ustuvor yo‘nalishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

birinchi ustuvor yo‘nalish – ommaviy turar joy qurilishi;

ikkinchi ustuvor yo‘nalish – zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish;

uchinchi ustuvor yo‘nalish – yuqori texnologiyalar. YUkori texnologik va jahon bozorlarida raqobatbardosh, import mollarining o‘rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish.

to‘rtinchi ustuvor yo‘nalish – zaxiralarni tejovchi, ekologik toza texnologiyalar. Mineral boyliklarni yer ostidan qazib olish va tabiiy xom ashyoni to‘liq va kompleks qayta ishlash uchun eng yangi fan-texnika yutuqlaridan foydalanish.

beshinchi ustuvor yo‘nalish – fermerlik va dexqon xo‘jaliklari tarmogi, ishlab chiqarish, qayta ishlash, qadoqlash, transportirovka qilish, sotish va shifobaxsh qo‘shilmalari bo‘lgan ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari bo‘yicha andozalarga amal qilgan holda nazorat qilish texnologiyasini o‘zlashtirib olgan qayta ishlovchi va savdo korxonalarining ko‘magi asosida ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlarini chiqarish

Prognozda markazlashgan va markazlashmagan kapital qo‘yilmalar manbalari hisobga olinishi zarur:

A) Markazlashgan kapital qo‘yilmalar. U o‘z navbatida quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- davlat byudjet va nobyudjet fondlarining mablag‘lari;
- davlat kafolati asosida beriladigan chet el kreditlari va investitsiyalari.

B) Markazlashmagan kapital qo‘yilmalar:

- korxonalarning mablag‘lari;
- davlat va boshqaruv organlarining mablag‘lari;
- banklarning tijorat kreditlari;
- aholining mablag‘lari.

Taqqoslama ro‘yxat investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan muhim yo‘nalishlarni ko‘rsatuvchi prospekt hisoblanadi. Taqqoslama ro‘yxatga kiritilgan investitsiya bo‘yicha:

- doim monitoring va dastur tuzishning har bir bosqichiga injenering kuzatuvlaridan o‘tadi;
- davlat kafolat-ostida chet el kredit liniyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega.

Investitsion loyihalarning manzili dasturi har yili ishlab chiqilib, moliyalashning asosiy manbalari asosida investitsion loyihalarning kerakli ro‘yxatini o‘z ichiga oladi.

Investitsion loyihalarning manzili dasturiga kiritishning zarur shartlari mavjud:

- texnik — iqtisodiy asoslarning mavjudligi;
- shartnomada ko‘rsatilgan kreditlarning vaqtida qoplanganligi va moliyalashtirish manbalari tasdig‘ining mavjudligi ham zarur.

O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, ishlab chiqarish salohiyatini oshirish va tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan muhim strategik hujjat hisoblanadi. Mazkur dastur doirasida investitsiya jarayonlarini samarali tashkil etish, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilish hamda ularni ustuvor yo‘nalishlarga yo‘naltirish masalalari muhim o‘rin egallaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya dasturida uy-joy qurilishi, transport va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish, ekologik toza va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish asosiy ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Ushbu yo‘nalishlarga kiritilgan investitsiyalar iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish hajmini oshirish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qilmoqda.

Investitsiya dasturining moliyalashtirish manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalar asosan markazlashgan va markazlashmagan manbalar hisobidan amalga oshiriladi. Markazlashgan manbalarga davlat byudjeti, nobyudjet fondlar hamda davlat kafolati asosida jalb etilgan xorijiy kreditlar kiradi. Markazlashmagan manbalarga esa korxonalar mablag‘lari, banklarning tijorat kreditlari va aholining jamg‘armalari kiradi. Bu manbalarning uyg‘unligi investitsiya jarayonlarining barqarorligini ta‘minlamoqda.

Shuningdek, xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotdagi o‘rni tahlil qilinib, ularning zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda eksport salohiyatini kengaytirishdagi ahamiyati aniqlandi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo‘shma korxonalar tashkil etilishi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va import o‘rnini bosuvchi tovarlar hajmini oshirishga xizmat qilmoqda.

Tahlil natijalari investitsiya jarayonlarida qator muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Jumladan, ayrim hududlarda infratuzilma yetishmovchiligi, investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi murakkabliklar, byurokratik tartib-taomillarning mavjudligi investitsiya faolligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, investitsion loyihalarni tanlash va monitoring qilish jarayonlarida samaradorlikni oshirish zarurati mavjudligi aniqlandi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Investitsiyalarni ustuvor yo‘nalishlarga samarali yo‘naltirish orqali iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish va barqaror o‘sishga erishish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi mamlakat iqtisodiyotini barqaror va jadal rivojlantirishda muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Investitsiya dasturi orqali ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirishga erishilmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini to‘g‘ri belgilash va investitsiya resurslarini samarali taqsimlash iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini ta‘minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, investitsiya jarayonlarida byurokratik to‘siqlar, infratuzilma yetishmovchiligi, investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi kabi muammolar mavjudligi aniqlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

1. Investitsiyalarni huquqiy jihatdan himoya qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish hamda investorlar huquqlarining kafolatlanganligini kuchaytirish zarur.

2. Davlat boshqaruvi tizimida byurokratik tartib-taomillarni qisqartirish, ruxsat berish jarayonlarini soddalashtirish va raqamli platformalardan foydalanishni kengaytirish lozim.

3. Yuqori texnologiyali, innovatsion va eksportga yo‘naltirilgan investitsion loyihalarni moliyaviy va institutsional jihatdan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

4. Hududlar kesimida investitsiya faolligini oshirish uchun transport, kommunikatsiya va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish hamda maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini kengaytirish tavsiya etiladi.

5. Davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish orqali investitsiya resurslarini jalb etish va ulardan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturini izchil va samarali amalga oshirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlash, investitsiya muhitini yaxshilash va xalqaro iqtisodiy tizimga integratsiyani chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 26.12.2025 dagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. [<https://www.ach.gov.uz/uz/lists/view/54>]
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlisga taqdim etgan Murojaatnomasi // *Xalq so‘zi* gazetasi, 2018-yil 29-dekabr. [<https://xs.uz>]
3. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. [<https://lex.uz>]
4. G‘ozibekov D.G. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – Toshkent: “Moliya”, 2003. – 332 b. [https://tsul.uz/media/tpkccatrub21_12_12_23_10.pdf]
5. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati: 2022-yil yanvar–dekabr. –Toshkent, 2023.–519b. [<https://stat.uz>]
6. S&P Global Ratings: O‘zbekiston reyting prognozi bo‘yicha axborot. [<https://www.gazeta.uz/uz/2020/12/07/tashqi-qarz/>]

УЧЕТ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТАХ

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA MAJBURIYATLAR HISOBINI YURITISH

ACCOUNTING FOR LIABILITIES IN ECONOMIC ENTITIES

Эрматова Саходатхон Исмоиловна Кокандский университет, Андижанский филиал,
кафедра экономики и финансов, старший преподаватель

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты учета обязательств в хозяйствующих субъектах. Раскрывается экономическая сущность и классификация обязательств, а также их роль в формировании финансовой отчетности. Особое внимание уделяется значению достоверного учета обязательств для оценки финансовой устойчивости и платежеспособности организации и необходимости совершенствования учетной политики в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: обязательства, бухгалтерский учет, хозяйствующий субъект, финансовая отчетность, кредиторская задолженность, платежеспособность, учетная политика.

Maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobining nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Majburiyatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning tasnifi hamda moliyaviy hisobotni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, moliyaviy barqarorlik va to‘lovga qobiliyatni baholashda majburiyatlar hisobining ishonchliligi hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida hisob siyosatini takomillashtirish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar : majburiyatlar, buxgalteriya hisoboti, xo‘jalik yurituvchi subyekt, moliyaviy hisobot, kreditorlik qarzi, to‘lov qobiliyati, hisob siyosati

The article examines the theoretical and practical aspects of accounting for liabilities in business entities. The economic essence and classification of liabilities, as well as their role in financial reporting, are analyzed. Special attention is paid to the importance of reliable liability accounting for assessing financial stability and solvency, and to the need for improving accounting policies under market economy conditions.

Keywords: liabilities, accounting, business entity, financial statements, accounts payable, solvency, accounting policy.

В условиях рыночной экономики деятельность хозяйствующих субъектов неразрывно связана с возникновением различных обязательств, обусловленных процессами производства, распределения, обмена и потребления. Обязательства являются важнейшим элементом финансово-хозяйственной деятельности организации, поскольку они отражают ее взаимоотношения с контрагентами, государственными органами, финансовыми институтами и персоналом.

С экономической точки зрения обязательства представляют собой задолженность организации, возникшую в результате прошлых хозяйственных операций и подлежащую погашению в будущем за счет передачи экономических ресурсов. В системе бухгалтерского учета обязательства рассматриваются как источник формирования активов и одновременно как фактор, оказывающий существенное влияние на ликвидность, платежеспособность и финансовую устойчивость предприятия [1].

Актуальность исследования учета обязательств обусловлена необходимостью повышения прозрачности финансовой отчетности, усиления контроля за расчетами с

кредиторами, а также предотвращения финансовых рисков, связанных с несвоевременным или некорректным отражением задолженностей.

Кроме того, учет обязательств является важным инструментом управления финансовыми ресурсами организации, поскольку достоверная информация о структуре и динамике обязательств позволяет принимать обоснованные управленческие решения и обеспечивать финансовую устойчивость хозяйствующего субъекта.

Вопросы учета обязательств в хозяйствующих субъектах широко исследованы в трудах отечественных, узбекских и европейских ученых-экономистов. В научных источниках обязательства рассматриваются как важнейший элемент финансовой отчетности, отражающий уровень финансовой ответственности и устойчивости организации.

В трудах И.А. Бланка обязательства рассматриваются в контексте финансового менеджмента. Ученый отмечает, что оптимальное соотношение собственного и заемного капитала является ключевым фактором устойчивого развития хозяйствующих субъектов [2].

Существенный вклад в разработку методологических основ учета обязательств внес Н.П. Кондраков, подчеркивая необходимость строгого контроля кредиторской задолженности, особенно по расчетам с поставщиками, бюджетом и персоналом [3].

Среди узбекских ученых вопросов учета обязательств подробно рассмотрены в работах Б.А. Хамидова, который отмечает необходимость ориентации учета обязательств на международные стандарты финансовой отчетности в условиях модернизации экономики Узбекистана [4].

А.А. Турсунов в своих исследованиях подчеркивает особенности учета обязательств в Республике Узбекистан, связанные с налоговой системой и государственным регулированием, а также необходимость их совершенствования с учетом цифровизации финансовой отчетности [5].

Французский ученый Ж. Ришар отмечает, что учет обязательств должен отражать экономическую сущность задолженности, что позволяет более объективно оценивать финансовые риски организации [6].

Таким образом, анализ научных источников показывает, что учет обязательств является комплексной категорией, требующей учета как национальных особенностей, так и международных требований, а вопросы адаптации зарубежного опыта к условиям Республики Узбекистан остаются актуальными и требуют дальнейших исследований.

В процессе исследования использованы общенаучные и специальные методы познания. В частности, применялись методы анализа и синтеза для раскрытия экономической сущности обязательств, а также сравнительный метод при изучении национальной и международной практики их учета. Статистический и системный подходы использовались для оценки структуры и динамики обязательств хозяйствующих субъектов. Кроме того, в исследовании применялись методы обобщения и группировки данных бухгалтерской отчетности. Полученные результаты позволили сформулировать научно обоснованные выводы и практические рекомендации.

Анализ учета обязательств в хозяйствующих субъектах показывает, что данная категория занимает важное место в системе формирования финансовой отчетности и отражает степень финансовой зависимости организации от внешних источников финансирования. В современных условиях нестабильной экономической среды достоверный учет обязательств является ключевым фактором обеспечения финансовой устойчивости предприятия [7].

В ходе исследования установлено, что структура обязательств оказывает прямое влияние на показатели ликвидности и платежеспособности хозяйствующих субъектов. Преобладание краткосрочных обязательств при недостаточном объеме оборотных активов приводит к возникновению кассовых разрывов и росту риска неплатежей. По мнению Ковалева В.В., несбалансированная структура обязательств является одной из причин финансовой нестабильности предприятий [8].

На практике значительную долю обязательств составляет кредиторская задолженность, возникающая в результате расчетов с поставщиками, бюджетом и персоналом. Кондраков

Н.П. отмечает, что отсутствие системного контроля за кредиторской задолженностью приводит к искажению финансовых результатов и ухудшению деловой репутации организации [9].

Для оценки структуры обязательств рассмотрим условные данные хозяйствующего субъекта за отчетный период (таблица 1).

Таблица 1

Структура обязательств хозяйствующего субъекта

Вид обязательств	Сумма, тыс. руб.	Удельный вес, %
Краткосрочные обязательства	2 450	61,3
– кредиторская задолженность	1 680	42,0
– задолженность по налогам	520	13,0
– расчеты с персоналом	250	6,3
Долгосрочные обязательства	1 550	38,7
Итого обязательства	4 000	100,0

Анализ данных таблицы показывает, что более 60% всех обязательств приходится на краткосрочные обязательства, что свидетельствует о высокой нагрузке на текущие денежные потоки предприятия. По мнению Бланка И.А., оптимизация структуры обязательств должна быть направлена на увеличение доли долгосрочных источников финансирования [10].

Дополнительный анализ обязательств целесообразно проводить в динамике, что позволяет выявить тенденции их изменения и потенциальные риски (таблица 2).

Таблица 2

Динамика обязательств хозяйствующего субъекта

Показатель	Предыдущий год, тыс. руб.	Отчетный год, тыс. руб.	Отклонение, тыс. руб.
Краткосрочные обязательства	2 100	2 450	+350
Долгосрочные обязательства	1 300	1 550	+250
Итого обязательства	3 400	4 000	+600

Рост обязательств на 600 тыс. руб. свидетельствует об увеличении заемного капитала, при этом опережающий рост краткосрочных обязательств может негативно отразиться на финансовой устойчивости предприятия. Хамидов Б.А. подчеркивает необходимость усиления контроля за краткосрочными обязательствами в условиях модернизации экономики [11].

Таким образом, результаты анализа подтверждают, что совершенствование учета обязательств должно быть направлено на развитие аналитического учета, усиление внутреннего контроля и адаптацию национальной практики к международным стандартам финансовой отчетности [12].

Проведенное исследование показало, что учет обязательств играет важную роль в формировании достоверной финансовой отчетности и обеспечении финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов, отражая их финансовую зависимость от внешних источников и ответственность перед контрагентами и государством.

В ходе анализа установлено, что структура обязательств существенно влияет на ликвидность и платежеспособность организации, а преобладание краткосрочной задолженности при недостатке оборотных активов повышает финансовые риски и требует усиленного контроля.

Результаты исследования подтверждают, что совершенствование учета обязательств и его адаптация к международным стандартам способствует повышению прозрачности финансово-хозяйственной деятельности и эффективности управленческих решений.

Список использованной литературы:

1. Ковалёв В.В. Финансовый учет и анализ: учебник для вузов. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Юрайт, 2021. - 552 с.
2. Ковалёв В.В. Анализ финансового состояния предприятия: учебное пособие. - Москва: Проспект, 2020. - 384 с.
3. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: учебное пособие. - 7-е изд., перераб. и доп. - Москва: ИНФРА-М, 2020. - 681 с.
4. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: учебный курс. - Киев: Ника-Центр, 2019. - 624 с.
5. Хамидов Б.А. Бухгалтерский учет и финансовая отчетность в Республике Узбекистан. - Ташкент: Iqtisod-Moliya, 2020. - 384 с.
6. Турсунов А.А. Совершенствование бухгалтерского учета обязательств в условиях цифровой экономики: монография. - Ташкент: Экономика, 2021. - 296 с.
7. Гулямов Ш.Х. Финансовый контроль и учет в хозяйствующих субъектах. - Ташкент: Fan va texnologiya, 2019. - 312 с.
8. Schmalenbach H. Dynamic Accounting. - Berlin: Springer, 2017. - 402 p.
9. Richard J. Accounting Theory: Concepts and Methods. - Paris: Economica, 2018. - 356 p.

UDK: 005.5:677

**TO‘QIMACHILIK SANOATI KORXONALAR FAOLIYATI SAMARADORLIKNI
MONITORING QILISHNING AHAMIYATI.**

**ВАЖНОСТЬ МОНИТОРИНГА ЭФФЕКТИВНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ
ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.**

**THE IMPORTANCE OF PERFORMANCE MONITORING IN TEXTILE INDUSTRY
ENTERPRISES**

Maxsudov Sherzod Solijonovich Farg‘ona davlat universiteti
Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil kafedrasida dotsenti (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada, faoliyat samaradorligini boshqarish jarayoni, to‘qimachilik korxonalarida faoliyat samadorligini boshqarish, klaster modelini qo‘llash, korxonalarini barqaror rivojlanishi, tayyor ipak gazlama, tirikotaj buyumlari, ip yigirish liniyalarini raqamlashtirish, monitoringni olib borish maqsadi, monitoringni me‘yori, monitoringni tashkil etilishi, ma‘lumotlarni to‘plash va qayta ishlash, monitoring natijalari, to‘qimachilik korxonalarida monitoring tizimini, korxonalarda mehnat salohiyati, to‘qimachilik korxonalarida asosiy va aylanma mablag‘lari ilmiy va nazariy tomondan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, yuqori eksport ulushi, texnologik yangilanishini jadallashtirish, klaster modeli, investitsion muhit, Paxta tolasi, korxona ichki reglamentlari, blok monitoring jarayoni, zaxiralarni va logistika tizimi, Monitoring natijalari.

В данной статье с научной и теоретической точки зрения рассматриваются процесс управления эффективностью, управление эффективностью на текстильных предприятиях, использование кластерной модели, устойчивое развитие предприятий, цифровизация готовых шелковых тканей, прядильных линий, цель мониторинга, критерии мониторинга, организация мониторинга, сбор и обработка данных, результаты мониторинга, система мониторинга на текстильных предприятиях, трудовой потенциал предприятий, основной и оборотный капитал на текстильных предприятиях.

Ключевые слова: текстильная промышленность, высокая доля экспорта, ускорение технологических инноваций, кластерная модель, инвестиционный климат, пахтаное волокно, внутренние правила, процессы блокового мониторинга, предприятия и логистическая система, компания по мониторингу.

This article examines the performance management process, performance management in textile enterprises, the use of a cluster model, sustainable enterprise development, and digitalization of finished silk fabrics from a scientific and theoretical perspective, straight lines, solid, Diptych criteria, Diptych organization, data collection and processing, results, Diptych system in textile enterprises, labor potential of enterprises, fixed and working capital in textile enterprises.

Key words: textile industry, high export share, acceleration of technological innovation, cluster model, investment climate, butterflyed fiber, internal regulations, block monitoring processes, enterprises and logistics system, monitoring company.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida to‘qimachilik sanoati mamlakat sanoat tarkibida eng muhim o‘rin egallagan tarmoqlardan biri hisoblanadi. To‘qimachilik soha nafaqat yirik ishlab chiqarish salohiyatiga ega, balki yuqori eksport ulushi, aholi bandligiga sezilarli ta‘sir hamda mamlakatning xalqaro iqtisodiy maydondagi raqobatbardoshligini sezilarli ta‘siri hamda mamlakatning xalqaro iqtisodiy maydondagi raqobatbardoshligini oshirishdagi roli bilan ajralib turadi. Global raqobatning ta‘minlash, ishlab chiqarish jarayonlarini ilmiy asosda boshqarish, resurslardan oqilona foydalanish va bozor talablariga moslashuvchan tizimni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati so‘nggi yillarda jadal o‘sish bosqichini boshdan kechirmoqda. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnologik yangilanishini jadallashtirish, klaster tizimi orqali to‘liq qiymat zanjirini shakllantirish, mahsulot eksportini kengaytirish kabi omillar korxonalar faoliyatini samarali boshqarishni talab qilmoqda.

Korxona samaradorligini belgilovchi omillar ichida menejment tizimining takomillashganligi, ishlab chiqarish jarayonlarining optimallashtirishi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish sifati boshqaruvi standartlariga rioya etish, moliyaviy ko‘rsatkichlarning barqarorligi va mehnat unumdorligining oshishi muhim o‘rin turadi.

Faoliyat samaradorligini boshqarish jarayoni — bu korxonaning mavjud resurslarini to‘g‘ri yo‘naltirish, xarajatlarni minimallashtirish, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini muvofiqlashtirish hamda foyda olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarini majmuasidir. Bunday mexanizmlar zamonaviy iqtisodiy muhitda korxonalar oldida turgan asosiy vazifalardan biri-raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarish va barqaror o‘sishni ta‘minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, to‘qimachilik sohasining texnologik xususiyatlari mavjud bozor talabining o‘zgaruvchanligi va xomashyo narxlarining tebranishi korxonalar tomonidan ilmiy asoslarga boshqaruv strategiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

To‘qimachilik korxonalarida faoliyat samaradorligini boshqarish jarayonining nazariy asoslari, uni shakllantiruvchi omillar, boshqaruv mexanizmlarining zamonaviy yondashuvlari hamda amaliy natijalarga ta‘sir o‘rganiladi. Tadqiqot dolzarbligi shundaki, samarali boshqaruv tamoyillarini chuqur tahlil qilish va ularni to‘qimachilik korxonalarida qo‘llash orqali korxona faoliyatini optimallashtirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning ilmiy-amaliy yo‘nalishlarini asoslab berish imkoniyati yaratiladi.

To‘qimachilik sanoati korxonalarini boshqarish masalasi bo‘yicha Xorijiy olimlarning ilmiy yondashuvlari Maykl Porter raqobatdoshlikning asosi-tarmoq ichidagi klaster tizimi orqali ishlab chiqarishni integratsiya qilish. To‘qimachilik sanoatini boshqarishda klaster modelini qo‘llash, korxonalarni kooperatsiya asosida birlashtirish va innovatsion muhit yaratishni ilmiy jihatdan asoslab bergan. Piter Druker samarali boshqaruv tizimi-inson kapitali, innovatsiyalar va bozor ehtiyojlariga moslashuvga tayanadi. Korxonalarda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda strategik fikrlash va innovatsion menejmentning rolini belgilagan. Sanoat korxonalarini, xususan to‘qimachilik sohasini boshqarishga qaratilgan ko‘plab tadqiqotlarga qaramay, to‘qimachilik korxonalariga moslashtirilgan

zamonaviy boshqaruv yondashuvlari va o‘ziga xos operatsion mexanizmlari hozirgi akademik adabiyotlarda yetarlicha o‘rganilmagan. O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoatining bugungi holati va rivojlanish salohiyatini tahlil qilish uchun amaliy tadqiqot usullaridan foydalanadi. Amaldagi asosiy uslubiy yondashuvlar qatoriga tizimlarni tahlil qilish, maqsadga yo‘naltirilgan rejalashtirish va vaziyatni tahlil qilish vositasi sifatida qo‘llaniladi.

To‘qimachilik sanoati korxonalarini barqaror rivojlanishi va samaradorligini oshirish investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish bilan bog‘liq. Investitsiyalar iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy samaradorlikni oshiruvchi strategik vosita sifatida e‘tirof etiladi. Davlat tomonidan yaratiladigan qulay investitsion muhit va huquqiy kafolatlar korxonalarning investitsion faolligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, investitsiyalarning samarali yo‘naltirilishi to‘qimachilik sanoat korxonalarning diversifikatsiyasi, raqobatbardoshligini mustaxkamlash va milliy iqtisodiyotning barqaror o‘shishini ta‘minlaydigan muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

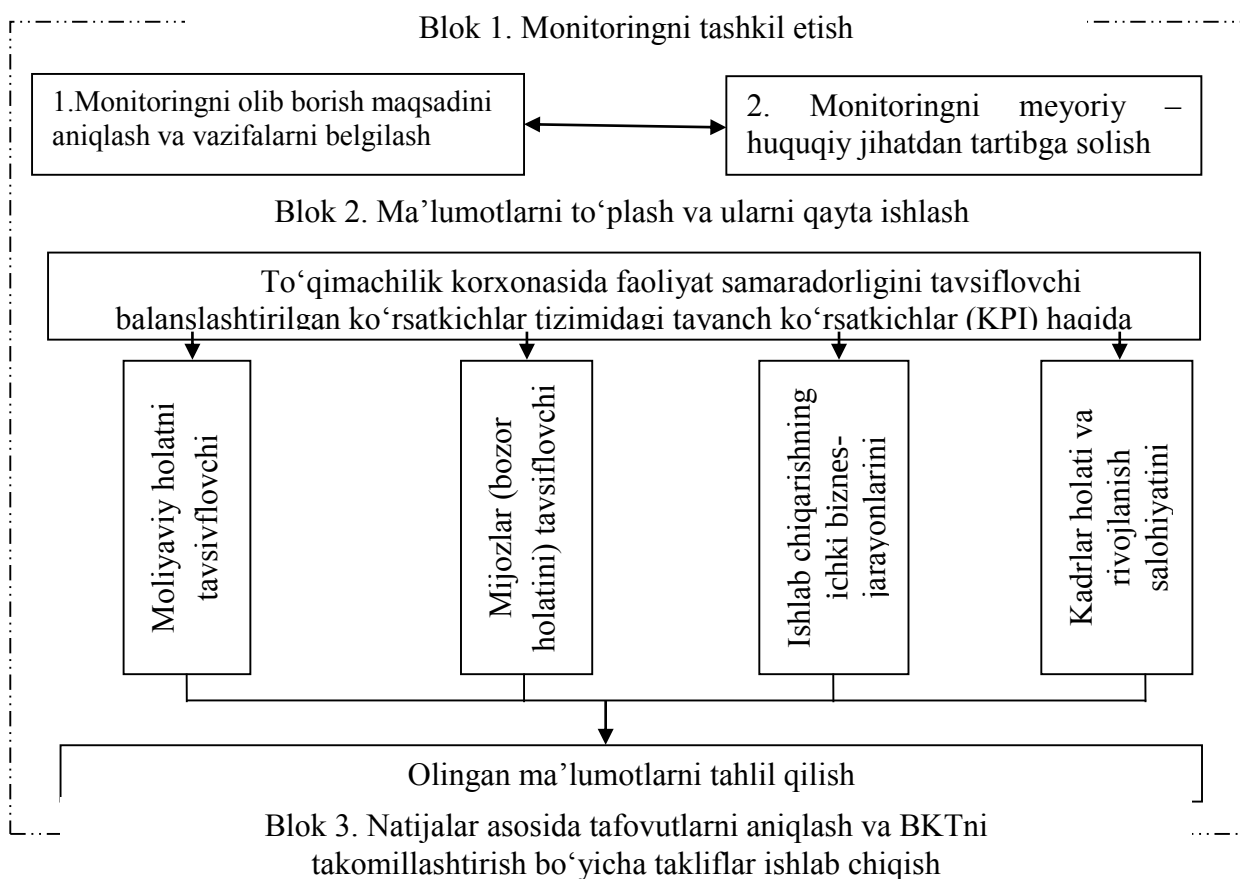
1-jadval

O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlarning yillik o‘rtacha foydalanishi[3]

Tarmoq turi	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
Devorbop materiallar	73.97	52.2	60.6	77.7	74.3	75.1
Xom ipak iplari	58.4	55.8	55.6	93.0	95.1	96.1
Tayyor ipak gazlama	77.2	52.8	83.7	100	100	100
Tayyor ip gazlama	75.3	79.1	84.0	62.8	74.9	76.2
Paypoq buyumlari	81.2	79.6	82.4	75.4	91.3	92.3
Tirikotaj buyumlari	78.7	66.2	75.8	84.4	86.9	87.1
Gilam va gilam buyumlari	87.4	88.9	88.9	92.7	91.0	91.8
Paxta tolasi	97.2	90.0	91.0	82.4	85.5	86.1

Jadvalda keltirilgan 20219-2024 yillar davrida O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoatidagi tarmoqlar quvvatlaridan foydalanish dinamikasini kompleks aks ettiradi. Bu davrda tarmoq rivojiga quyidagi omillar kuchli ta‘sir ko‘rsatgan: 2020 yil pandemiya shoklari global ta‘minot zanjirining buzilishi, 2021-2024 yillarda to‘qimachilik sanoati davlatning amalga oshirgan chora tadbirlari natijasida klaster tizimini joriy etilishi, Xitoy, Turkiya, Qozog‘iston, Rossiya va Yevropa bozorlariga kirish imkoniyatlarining kengayishi, yangi to‘quv va ip yigirish liniyalarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish darajasini ortishi natijasida tarmoqda ishlab chiqarish faollik sezilarli oshgan. Tarmoq kesimida tahlil qilinganda devorbop materiallarning 2019-2020 yillarda ishlab chiqarish quvvatlari 73.97 % dan 52.2%gacha tushgan. Karantin sabab talab pasaygan. 2021-2022 yillarda 77.7% gacha tiklanish, qurilish va ta‘mirlash bozorining qayta faollashuvi, 2024 yil 75.1% barqaror, lekin to‘liq potensialga chiqmagan. Rivojlanish potentsiali yuqori, lekin mahsulot assortimentining cheklanganligi va ichki bozorga bog‘liqlik quvvatlarni to‘liq ishlatishga imkoniyat bermayapti. Innovatsion devorbop materiallar: ekologik, namlikka chidamli, dizaynli materiallarni joriy etish zarur. Xom ipak iplari 2019-2021 yillar 55%dan 58% o‘sgan. Lekin foydalanish darajasi past. Xomashyo yetarlicha qayta ishlanmagan. 2022-2024 yillarda 93%dan 96%gacha o‘sgan. Bu esa sektorda uzluksiz o‘shish va maksimal foydalanishdan dalolat beradi. Ipakchilik klasterlari samarasi zamonaviy ip yigirish quvvatlarining joriy etilishi va eksport talabining o‘shishi sektorni O‘zbekiston uchun strategik rivojlanish nuqtasiga aylantirdi. Tayyor ipak gazlama 2020 yilda 52.8 % foizni tashkil etilishi pandemiya o‘z ta‘sirini ko‘rsatish natijasidir. 2022 -2024 yillar 100 % to‘liq quvvatda ishlashi Ipak mahsulotlariga tashqi bozorda yuqori qo‘shilgan qiymat berilishi tarmoqni maksimal darajada ishlatishga sabab bo‘ladi. Tayyor ip gazlama 2019-2021 yillarda 75-84 % o‘sgan. Buni barqaror o‘shish-2022 yil 62,8% foizni tashkil etib, eksport tartiblari va xomashyo narxining oshishining ta‘siri 2024 yil 76,2% ni tiklanish dinamika hisoblanadi. Tarmoq ichki bozor talabiga sezgir. Xomashyo eksporti va ichki qayta ishlash o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi. Paypoq ishlab chiqarish 2019-2024 yillarda 79-92 % o‘sgan, bu esa yuqori barqarorlik va eng tez o‘suvi segmentlardan biri hisoblanadi. Trikotaj buyumlar 2020 yilda 66.2% bo‘lib, keskin pasayish yuzaga

kelgan. 2024 yilda esa 87.1% bo‘lib barqaror o‘shishga erishilgan. Trikotaj bozorida yuqori raqobat va qulay eksport talablari mavjud bo‘lib, uzluksiz yangilanish va dizayn diversifikatsiya quvvatlaridan to‘liq foydalanish imkonini oshirmoqda. Gilam va gilam buyumlari 2019-2024 yillarda 87%dan 92 %ga o‘shib, doimiy yuqori darajada bo‘lgan. Gilamchilik tarmog‘i O‘zbekistonda an’anaviy rivojlanish va eksport yo‘naltirilgan Yevropa va Turkiyadagi bozorlarga chiqish quvvatlardan foydalanishni doimiy yuqori darajasi ushlab turibdi. Paxta tolasi 2019 yilda 90 % ini, 2021 yillarda 97 % yuqori daraja, qayta ishlash tarmoqlariga yo‘naltirilgan strategik siyosat natijasi 2022 yilda 82%ini, 2024 yilda 86.1% tashkil etgan. Bu esa paxta tolasini eksportdan ko‘ra qayta ishlashni kengaytirish siyosatining amaliy natijasidir. To‘qimachilik sanoatida 2021-2024 yillarda tizimli tiklanish va rivojlanish tendensiyasi ustun. Ipakchilik, trikotaj, gilamchilik va paypoqchalik yuqori quvvat bilan ishlovchi tarmoqlar sifatida shakllandi. 2024 yilda tarmoqlarning aksariyati 80-100% diapazonida ishlagani sanoatning texnologik modernizatsiya darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Keyingi yillarda barqaror o‘shish klasterlar tizimining samaradorligini to‘liq namoyon qildi. To‘qimachilik sanoati eksport-orientirlangan yuqori qo‘shilgan qiymatli segmentlarga hisoblanadi.

1-rasm. To‘qimachilik korxonalarida monitoringning tashkil yetilishi va maqsadlari.

Monitoringni tashkil etilishi va uning asosiy maqsadlari ko‘ra, monitoring jarayoni 3 asosiy blokdan iborat bo‘lib, birinchi bosqichda uning maqsad va vazifalari aniq belgilab olinadi. Monitoringning asosiy maqsadi-to‘qimachilik korxonalari faoliyatini qamrab olgan ko‘rsatkichlar asosida: moliyaviy barqarorlikni baholash

ichki jarayonlar samaradorligini nazorat qilish bozor bilan aloqador ko‘rsatkichlarni baholash; kadrlar salohiyatidan foydalanish darajasini tahlil qilish maqsadlar korxonaning raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi. Monitoringni me’yoriy-huquqiy jihatdan tartibga solish. Monitoring jarayonining huquqiy asoslari muhim element sifatida qayd etilgan bo‘lib, bu, Davlat me’yoriy hujjatlari, korxona ichki reglamentlari, soha bo‘yicha standartlarga rioya qilish kabi mexanizmlarni talab qiladi. Ma’lumotlarni to‘plash va qayta ishlash jarayoni. Ma’lumotlarni to‘plash va qayta ishlash

jarayoni ikkinchi blok monitoring jarayonining texnik asosini tashkil etadi. Unga ko‘ra: Balanslashtirilgan ko‘rsatgichlar tizimi (KPI) qo‘llaniladi. Ikkinchi blok monitoring jarayonining texnik asosini tashkil etadi. Unga ko‘ra: Balanslashtirilgan ko‘rsatkichlar tizimi (KPI) qo‘llaniladi. To‘qimachilik korxonalaridan to‘qimachilik korxonalarida ishlatiladigan asosiy KPilar to‘rt yo‘nalishda jamlangan: Moliyaviy holat ko‘rsatgichlari: rentabellik, likvidlik, aktivlar aylanuvchanligi, mijozlar bo‘limi ko‘rsatgichlari: mijozlar qoniqish darajasi, bozor ulushi, mijozlarni jalb qilish tezligi

Ichki biznes-jarayonlar ko‘rsatgichlari: ishlab chiqarish quvvatidan samaradorligi, ish jarayonlarining avtomatlashtirilganlik darajasi. Kadrlar holati va rivojlanish salohiyati: malaka oshirish dasturlari, xodimlar almashinuv darajasi, motivatsiya tizimining samaradorligi, ma’lumot ko‘rsatgichlari korxona faoliyatining real holatini xolis baholash imkonini belgilab beradi.

Ma’lumotlarni qayta ishlash; “Olingan ma’lumotlarni tahlil qilish” alohida band sifatida ko‘rsatilgan bo‘lib, bu bosqichda: statistik tahlil, dinamik taqqoslash, diagnostik baholash kabi usullar qo‘llaniladi. Monitoring natijalari asosida takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish. Monitoringning uchinchi blogida asosiy e’tibor topilgan tafovutlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

Tafovutlarni aniqlash. Reja va amaldagi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farqlar tahlil qilinadi. KPilar bo‘yicha past baholangan jarayonlar aniqlanadi. Ichki va tashqi omillarning ta’siri baholanadi.

Takomillashtirish takliflari. To‘qimachilik korxonalarida optimal takliflar quyidagi yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin: ishlab chiqarish texnologiyalarini yangilash, raqamlashtirish jarayonini jadallashtirish, xodimlar malakasini oshirish, moliyaviy risklarni kamaytirish tizimini joriy etish. To‘qimachilik korxonalarida monitoring tizimini samarali tashkil etish korxonaning barqaror faoliyati va strategik rivojlanishini ta’minlaydi. Balanslashtirilgan ko‘rsatgichlar tizimi (KPI) orqali moliyaviy holat, bozor ko‘rsatgichlari, ichki jarayonlar va kadrlar salohiyatini kompleks baholash boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi. Monitoring natijalari asosida ishlab chiqarilgan takliflar esa korxonaning raqobatdoshligini kuchaytirish, xarajatlarni kamaytirish va innovatsion rivojlanishni tezlashtirishga xizmat qiladi.

To‘qimachilik sanoati korxonalarida jalb qilish mehnat unumdorligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Korxonalarda mehnat salohiyati va kapital mablag‘lardan samarali foydalanish o‘zaro bog‘liq bo‘lib, investitsiyalar mehnat unumdorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Oliy malakali xodimlar soni va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bilan birga investitsiyalarni sifatli yo‘naltirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va kadrlar salohiyatini oshirish orqali amalga oshirilishi mumkin. To‘qimachilik korxonalarida asosiy va aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, mehnat unumdorligini yaxshilash va raqobatdoshlikni mustahkamlash muhim rol o‘ynaydi. Investitsiyalar asosiy vositalarni modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va xodimlarni malakasini oshirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Aylanma mablag‘larni optimal boshqarish, zaxiralarni va logistika tizimini yaxshilash orqali korxonalarda resurslardan unumli foydalanish ta’minlanadi. Shu bilan birga, eksport salohiyatini kengaytirish va investitsiyaviy diversifikatsiyani oshirish korxonaning barqaror rivojlanishi va bozor raqobatbardoshlini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.01.2025 yildagi “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida qayta ishlash zanjirini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6-sonli Farmoni.
2. Итигина А.А. Организационно-экономический механизм формирования интегрированных корпоративных образований в текстильной промышленности. Дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М.: 2014. – С. 25.
3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.
4. Maxsudov Sh.S. To‘qimachilik sanoati korxonalarida investitsiya jarayonlarini boshqarish “Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti” №9. 2025 –Toshkent, b.209-212.

**MAHALLIY BYUDJETLAR BARQARORLIGI — IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMINI
MUSTAHKAMLASH OMILI SIFATIDA**

**УСТОЙЧИВОСТЬ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ
СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ**

**SUSTAINABILITY OF LOCAL BUDGETS AS A FACTOR FOR STRENGTHENING THE
SOCIAL PROTECTION SYSTEM**

Boyev X.I., TDIU prof. i.f.d
Adilov B.B., O‘zMU dots. i.f.n.

Annotatsiya

Maqolada mahallalarda aholini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali kambag‘allikni kamaytirish hamda aholini farovonligini oshirishda turli moliyaviy homiylik qiluvchi manbalarni ko‘paytirib borish haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: mahallani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, moliyaviy homiylik ko‘rsatuvchilar, moliyaviy mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy yordam manbalarini ko‘paytirish.

В статье представлены идеи по сокращению бедности в районах посредством финансовой поддержки населения и повышению благосостояния населения за счет увеличения различных источников финансовой помощи.

Ключевые слова: финансовая поддержка района, финансовые спонсоры, повышение эффективности использования финансовых ресурсов, увеличение источников финансовой помощи.

The article presents ideas on reducing poverty in neighborhoods through financial support for the population and increasing the well-being of the population by increasing various sources of financial support.

Keywords: financial support for the neighborhood, financial sponsors, increasing the efficiency of the use of financial resources, increasing sources of financial assistance.

Mahalla bu sharqona “demokratiya darsxonasi”, mahalla so‘zi arabcha “mahal” so‘zidan olingan bo‘lib “istiqomat qiladigan joy, hudud” ma’nolarini bildiradi. Tarixiy manbalarda keltirilishicha bundan 1100 yil oldin mahalla boshqaruvi ham vujudga kelganligi, qadimda mahalla ijtimoiy-iqtisodiy, ma’muriy-huquqiy tuzimi sifatida e’tirof etilgani, Alisher Navoiy “hayratul-abror” asarida ham dalillar bilan bayon etilgan. O‘zbekistonda mahalla institutining yillar davomida aholini birlashtirib turadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar majmuasi sifatida rivojlanib kelgan. Mahalla hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida xalqimizni tarixiy an’ana, urf-odatlarini qadriyatlarini saqlashda odamlarni birlashtirib, insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirishga o‘z hissasini qo‘shib kelmoqda. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan boshlab jamiyatdagi boshqaruv tizimlarini isloh etish, davlatni ayrim vazifalarini jamiyat tashkilotlariga bosqichma-bosqich o‘tkazish bu kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o‘tish yo‘lidagi ulkan vazifalar bajarib kelinayotganligi muhimdir.

Agar dunyodagi rivojlangan davlatlar tajribasini ko‘radigan bo‘lsak ularda mahalla o‘zini-o‘zi boshqarish deganda G‘arb mamlakatlarida “munisipal” boshqarish nazarda tutiladi ya’ni muayyan ma’muriy-hududiy birlikdagi aholi vakolatlarini ifodalaydi. Yevropa, Shimoliy Amerika, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlarda munisipal kengashlar huquqiy jihatdan munisipal boshqaruvidan baland qo‘yilgan.

Ularining vositalariga

1. Mahalliy byudjetni qabul qilish
2. Yuqori tashkilotlar hal qila olmagan masalalarni hal qiladi.
3. Mahalliy soliqlarni joriy qilish.
4. Mahalliy referendumlarni belgilash.
5. Munisipalimientning rahbarlik organlarini tashkil etish va nazorat qilish.

Aholini manzilli ijtimoiy himoyalash aynan mahallalar orqali oshirilsa yaxshi samara beradi. Hozirgi kunda dunyo bo'yicha 1 mlrddan ziyod aholi ijtimoiy himoyaga muhtoj hisoblanadi, shuning uchun ham bu mavzu dolzarbdir.

Dunyoda XX asrning ikkinchi yarmida umumiy farovonlik davlat “nazariyasi” paydo bo'ldi. Bu nazariya davlatda yashovchi hamma aholi tabaqalarini manfaatlarini ta'minlovchi, himoya qiluvchi, ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi vositasi darajasini qarash kelinmoqda. O'zbekistonda ham bozor sharoitida aholini ijtimoiy himoyalash, turmush darajasini oshirish, farovonliklarini ta'minlash uchun hamma ishlarni bajarish zaruriyatidir.

-aholini ish bilan ta'minlash

-mahalla orqali ishchi kuchini kasbga tayyorlash

-mahallalarda servis va maishiy xizmatni rivojlantirish

-mahallalarda joylashgan xorijiy davlatlar elchixonalari bilan aloqa bog'lab fuqarolarni chetga ishlab kelishlariga ko'maklashish

O'zbekistonda 2026-yilni “Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili”, deb e'lon qilinganligini hisobga olib, jamiyatimizda faoliyat ko'rsatib kelayotgan mahallalarni ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy-moddiy jihatdan rivojlantirishni ta'minlovchi faktorlarni aniqlab ulardan mahallalar va mamlakatimiz miqyosida aholi farovonligini oshirish yo'llarini ko'rsatishdir.

Ilmiy izlanishda asosan guruhlash, analiz hamda sintez jumladan miqdoriy va sifat tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy statistika, prognozlash kabi iqtisodiy

O'zbekistonda “Fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari to'g'risida” gi qonunga binoan aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashda mahallaning aniq yo'naltirilgan faoliyatini belgilash mahallani xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni rivojlantirish markaziga aylantirish sohasidagi vazifalarini aniq belgilash. Mahallaning davlat boshqaruv organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini olib borish tizimidagi vazifalarini yanada kengaytirish hayotiy zaruriyatga aylanmoqda. O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil dekabr oyida Oliy majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida ta'kidlab o'tilganidek 2025-yilda 188 ta mahalladagi 715 ming aholi yashaydigan xonadonlarga birinchi marta toza ichimlik suvi kirib bordi yana 2 million 300mingga yaqin aholining suv ta'minoti yaxshilandi, yoki 867ta “og'ir” mahalladagi 470 mingta xonadonga tomorqalarni sug'orish uchun ilk bor suv yetib bordi. 2025 yilda mamlakatimizda 5 million aholimiz daromadli bo'lib ishsizlik darajasi 5,5 foizdan 4,9 foizga tushdi va bo'yicha 2025 yilga kelib, qariyb 1,5 million ehtiyojmand aholi kambag'allikdan chiqdi, ilk bor 1 ming 435 ta mahalla kambag'allikdan xoli hududga aylandi.

Kambag'al oilalarga mansub 168 ming nafar bola davlat bog'chalariga imtiyozli asosda qabul qilindi. 2025 yildan boshlab mamlakatni 208 ta bog'chasida 1-marta inklyuziv ta'lim tizimi joriy etildi. 2025-yilga kelib, mamlakatda kambag'allik darajasi yil boshidagi 8,9 foizdan 5,8 foizga tushdi [1]i.

Bularga erishishda davlatni odilona olib borgan ijtimoiy siyosat hisoblanib, davlat tomonidan aholiga subsidiya, kreditni kompensatsiya kabi yuzdan ortiq xizmatlarni ko'rsatilishi tufayli erishildi. Shuni ta'kidlash kerakki, mamlakatimizda hamma narsa mahalladan boshlanadi, mahalla ahli har bir fuqaroni daromadlaridan tortib, farovon hayot kechirish manbalarigacha yaxshi bo'ladi.

Mahallalarni moliyaviy rivojlanishi avvalo har bir tuman byudjeti daromadlarini oshib borishi bilan bog'liqdir. Shularni hisobga olib prezidentimiz ta'kidladiki; “Albatta bu ishlarni samarali tashkil qilish uchun tuman byudjeti daromadlarini kamida 2 karra ko'paytirishga sharoit yaratib berish zarur. Shu maqsadida 2026-yil 1-yanvardan boshlab, qo'shilgan qiymat solig'idan tushumning Toshkent shahrida 5 foizi, qolgan hududlarda 20 foizi qoldirilib, bu mablag'ning yarmini tumanlar byudjetiga o'tkaziladi. Murojaatnomada aytib o'tildiki, 2026-yildan boshlab mamlakatdagi

mahallalar infratuzilmasini rivojlantirish uchun 20 tirilion so‘mni viloyatlarning o‘ziga qoldiriladi” [2]. Eng muhimi bu mablag‘larning har bir so‘mi aholimiz uchun qo‘shilgan qiymat yaratishi zarur. Shu bois, bu pullar umuman qaysidir tuman uchun emas, balki mahallada ish o‘rinlari yaratiladigan, aholini daromadli qiladigan aniq loyihalarga yo‘naltiriladi. Hukumat 2026-yilda asosiy soliq stavkalarini o‘zgarishsiz qoldirgan holda tadbirkorlik infratuzilmasi loyihalariga 10 tirilion so‘mdan ziyod mablag‘ ajratiladi [3].

Kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish uchun 140 tirilion so‘m resurs beriladi. Shundan 43 tirilion so‘mi xotin-qizlar va yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi. 2026-yilda qishloq xo‘jaligini qo‘llab-quvvatlash uchun 52 tirilion so‘m davlat ajratadi. Ayni vaqtda mahallaning muhim vazifalari aholini o‘sib borayotgan ehtiyojlarini hisobga olib bozor sharoitida inflyatsiyani alohida o‘rgangan holda aholini ko‘rayotgan zararni qoplash yo‘llarini qidirish, qishloqda uy-joy bilan ta‘minlanish masalasida muammolar mavjud. Buning sababi, hamma qishloqlarda aholini tabiiy o‘rishni boshqarilmayotganligi, bu sohada mahalla qo‘mitasi a‘zolari o‘zlariga berilgan vakolatdan foydalanib tushuntirish ishlarini olib borish ayniqsa, turli to‘y hashamlardagi isrofgarchilikni oldini olishga alohida e‘tibor qaratish kerak.

Mahallani vazifasiga qishloqda agrosanoat kompleksini rivojlantirish, qishloq aholisini ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, madaniy saviyasini, tibbiy madaniyatini, fuqarolik mas‘uliyatini oshirishga ayniqsa, aholini hamma qatlamlari orasida fidoiylik, vatanparvarlik sifatlarini oshirishga e‘tibor qaratish kerak. O‘zbekiston shaharlarida 8536 ta mahallalar aktiv faoliyat olib bormoqda. Shaharlarda 101 ta mahalla mavjuddir. Qishloqlarda 1133 ta mahalla, ovullarda 154, jamoatchilik asosida 1034 ta mahalla faoliyat olib bormoqda. Davlatni bevosita moliyaviy yordam natijasida mahallalarni moddiy moliyaviy asoslarini mustahkamligiga alohida e‘tibor berilmoqda. Mahallalarning jamoat va boshqa obyektlari, transport vositalari, ko‘chmas mulklari salmog‘i oshib borayotganligi muhimdir. Shuni ta‘kidlash lozimki mahalladagi mol-mulkni qonunda belgilangan tarzda turli usullarda tasarruf etish ushbu mol-mulk bilan bog‘liq bitimlar qonuniyligini ta‘minlash tartibi mavjudligini hisobga olib mahalla mulkini hisobini olish uchun mahalla buxgalterligini rivojlantirishni hayotni o‘zi talab qilmoqda. Hozirgi kunda moddiy jihatdan bino va moddiy texnik jihatdan ta‘minlanganligi bu borada mavjud yetishmovchiliklarni bartaraf etib borishga qaratilgan chora-tadbirlarning mavjudligini hisobga olish joizdir.

Fuqarolarni o‘zini-o‘zi boshqarish organlari balansida ijtimoiy maishiy obyektlar, transport xo‘jalik anjomlari, ko‘chmas mulk mavjudligini ko‘rib chiqish hamda shart-sharoitlar yaratish, masalan bino inventor, kompyuter bo‘yicha ta‘minlash bo‘yicha chora tadbirlar ro‘yxatini ishlab chiqish va bosqichma-bosqich amalga oshirish mahallalarni moliyaviy asosini mustahkamlashda xalq deputatlari tuman va shahar kengashlari tomonidan byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlash, homiylarning yordamini jalb qilish asosiysi fuqarolar yig‘inlarining tadbirkorlik va boshqa mustaqil daromad keltiradigan faoliyat manbalarini shakllantirishga ko‘maklashish kerak. Fuqarolar yig‘ini kengashi devoni xodimlariga oylik maosh ta‘minlash, ularni mukofotlash va boshqa yo‘nalishlar bo‘yicha qilingan moliyaviy sarf-xarajatlar tahlilini olib borish maqsadga muvofiqdir. O‘zbekistonda davlat byudjetidan berilayotgan moliyaviy yordamlar: davlat pensiyasi, ish haqi, subsidiya, nafaqalar, imtiyozli kreditlar miqdori ortib bormoqda. Hozirgi kunda mamlakatda bozor iqtisodiyoti sharoitida qonuniy daromadlar ortib bormoqda jumladan: bozor daromadlari, mehnatni natijalaridan keladigan daromadlar, mulkka egalik qilinganligi uchun olinadigan daromadlar qimmatli qog‘ozlardan tushadigan daromadlar, vositachilik faoliyatidan kelib tushadigan daromadlar oshib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mulkidan keladigan daromadlarga keng imkoniyatlar berdi: ayni paytda mehnat natijalari haqi, renta, dividend, foiz va boshqa manbalar daromad sifatida aholini farovonligini o‘rishiga ijobiy ta‘sir qilmoqda. Shularga qaramasdan mamlakatimizda kambag‘allik turlari ham saqlanib kelmoqda bular: qarilik, mehnat qobiliyati yo‘qolishi, ishsiz qolish va h.k.lardir. hozirgi bozor sharoitida insonlarni mol-mulkni bo‘lishi zaruriyatdir. Jahondagi barcha millatlarning qudrati ularning mol va boyliklari bilan o‘lchanadi. Mol-mulk topishning eng samarali yo‘llari bular: hunarmandchilik, tadbirkorlik, dehqonchilik, xizmat ko‘rsatish, savdo sohasidir, bog‘dorchilik, intellektual mulkdan foydalanish ayniqsa sug‘urta kompaniyalari mablag‘laridan samarali foydalanish yaxshi natija beradi.

Jahon tajribasida AQSHda sug‘urta kompaniyalari aholini ijtimoiy himoyalashda aktiv qatnashadi. Germaniyada birinchi bolaga 70 yevro, ikkinchi bolaga 10 foiz qo‘shimcha, uchinchi bolaga 140 yevro beriladi. Mamlakatda hamma fuqarolar sug‘urtaga tortilgan hatto ajnabiylar ham Fransiya davlat yordami bir odamga 10000 frank beradi. Ishsizlarga nafaqadan tashqari har kuni 40 frank miqdorda qo‘shimcha haq beriladi. Angliyada mehnat tarbiyasi, g‘urur qonunlarga itoat etish, inglizlar o‘zlarini o‘zlari ijtimoiy himoyalashga majbur etadi. Hozirgi zamon talabi mahallalardagi intellektual bolalarni izlab topib ularni o‘qishiga ota-ona, mahalla va davlat investitsiyalar qilishi kelajakda yaxshi natija beradi, ayniqsa chet ellarni mahalla bolalari uchun davlat tashkil etishi yaxshi natija beradi va oliy dargohlarda a‘lochi bolalarni davlat kontrakti summasini kamaytirib borish natijasida mamlakatda ilm-fan rivojlanishiga keng imkoniyatni faqat davlat byudjet mablag‘lari orqali amalga oshirish mumkin. Gap shundaki, san‘at va sportni rivojlantirishga davlat byudjetidan trillionlab mablag‘ sarflandi. Endi bundan buyon bu mablag‘ni ilm-fan sohasiga sarflashimiz hayotiy zaruriyatga aylandi. Aynan yangi texnologiyalar va zamonaviy texnikalarni ilm-fan sohasida xizmat qiladiganlar yaratadi, agar shu yo‘nalishga pul sarflasak kelajakda O‘zbekiston dunyoga yangi texnologiyalar va zamonaviy texnikalar ixtirolarini sotuvchi mamlakatga aylanadi. Bunday ixtirochilarni mahallalardagi o‘quvchi yoshlar orasidan qidirib topib katta sahnalarga olib chiqish hayotiy zaruriyatdir. O‘zbek xalqi farzandlarida ajdodimiz buyuklari Al-xorazmiy, Beruniy, Ibn-sino, Ulug‘bek, Zamaxshariy, Farobiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur, Behzod, Jaloliddin Manguberdi genlari xalqimizda saqlanib kelmoqda ana shularni mahalla farzandlarini o‘qishi orqali qaytadan hayotga qaytarish mumkin, bu qaytar dunyodir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, mahallalarda aholini moliyaviy jihatdan qo‘llab quvvatlash hozirgi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda aholi o‘tgan tuzumida nochor yashadi. Faqat oyida ikki marta va pensiyalar oyida oladigan pensiya hisobida yashab keldi. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tishga tayyorlanayotgan 1992-yilda AQSH ekspertlarini bizda o‘tkazgan ilmiy kuzatishlari natijasida aholini 65%i nochor ahvolda degan xabarlar e‘lon qilindi. Bu jarayondan aholini ahvolini yaxshilashga hukumat olib chiqdi. 2025-yilda kambag‘allik darajasi 5,8%ga tushganligi e‘lon qilindi.

Hozirgi zamon talabi mahalla infratuzilmasini yanada rivojlantirish orqali aholini farovonligini oshirish mumkin. Mahallalarda muammolarni kompleks yechishga e‘tibor qaratishimiz ayniqsa, toza ichimlik suv, ravon yo‘llar, musaffo havo, obodonlashtirish, ommaviy kitobxonlik, ixtirochilik maskanlarini ochib yoshlarni jalb etishimiz lozim.

2026-yilda mamlakatimiz bo‘yicha mahallalar infratuzilmasini rivojlantirishga 20 trillion so‘m ajratilishi tarixda mahallalar uchun ajratilgan hamma summadan moliyaviy mablag‘dir, bu mablag‘ni hayotga joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish kerak.

Mamlakat miqyosida kambag‘allikni qisqartirish hukumat tomonidan umummilliy harakatga aylantirish natijasida 2025-yilda 8,5 milliondan ziyod aholi kambag‘allikdan chiqarildi, hozirgi kunda aynan kambag‘allik shahar va qishloq mahallalarida kamayib kelmoqda va ularni ish bilan ta‘minlash masalasini yechish kerak.

Mahallalarda kelajakda aholini o‘z-o‘zini ish bilan band etishiga erishish uchun kasb-hunar, o‘qish ta‘limini yangi usulda sun‘iy intelliklarni yaratish hayotiy tajribasidan foydalanishni joriy etish kerak.

Har bir mahalla ahlini iqtisodiy, erkin faoliyat ko‘rsatishiga keng imkoniyatlar ochish, turli sog‘lomlashtirish ishlarini mahallalarda o‘tkazish.

Mahallalarda homiylar yordamida kambag‘allar uchun oziq-ovqat, kiyim-kechak, o‘qish uchun turli o‘quv qurollarini o‘ta kambag‘allar uchun bepul qilish kerak.

Sug‘urta kompaniyalari va ularni filiallarini kambag‘allar soni ko‘p bo‘lgan mahallalarga homiy sifatida biriktirib ularni qilgan homiyliklari uchun sug‘urta korxonalariga soliq imtiyozlarini berish kerak.

Hozirgi kunda ommalashib ketgan jarimalarni kamaytirish, chunki bizda ish haqi, pensiya, nafaqa summasi rivojlangan mamlakatlardan juda past, ... aholi daromadi uning oziq-ovqatiga yetishi zarurdir[1]. Biz moliyaviy jihatdan rivojlangan mamlakatlardan orqadamiz, shunga qarab xulosa chiqarishimiz kerak.

Mamlakatimizda asosiy e’tibor kambag‘allikka, qashshoqlikka qarshi kurash olib borishda aholini o‘zini ham iqtisodiy faolligini oshirish vatanparlik ruhida tarbiyalash yaxshi samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 26.12.2025 й. president.uz.
2. Boyev X.I. O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalashni moliyalashtirishni metodologiyasini takomillashtirishni muammolari. T.2023 y. Monografiya 216 bet.
3. Mingboyev.U. Hayotim haqiqatlari. Toshkent. 2025 y. 465 bet.
4. Boyev X.I. Aholini manzilli ijtimoiy himoyalashni boshqarish orqali kambag‘allikni kamaytirish. Toshkent-2022 y. 88 bet.

UDK: 378.14:005:004

BIZNES TA’LIMIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA INNOVATSION O‘QITISH STRATEGIYALARI

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ В БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИИ

DIGITAL TRANSFORMATION AND INNOVATIVE TEACHING STRATEGIES IN BUSINESS EDUCATION

Raxmonova Nilufarxon A’zamjon qizi
Qo‘qon Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada biznes ta’limida innovatsion o‘qitish strategiyalaridan foydalanish hamda raqamli texnologiyalar yordamida talabalarning o‘quv faoliyatini samarali tashkil etish masalalari yoritilgan. Raqamli o‘qitish platformalari, interaktiv vositalar, real biznes holatlari asosida o‘qitish, simulyatsiyalar, gamifikatsiya, raqamli hamkorlik va sanoat vakillari bilan onlayn muloqot kabi yondashuvlar zamonaviy ta’lim jarayonining asosiy omillari sifatida tahlil qilingan. Maqolada shuningdek, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini talabalarga singdirishning ahamiyati va adaptiv o‘qitish imkoniyatlari keng yoritiladi. Tadqiqot natijalari innovatsion o‘qitish metodlari talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirishi, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishi va ularni zamonaviy biznes muhitiga tayyorlashda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Innovatsion ta’lim, raqamli texnologiyalar, biznes ta’limi, simulyatsiya, gamifikatsiya, case-study, raqamli hamkorlik, adaptiv o‘qitish

В данной статье рассматриваются вопросы использования инновационных стратегий обучения в бизнес-образовании, а также эффективной организации учебной деятельности студентов с помощью цифровых технологий. Анализируются такие подходы, как цифровые образовательные платформы, интерактивные инструменты, обучение на основе реальных бизнес-ситуаций, симуляции, геймификация, цифровое сотрудничество и онлайн-взаимодействие с представителями индустрии, как основные факторы современного образовательного процесса. Также подробно освещается важность формирования у студентов навыков принятия решений на основе данных и возможности адаптивного обучения. Результаты исследования показывают, что инновационные методы обучения повышают мотивацию студентов, способствуют развитию практических навыков и играют важную роль в подготовке их к современной бизнес-среде.

Ключевые слова: инновационное образование, цифровые технологии, бизнес-образование, симуляция, геймификация, кейс-стади, цифровое сотрудничество, адаптивное обучение.

This article examines the use of innovative teaching strategies in business education and the effective organization of students' learning activities through digital technologies. Approaches such as digital learning platforms, interactive tools, teaching based on real business cases, simulations, gamification, digital collaboration, and online interaction with industry representatives are analyzed as key factors of the modern educational process. The article also highlights the importance of developing students' data-driven decision-making skills and the opportunities provided by adaptive learning. The research findings show that innovative teaching methods enhance students' motivation, develop practical skills, and play a crucial role in preparing them for the contemporary business environment.

Keywords: innovative education, digital technologies, business education, simulation, gamification, case-study, digital collaboration, adaptive learning.

Bugungi tez o‘zgarayotgan biznes muhitida an’anaviy ma’ruza uslublari bakalavr talabarini zamonaviy ish bozorining talablariga tayyorlash uchun yetarli emas. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish va global hamkorlik kelajakdagi biznes mutaxassislaridan talab qilinadigan ko‘nikmalarni tubdan o‘zgartirdi. Shu sababli, biznes ta’limi talabalarni faol jalb qiladigan, amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradigan va nazariya bilan amaliyotni bog‘laydigan innovatsion o‘qitish strategiyalarini o‘z ichiga olishi lozim.

Biznes kurslarida innovatsion o‘qitish texnologiyalar, real ish holatlari, simulyatsiyalar va interaktiv o‘quv metodlaridan foydalangan holda dinamik va talaba markazli o‘quv muhitini yaratishni nazarda tutadi. Onlayn so‘rovlar, viktorinalar, virtual breakout room’lar va hamkorlik platformalari orqali talabalar faol ishtirok etadi, simulyatsiyalar va gamifikatsiya esa amaliy o‘rganish imkonini beradi [1]. Shuningdek, talabalarni sanoat mutaxassislari bilan bog‘lash va ma’lumot tahlilini o‘quv dasturiga integratsiya qilish o‘quv jarayonini amaliy va dolzarb qiladi. Doimiy fikr-mulohaza va adaptiv o‘qitish esa talabalarni jalb qilish va akademik natijalarni oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu esse o‘qituvchilar biznes darslarini innovatsion qilish uchun qo‘llashi mumkin bo‘lgan turli strategiyalarni o‘rganadi. Texnologiyadan foydalanish, case-study metodlari, simulyatsiyalar, raqamli hamkorlik, sanoat tajribasi, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish va adaptiv fikr-mulohaza kabi yondashuvlar talabalarining o‘quv natijalarini oshirish va zamonaviy biznes dunyosida muvaffaqiyat qozonishlari uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar bilan ta’minlashda qanday yordam berishini tahlil qiladi.

Raqamli o‘quv platformalari yoki o‘quv boshqaruv tizimlari (LMS), oliy ta’limni tubdan o‘zgartirib, o‘qituvchilarga o‘quv jarayonini yetkazish, boshqarish va kuzatishni innovatsion usullar bilan amalga oshirish imkonini beradi. Moodle, Blackboard va Canvas kabi platformalar an’anaviy dars metodlaridan tashqari keng qamrovli vositalarni taqdim etadi va bakalavr talabalariga biznes fanlarini o‘rganishda interaktiv va moslashuvchan o‘quv muhitini yaratadi [2].

Raqamli o‘quv platformalarining asosiy funksiyalaridan biri – o‘quv materiallarini yetkazishdir. O‘qituvchilar dars materiallarini, slaydlar, o‘quv adabiyotlari va multimediya kontentini yuklab, talabalar uchun istalgan vaqtda va istalgan joydan foydalanish imkonini yaratadi. Bu moslashuvchanlik o‘quvchilarga o‘z vaqtini samarali boshqarishga yordam beradi. Shuningdek, mobil ilovalar bilan integratsiya talabalar uchun kontentga mobil qurilmalardan kirish, topshiriqlar va yangilanishlar bo‘yicha bildirishnomalarni olish va ishlarni masofadan topshirish imkonini beradi. Bu o‘quv jarayonini yanada qulay va kirishimli qiladi.

Bundan tashqari, platformalar baholash va topshiriqlarni boshqarish imkonini beradi. Talabalar insholar, hisobotlar va loyihalarni onlayn topshirishlari mumkin, o‘qituvchilar esa topshiriqlarni samarali kuzatib boradi va plagiati aniqlash vositalaridan foydalanadi. Shuningdek, platformalarda onlayn testlar va imtihonlar o‘tkazish mumkin bo‘lib, bu talabaga tezkor javob olish va o‘z zaif

tomonlarini aniqlash imkonini beradi. Bu nafaqat o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi, balki talabalar uchun ham o‘quv samaradorligini oshiradi.

Raqamli o‘quv platformalari hamkorlikda o‘rganishni ham rivojlantiradi. Mavzuga oid forumlar va guruh ishlari talabalar o‘rtasida fikr almashish, g‘oyalarni muhokama qilish va jamoaviy loyihalarda ishlash imkonini yaratadi. Biznes talabalar uchun bu haqiqiy ish muhitidagi hamkorlik tajribasini taqlid qiladi va jamoaviy ishlash hamda muloqot ko‘nikmalarini oshiradi. Bundan tashqari, platformalarning tahlil va progressni kuzatish funksiyalari o‘qituvchilarga talabalar faoliyatini nazorat qilish, qiyinchiliklarga duch kelganlarni aniqlash va shaxsiy yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Ba’zi platformalar esa gamifikatsiya elementlari – ballar, sertifikatlar va reytinglar orqali talabalarni rag‘batlantiradi va o‘qishni yanada qiziqarli qiladi.

Biznes ta’limi kontekstida, bu platformalar innovatsion dars usullarini tatbiq etishga imkon beradi. O‘qituvchilar jonli ish holatlarini yuklashi, talabalarni haqiqiy kompaniyalar bilan bog‘langan loyihalarda ishlashga jalb qilishi yoki biznes simulyatsiyalari – bozor raqobati yoki ta’minot zanjiri boshqaruvi kabi virtual muhitlar bilan ishlash imkonini beradi[3]. Bu faoliyatlar talabalarni nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llashga undaydi va tanqidiy fikrlash hamda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, platformalar aralash o‘quv (blended learning) metodini qo‘llab-quvvatlaydi: talabalar oldindan videodarslarni onlayn tomosha qiladi, dars vaqtida esa interaktiv muhokama va muammolarni hal qilish mashg‘ulotlariga jalb qilinadi, bu esa o‘quv jarayonini talabaga yo‘naltirilgan qiladi.

Zamonaviy biznes ta’limi faqat an’anaviy ma’ruzalar bilan cheklanmaydi. Bakalavr talabalarini samarali jalb qilish va ularni haqiqiy ish muhitiga tayyorlash uchun o‘qituvchilar texnologiya, interaktiv o‘quv usullari va amaliy tajribalarni birlashtirgan innovatsion strategiyalarni qo‘llashlari zarur.

Eng muhim strategiyalardan biri — faol o‘qitish uchun texnologiyalardan foydalanishdir. Mentimeter va Kahoot kabi vositalar o‘qituvchilarga jonli so‘rovlar va viktorinalar o‘tkazishga imkon beradi, bu esa talabalar uchun darhol fikr-mulohaza olish va darsga faol qatnashishni ta’minlaydi [4]. Shuningdek, Zoom yoki Microsoft Teams kabi platformalar guruh muammolarini hal qilish uchun breakout room funksiyasini taqdim etadi. Masalan, talabalar kichik guruhlariga bo‘linib, kompaniyaning moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish yoki biznes muammolarini hal qilish bo‘yicha yechimlar ishlab chiqishlari mumkin. Bu usullar ishtirokchilik, hamkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Yana bir samarali yondashuv — case-based learning (ish holatlari asosida o‘qitish). Zamonaviy biznes holatlarini — masalan, texnologik startaplar, ESG tashabbuslari yoki ta’minot zanjiri muammolari — darsga olib kirish orqali talabalar nazariyani amaliyot bilan bog‘lash imkoniga ega bo‘ladi. Talabalar guruh bo‘lib muammolarni tahlil qiladi, yechimlar ishlab chiqadi va strategiyalarni taqdim etadi [5]. Bu yondashuv analitik fikrlash, muammolarni hal qilish va jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Simulyatsiyalar va gamifikatsiya talabalarni xavfsiz muhitda amaliy tajriba olish imkonini beradi. SimVenture, Capsim yoki Marketplace Live kabi platformalarda talabalar virtual kompaniyalarni boshqaradi, qarorlar qabul qiladi va raqobatli sharoitlarda natijalarni kuzatadi [6]. Digital sertifikatlar, ballar va reytinglar orqali rag‘batlantirish esa talabalarni yanada faol qatnashishga undaydi. Bu vositalar talabalarni strategik rejalashtirish, qaror qabul qilish va bozor jarayonlarini tushunishga o‘rgatadi.

Raqamli hamkorlikni rag‘batlantirish ham muhim hisoblanadi. Google Workspace, Miro va Trello kabi vositalar talabalarni guruh loyihalarida real vaqt rejimida ishlash, vazifalarni boshqarish va hamkorlik qilish imkonini beradi. Bu esa zamonaviy ish muhitida muhim bo‘lgan muloqot, koordinatsiya va loyiha boshqaruvi ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalarni sanoat mutaxassislari bilan bog‘lash o‘quv samaradorligini oshiradi. Zoom yoki Teams orqali vebinarlar va mehmon ma’ruzalar tashkil etish, biznes rahbarlari yoki bitiruvchilarni jalb qilish orqali talabalar amaliy tajriba va soha tendensiyalari bilan tanishadi. Jonli savol-javob sessiyalari talabalar uchun nazariya va amaliyotni bog‘lash imkonini beradi.

Biznes ta’limida data-driven qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish ham muhimdir. Excel, R, Python, Tableau kabi vositalardan foydalanish talabalarni real biznes ma’lumotlarini tahlil qilishga va asoslangan qarorlar qabul qilishga o‘rgatadi [7]. Masalan, talabalar savdo tendensiyalarini tahlil qilib inventarni optimallashtirish yoki marketing kampaniyalarining samaradorligini baholashlari mumkin. Bu ko‘nikmalar talabalarni amaliy, ma’lumotga asoslangan qarorlar qabul qilishga tayyorlaydi.

Oxirgi muhim strategiya — doimiy fikr-mulohaza va adaptiv o‘qitish. Canvas yoki Moodle kabi AI-driven platformalar talabalar ishtirokini, test natijalarini va topshiriqlarini kuzatadi [8]. O‘qituvchilar talabalarga qo‘shimcha resurslar yoki moslashtirilgan vazifalar berib, individual yordam ko‘rsatishi mumkin, bu esa o‘quv jarayonini yanada samarali qiladi.

Xulosa qilib aytganda, biznes ta’limida innovatsion strategiyalar texnologiya, interaktiv o‘qitish, real ish holatlari va doimiy fikr-mulohazani birlashtiradi. Faol o‘qitish, case-study, simulyatsiyalar, raqamli hamkorlik, sanoat tajribasi, ma’lumot tahlili va adaptiv o‘qitish orqali o‘qituvchilar an’anaviy ma’ruzalarni jalb qiluvchi, amaliy va kelajakga tayyorlaydigan o‘quv tajribasiga aylantirishi mumkin. Bu yondashuvlar nafaqat bilimni mustahkamlaydi, balki talabalarni zamonaviy biznes muhitida muvaffaqiyat qozonishga tayyorlaydi.

Moodle, Blackboard va Canvas kabi raqamli o‘quv platformalari bakalavr talabalari uchun biznes ta’limini tubdan o‘zgartirdi. Materiallarga qulay kirish, raqamli baholash, hamkorlikni rivojlantirish va innovatsion dars usullarini qo‘llash orqali bu platformalar talabalarni zamonaviy biznes muhitiga tayyorlaydi. Ta’limda texnologiyalarni integratsiya qilish nafaqat o‘quv samaradorligini oshiradi, balki talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatlari uchun zarur bo‘lgan raqamli ko‘nikmalar bilan ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jamolova, Z. (2025). Gamifikatsiyalangan ta’limda o‘quvchilarning motivatsiyasi va natijalari. Ta’lim Innovatsiyasi va Integratsiyasi, 49(1), 224–227.
2. Sulaymonov, J. (2024). Online platforms used for interactive organization of the lesson process. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 4(6), 424–429.
3. Shehab, M. J., Alokla, M., Alkhateeb, M., & Alokla, M. (2021). Hybrid Learning Aided Technology-Rich Instructional Tools – A Case Study: Community College of Qatar.
4. Gkogkidis, V., & Dacre, N. (2021). Co-Creating Educational Project Management Board Games to Enhance Student Engagement. arXiv.
5. Zuxra Maxkamova. (2025). Kasbiy ta’lim tashkilotlarida o‘quvchilarni raqamli kompetensiyasini baholashning metodologik asoslari. Green Economy and Development.
6. Barakayeva, H. Ch. (2025). Raqamli ta’lim resurslarini ishlab chiqishda bulutli texnologiyalardan foydalanish. Digital Transformation and Artificial Intelligence.
7. Murodova, Z. R., & Vahobov, A. B. (2025). Raqamli texnologiyalarning turli turlari va ularning ta’lim jarayonida qo‘llanishi. Pedagogik Tadqiqotlar Jurnali.
8. Rustamova, N. Z. (2024). Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalarning o‘rni. International Conference on Interdisciplinary Science Proceedings.

**ПРИМЕНЕНИЕ ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В
ПРОМЫШЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ**

**SANOAT ISHLAB CHIQRISHDA IQTISODIY-MATEMATIK MODELLARNI
QO‘LLASH**

**APPLICATION OF ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELS IN INDUSTRIAL
PRODUCTION**

Якубова Дильдар Мухамеджановна

к.э.н. доцент Ташкентского государственного технического университета

Аннотация

В статье рассмотрено применение экономико-математических моделей в трикотажной промышленности Узбекистана. Отмечено, экономический анализ деятельности отрасли, базирующийся на данных статистической отчетности, является основой для текущего и перспективного планирования ее. Выявлено, что этот анализ не только оценивает работу отрасли в прошлом, но и вскрывает резервы повышения эффективности производства и использования ресурсов в перспективе при действии различных взаимосвязанных факторов, определяющих уровень основных экономических показателей, а также влияние на них этих факторов при помощи математических методов исследования и ЭВМ.

Ключевые слова: экономико-математическая модель, экономический анализ, эффективность производства, экономический показатель, математические методы.

Maqolada O‘zbekiston trikotaj sanoatida iqtisodiy-matematik modellarni qo‘llash masalalari ko‘rib chiqilgan. Ta’kidlanishicha, statistik hisobot ma’lumotlariga asoslangan tarmoq faoliyatining iqtisodiy tahlili uning joriy va istiqbolli rejalashtirilishining asosini tashkil etadi. Aniqlanishicha, ushbu tahlil nafaqat tarmoqning o‘tgan davrdagi faoliyatini baholaydi, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va resurslardan foydalanishni takomillashtirish zaxiralarini ham ochib beradi. Bunda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar darajasini belgilovchi o‘zaro bog‘liq turli omillar, shuningdek, matematik tadqiqot usullari va elektron hisoblash mashinalari (EHM) yordamida ushbu omillarning ko‘rsatkichlarga ta’siri aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy-matematik model, iqtisodiy tahlil, ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy ko‘rsatkich, matematik usullar.

The article examines the application of economic and mathematical models in the knitwear industry of Uzbekistan. It is noted that the economic analysis of the industry’s performance, based on statistical reporting data, serves as the foundation for its current and long-term planning. The study reveals that such analysis not only evaluates the past performance of the industry but also identifies reserves for improving production efficiency and resource utilization in the future. This is achieved by considering various interrelated factors that determine the level of key economic indicators, as well as by assessing the influence of these factors through mathematical research methods and electronic computing systems.

Keywords: economic and mathematical model, economic analysis, production efficiency, economic indicator, mathematical methods.

Трикотажная промышленность в Узбекистане была создана в 2002 году. Однако только в последнее 10-15 лет трикотажная промышленность получила бурное развитие.

В 2024 году, в Узбекистане принят указ о мерах по развитию текстильной и швейно-трикотажной промышленности [1]. В нём, в частности, указано, что к концу 2027 года уровень

переработки пряжи планируют довести до 100% за счёт создания инфраструктурных и финансовых условий для увеличения объёма производства и крашения тканей и трикотажного полотна.

Некоторые другие меры, которые предусмотрены указом:

До 1 января 2026 года дирекции текстильных промышленных зон и созданные там предприятия планируют освободить от уплаты налога на имущество, земельного налога и налога за пользование водными ресурсами.

До 1 января 2027 года от таможенной пошлины собираются освободить импортируемое сырьё и другие материалы, комплектующие и запасные части, необходимые для производства текстильной продукции и не производимые в Узбекистане.

С 1 мая 2024 года до 1 мая 2026 года в деятельности субъектов предпринимательства текстильного и швейно-трикотажного направления категории «А» и выше налоговые проверки проводиться не будут (за исключением проверок, проводимых в рамках уголовных дел).

Планируется организовать магазины национальной продукции под брендом «Made in Uzbekistan» в крупных торговых комплексах Ташкента, а затем и в областных центрах.

Поскольку Узбекистан относится к зоне с тёплым климатом, здесь целесообразно организовать отрасли, производящие ткани (за исключением льняных) и трикотажные изделия в объёме полного удовлетворения, а по некоторым тканям (хлопчатобумажным и шелковым) — в объёме, превышающем потребности республики.

В результате такого направления всей текстильной промышленности в структуре потребления произойдут существенные качественные и количественные изменения. В частности, повысится удельный вес местного производства товаров текстильной промышленности. В ближайшее время Узбекистан превратится в крупный текстильный центр страны, удовлетворяющий своей продукцией основные потребности республики Центральной Азии, Казахстана и других восточных районов страны.

В трикотажной промышленности требуется совершенствование структуры трикотажных и чулочно-носочных изделий, специализировавшейся, в основном, на производстве детского бельёвого трикотажа. В перспективе в республике должно развиваться опережающими темпами производство верхнего трикотажа, особенно мужских и женских свитеров, а также производство женского бельёвого трикотажа. Именно последняя группа продукции трикотажной промышленности, занимающая в настоящее время низкий удельный вес в выпуске всего бельёвого трикотажа (20%), может рассматриваться как специализируемая в будущем, поскольку за невысокими общими показателями скрываются сравнительно неплохие характеристики производства женского бельёвого трикотажа.

Что касается чулочно-носочных изделий, то уровень их производства далеко отстает от насущных потребностей населения республики. Поэтому они должны выпускаться в объёме полного удовлетворения потребностей республики с учетом ассортиментного пополнения.

Высокими темпами должно развиваться производство чулочно-носочных изделий с применением химических волокон, срок носкости которых значительно выше, чем из хлопчатобумажной пряжи.

В 2009 г. выпуск важнейших изделий трикотажной промышленности и всей текстильной по сравнению с достигнутым уровнем увеличится в размерах.

В связи с этим развитие текстильной промышленности Узбекистана в генеральной перспективе возможно и целесообразно ориентировать на удовлетворение основных потребностей населения в хлопчатобумажных и шелковых тканях, трикотажных и швейных изделиях и некоторых других товарах. При этом определенную часть потребностей местного населения в экономически разумных пределах ассортиментного пополнения целесообразно удовлетворять за счет расширения товарного обмена между зарубежными странами.

В Узбекистане имеются все объективные экономические предпосылки для ускоренного развития текстильной индустрии и, прежде всего, наличие богатых разнообразных сырьевых ресурсов (хлопок-сырец, шелковичные коконы, шерсть и т.д.). Обеспечение их полной

первичной переработки непосредственно в районах заготовок сырья и увеличение выпуска из него готовых изделий — одна из неотложных задач дальнейшего развития этой отрасли промышленности.

Некоторые аспекты в решении проблем экономического анализа нашли свое отражение в научных работах таких ученых республики, как И.Л. Бутиков, С.С. Гулямов, Г.К. Саидова, Р.И. Яушев и других

В большинстве работ указанных авторов не исследован аспект экономико-математического моделирования показателей промышленного производства, обеспечивающая наибольшую эффективность, отсутствуют методы моделей стратегического развития отраслей с учетом качественных изменений производства.

На сегодняшний день компания "CLASSTEX PRODUCTION" является одним из ведущих предприятий текстильной отрасли Узбекистана с собственными производственными площадями.

Предприятие оснащено новейшими текстильными оборудованьями известных мировых производителей таких как: DANITECH, BRAZZOLI, FERRARO, CORINO, HAS, LAFER, MERSAN, ELTEXMAK, RANIN, MAHLO и другие.

Организация производит текстильные трикотажные полотна из 100%-го хлопка, смешанной пряжи с добавлением лайкры, полиэстера, вискозы и предоставляет следующие виды текстильных материалов, такие как супрем, футер, интерлок, рибана, кашкорсе, пике (лакост) и узорное плетение, которые производятся на оборудованьях MAYER & CIE (Германия), TERROT (Германия) и PILOTELLI (Италия). Производительность открытого сурового типа полотна 150 тонн в месяц. Производительность трубчатого/закрытого сурового типа полотна 300 тонн в месяц. Компания также, имеет возможность осуществлять все отделочные работы текстильного полотна начиная с вязания до подготовки к окраски, печати, упаковки и маркировки. Компания FAYZ-M начала свою деятельность в 1999 году как небольшая швейная мастерская со штатом всего в пять человек. Это скромное начало стало первым шагом на пути к построению устойчивой и масштабной производственной модели, основанной на внутренних ресурсах. Сегодня FAYZ-M, расположенный в Ходжаабадском районе, является одним из ведущих хлопково-текстильных кластеров Узбекистана. Запуск ткацкого цеха в 2008 году и цеха по производству пряжи в 2015 году заложил основу для полностью независимой и вертикально интегрированной текстильной цепочки. В 2021 году FAYZ-M официально получила статус кластера. В 2022 году была введена в эксплуатацию современная прядильная фабрика суточной производительностью 24 тонны. С 2023 года компания начала переход на зеленую энергию, уже установив солнечные панели мощностью 900 кВт, что отражает ее приверженность принципам экологической устойчивости.

Сегодня в FAYZ-M работает более 1500 человек. Кластер ежегодно производит 9417 тонн пряжи, 2920 тонн тканей, 7 миллионов единиц швейных изделий, 14 600 тонн муки и 7300 тонн хлопкового масла. Продукция экспортируется в Польшу, Турцию, Россию, Италию, Казахстан и другие страны. FAYZ-M отличается не только масштабностью, но и поступательным стратегическим развитием, технологическим лидерством и социальной ответственностью.

Модель валовой продукции.

Объем валовой продукции является основным обобщенным показателем деятельности любого предприятия. Повышение производительности труда, увеличение фондоотдачи, снижение себестоимости и другие характеристики в конечном итоге выражаются в увеличении объема валовой продукции.

Из множества различных факторов, влияющих на динамику валовой продукции, в нашей модели отражаются такие факторы, полученные на основе анализа исходной информации, как затраты на внедрение новой техники, доля активной части основных промышленно-производственных фондов в их общей стоимости, коэффициент сменности и коэффициент использования производственной мощности, являющиеся интегральными показателями, характеризующими уровень организации труда и производства. [2]

Таким образом, при построении экономико-математической модели валовой продукции рассмотрены:

y — валовая продукция, млн. сум;

x_1 — доля активной части основных промышленно-производственных фондов в их общей стоимости, %;

x_2 — коэффициент сменности;

x_3 — затраты на внедрение новой техники, тыс. сум;

x_4 — коэффициент использования производственной мощности, %.

Уравнение регрессии валовой продукции от перечисленных факторов имеет вид в стандартизованном масштабе:

$y = 1,307t + 1,518x_1 + 0,102x_2 + 0,154x_4$ и в натуральном масштабе:

$y = 7,552 + 2,304x_1 + 81,573x_2 + 0,004x_3 + 0,230x_4$ (4.2.11)

$R = 0,909$; $R^2 = 0,826$; $t = 32,159$; $F = 39,186$

Коэффициент множественной корреляции статистически значим и надежен, так как расчетные значения критериев Стьюдента ($t = 2,80$) и Фишера ($F = 4,45$) значительно превосходят табличные [3].

Построение многофакторных корреляционных моделей важнейших показателей трикотажной промышленности позволяет с достаточной обоснованностью применить полученные результаты для выявления резервов повышения эффективности трикотажного производства, а также для отбора значимых факторов в модели прогнозирования показателей эффективности производства. [4]

Применение разработанных нами экономико-математических моделей дает положительные результаты не только при анализе состояния отрасли в настоящее время, но и при прогнозировании ее основных экономических показателей в процессе перспективного планирования [5].

В заключении отметим, что в настоящее время трикотажная промышленность Узбекистана представляет собой одну из наиболее бурно развивающихся отраслей легкой промышленности региона. В этой отрасли имеются большие резервы увеличения выпуска продукции, повышения производительности труда и эффективности производства. Такими резервами являются более эффективное использование достижений научно-технического прогресса, более интенсивная эксплуатация производственного оборудования, дальнейшее совершенствование управления, а также организации производства и труда, и др.

Разработка экономико-математических моделей и методов многофакторного статистического анализа и прогнозирования является одним из наиболее надежных инструментов для исследования деятельности любой из отраслей производственной сферы, воздействия на производство с целью повышения эффективности последнего и изучения динамики отрасли на перспективу.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по выведению на новый этап развития текстильной и швейно-трикотажной промышленности» № УП-71 от 1 мая 2024 г.
2. Каримов Ш. И. Экономико-математическое моделирование эффективности промышленного производства в Узбекистане. — Ташкент: ТИИ, 2019. — 210 с.
3. Касимова Г. Р. Методы экономико-математического анализа эффективности промышленного производства. — Ташкент: ТДИУ, 2019. — 176 с.
4. Хамидов У. Ш. Математическое моделирование и прогнозирование экономических процессов в промышленности Узбекистана. — Ташкент: Фан, 2020. — 240 с.
5. Сиддикова З. Х. Экономико-математическое моделирование производственных процессов и эффективности предприятий Узбекистана. — Ташкент: ТДТУ, 2022. — 190 с.

AYLANMA IQTISODIYOTGA O‘TISHNING FUNDAMENTAL ASOSLARI: CHIZIQLI MODELNING CHEKLOVLARI VA BARQAROR RIVOJLANISH IMKONIYATLARI

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПЕРЕХОДА К ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКЕ: ОГРАНИЧЕНИЯ ЛИНЕЙНОЙ МОДЕЛИ И ВОЗМОЖНОСТИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

FUNDAMENTAL FOUNDATIONS OF THE TRANSITION TO A CIRCULAR ECONOMY: LIMITATIONS OF THE LINEAR MODEL AND OPPORTUNITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Ibrohimov Nurbek Bahodirjon o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti 2- bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Jabbarov Kamoliddin Yo‘ldoshevich

O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti dotsenti, iqtisodiyot fanlari falsafa doktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada an‘anaviy chiziqli iqtisodiyot modelidan aylanma iqtisodiyotga o‘tish jarayoni va uning zamonaviy iqtisodiyot uchun ahamiyati tahlil qilinadi. Chiziqli modelning resurslardan samarasiz foydalanish, chiqindilar hajmining ortishi hamda ekologik muammolarni kuchaytirishi asosiy cheklovlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada aylanma iqtisodiyot tamoyillari, jumladan resurslarni qayta ishlash, qayta foydalanish va ishlab chiqarish siklini uzaytirish orqali barqaror iqtisodiy o‘tishni ta‘minlash imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari aylanma iqtisodiyotga o‘tish iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash va innovatsion rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Aylanma iqtisodiyot, chiziqli iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash, yashil iqtisodiyot.

В данной статье рассматривается процесс перехода от традиционной линейной модели экономики к циркулярной экономике и его значение для современной мировой экономики. Анализируются основные ограничения линейной экономики, включая неэффективное использование ресурсов, рост объемов отходов и усиление экологических проблем. В статье раскрываются ключевые принципы циркулярной экономики, такие как переработка, повторное использование ресурсов и продление жизненного цикла продукции, направленные на обеспечение устойчивого экономического роста. Результаты исследования подтверждают, что переход к циркулярной экономике способствует повышению экономической эффективности, экологической устойчивости и стимулированию инновационного развития.

Ключевые слова: Циркулярная экономика, линейная экономика, устойчивое развитие, эффективное использование ресурсов, сокращение отходов, переработка, зелёная экономика.

This article examines the transition from the traditional linear economic model to the circular economy and its significance for the modern global economy. The study analyzes the main limitations of the linear economy, including inefficient resource use, increasing waste generation, and growing environmental challenges. The article highlights the core principles of the circular economy, such as recycling, reuse, and extending product life cycles, as key mechanisms for achieving sustainable economic growth. The findings indicate that the shift towards a circular economy plays a crucial role in improving economic efficiency, ensuring environmental sustainability, and fostering innovation-driven development.

Key words: Circular economy, linear economy, sustainable development, resource efficiency, waste reduction, recycling, green economy.

Aylanma iqtisodiyot bugungi kunda jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan eng dolzarb konsepsiyalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. An'anaviy "ol-ishlat-tashla" modeli resurslarning tezkor tanqisligi, atrof-muhit ifloslanishi va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq muammolarni kuchaytirib borayotgan bir sharoitda aylanma iqtisodiyot resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va qiymat zanjirini uzaytirish orqali iqtisodiy o'sishni ekologik barqarorlik bilan uyg'unlashtirishni maqsad qiladi. Shu boisdan, aylanma iqtisodiyot tamoyillari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishiga aylanib, global miqyosda raqobatbardoshlik, innovatsiyalar va yashil iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Iqtisodiyotning bosh masalasi hisoblangan resurslarning cheklanganligi hamda ehtiyojlarning cheksizligi asrlar, yillar davomida tabiatda mavjud bo'lgan resurslarni maksimal foyda keltiradigan sohalarga yoki jarayonlarga yo'naltirilishi kerakligini taqozo etib kelmoqda. Bu jarayonlarda iqtisodiyotning barcha tarmoqlar va sohalari (ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va hokazo) yillar davomida turli xil model hamda yondashuvlarni o'z boshidan o'tkazdi. Masalan, hozirgi kunga dunyoning ko'plab mamlakatlari iqtisodiyotida saqlanib qolayotgan, kelib chiqishi XIX asr oxirlari va XX asr boshlariga borib taqaladigan chiziqli iqtisodiyot modeli (tabiiy boyliklarni keng miqyosda qazib olish, ishlab chiqarish orqali foydani maksimallashtirish xarakteriga ega bo'lgan model), ikkinchi jahon urushidan keyingi g'arb mamlakatlari iqtisodiyoti, farovonligini qayta tiklashda eng to'g'ri yechim vazifasini bajargan bo'lsada, ekologik chegaralar bilan hisoblashmay amalga oshirilgan bu iqtisodiy rivojlanish yo'li bugungi kunga kelib, zaharli gazlar ajralib chiqishi va iqlim o'zgarishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi [1].

Aylanma iqtisodiyot ildizlar o'tgan asrning 70-yillariga borib taqaladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng, urushda bevosita ishtirok etgan davlatlar ekologik va iqtisodiy masalalar o'rtasidagi bog'liqlik haqida fikr yurita boshlashdi. Misol uchun 1966-yilda ingliz iqtisodchisi Kennet Boulding o'zining maqolasini nashr etdi va uning fikriga ko'ra yer cheklangan resurslarga ega bo'lgan kosmik kema bo'lib, bu yerda insoniyat omon qolishi uchun mavjud bo'lgan narsalardan unumli foydalanish orqali o'z resurslarini boshqarishi kerak degan g'oyani ilgari surgan [2].

Biroq, aylanma iqtisodiyotning zamonaviy konsepsiyasi asoschisi sifatida Walter Stahel e'tirof etiladi. Stahel 1976-yilda Yevropa Kommisiyasiga bergan hisobotida aylanma iqtisodiyot ma'nosini yoritib berdi va keyinchalik 1982-yilda "Product-Life" institutiga asos soldi. Bu institut yangi aylanma tizimlar uchun barqarorlik strategiyasi va tizimlarni tadqiq etardi. Keyinchalik, 2002-yilda William McDough va Michael Braungart o'zlarining "Cradle to Cradle" kitobini nashr etishdi, va unda chiziqli yondashuvdan ko'ra aylanma yondashuv ko'proq zarurligiga e'tibor qaratishdi [3].

Ilmiy adabiyotlarda aylanma iqtisodiyotga 100 dan ortiq ta'riflar mavjud bo'lsa-da, ularning barchasida umumiy jihatlar kuzatiladi. Aylanma iqtisodiyot, asosan, resurslardan samarali foydalanish, qayta ishlash va qayta foydalanish orqali material isrofini kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy model sifatida talqin etiladi.

Zamonaviy iqtisodiyot rivojlanib borishi bir tarafdin o'sib borayotgan iste'mol talabini qondirayotgan bo'lsa, ikkinchi tarafdin global isish, havo ifloslanishi va boshqa bir qancha ekologik va ijtimoiy muammolarga sabab bo'lmoqda. Aylanma iqtisodiyot esa yuqorida keltirilgan muammolarga yechim bo'lishi, shu bilan bir qatorda yanada barqaror kelajakni yaratishi mumkin.

Lekin bu yangi iqtisodiy model bir qancha faktorlar bilan chambarchas bog'liq. Ekologik ko'rsatkichlarga ko'ra dunyodagi jami zararli gazlarning 45 % i mahsulot ishlab chiqarish, ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'moli, shuningdek, oziq-ovqat ishlab chiqarish jarayonlari hissasiga to'g'ri keladi. Aylanma iqtisodiyot modeli esa zararli gazlar miqdorini 39 foizga (22,8 milliard tonna) qisqartirishi, iqlim o'zgarishining xavfli oqibatlarini oldini olishda muhim rol o'ynashi mumkin. Masalan, materiallarni qayta ishlash jarayonlariga o'tilishi, plastik idishlar va sintetik tolalarni doimiy yangi ishlab chiqarish jarayonlarini kamaytiradi. Bu esa o'z navbatida yoqilg'i sarfini, shuningdek bu yoqilg'i yonganda ajralib chiqadigan zararli gazlar miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi.

Iqtisodiy rivojlanish bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aylanma iqtisodiyot innovatsiyalarni rag'batlantirish, resurslarning behuda sarfini kamaytirish va yangi ish o'rinlarini hosil qilish orqali 4,5 trillion AQSH dollarlik yangi iqtisodiy imkoniyatlarni taqdim etadi.

World Resource Institute manbalariga ko'ra, har yili iqtisodiyotga 100 milliard tonnadan ortiq resurslar kiradi [4]. Ularning tarkibi metallar, minerallar, qazib olinadigan yonilg'ilardan tortib o'simlik va hayvonlarning organik materiallarigacha yetadi. Bu xom-ashyolarning faqatgina 8,6 % qismigina qayta ishlanadi yoki qayta ishlatiladi. Bugungi kunga kelib, resurslardan foydalanish darajasi 1970-yil bilan solishtirganda 3 barobar oshdi, agar bizneslar mavjud modellar asosida ishlashda davom etsa 2050-yilga borib bu miqdor yana 2 barobarga o'sishi mumkin. Agarda shu holat ro'y beradigan bo'lsa, hozirgi resurs talabini qondirish uchun yana bir yarimta Yer sayyorasi kerak bo'ladi.

Pablo Rosado va Hannah Ritchie tomonidan 2020-yilda nashr etilgan va 2024-yilda qayta ishlangan maqolaga ko'ra, butun dunyo bo'ylab zaharli gazlar miqdori eng ko'p to'g'ri keladigan soha sanoat bo'lsa, undan keyingi o'rinda avtomobillar atmosferaga chiqaradigan gazlar va umuman transport sektori yetakchi hisoblanadi [5].

Bugungi kunda butun dunyo bo'ylab 40 dan ortiq mashina ishlab chiqaruvchi kompaniyalar mavjud bo'lib, 2023-yilda 89,8 million dona avtomobil ishlab chiqarildi. Yildan-yilga o'sib borayotgan talabdan kelib chiqqan holda, avtomobilsozlik sanoati ko'plab mutaxassislar tomonidan aylanma iqtisodiyotga to'liq transformatsiya qilinishi lozim bo'lgan eng yirik sohalaridan biri sifatida ko'riladi. Jumladan, mamlakatimizda ham dunyo bozorlariga raqobatbardosh mahsulot yetkazib berish, ishlab chiqarish hajmlarini yanada ko'paytirish, mahsulot ishlab chiqarish tannarxlarini kamaytirish va ekologik standartlarga to'liq javob beradigan avtomobilsozlik sohasiga ega bo'lishni xohlasak, aylanma iqtisodiyotning butun dunyo avtomobilsozlik sohalarida qo'llangan tajribalarini o'rganish katta imkoniyatlarga eshik ochishi mumkin.

Hozirgi kunda avtomobil sanoati ichki yonuv dvigatelli avtomobillardan elektromobillarga siljishni amalga oshirmoqda. Butun dunyo bo'ylab iste'mol natijasida yuzaga keladigan chiqindilarning 14 % i avtomobil sanoati hissasiga to'g'ri kelishi va buning natijasida yuzaga kelayotgan antropogen ta'sirlarga javob sifatida bir qancha qisqa muddatli yoki aynan ma'lum bir manzilga qaratilgan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Lekin bu amalga oshirilayotgan o'zgarishlar qisqa muddatli va ayrim muammolargagina yechim bo'ladi xolos. Shuning uchun mutaxassislar yaxlit tizim va yechim sifatida avtomobil sanoatidagi chiziqli iqtisodiyot modelini aylanma iqtisodiyot modeliga o'zgartirishni taklif etishmoqda.

Aylanma iqtisodiyot modelidan foydalanish iqtisodiy o'sishni bilan bir qatorda atrof-muhit holatining yaxshilanishiga ham olib keladi. Bu o'z navbatida chiziqli modelga nisbatan bir qancha afzalliklarni taqdim etadi. Taqqoslash uchun, barqarorlikka intilayotgan har bir jamiyat iqtisodiy ne'matlar ishlab chiqarish bilan bir qatorda ekologik xavfsiz ishlab chiqarishni amalga oshirishni niyat qiladi.

Aylanma iqtisodiyot modeli asosi esa xuddi shunday g'oyalar, konsepsiyalar va ilmiy izlanishlar asosiga qurilgan hisoblanadi. Bu konsepsiyalar tarkibiga sanoat ekologiyasi, sanoat ekotizimlari, sanoat simbiozi, toza (ekologik) ishlab chiqarish, ishlab chiqarish tizimlari, mahsulot-xizmat tizimlari, eko-samaradorlik, tabiiy kapitalizm, samarali iqtisodiyot va boshqa bir qator “zero emissions” (nollik gaz chiqindilari) kabilar kiradi.

UzAuto Motors ning 2022-yilda chop etilgan “Barqaror rivojlanish strategiyalari” dasturiga ko'ra, kompaniya o'zining joriy va oldingi ESG yondashuvlarini birlashtirishga intiladi hamda ko'rib chiqish uchun ochiq bo'ladigan keng qamrovli rivojlanish doirasiga e'tibor qaratadi. UzAuto Motors ning barqaror rivojlanish bo'yicha hisoboti tashkilotning faoliyatini aks ettiruvchi muhim deb topilgan mavzularga qaratilgan. Muhim iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy ta'sirlar yoki manfaatdor tomonlarning kompaniyaga oid fikrlari va qarorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan mavzular kompaniyaning barqarorlik tamoyillarini uning kundalik faoliyatiga integratsiyalashgan holda manfaatdor tomonlar uchun uzoq muddatli qiymat yaratish qobiliyatiga taalluqli va unga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardir.

Yuqoridagilarga qo‘shimcha ravishda shu ta’kidlash lozimki, 2023-yilning 17-may sanasida Samarqand shahrida Yevropa Ittifoqi, Fransiya Taraqqiyot Agentligi (FTA) va O‘zbekiston hukumati o‘rtasida O‘zbekistonning 2030-yilga kelib yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini qo‘llab-quvvatlash va moliyalashtirishga qaratilgan bitim imzolandi[6].

Yevropaning “Global shlyuz” strategiyasi va YIning Yashil siyosati ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq, kelishuvning maqsadi yuqori ekologik standartlarga rioya qilish uchun sharoit yaratish, hukumatning turli sohalarda yashil iqtisodiyot siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda imkoniyatlarini oshirish va aholini barqaror ish bilan ta’minlashdan iborat.

Team Europe tashabbusi doirasida Yevropa Ittifoqi O‘zbekistonga 10,2 million yevro miqdorida grant yordamini taqdim etadi. Bundan tashqari, yashil iqtisodiyot sohasidagi davlat siyosati masalalarida FTA tomonidan jami 375 million yevro miqdorida imtiyozli kredit ajratiladi. Hisobotda qayd etilishicha, undan 150 million yevro berib bo‘lingan.

O‘zbekiston avtomobilsozlik sanoatida aylanma iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish jarayonlarini faollashtirish uchun quyidagi mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi:

- Qonunchilik va me’yoriy-huquqiy baza;
- Innovatsion texnologiyalar va rivojlanish;
- Korxonalar va jamiyat o‘rtasidagi hamkorlik;
- Texnologik yechimlar va raqamlashtirish.

Avtonom texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish uchun test maydonchalari, O‘zbekiston hududida avtonom transport vositalarini sinovdan o‘tkazish uchun maxsus test maydonchalari va yo‘l tizimlarini yaratish. Bu maydonchalarda yangi texnologiyalar sinovdan o‘tkazilib, ularning samaradorligi va xavfsizligi baholanadi.

Yashil texnologiyalar va barqarorlik prinsiplarini avtomobilsozlik sanoatiga joriy etish atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ekologik toza materiallar va qayta ishlangan materiallardan foydalanish, avtomobil ishlab chiqarishda qayta ishlangan va ekologik toza materiallardan foydalanish nafaqat chiqindilarni kamaytiradi, balki resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish ham eng ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Buning uchun ishlab chiqarish jarayonida chiqindilarni kamaytirish va ularni qayta ishlash bo‘yicha innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarur.

O‘zbekiston avtomobilsozlik sanoatida innovatsion texnologiyalar va rivojlanish tamoyillarini joriy etish nafaqat sanoatning raqobatbardoshligini oshirish, balki ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun ham muhimdir. Tadqiqot va rivojlanishga investitsiyalarni ko‘paytirish, elektr va avtonom transport vositalarini rivojlantirish, raqamli transformatsiya va yashil texnologiyalarni joriy etish orqali O‘zbekiston avtomobilsozlik sanoati xalqaro miqyosda raqobatbardosh va barqarorlikka erishishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://www.tondo.tech/en/circular-economy/what-is-circular-economy/?gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMInPC767rhAMVuUKRBR0u3wpTEAAYASA AEgLDofD_BwE
2. https://arachnid.biosci.utexas.edu/courses/thoc/readings/boulding_spaceshipearth.pdf
3. https://www.amazon.com/Cradle-to-Cradle audiobook/dp/B001EPO5GK/ref=tmm_aud_swatch_0?_encoding=UTF8&qid=&sr=
4. <https://www.wri.org/insights/5-opportunities-circular-economy>
5. <https://ourworldindata.org/emissions-by-sector>
6. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/05/17/green-economy/>

BIZNES TUZILMALARINING INNOVATSION RIVOJLANISHINI DIVERSIFIKATSIYA QILISH

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ БИЗНЕС-СТРУКТУР

DIVERSIFICATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF BUSINESS STRUCTURES

Matyoqubova Dilfuza Olimboyevna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Turizm kafedrası mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya

Mazkur maqolada biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilishning nazariy va amaliy jihatları yoritiladi. Innovatsion faoliyatni texnologik, mahsulot va bozor yo‘nalishlari bo‘yicha diversifikatsiya qilishning raqobatbardoshlikni oshirishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, innovatsiyalarni joriy etishda investitsiya manbalarini kengaytirish, raqamli hamda ekologik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Xorijiy tajriba asosida innovatsion diversifikatsiyaning samarali mexanizmlari aniqlanib, ularni milliy iqtisodiyot sharoitida qo‘llash bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion rivojlanish, diversifikatsiya, biznes tuzilmalari, raqobatbardoshlik, texnologik innovatsiyalar, mahsulot diversifikatsiyasi, bozor strategiyasi, investitsiya manbaları, raqamli texnologiyalar, ekologik innovatsiyalar.

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты диверсификации инновационного развития бизнес-структур. Обосновывается важность диверсификации инновационной деятельности в технологическом, продуктовом и рыночном направлениях для повышения конкурентоспособности. Также анализируются возможности расширения источников инвестиций и использования цифровых и экологических технологий при внедрении инноваций. На основе зарубежного опыта определены эффективные механизмы инновационной диверсификации и разработаны практические предложения и рекомендации по их применению в условиях национальной экономики.

Ключевые слова: инновационное развитие, диверсификация, бизнес-структуры, конкурентоспособность, технологические инновации, продуктовая диверсификация, рыночная стратегия, источники инвестиций, цифровые технологии, экологические инновации.

This article discusses the theoretical and practical aspects of diversifying the innovative development of business structures. The importance of diversifying innovative activities in technological, product and market directions in increasing competitiveness is substantiated. Also, the possibilities of expanding investment sources and using digital and environmental technologies in the implementation of innovations are analyzed. Based on foreign experience, effective mechanisms of innovative diversification are identified and practical proposals and recommendations for their application in the conditions of the national economy are developed.

Keywords: innovative development, diversification, business structures, competitiveness, technological innovations, product diversification, market strategy, investment sources, digital technologies, environmental innovations.

Bilimga asoslangan innovatsion jarayonlar boshqaruv nuqtai nazaridan ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi biznes tuzilmalarini texnik imkoniyatlariga yanada e‘tibor qaratishga majbur qiladi. Raqobatbardoshlikni saqlash va bozordagi mavqeni yo‘qotmaslik maqsadida, ortib borayotgan axborot oqimlarini samarali qayta ishlash, filtrlash va tahlil qilish

algoritmllari zarur bo‘ladi. Bu esa innovatsion mahsulotlarni yaratish tezligi va sifatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi, shuningdek, biznesning raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi.

Y.A.Shumpeter o‘zining “Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi” nomli asarida innovatsiyalar iqtisodiy o‘sish va rivojlanishning asosiy manbai sifatida izohlanadi [1]. Muallif biznes tuzilmalarida yangi mahsulotlar, texnologiyalar va bozorlarni joriy etish orqali innovatsion diversifikatsiya raqobatbardoshlikni oshirishini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

M.E.Porterning “Raqobat ustunligi: yuqori natijalarni yaratish va saqlab qolish” nomli adabiyotida biznes strategiyalarida innovatsiya va diversifikatsiyaning tutgan o‘rni tahlil qilinadi [2]. Muallif mahsulot va bozor diversifikatsiyasi orqali barqaror raqobat ustunligiga erishish mexanizmlarini yoritadi.

OECD ning “Innovatsiyalar va biznes dinamikasi” hisobotida biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilishning amaliy jihatlari ko‘rib chiqiladi [3]. Raqamli va ekologik innovatsiyalarni joriy etish orqali korxonalar samaradorligini oshirish hamda global bozorlarga integratsiyalashuv masalalari tahlil etiladi.

Ushbu tadqiqotda biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilish jarayoni empirik va komparativ usullar orqali o‘rganiladi. Ma‘lumotlar yig‘ish uchun so‘rovnoma, intervyu va korporativ hisobotlar tahlili qo‘llanadi. Statistik va sifatli tahlil usullari kombinatsiyasi diversifikatsiya strategiyalarining samaradorligini baholashga imkon beradi.

Innovatsion menejment bilan bog‘liq faoliyatni amalga oshirish uchun ma‘lum shart-sharoitlar shakllanadi. Ko‘pincha innovatsion faoliyat biznes tuzilmalarining mavjud infratuzilmasi va resurslariga tayangan holda amalga oshiriladi, ya‘ni u innovatsiyalarni yaratish va tatbiq etishda ma‘lum asosga ega bo‘lishini talab qiladi. Shu bois, innovatsion faoliyat ko‘pincha yangi va ilgari tajribasiz bo‘lgan biznes muhitida ishlashni ham o‘z ichiga oladi [4].

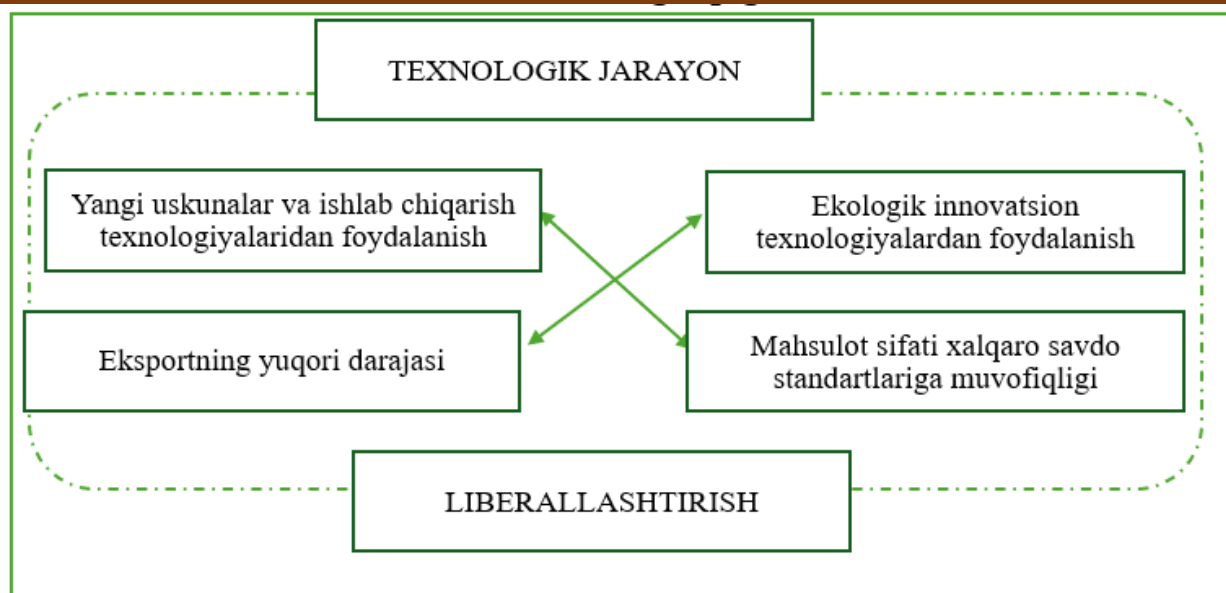
Diversifikatsiya deganda bir vaqtning o‘zida kapitalni turli investitsiya obyektlari o‘rtasida taqsimlash, yangi sanoat va faoliyat sohaslariga kirib borish, faoliyatning geografik chegaralarini kengaytirish, kompaniyaning assortimentini, mahsulot nomenklaturasini kengaytirish va hatto uni o‘zgartirish tushuniladi. Ba‘zi olimlar diversifikatsiyani ixtisoslashuvga to‘liq teskari ekanligini yoqlaydilar [5].

Shu bilan birga, jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida innovatsion faoliyatga asoslangan rivojlanish, ya‘ni biznesning prinsipial yangi yo‘nalishlarini rivojlantirish, ishtirokchilarga o‘ziga xos biznesni yaratish imkonini beradi. “Diversifikatsiya” tushunchasini ta‘riflashga yondashuvlarning xilma-xilligini umimlashtirgan holda shuni aniqlash mumkinki, unda quyidagilar ko‘rib chiqiladi:

- biznesning muayyan sharoitlariga qarab uzoq muddatli maqsadlar, vazifalar va ularni hal qilish yo‘llarini ko‘zda tutuvchi biznes tuzilmasi strategiyasi;
- bozor talablariga moslashishning samarali usuli va tadbirkorlik tuzilmasining ishlab chiqarishning boshqa sohaslariga kirib borish jarayoni;
- ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklarni bartaraf etish va resurslarni qayta taqsimlash, tarkibiy o‘zgartirishning dolzarb yo‘nalishlarini belgilash vositasi – ishlab chiqarishni boshqalar bilan uyg‘unlashgan holda tashkiliy shakllaridan biri.

Diversifikatsiya qiluvchi biznes tuzilmasi, agar boshqaruv tizimi yangi faoliyat turi doirasida to‘g‘ri qurilgan bo‘lsa, umumiy iqtisodiy xavflarni kamaytiradi. Diversifikatsiya tushunchasi portfel strategiyasini uning to‘rtta tarkibiy qismidan biri sifatida, ya‘ni o‘sish vektori yoki kompaniyaning kelajakdagi faoliyat sohasining yo‘nalishi sifatida shakllantirishda qo‘llaniladi. Tadbirkorlik tuzilmasi faoliyatini diversifikatsiya qilish deganda korxona shu paytgacha shug‘ullanib kelgan asosiy biznes doirasidan chiqib, yangi tarmoqlar va sohalarga kirib borgan holda bir vaqtning o‘zida iqtisodiyotning ham mahsulot, ham bozorni yangilash (differensiatsiya qilish) tushuniladi [6].

Texnologik taraqqiyotga asoslangan diversifikatsiya ko‘pincha liberallashtirishga asoslangan diversifikatsiyaning zaruriy sharti hisoblanadi (1-rasm).

1-rasm. Biznes tuzilmasidagi diversifikatsiya zaruriy shartlarining o‘zaro bog‘liqligi

Yuqoridagi rasm texnologik jarayon va liberallashtirish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tizimli ravishda aks ettiradi. Diagrammaning yuqori qismida “Texnologik jarayon” tushunchasi markaziy o‘rin egallab, ishlab chiqarish va eksport faoliyatini modernizatsiya qilishning asosiy omili sifatida talqin etilgan. Texnologik jarayonlar doirasida, bir tomondan, yangi uskunalar va ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish ko‘zda tutilsa, ikkinchi tomondan, ekologik innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirishga xizmat qiladi.

Rasmda ko‘rsatilgan o‘qlar texnologik yangilanishlar bilan eksportning yuqori darajasi hamda mahsulot sifatining xalqaro savdo standartlariga muvofiqligi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni ifodalaydi. Ya’ni, ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash mahsulot sifatini yaxshilaydi, bu esa xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘z navbatida, eksport salohiyatining oshishi ishlab chiqaruvchilarni yanada yuqori standartlar va innovatsiyalarni joriy etishga undaydi.

Diagrammaning quyi qismida joylashgan “Liberallashtirish” tushunchasi esa ushbu jarayonlar uchun qulay institutsional va iqtisodiy muhit yaratishini anglatadi. Bozor mexanizmlarining erkinlashuvi, savdo to‘siqlarining kamayishi va raqobatning kuchayishi texnologik rivojlanish hamda eksport integratsiyasini jadallashtiradi. Shu tariqa rasm texnologik yangilanish, mahsulot sifati, ekologik yondashuv va liberallashtirishning uzviy bog‘liqligini kompleks tarzda yoritib beradi.

Diversifikatsiyani amalga oshirish korxonaning rentabelligini oshirishi yoki katta yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, diversifikatsiyani amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida qaror qabul qilishda mas’uliyat bilan yondashish muhimdir. Diversifikatsiya strategiyasini rejalashtirishni to‘rt bosqichda amalga oshirish tavsiya etiladi. Belgilangan bosqichlarning har birida amalga oshirilgan strategiyadan maksimal foyda olish uchun bir qator masalalar ko‘rib chiqilishi kerak [7].

Birinchi bosqich - biznes tuzilmasi faoliyatini diversifikatsiya qilish zarurligini aniqlash. Ushbu bosqichda biznes tuzilmasidagi muammolarni aniqlash, ushbu muammolarni hal qilish yo‘llarini tahlil qilish, aniqlangan usullarni biznes tuzilmasining imkoniyatlari bilan bog‘lash kerak. Agar biznes tuzilmasida uning asosiy faoliyati bilan bog‘liq hal etilmagan muammolar mavjud bo‘lsa, u holda sa’y-harakatlarni birinchi navbatda ularni bartaraf etishga qaratish va shundan keyingina diversifikatsiyani amalga oshirish kerak. Biznes tuzilmasi maqsadiga zid kelmasligi kerak bo‘lgan diversifikatsiyaning maqsadga muvofiqligini batafsil asoslashni ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Ikkinchi bosqich - diversifikatsiya strategiyasini tanlash. Batafsil makroiqtisodiy va sanoat tahlili biznes tuzilmasi qaysi yo‘nalishda rivojlanishi kerakligini aniqlash imkonini beradi. Buning

uchun barcha ishlab chiqarish omillari va korxonaning umumiy faoliyatini tahlil qilish kerak. Shuningdek, siz menejerning o‘tmishdagi tajribasiga yoki ushbu masala bo‘yicha mutaxassislarning fikriga tayanishingiz mumkin.

Uchinchi bosqich - diversifikatsiya samaradorligini baholash. Korxonaning o‘z faoliyatida maqsadlariga erishish darajasini baholash tufayli diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish samaradorligini baholash mumkin. Baholash uchun mutlaq va integral ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

To‘rtinchi bosqich - diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish ustidan nazorat. Ushbu bosqichda nazoratni amalga oshiradigan shaxslar va buning uchun foydalanadigan vositalar aniqlanadi. Strategiyaning amalga oshirish jarayonida uni tuzatish to‘g‘risida qaror qabul qilinishi mumkin. Agar korxona faoliyatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan va tanlangan diversifikatsiya strategiyasi bilan maqsadga erishishni imkonsiz qiladigan ichki yoki tashqi muhitda o‘zgarishlar ro‘y bergan bo‘lsa, u ko‘rib chiqilishi va tegishli o‘zgarishlar kiritilishi kerak.

Biznes tuzilmalari innovatsion faoliyatni amalga oshirish jarayonida mavjud resurslar va tajribaga tayansa ham, yangi sharoitlarga moslashish va faoliyat yo‘nalishini diversifikatsiya qilish zarur. Innovatsion menejment kompaniyalar uchun global raqobat va rivojlanish sharoitida dinamik o‘rnatishni ta‘minlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, xalqaro hamkorlik va yangi bozor mexanizmlarini tatbiq etish orqali samaradorlik oshadi. Natijada, innovatsion faoliyat va diversifikatsiya strategiyalari biznesning barqarorligi, raqobatbardoshligi va kelajakdagi muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Tadqiqot natijalari amaliyotda qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Schumpeter, J.A. The Theory of Economic Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934, pp. 66–94.
2. Porter, M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, 1985, pp. 11–43.
3. OECD. Innovation and Business Dynamics. Paris: OECD Publishing, 2015, pp. 25–52.
4. Gort M. Diversification and integration in American industry/ M. Gort. - Princeton, Princeton University Press, 1962.
5. Коринко М.Д. Диверсификация: теоретические и методологические основы: монография/М.Д. Коренко. – К: ННЦИАЭ, 2007. – 447с.
6. Ансофф И.В. Новая корпоративная стратегия / И.В.Ансофф // Питер Ком. – 2008. – 416с.
7. Henao Diaz L.F. Macroevolutionary diversification rates show time dependency /L.F. Henao Diaz, L.J. Harmon, M.T.C. Sugawara, E.T. Miller, M.W. Pennell// Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A. – 2019. – №116. – p. 7403-7408.

**ANDIJON VILOYATIDA YOSHLAR TADBIRKORLIGI RIVOJLANISHINING
TARMOQLARARO DIVERSIFIKATSIYASI VA IQTISODIY FAOLLIKKA TA’SIRI**

**ОТРАСЛЕВАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ МОЛОДЕЖНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ
АКТИВНОСТЬ В АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

**SECTORAL DIVERSIFICATION OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP AND ITS IMPACT
ON ECONOMIC ACTIVITY IN ANDIJAN REGION**

Rahmatullayeva Feruza

Qo‘qon universiteti andijon filiali “Iqtisodiyot va moliya” kafedrası v.v.b. dotsenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada Andijon viloyatida 2018–2024 yillar davomida yoshlar tadbirkorligining tarmoqlar kesimidagi rivojlanishi va iqtisodiy faollikka ta’siri tahlil qilindi. Tadqiqotda normallashtirish, diversifikatsiya indeksi va OLS regressiya modeli qo‘llanib, yengil sanoat va qurilish tarmoqlarining yuqori multiplikativ ta’siri aniqlangan. Natijalar hududiy yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda amaliy tavsiyalar uchun asos bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: yoshlar tadbirkorligi, tarmoqlararo diversifikatsiya, iqtisodiy faollik, integral indeks, regressiya tahlili, Andijon viloyati.

В статье проанализировано развитие молодёжного предпринимательства в Андижанской области в 2018–2024 гг. по отраслям и его влияние на экономическую активность. Использованы методы нормализации, индекс диверсификации и OLS-регрессия; выявлено значительное мультипликативное влияние лёгкой промышленности и строительства. Результаты служат основой для практических рекомендаций по поддержке молодёжного предпринимательства и обеспечению экономической стабильности.

Ключевые слова: молодёжное предпринимательство, отраслевая диверсификация, экономическая активность, интегральный показатель, регрессионный анализ, Андижанская область.

The article analyzes youth entrepreneurship in Andijan region during 2018–2024 by sectors and its impact on economic activity. Normalization methods, diversification index, and OLS regression were applied, revealing strong multiplicative effects of light industry and construction sectors. The findings provide a basis for practical recommendations to support youth entrepreneurship and ensure economic stability.

Keywords: youth entrepreneurship, sectoral diversification, economic activity, integral index, regression analysis, Andijan region.

So‘nggi yillarda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish masalasi O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Yoshlar tadbirkorligi nafaqat yangi ish o‘rinlari yaratish, balki iqtisodiyotning diversifikatsiyasini ta’minlash, innovatsion faollikni oshirish va hududiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda [1]. Ayniqsa, hududlar kesimida yoshlar biznesining qaysi tarmoqlarda shakllanayotgani va ularning iqtisodiy faollikka ta’sirini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi.

J. Shumpeter tadbirkorlikni innovatsiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuch sifatida izohlaydi [2]. Shu nuqtai nazardan, yoshlar tadbirkorligining tarmoqlararo

diversifikatsiyasi hududiy iqtisodiyotning moslashuvchanligi va barqarorligini oshiruvchi muhim mexanizm hisoblanadi.

O‘zbekiston sharoitida, xususan Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga qaratilgan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va biznes muhitini soddalashtirish choralari barqaror o‘shish tendensiyalarini shakllantirmoqda. Shu bois, maqolada 2018–2024 yillar statistik ma‘lumotlari asosida Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligining tarmoqlararo diversifikatsiyasi va uning iqtisodiy faollikka ta‘siri empirik jihatdan baholangan.

Yoshlar tadbirkorligi va uning iqtisodiy rivojlanishga ta‘siri iqtisodiy nazariya va empirik tadqiqotlarda keng yoritilgan masaladir. J. Shumpeter tadbirkorlikni innovatsiyalar orqali iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida ko‘rgan [1], P. Drucker esa uni tizimli va boshqariladigan iqtisodiy faoliyat sifatida izohlaydi [2]. Shu nuqtai nazardan, yoshlar tadbirkorligining tarmoqlararo diversifikatsiyasi hududiy iqtisodiyotda resurslardan samarali foydalanishni ta‘minlovchi mexanizm sifatida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, xizmat ko‘rsatish va yengil sanoat tarmoqlarida yoshlar faolligining ortishi iqtisodiy moslashuvchanlikni oshirishga yordam beradi.

A. Hirschman diversifikatsiyalashgan iqtisodiyotning barqarorligini ta‘kidlab, tarmoqlararo muvozanatning muhimligini ko‘rsatadi [3]. Ushbu yondashuv yoshlar tadbirkorligining bir tarmoqqa haddan tashqari jamlanib qolishining salbiy oqibatlarini ilmiy jihatdan asoslaydi. Empirik tadqiqotlarda, xususan W. Naudé ishlarida, tadbirkorlik iqtisodiy o‘shishga bilvosita, tarmoqlararo taqsimot va institutsional muhit orqali ta‘sir qiladi [4]. Shu bilan birga, yoshlar tadbirkorligi iqtisodiy faollikni oshirish, bandlikni yaratish va innovatsion yechimlarni joriy etishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

OECD va mahalliy tadqiqotlar yoshlar tadbirkorligini bandlikni oshirish, innovatsion faollikni rag‘batlantirish va iqtisodiy faollikni kuchaytiruvchi instrument sifatida baholaydi [5,6]. Shu bilan birga, hududiy darajada tarmoqlararo diversifikatsiya va integral baholashni birlashtirgan kompleks tadqiqotlar yetarli emas. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati va institutsional muhitning rivojlanishi hududiy iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga bevosita ta‘sir qiladi. Shu bois, tarmoqlararo diversifikatsiyani aniqlash va uni iqtisodiy faollik bilan bog‘lash ilmiy jihatdan dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, Andijon viloyati misolida yoshlar tadbirkorligining tarmoqlararo diversifikatsiyasi va uning iqtisodiy faollikka ta‘siri empirik asosda baholanadi. Tadqiqot natijalari hududiy yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish va iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun muhim amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot Andijon viloyatida 2018–2024 yillar davomida yoshlar tadbirkorligining tarmoqlar kesimidagi rivojlanishini statistik va ekonometrik usullar asosida tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda deskriptiv tahlil, ma‘lumotlarni normallashtirish, Herfindahl–Hirschman diversifikatsiya indeksi hamda integral baholash modeli qo‘llanildi. Tarmoqlarning umumiy yoshlar tadbirkorligiga ta‘sirini aniqlash maqsadida OLS regressiya usuli orqali ekonometrik model qurildi.

2018–2024 yillar davomida Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligining rivojlanish dinamikasi tarmoqlar kesimida tahlil qilinganda, umumiy miqdoriy o‘shish bilan bir qatorda sifat jihatdan muhim strukturaviy o‘zgarishlar kuzatilgani aniqlandi. Mazkur davrda yoshlar tadbirkorligining umumiy soni 513 tadan 809 tagacha oshib, 57,8 foizlik barqaror o‘shish sur‘atini namoyon etdi. Bu holat yoshlar tadbirkorligining hududiy iqtisodiy faollikni shakllantiruvchi muhim institutga aylanib borayotganini ko‘rsatadi [1].

Tarmoqlar kesimidagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, yoshlar tadbirkorligining eng katta ulushi xizmat ko‘rsatish sohasiga to‘g‘ri keladi. Xizmat ko‘rsatish tarmog‘ida faoliyat yuritayotgan yoshlar tadbirkorligi subyektlari soni 2018 yildagi 186 tadan 2024 yilda 321 tagacha yetib, 72,5 foizlik o‘shishni qayd etdi. Ushbu tarmoqning ustunligi xizmat bozoriga kirishdagi nisbatan past to‘siqlar, kapital sig‘imining kamligi hamda raqamli texnologiyalar orqali xizmatlarni tez kengaytirish imkoniyati bilan izohlanadi [2].

Quyidagi jadvalda 2024 yil holatiga ko‘ra yoshlar tadbirkorligining tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti va ulushlari keltirilgan.

1-jadval

2024 yilda Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligining tarmoqlar bo‘yicha tarkibi

Tarmoqlar	Subyektlar soni	Ulushi (%)
Xizmat ko‘rsatish	321	39,7
Qurilish	47	5,8
Yengil sanoat	75	9,3
Oziq-ovqat sanoati	34	4,2
Jami	809	100,0

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, yoshlar tadbirkorligi tarkibida xizmat ko‘rsatish sohasi yetakchi bo‘lsa-da, yengil sanoat va qurilish tarmoqlari ham sezilarli ulushga ega. Ayniqsa, yengil sanoat tarmog‘ida 2018–2024 yillarda 53 foizlik o‘shish kuzatilgan bo‘lib, bu tarmoqning ishlab chiqarish zanjirida yuqori qo‘shimcha qiymat yaratish imkoniyatiga egaligini ko‘rsatadi. Oziq-ovqat sanoatida esa 88,9 foizlik o‘shish qayd etilib, ichki bozor talabi va mahalliy qayta ishlash faoliyatining kengayishi bilan bog‘liq barqaror tendensiyani aks ettiradi [3].

Tarmoqlararo diversifikatsiya darajasini baholash maqsadida Herfindahl–Hirschman indeksi hisoblandi. 2024 yil uchun HHI qiymati 0,174 ni tashkil etib, yoshlar tadbirkorligida o‘rtacha darajadagi diversifikatsiya shakllanganini ko‘rsatdi. Bu natija iqtisodiy faollikning birgina tarmoqqa haddan tashqari jamlanib qolmaganini, balki bir nechta sektorlar orqali taqsimlanayotganini bildiradi. Diversifikatsiya darajasining oshishi hududiy iqtisodiyotning tashqi xatarlar va konyunktura tebranishlariga nisbatan barqarorligini kuchaytiradi.

Yoshlar tadbirkorligi faolligini kompleks baholash uchun integral ko‘rsatkich (YEI) hisoblandi. Normallashtirilgan ko‘rsatkichlar asosida YEI = 0,65 qiymati olindi. Mazkur natija Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligi ekotizimi o‘rtadan yuqori darajada shakllanganini anglatadi. Integral indeksning nisbatan yuqori qiymati xizmat ko‘rsatish va ishlab chiqarish tarmoqlarining uyg‘un rivojlanayotgani, shuningdek o‘shish sur‘atlarining barqarorlashuvi bilan izohlanadi.

Tarmoqlarning umumiy yoshlar tadbirkorligiga ta’sirini aniqlash maqsadida OLS regressiya modeli qurildi. Regressiya natijalari yengil sanoat ($\beta = 2,89$) va qurilish ($\beta = 2,10$) tarmoqlari umumiy yoshlar tadbirkorligiga eng kuchli multiplikativ ta’sir ko‘rsatayotganini aniqladi. Bu holat ushbu tarmoqlarda bir birlik o‘shish umumiy tadbirkorlik faolligini sezilarli darajada oshirishini anglatadi. Xizmat ko‘rsatish sohasi ($\beta = 1,52$) esa barqaror, biroq nisbatan pastroq intensivlikda ta’sir ko‘rsatadi.

Modelning aniqlik darajasi yuqori bo‘lib, $R^2 = 0,986$ ko‘rsatkichi regressiya tenglamasi yoshlar tadbirkorligidagi o‘zgarishlarning deyarli barchasini tarmoqlar dinamikasi orqali tushuntirib berishini tasdiqlaydi. Bu natijalar yoshlar tadbirkorligi rivojida tarmoqlararo muvozanat va ishlab chiqarish segmentlarining ahamiyati yuqori ekanini ilmiy jihatdan asoslaydi. Xususan, yengil sanoat va qurilish tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlash orqali hududiy iqtisodiy faollikni yanada jadallashtirish mumkinligi aniqlanadi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlillar Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligining miqdoriy o‘shishdan sifat jihatidan diversifikatsiyalashgan bosqichga o‘tayotganini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon hududiy iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, bandlik imkoniyatlarini kengaytirish va yoshlar iqtisodiy faolligini oshirish uchun muhim zamin yaratmoqda.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari Andijon viloyatida 2018–2024 yillar davomida yoshlar tadbirkorligining barqaror rivojlanishini va hududiy iqtisodiy faollikni shakllantirishdagi muhim rolini ko‘rsatdi. Yoshlar tadbirkorligi subyektlarining soni oshib, xizmat ko‘rsatish, yengil sanoat, qurilish va oziq-ovqat tarmoqlarida faoliyat kengaygani aniqlandi, bu hududiy bandlik va iqtisodiy strukturaning muvozanatlashuviga xizmat qilmoqda.

Diversifikatsiya ko‘rsatkichlari yoshlar tadbirkorligida tarmoqlararo muvozanat bosqichma-bosqich kuchayib borayotganini tasdiqladi. Yengil sanoat va qurilish tarmoqlarining yuqori

multiplikativ ta’siri ushbu sohalarni strategik rivojlantirish zarurligini ko’rsatadi. Ekonometrik tahlil yoshlar tadbirkorligida tarmoqlararo tarkibning ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Umuman olganda, tadqiqot Andijon viloyatida yoshlar tadbirkorligini qo’llab-quvvatlash hududiy iqtisodiy rivojlanish, bandlik va iqtisodiy faollikni oshirishda strategik ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Kelgusida ishlab chiqarish va innovatsion tarmoqlarga yo’naltirilgan qo’llab-quvvatlash mexanizmlari yoshlar tadbirkorligining barqaror o’sishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Schumpeter J. A. *The Theory of Economic Development*. — Cambridge: Harvard University Press, 1934.
2. Drucker P. F. *Innovation and Entrepreneurship*. — New York: Harper & Row, 1985.
3. Hirschman A. O. *The Strategy of Economic Development*. — New Haven: Yale University Press, 1958.
4. Naudé W. *Entrepreneurship and Economic Development: Theory, Evidence and Policy*. — IZA Discussion Paper, No. 7507, 2013.
5. OECD. *Youth Entrepreneurship and Inclusive Growth*. — Paris: OECD Publishing, 2017.
6. Abdullayev A., Karimov B. O‘zbekistonda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishning institutsional asoslari. — *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*, 2021, №4.

UDK:336.14

**MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARINING BARQARORLIGINI TA’MINLASH
YO’NALISHLARI**

**НАПРАВЛЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ
БЮДЖЕТОВ**

**DIRECTIONS FOR ENSURING THE SUSTAINABILITY OF LOCAL BUDGET
REVENUES**

Mamajonov Lazizbek Azamjonovich

Qo’qon universiteti Andijon filiali “Iqtisodiyot va moliya” kafedrasida katta o’qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash masalalari o’rganilgan. Tadqiqot jarayonida mahalliy byudjet daromadlarining shakllanish manbalari, ularning hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi o’rni hamda daromadlar barqarorligiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Shuningdek, mahalliy soliqlar va yig’imlarning samaradorligini oshirish, byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish hamda moliyaviy mustaqillikni kuchaytirish orqali mahalliy byudjet daromadlarini barqarorlashtirish yo’nalishlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari mahalliy moliya tizimini rivojlantirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so’zlar: mahalliy byudjet, byudjet daromadlari, daromadlar barqarorligi, mahalliy soliqlar, byudjetlararo munosabatlar, moliyaviy mustaqillik.

В данной научной статье рассматриваются вопросы обеспечения устойчивости доходов местных бюджетов. В ходе исследования проанализированы источники формирования доходов местных бюджетов, их роль в социально-экономическом развитии территорий, а также факторы, влияющие на стабильность доходной базы. Обоснованы направления повышения устойчивости доходов местных бюджетов за счет повышения эффективности местных налогов и сборов, совершенствования межбюджетных отношений и укрепления

финансовой самостоятельности регионов. Результаты исследования могут быть использованы в практике управления местными финансами.

Ключевые слова: местный бюджет, доходы бюджета, устойчивость доходов, местные налоги, межбюджетные отношения, финансовая самостоятельность.

This scientific article examines the issues of ensuring the sustainability of local budget revenues. The study analyzes the sources of local budget revenues, their role in the socio-economic development of regions, and the key factors affecting revenue stability. The paper substantiates the main directions for strengthening the sustainability of local budget revenues through improving the efficiency of local taxes and fees, enhancing intergovernmental fiscal relations, and increasing financial autonomy of local authorities. The research findings have practical significance for the development of the local public finance system.

Keywords: local budget, budget revenues, revenue sustainability, local taxes, intergovernmental fiscal relations, financial autonomy.

Hozirgi globallashtirish va iqtisodiy islohotlar sharoitida davlat moliya tizimining muhim bo‘g‘ini hisoblangan mahalliy byudjetlarning barqaror faoliyat yuritishi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi hududiy infratuzilmani rivojlantirish, aholi farovonligini oshirish hamda davlat tomonidan belgilangan ijtimoiy majburiyatlarning to‘liq bajarilishida asosiy moliyaviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Mahalliy byudjetlar daromad bazasining yetarli va barqaror shakllanishi, bir tomondan, hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirsa, ikkinchi tomondan, markaziy byudjetga bo‘lgan qaramlikni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirish manbalarini kengaytirish, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning undirilish samaradorligini oshirish hamda byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida byudjet tizimini isloh qilish, fiskal markazlashtirishni chuqurlashtirish va mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy vakolatlarini kengaytirish borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash masalasi alohida e’tiborni talab etadi. Chunki daromadlar barqarorligi hududlarning iqtisodiy salohiyati, soliq bazasining holati va moliyaviy boshqaruv samaradorligi bilan bevosita bog‘liqdir.

Shu nuqtai nazardan, mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash yo‘nalishlarini ilmiy jihatdan asoslash, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash masalalari iqtisodiy fanlarda, xususan, davlat moliyasi va hududiy moliya yo‘nalishlarida keng tadqiq etilgan. Mazkur masala bo‘yicha olimlar mahalliy byudjet daromadlarining manbalari, ularning barqarorligi va hududlar rivojlanishiga ta’sirini turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilganlar.

O‘zbek olimlaridan A.X. Vahobov o‘zining “Davlat byudjeti va byudjet siyosati” asarida mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi hududlarning soliq salohiyati va byudjet siyosatining izchilligi bilan bevosita bog‘liqligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, mahalliy soliqlar ulushining oshirilishi va ularni boshqarish mexanizmlarining takomillashtirilishi mahalliy byudjetlarning moliyaviy mustaqilligini kuchaytiradi [1]. Shuningdek, B.X. Xudoyberganov tadqiqotlarida mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi byudjetlararo transfertlar tizimi samaradorligiga bog‘liq ekani qayd etilib, hududlar o‘rtasidagi moliyaviy tengsizlikni kamaytirish zarurligi asoslab berilgan [2].

Rus olimlarining ilmiy ishlarida ham mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi muhim ilmiy muammo sifatida qaratiladi. Jumladan, V.V. Kovalev mahalliy byudjetlar daromad bazasining mustahkamligi hududiy iqtisodiyotning rivojlanish darajasi va soliq tushumlarining barqarorligi bilan belgilanishini ko‘rsatib o‘tadi. Uning fikricha, byudjet daromadlarini diversifikatsiya qilish mahalliy moliya tizimining barqarorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi [3]. Shuningdek, L.I. Goncharenko o‘z ilmiy ishlarida fiskal markazlashtirish sharoitida mahalliy byudjetlarning

daromad mustaqilligini oshirish zarurligini ta’kidlab, bu jarayonda mahalliy soliqlarning roliga alohida e’tibor qaratadi [4].

Xorijiy, xususan, ingliz tilida ijod qilgan olimlarning tadqiqotlarida mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi davlat moliya tizimining umumiy samaradorligi bilan bog‘lab o‘rganiladi. R. Musgrave va P. Musgrave o‘zlarining klassik asarlarida fiskal federalizm nazariyasiga tayangan holda mahalliy byudjetlarning barqaror daromad manbalariga ega bo‘lishi hududiy rivojlanishning muhim sharti ekanini asoslab beradilar [5]. J. Stiglitz esa mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi davlat xizmatlari sifatini oshirish va hududiy tenglikni ta’minlashga xizmat qilishini ta’kidlaydi [6].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash masalasi nafaqat soliq tushumlarini oshirish, balki byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, hududlarning iqtisodiy salohiyatini rivojlantirish va moliyaviy boshqaruv samaradorligini kuchaytirish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Mazkur tadqiqotda mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini o‘rganishda tizimli yondashuv asosida ilmiy izlanish olib borildi. Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, taqqoslash, induksiya va deduksiya, shuningdek, statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Mahalliy byudjet daromadlarining shakllanishi va dinamikasini baholashda rasmiy statistik ma’lumotlar asosida iqtisodiy tahlil amalga oshirildi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy tajribalarni o‘rganish orqali muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari mahalliy moliya tizimini takomillashtirishga qaratilgan amaliy takliflarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini baholashda hududlar kesimida daromad, xarajat va byudjetlararo transfertlar o‘rtasidagi nisbat muhim ahamiyat kasb etadi. 2025 yil I chorak ma’lumotlari asosida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, respublika hududlarining aksariyatida mahalliy byudjet xarajatlari daromadlarga nisbatan yuqori bo‘lib, bu holat markaziy byudjetdan transfertlar ajratilishini taqozo etmoqda [7].

Quyidagi jadvalda 2025 yil I chorak holatiga ko‘ra hududlar bo‘yicha mahalliy byudjetlarning daromadlari, xarajatlari va transfertlar hajmi keltirilgan.

1-jadval

2025 yil I chorakda hududlar bo‘yicha mahalliy byudjet ko‘rsatkichlari (mlrd so‘m)

№	Hududlar nomi	Daromad	Xarajat	Transfert
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	740,0	1 465,3	401,4
2	Andijon viloyati	1 056,3	1 713,8	414,0
3	Buxoro viloyati	933,0	1 294,8	99,7
4	Jizzax viloyati	554,5	970,9	242,1
5	Qashqadaryo viloyati	1 188,3	1 648,0	231,0
6	Navoiy viloyati	844,7	939,5	6,2
7	Namangan viloyati	876,2	1 510,0	529,2
8	Samarqand viloyati	1 366,6	1 868,1	308,8
9	Surxondaryo viloyati	778,9	1 420,9	446,9
10	Sirdaryo viloyati	410,0	708,7	179,9
11	Toshkent viloyati	1 706,7	1 821,1	17,6
12	Farg‘ona viloyati	417,3	2 245,3	448,1
13	Xorazm viloyati	777,7	1 203,1	262,8
14	Toshkent shahri	3 071,2	3 381,0	17,5
	Jami		22 190,5	3 605,1

Jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, eng yuqori daromad hajmi Toshkent shahriga to‘g‘ri kelib, u 3 071,2 mlrd so‘mni tashkil etgan. Shu bilan birga, poytaxt hududi nisbatan past transfert ulushiga ega bo‘lib, bu uning yuqori soliq salohiyati va iqtisodiy faolligi bilan izohlanadi.

Toshkent viloyati va Navoiy viloyatida ham transfertlar hajmining pastligi ushbu hududlarning moliyaviy mustaqilligi nisbatan yuqori ekanini ko‘rsatadi [8].

Aksincha, Farg‘ona, Namangan, Surxondaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasi kabi hududlarda transfertlar hajmi yuqori bo‘lib, bu hududlarning xarajatlari daromadlariga nisbatan sezilarli darajada ortiq ekanini anglatadi. Masalan, Farg‘ona viloyatida daromadlar 417,3 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, xarajatlar 2 245,3 mlrd so‘mga yetgan va natijada 448,1 mlrd so‘mlik transfert ajratilgan. Bu holat hududiy daromad bazasining yetarli darajada shakllanmaganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, 2025 yil I chorakda respublika bo‘yicha mahalliy byudjet daromadlari 22 190,5 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lib, byudjetlararo transfertlar hajmi 3 605,1 mlrd so‘mga teng bo‘lgan. Ushbu ko‘rsatkichlar mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi hududlar kesimida notekis ekanini ko‘rsatadi. Shu sababli, mahalliy byudjet daromadlarini barqarorlashtirishda hududlarning soliq bazasini kengaytirish, iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish va transfertlarga qaramlikni bosqichma-bosqich kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va moliyaviy mustaqilligini ta‘minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tahlil va statistik ma‘lumotlar asosida aniqlanishicha, aksariyat hududlarda daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi tafovut mavjud bo‘lib, bu mahalliy byudjetlarning barqarorligini zaiflashtirmoqda. Shu bilan birga, mahalliy soliqlarni diversifikatsiya qilish, byudjetlararo transferlarni samarali yo‘lga qo‘yish, soliq ma‘muriyatini takomillashtirish hamda hududiy iqtisodiy salohiyatni oshirish orqali daromadlarni barqarorlashtirish mumkinligi aniqlandi.

Olingan natijalar mahalliy moliya tizimini rivojlantirish va hududlararo moliyaviy tenglikni ta‘minlashda amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot shuningdek, mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini oshirish bo‘yicha strategik yo‘nalishlarni belgilash va ularni ilmiy asosda tatbiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, mahalliy byudjet siyosatini rivojlantirish hududiy iqtisodiy o‘sish va aholi farovonligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vahobov A.X. Davlat byudjeti va byudjet siyosati. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
2. Xudoyberganov B.X. Mahalliy byudjetlar va ularning daromad bazasini mustahkamlash. – Toshkent: Moliya, 2021.
3. Ковалев В.В. Финансы. – Москва: Юрайт, 2020.
4. Гончаренко Л.И. Налоговая система и межбюджетные отношения. – Москва: ИНФРА-М, 2019.
5. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. – New York: McGraw-Hill, 1989.
6. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. – New York: W.W. Norton & Company, 2000.
7. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Byudjet tizimi va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish masalalari. – Toshkent: Moliya, 2022.

**ИННОВАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ДЕМОНОПОЛИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ
ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOTINI RAQAMLI TRANSFORMACIYA
QILISH SHAROITIDA DEMONOPOLIZACIYA QILISHNING INNOVACION
MEXANIZMLARI**

**INNOVATIVE MECHANISMS OF DEMONOPOLIZATION IN THE CONTEXT OF
DIGITAL TRANSFORMATION OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN**

Давруков Фахриддин Умарович Агентство инновационного развития при Министерстве
высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан

Аннотация

В статье исследуются теоретические и практические аспекты демонополизации рынков в условиях цифровой трансформации экономики Узбекистана. Автор обосновывает необходимость перехода от классических методов антимонопольного регулирования к инновационным механизмам, базирующимся на алгоритмическом мониторинге, платформенном анализе и внедрении систем регуляторных «песочниц». В работе предложена экономико-математическая модель оценки уровня рыночной власти цифровых платформ и алгоритм минимизации антиконкурентных рисков. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования законодательства в области конкуренции и реализации стратегии «Цифровой Узбекистан-2030».

Ключевые слова: демонополизация, цифровая трансформация, конкуренция, цифровые платформы, антимонопольное регулирование, сетевой эффект, Узбекистан, экосистемы, алгоритмическое ценообразование.

Maqolada O‘zbekiston iqtisodiyoti raqamli transformaciya qilinishi sharoitida bozorlarni demonopolizaciya qilishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Muallif monopoliyaga qarshi tartibga solishning klassik usullaridan algoritmik monitoring, platformalik tahlil va tartibga solish «qumloqlari» tizimini joriy etishga asoslangan innovacion mexanizmlarga o‘tish zarurligini asoslab bergan. Ishda raqamli platformalarning bozor hokimiyati darajasini baholashning iqtisodiy-matematik modeli va raqobatga qarshi xatarlarni minimallashtirish algoritmi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: demonopolizaciya, raqamli transformaciya, raqobat, raqamli platformalar, monopoliyaga qarshi tartibga solish, tarmoq effekti, O‘zbekiston, ekotizimlar, algoritmik narx shakllanishi.

The article examines the theoretical and practical aspects of market demonopolization in the context of the digital transformation of the economy of Uzbekistan. The author justifies the need for a transition from classical methods of antimonopoly regulation to innovative mechanisms based on algorithmic monitoring, platform analysis, and the implementation of regulatory "sandbox" systems. The paper proposes an economic-mathematical model for assessing the market power level of digital platforms and an algorithm for minimizing anti-competitive risks.

Keywords: demonopolization, digital transformation, competition, digital platforms, antimonopoly regulation, network effect, Uzbekistan, ecosystems, algorithmic pricing.

Современный этап развития глобальной экономической системы характеризуется фундаментальным сдвигом, детерминированным конвергенцией инфокоммуникационных технологий и традиционных производственных процессов. Для Республики Узбекистан

цифровая трансформация (ЦТ) выступает не только вектором технологической модернизации, но и стратегическим императивом институционального развития, закрепленным в комплексной программе «Цифровой Узбекистан – 2030». Вместе с тем, форсированная цифровизация реального сектора и трансакционных рынков порождает специфические эндогенные риски для конкурентной среды. Констатируется дефицит эффективности классических инструментов демополизации, разработанных в рамках парадигмы индустриальной экономики, в условиях функционирования многосторонних цифровых платформ и экосистем [1].

Актуальность настоящего исследования обусловлена объективной необходимостью формирования новой доктрины антимонопольного регулирования, способной интегрировать в систему оценки рыночной власти сетевые эффекты и концепцию данных как неконкурентного фактора производства. В национальной экономике наблюдается тенденция к высокой концентрации рыночной доли у ограниченного числа платформенных акторов, что при отсутствии адаптивного превентивного контроля создает барьеры для диффузии инноваций в сегменте малого и среднего предпринимательства. Процесс демополизации в эпоху цифровизации трансформируется из задачи структурного разделения хозяйствующих субъектов в задачу обеспечения открытости технологических протоколов и недискриминационного доступа к массивам структурированных данных.

Теоретико-методологическая проблема осложняется экстерриториальностью деятельности глобальных BigTech-корпораций, чье доминирующее влияние на локальные товарные рынки Узбекистана усиливается. Существующий инструментарий конкурентного права сталкивается с когнитивными и процедурными вызовами при дефиниции границ релевантных рынков и идентификации доминирующего положения в условиях отсутствия физического присутствия субъекта в национальной юрисдикции. Это диктует необходимость разработки гибридных механизмов регулирования, сочетающих нормативно-правовую базу с алгоритмическими методами мониторинга рыночной конъюнктуры в режиме реального времени.

В рамках реализации национальных стратегий развития демополизация рассматривается как фундаментальное условие обеспечения устойчивого и инклюзивного экономического роста. Минимизация монополистической ренты в цифровой среде способствует оптимизации ценовых пропорций и повышению качественных характеристик сервисов. Научный интерес представляет феномен цифрового «вратарства» (gatekeeping), где ограниченный доступ к ключевым интерфейсам (API) требует внедрения мер заблаговременного регулирования для предотвращения злоупотреблений доминирующим положением [8].

Процесс демополизации в Узбекистане коррелирует с глубокой трансформацией структуры собственности. Согласно ретроспективному анализу, за период 2016–2026 гг. доля частного сектора в формировании ВВП республики увеличилась до 82–85%, а в секторе рыночных услуг приблизилась к 95%. Однако в капиталоемком промышленном ядре (ТЭК, горная добыча, химическая индустрия) сохраняется значительный удельный вес государственного участия: предприятия с государственным капиталом, составляя 15–18% от общей численности промышленных организаций, генерируют свыше 40% совокупной отраслевой выручки. Данная диспропорция подчеркивает необходимость разработки механизмов цифрового арбитража для вовлечения частного капитала в вертикально-интегрированные цепочки создания стоимости.

Особое внимание в работе уделено промышленному сектору Республики Узбекистан, обеспечивающему порядка 26–28% ВВП. Анализ выявляет прямую зависимость между уровнем концентрации активов в базовых отраслях и темпами цифровой диффузии в периферийных производственных звеньях.

Статистические детерминанты подтверждают наличие высокого потенциала для оптимизации конкуренции в строительном комплексе и легкой промышленности (44,5 тыс. и 20 тыс. субъектов соответственно). При этом более 98% данных субъектов относятся к

частному сектору, сталкивающемуся со скрытыми транзакционными издержками при доступе к государственным ресурсам через цифровые платформы закупок. Инновационные механизмы регулирования, такие как алгоритмический аудит и смарт-контракты в системе антимонопольного комплаенса, призваны обеспечить прозрачность распределения квот и доступа к инфраструктурным сетям [9].

Научная рефлексия структуры промышленности Узбекистана указывает на риск «алгоритмической консолидации», при которой доступ к сырьевым биржам и логистическим хабам фильтруется через закрытые цифровые интерфейсы. В условиях ежегодного роста промышленного производства на 105-108% (ИФО), отсутствие интероперабельности «цифровых двойников» производственных активов может стать деструктивным фактором для процессов индустриализации. Демонполизация должна эволюционировать в сторону технологического нейтралитета и обеспечения функциональной совместимости информационных систем.

Для стратегических отраслей (металлургия, нефтехимия) цифровая трансформация влечет за собой риски алгоритмического ценового параллелизма. Применение нейросетевых моделей для динамического ценообразования создает условия для латентных картельных соглашений, детектирование которых требует внедрения инструментов исследования огромных массивов в надзорную практику Комитета по развитию конкуренции. Переход к функциональному регулированию предполагает создание открытых индустриальных экосистем, в которых малые высокотехнологичные компании бесшовно интегрируются в производственные циклы национальных холдингов.

Научная новизна исследования заключается в обосновании методологических подходов к организации антимонопольного надзора в условиях экономики данных. Практическая значимость работы определяется возможностью алгоритмизации контрольных функций государства в целях нивелирования монополистических рисков. Поиск эффективных механизмов демонполизации является релевантным ответом на системные вызовы четвертой промышленной революции в контексте обеспечения долгосрочной конкурентоспособности экономики Узбекистана.

Целью работы является теоретическое обоснование и разработка практических рекомендаций по совершенствованию инновационных механизмов демонполизации в условиях цифровой трансформации Республики Узбекистан. Объект исследования – конкурентные отношения на цифровых и цифровизируемых рынках; предмет – организационно-экономические механизмы и инструменты обеспечения конкуренции в условиях платформенной экономики.

Проблематика демонполизации и конкурентной политики глубоко проработана в классических трудах А. Смита [1], А. Маршалла [2] и Дж. Робинсон [3]. Однако цифровая специфика требует обращения к современным исследователям, таким как Ж. Тироль [4], который в своих работах по двусторонним рынкам заложил основу понимания механизмов функционирования цифровых платформ. Его исследования подчеркивают, что традиционные методы оценки монополярной цены неприменимы в условиях, когда одна сторона платформы получает услуги бесплатно.

Значительный вклад в изучение цифровых монополий внесли такие зарубежные ученые, как Э. Познер и Г. Вейл [5], предлагающие новые подходы к управлению данными как фактором производства. Исследования А.А. Карапетян [6] и Н.И. Ивановой [7] фокусируются на рисках «алгоритмического сговора», когда искусственный интеллект синхронизирует цены без формального соглашения между участниками рынка. Дополнительно фундаментальные аспекты рыночной власти в технологических сетях раскрыты в трудах К. Шапиро и Х. Вэриана [8], где обосновывается неизбежность концентрации капитала в информационных отраслях. Проблемы влияния технологических гигантов на инновационный потенциал экономики также рассматриваются в работах зарубежных и отечественных ученых.

Особое внимание заслуживает опыт Европейского Союза, где внедрен «Закон о цифровых рынках» [9]. Данный нормативный акт вводит категорию «контролеров доступа» –

крупных платформ, обладающих системной значимостью. В отличие от действующей практики в Узбекистане, где доминирующее положение определяется преимущественно по доле на товарном рынке, европейский подход использует количественные пороги по числу активных пользователей и рыночной капитализации. Инновационная система ЕС предполагает обязательства по обеспечению технологической совместимости и запрет на преимущественное продвижение собственных сервисов платформы.

В США антимонопольное регулирование эволюционирует от «стандарта благосостояния потребителя», ориентированного на цены, к более жесткому контролю над слияниями и поглощениями в технологическом секторе. Работы Л. Хан [10] стали основой для пересмотра подходов к вертикальной интеграции цифровых гигантов. В Китайской Народной Республике «Антимонопольное руководство по платформенной экономике» [11] установило жесткие критерии оценки антиконкурентного поведения, включая запрет на принудительную эксклюзивность («выбор одного из двух»). Этот опыт КНР по пресечению дискриминационных алгоритмов крайне релевантен для промышленного ритейла Узбекистана.

В Узбекистане вопросы структурных преобразований активно исследуются в трудах Апислям Н.М. и Шамсудинова Л.Р. [12]. Исследования Искандарова Б.А. [13] акцентируют внимание на защите национальных производителей в условиях глобальной технологической экспансии.

Однако, как отмечают отечественные исследователи, текущий порядок в Узбекистане, закрепленный Законом «О конкуренции» (в новой редакции), все еще в значительной степени опирается на методы воздействия по факту совершения нарушения. В то время как зарубежная практика переходит к механизмам предварительного регулирования и использованию «регуляторных песочниц» для тестирования инновационных бизнес-моделей. В национальной литературе недостаточно освещены вопросы алгоритмического аудита и управления правами на переносимость данных, что создает научный пробел, восполняемый в данной статье.

Особое значение имеют всемирные документы, формирующие стандарты конкурентной политики. Например, в Докладе ООН о цифровой экономике [14] указывается на риск усиления цифрового неравенства из-за монополизации данных.

Руководящие принципы ЮНКТАД [15] подчеркивают необходимость адаптации правовых систем к условиям цифрового доминирования. Важное концептуальное значение имеют документы ОЭСР [16], в которых обосновывается переход от борьбы со структурой монополии к контролю над её поведением. Рекомендации Международной торговой палаты подчеркивают важность обеспечения операционной совместимости систем для снижения входных барьеров.

Отличие зарубежного опыта от текущего порядка в Республике Узбекистан заключается в трех ключевых аспектах:

- объект регулирования – за рубежом регулируется не только товар, но и доступ к экосистеме и данным;
- инструментарий – активное использование динамического мониторинга цен вместо статичных проверок;
- институциональная гибкость – применение специальных правовых режимов для высокотехнологичных стартапов, позволяющих им конкурировать с гигантами на льготных условиях доступа к инфраструктуре.

Таким образом, синтез классических подходов и современных зарубежных моделей «гибкого регулирования» позволяет сформировать теоретическую базу для внедрения инновационных механизмов демонополизации, адаптированных к специфике промышленно-аграрной структуры Узбекистана.

Анализ публикаций показывает, что в мировой практике формируется консенсус относительно перехода к методам «гибкого регулирования». Исследователи отмечают, что сетевой эффект создает высокие барьеры входа, которые невозможно преодолеть только рыночными методами без государственного вмешательства в архитектуру платформ. Таким

образом, научно-теоретическая база исследования базируется на синтезе классических подходов к монополизации и современных теорий платформенного управления, адаптированных к условиям институциональной трансформации Республики Узбекистан.

Методологическую основу статьи составляет системный подход к анализу экономических явлений в условиях неопределенности цифровой среды. Для достижения поставленной цели использован комплекс методов: логический и сравнительный анализ (для сопоставления мировых моделей антимонопольного регулирования), статистический анализ (для оценки уровня концентрации рынков в Республике Узбекистан) и экономико-математическое моделирование.

В работе применяется теория отраслевых рынков в контексте многосторонних платформ. Эмпирической базой послужили данные Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан и отчеты Комитета по развитию конкуренции. Для разработки инновационного механизма монополизации применен метод алгоритмического моделирования рыночного поведения участников цифровых экосистем.

Анализ современного состояния конкурентной среды в Республике Узбекистан свидетельствует о глубокой структурной трансформации, вызванной конвергенцией промышленного производства и цифровых сервисов. В ходе исследования установлено, что традиционные коэффициенты концентрации (индекс Херфиндаля-Хиршмана) в условиях цифровизации не в полной мере отражают реальный потенциал рыночной власти. Это обусловлено тем, что в платформенной экономике доминирование базируется не только на объеме продаж, но и на эксклюзивном доступе к данным потребителей и технологическим интерфейсам, что создает невидимые для классического аудита барьеры входа.

Для научно обоснованной оценки уровня рыночной власти в цифровой среде автором разработана экономико-математическая модель. Она базируется на многофакторном анализе, где традиционные показатели рыночной концентрации объединяются с переменными сетевого потенциала и глубины контроля над массивами данных. Предложенный инструментарий позволяет формализовать оценку доминирующего положения через коэффициент технологической связности, отражающий зависимость потребителей от закрытых интерфейсов цифровой экосистемы. Интеграция данных параметров в единый алгоритм обеспечивает высокую точность прогнозирования антиконкурентных рисков, позволяя превентивно идентифицировать зоны монополизации в условиях динамичного обновления высокотехнологичных рынков.

Для оценки потенциала монополизации предлагается модифицированный индекс концентрации, учитывающий «фактор владения данными» (D) и «сетевой эффект» (N):

$$I_{\text{цифровизация}} = \sum_{i=1}^n \left(S_i^2 \cdot (1 + \ln(D_i + N_i)) \right),$$

где:

S_i – доля i -го участника на рынке;

D_i – коэффициент контроля уникальных данных потребителей (от 0 до 1);

N_i – показатель связности (количество транзакций внутри экосистемы).

Применение данной модели к предприятиям промышленной отрасли республики позволило выявить скрытую монополизацию в секторах распределения ресурсов, где формальное количество участников велико, но все они зависят от единого программного интерфейса оператора.

Исследование динамики развития частного сектора в Узбекистане за 2016–2026 годы показывает, что цифровая трансформация стала катализатором роста числа субъектов малого бизнеса, которое превысило 1,2 млн. Однако параллельно с этим процессом наблюдается феномен «цифрового поглощения», когда крупные игроки, используя преимущество в алгоритмах, навязывают невыгодные условия сотрудничества малым производственным предприятиям. Данная тенденция особенно заметна в сфере электронной коммерции и

логистических услуг, где комиссионные сборы и алгоритмы ранжирования становятся инструментами извлечения монопольной ренты.

В промышленном секторе анализ выявил устойчивую связь между уровнем автоматизации предприятий и их рыночной устойчивостью. Внедрение систем цифровизации на базе государственных монополий в металлургии и химии привело к повышению эффективности на 12–15%, но одновременно усложнило интеграцию частных инжиниринговых компаний в производственные цепочки. Автором констатируется, что без обеспечения цифровой интероперабельности (совместимости) систем, крупные предприятия создают «замкнутые циклы», исключая конкуренцию на уровне субподрядов.

Для решения выявленных проблем автором предложен порядок инновационной демонополизации, состоящий из системы последовательных проверок и регуляторных воздействий. Данный порядок включает этап идентификации «контролеров доступа», аудит их программных кодов на предмет дискриминационных алгоритмов и принудительное внедрение стандартов открытых данных. Такой подход позволяет государству переходить от борьбы с последствиями монополизма к управлению архитектурой рынка, обеспечивая условия для саморегулирования конкурентной среды.

Статистические данные за 2024–2025 годы подтверждают, что в отраслях с более высоким уровнем открытости прикладных программных интерфейсов (API) темпы инновационного обновления на 22% выше, чем в закрытых сегментах. Это доказывает гипотезу исследования о том, что инновационные механизмы демонополизации в условиях цифровой трансформации должны быть направлены не на дробление активов, а на обеспечение функциональной доступности инфраструктуры.

В следующей таблице представлены сравнительные данные эффективности традиционных и инновационных мер регулирования в различных секторах экономики Узбекистана (Сравнительная эффективность механизмов демонополизации):

Сектор экономики	Традиционные меры (эффект, %)	Инновационные механизмы (прогноз, %)	Ключевой фактор роста
Промышленность	5,4	14,8	Открытые данные
Ритейл / услуги	8,2	21,5	Переносимость данных
Финтех	12,1	18,6	Интероперабельность

Экономико-математическая модель рыночной власти в цифровой среде базируется на многофакторном анализе, где традиционные показатели рыночной концентрации агрегируются с переменными сетевого потенциала и глубины контроля над массивами данных. Предложенный инструментарий позволяет формализовать оценку доминирующего положения через коэффициент технологической связности, отражающий зависимость потребителей от закрытых интерфейсов цифровой экосистемы. Интеграция данных параметров в единый алгоритм обеспечивает высокую точность прогнозирования антиконкурентных рисков, позволяя превентивно идентифицировать зоны монополизации в условиях динамичного обновления высокотехнологичных рынков.

Автором разработан пошаговый алгоритм превентивного воздействия на доминирующие структуры (алгоритм демонополизации цифровых платформ):

этап идентификации – мониторинг API-запросов и транзакционной активности;

этап тестирования – оценка барьеров переключения для пользователей;

этап интервенции – требование операционной совместимости данных.

Сравнительный анализ секторов экономики Узбекистана по уровню цифровой демонополизации в 2024-2025 годах приведен в следующей таблице (разработка автора):

Сектор экономики	Уровень концентрации (НИИ)	Доля цифровых платформ	Основной барьер входа
Финтех и банки	Средний	45%	Лицензионные требования
Ритейл (Маркетплейсы)	Высокий	70%	Сетевой эффект / Логистика
Транспорт (Агрегаторы)	Высокий	85%	Алгоритмическое преимущество

Применение разработанной экономико-математической модели к сегменту оптовой реализации строительных материалов показало, что при формальной доле доминирующего игрока (крупного государственного или государственно-частного холдинга) в 65%, реальный индекс рыночной власти с учетом «цифрового сетевого эффекта» и эксклюзивного контроля над распределительными ИТ-платформами достигает значения 0,82 (по шкале от 0 до 1). Столь критический уровень концентрации цифрового ресурса создает непреодолимые барьеры для входа в отрасль субъектов частного сектора и локальных инновационных предприятий, что обуславливает необходимость принудительного внедрения механизмов открытых интерфейсов и обмена данными. Обеспечение недискриминационного доступа частных производителей к алгоритмам закупочных систем и логистических цепочек позволит снизить индекс рыночной власти до равновесного состояния, стимулируя конкуренцию со стороны малых и средних инжиниринговых компаний.

В рамках исследования был проведен отраслевой анализ легкой промышленности Республики Узбекистан, где на текущий момент функционирует более 20 тысяч предприятий, из которых свыше 95% относятся к частному сектору. Несмотря на высокую степень децентрализации производственных мощностей, в сегменте доступа к международным рынкам сбыта и электронным торговым площадкам наблюдается высокая концентрация посреднической власти. Применение авторской модели показало, что отсутствие у малых предприятий прямого доступа к прогнозным данным о потребительском спросе и единым логистическим центрам создает ситуацию информационной разобщенности, снижающей доходность частного капитала на 12–15% по сравнению с крупными объединениями.

Строительная индустрия Узбекистана, включающая более 44,5 тысяч организаций, демонстрирует еще более выраженную зависимость от электронных механизмов распределения ресурсов. Хотя частные компании выполняют 97,2% всех строительно-монтажных работ, критически важный доступ к рынку сырья и строительной продукции часто сосредоточен в закрытых электронных системах. В следующей таблице систематизированы данные о влиянии ограничений в доступе к технологиям на рыночную позицию частных застройщиков в региональном разрезе:

Отраслевой сегмент	Доля частных компаний в работах (%)	Индекс доступа к электронным ресурсам (0–1)	Коэффициент барьера входа
Производство стройматериалов	94,8	0,42	0,76
Текстильная отрасль (экспорт)	91,2	0,55	0,64
Жилищное строительство	99,1	0,38	0,85

Научный анализ механизмов ценообразования в стройиндустрии выявил, что крупные участники рынка, обладающие доступом к данным о будущих государственных проектах, используют техническое преимущество для предварительного выкупа запасов сырья. Это приводит к искусственному дефициту и колебанию цен для малых частных подрядчиков, работающих на рыночных условиях. Инновационный механизм демонополизации в данной сфере должен заключаться в создании государственных информационных сервисов и систем открытого мониторинга товарных остатков, что позволит нивелировать доминирование за счет обладания скрытыми сведениями.

В легкой промышленности переход к модели открытого взаимодействия всех участников производства становится необходимым условием для сохранения темпов роста частного сектора. Текущая ситуация характеризуется тем, что малые предприятия часто оказываются в технологической зависимости от систем контроля, навязываемых крупными закупщиками. Авторское исследование доказывает, что внедрение единых стандартов обмена информацией позволит малым организациям легкой промышленности свободно выбирать между различными каналами сбыта, тем самым разрушая монополию крупных объединений на управление потоками заказов.

Итоговый анализ по рассматриваемым отраслям позволяет сделать вывод, что демонополизация в промышленности Узбекистана должна сместить акцент с разделения имущества предприятий на регулирование доступа к технической инфраструктуре. Статистически подтверждено, что в секторах, где были внедрены элементы открытого доступа к общим информационным сервисам (например, в специальных экономических зонах), темпы роста новых частных производств на 18,4% выше средних по стране. Это подтверждает правильность предложенного алгоритма как инструмента обеспечения равных возможностей для государственного и частного капитала в условиях современного высокотехнологичного развития.

В ходе проведенного анализа были получены результаты, имеющие прикладное значение для органов государственного управления и субъектов частного предпринимательства:

- установлено, что в строительной и текстильной отраслях основной преградой для роста малых частных предприятий является не отсутствие капитала, а закрытость информационных систем крупных государственных холдингов. Практический расчет показал, что предоставление частному сектору доступа к базам данных о сырьевых остатках способно снизить производственные издержки малых предприятий на 8–10% за счет оптимизации логистики;

- на примере анализа распределительных платформ в сфере стройматериалов доказано, что владение программным обеспечением, через которое проходят заказы, дает компании скрытое преимущество, эквивалентное дополнительным 20–25% рыночной доли. Это подтверждает, что регулировать нужно не только объем выпуска продукции, но и правила работы программных интерфейсов;

- практика показала, что физическое разделение крупных технологических компаний в Узбекистане может привести к потере эффекта масштаба и росту цен. Вместо этого более продуктивным результатом признано внедрение правил «открытого доступа», когда гиганты обязаны впускать малых игроков в свою цифровую среду на равных условиях.

На основе полученных результатов автором предлагается следующий комплекс мер по совершенствованию конкурентной среды:

- внедрение понятия «цифровая платформа с доминирующим положением» в Закон Республики Узбекистан «О конкуренции». Это позволит комитету по развитию конкуренции контролировать не только цены, но и правила, по которым платформы допускают (или не допускают) частных предпринимателей к своим сервисам;

- установление критериев «контролера доступа» – считать монополистами те системы, которые обрабатывают данные более чем 10% населения страны или 20% участников конкретного промышленного рынка;

– создать специальный правовой режим, где малые отечественные ИТ-компании смогут тестировать свои программы, используя государственные базы данных (G2B). например, доступ частного сервиса к данным кадастра или таможни позволит создать автоматизированные системы для строителей или экспортеров текстиля, минуя посредников.

– обязать крупные промышленные холдинги и маркетплейсы сделать свои системы технически совместимыми с разработками малого бизнеса. Это исключит ситуацию, когда предприниматель «привязан» к одному поставщику услуг;

– позволить пользователям и предпринимателям беспрепятственно переносить свои профили, историю заказов и рейтинги с одной платформы на другую. Это разрушит монополию крупных площадок на «историю успеха» частного предпринимателя, позволяя ему свободно выбирать наиболее выгодные условия работы.

– разработать и внедрить систему автоматического отслеживания цен на критически важные товары (цемент, металл, мука) на электронных торгах. Это позволит выявлять сговоры алгоритмов, когда цены синхронно растут без экономических причин, и оперативно защищать частный сектор от необоснованных затрат.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан от 03.07.2023 г. «О конкуренции» № ЗРУ-850
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 02.03.2020 г. «О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 – 2021 годах в «Год развития науки, просвещения и цифровой экономики»» № УП-5953
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 01.05.2024 г. «Об утверждении нормативных правовых актов по антимонопольному регулированию на товарном и финансовом рынках» № 256
3. Simon Loertscher, Leslie M. Digital Monopolies: Privacy Protection or Price Regulation. Marx October 28, 2019
4. Ezrachi A., Stucke M.E. Virtual Competition: The Promise and Perils of the Algorithm-Driven Economy. – Harvard University Press, 2016.
5. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – World Economic Forum, 2017.
6. ОЭСР (2022), Справочник ОЭСР по политике в области конкуренции в цифровую эпоху, Издательство ОЭСР, Париж, <https://doi.org/10.1787/c8c1841b-en>.
7. Mankiw N.G. Principles of Economics. — Cengage Learning, 2018.
8. Давруков Ф.У. Государственная антимонопольная политика. В журнале “Экономический вестник Узбекистана”, 1998., №1, стр. 62-64.
9. Давруков Ф.У. Демонополизация и создание конкурентной среды. В журнале “Экономический вестник Узбекистана”, 1999., №9, стр. 20-23.
10. Апислям Н.М., Шамсудинова Л.Р Влияние цифровой экономики на экономический рост и развитие страны. “Innovations in Science and Technologies” scientific electronic journal Volume 1. ISSN: 3030-3451 www.innoist.uz № 6 118 Innovations in Science and Technologies, 6-son. 2024 yil.

**РОЛЬ ПЕРЕСТРАХОВАНИЯ В УПРАВЛЕНИИ КАТАСТРОФИЧЕСКИМИ
РИСКАМИ И ОБЕСПЕЧЕНИИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЫХ
КОМПАНИЙ**

QAYTA SUG‘URTANING HALOKATLI XAVFLARNI BOSHQARISHDAGI ROLI

THE ROLE OF REINSURANCE IN CATASTROPHIC RISK MANAGEMENT

Убайдуллаева Н.Р. АО КЭИС “Узбекинвест”,
Менеджер Центра Глобального перестрахования и международных связей

Аннотация

В статье рассматриваются катастрофические риски как один из ключевых факторов, влияющих на финансовую устойчивость страховых компаний. На основе данных Swiss Re Institute, EM-DAT и результатов современных международных исследований предложена расширенная классификация катастрофических событий. Особое внимание уделено роли перестрахования как инструмента перераспределения рисков, снижения волатильности убытков. На примере страхового рынка Узбекистана выявлены ключевые институциональные и методологические ограничения системы управления катастрофическими рисками. По результатам исследования сформулированы практические рекомендации, направленные на развитие национального рынка перестрахования.

Ключевые слова: катастрофические риски, перестрахование, финансовая устойчивость, EVT, Value-at-Risk, Tail Value-at-Risk, стресс-тестирование, страховой рынок Узбекистана.

Maqolada sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida halokatli xavflar muhokama qilinadi. Shveytsariya Re Instituti, EM-DAT ma’lumotlari va zamonaviy xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslanib, halokatli hodisalarni kengaytirilgan tasniflash taklif etiladi. Qayta sug‘urtaning xavflarni qayta taqsimlash vositasi sifatidagi roliga alohida e’tibor qaratiladi, bu esa yo‘qotishlarning o‘zgaruvchanligini kamaytiradi. O‘zbekiston sug‘urta bozori misolida, halokatli xavflarni boshqarish tizimining asosiy institutsional va metodologik cheklovlari aniqlangan. Tadqiqot natijalariga asoslanib, milliy qayta sug‘urta bozorini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: halokatli xavflar, qayta sug‘urta, moliyaviy barqarorlik, EVT, Value-at-Risk, Tail Value-at-Risk, stress testlari, O‘zbekiston sug‘urta bozori.

The article discusses catastrophic risks as one of the key factors affecting the financial stability of insurance companies. Based on the data of the Swiss Re Institute, EM-DAT and the results of modern international studies, an extended classification of catastrophic events is proposed. Particular attention is paid to the role of reinsurance as a tool for redistributing risks, reducing the volatility of losses. On the example of the insurance market of Uzbekistan, the key institutional and methodological limitations of the catastrophic risk management system are identified. Based on the results of the study, practical recommendations aimed at the development of the national reinsurance market are formulated.

Keywords: catastrophic risks, reinsurance, financial stability, EVT, Value-at-Risk, Tail Value-at-Risk, stress testing, insurance market of Uzbekistan.

В последние десятилетия наблюдается устойчивый рост частоты и масштабов катастрофических событий, обусловленный изменением климата, ускоренной урбанизацией, развитием сложных технологических систем и глобализацией экономических процессов.

Катастрофические события приводят к значительным экономическим потерям, резкому увеличению страховых выплат и росту финансовых рисков страховых компаний.

Для страхового сектора катастрофические риски представляют собой особый класс рисков, характеризующийся высокой степенью неопределённости, низкой частотой реализации и чрезвычайно тяжёлыми финансовыми последствиями. Традиционные методы управления рисками и диверсификации портфеля оказываются недостаточными для обеспечения устойчивости страховых компаний в условиях крупных катастрофических убытков.

В этих условиях перестрахование приобретает ключевое значение как инструмент перераспределения катастрофических рисков на международном уровне, сглаживания колебаний убытков и поддержания платежеспособности страховых организаций. Практика ведущих мировых рынков показывает, что эффективное использование перестраховочных механизмов позволяет существенно снизить нагрузку на собственный капитал страховщиков и повысить устойчивость страхового сектора в целом.

Несмотря на значительное количество научных исследований, посвящённых катастрофическим рискам и перестрахованию, большинство работ ориентировано на развитые страховые рынки. В то же время особенности управления катастрофическими рисками в развивающихся странах, включая государства Центральной Азии, остаются недостаточно изученными.

Вопросы управления катастрофическими рисками и роли перестрахования в обеспечении финансовой устойчивости страховых компаний широко рассматриваются в современной научной литературе. Большинство исследований сосредоточено на моделировании экстремальных убытков, анализе платежеспособности страховщиков и оценке эффективности перестраховочных механизмов.

Фундаментальный вклад в развитие теории моделирования экстремальных рисков внесли Embrechts, Klüppelberg и Mikosch (2013). Авторы обосновали необходимость использования распределений с «тяжёлыми хвостами» при анализе катастрофических убытков и показали, что традиционные нормальные распределения существенно занижают вероятность экстремальных потерь.

Работы Cummins, Lewis и Phillips (1999) посвящены анализу влияния катастрофических событий на финансовое состояние страховых компаний. На основе эмпирических данных страхового рынка США авторы показали, что крупные природные катастрофы приводят к значительному снижению уровня платежеспособности страховщиков и росту капитальных требований. При этом роль перестрахования в данных исследованиях рассматривается преимущественно с позиции перераспределения рисков, без детального анализа его влияния на динамику капитала и устойчивость в долгосрочной перспективе.

Schmidli (2008) разработал стохастические модели управления страховыми резервами с учетом перестраховочных договоров. В его исследованиях показано, что оптимальный выбор параметров перестрахования позволяет существенно снизить вероятность разорения страховой компании.

В работах Albrecher, Asmussen и Binswanger (2017) используются jump-diffusion модели для анализа динамики страхового капитала в условиях катастрофических скачков убытков. Результаты исследований свидетельствуют о том, что включение скачков в модели существенно повышает точность оценки риска дефолта.

Исследования Eling и Schmeiser (2010) посвящены анализу устойчивости страховых компаний в условиях финансовых и системных кризисов. Авторы пришли к выводу, что страховые компании, активно использующие перестрахование, демонстрируют более высокую устойчивость.

Отдельного внимания заслуживают исследования Froot (2001), в которых рассматривается взаимодействие традиционного перестрахования и рынков капитала. Автор показал, что комбинирование перестрахования с альтернативными инструментами, такими

как catastrophe bonds и insurance-linked securities (ILS), позволяет снизить стоимость капитала и повысить устойчивость страховых компаний.

Значительный вклад в анализ катастрофических рисков вносит Swiss Re Institute, публикующий регулярные отчёты серии *Sigma*. В данных отчётах систематизируются глобальные данные о природных и техногенных катастрофах, анализируются тенденции роста катастрофических убытков, а также оценивается роль перестраховщиков в покрытии крупных потерь. Несмотря на высокую аналитическую ценность, отчёты носят агрегированный характер и слабо адаптированы к национальным страховым рынкам.

В целом анализ литературы показывает, что существующие исследования в значительной степени сосредоточены на моделировании катастрофических рисков и анализе их влияния на финансовую устойчивость страховых компаний. В то же время комплексная оценка роли перестрахования с учётом различных типов катастрофических событий (природных, техногенных, биологических, кибернетических и геополитических) в условиях развивающихся страховых рынков остаётся недостаточно разработанной. Это обуславливает необходимость дальнейших исследований, направленных на адаптацию международного опыта к специфике национальных страховых рынков, включая рынок Узбекистана.

В современной научной и практической литературе под катастрофическими событиями понимаются редкие по частоте, но чрезвычайно масштабные по последствиям события, приводящие к значительным экономическим потерям и массовым страховым выплатам. Традиционно анализ катастрофических рисков в страховании был сосредоточен преимущественно на природных катастрофах. Однако в условиях глобализации, технологического прогресса и роста взаимосвязанности экономических систем круг катастрофических рисков существенно расширился.

Несмотря на различия в природе катастрофических событий, для всех их видов характерны следующие общие черты: высокая концентрация убытков, ограниченные возможности диверсификации и значительное давление на капитал страховых компаний. Вместе с тем структура убытков, временной профиль выплат и эффективность перестраховочных механизмов существенно различаются в зависимости от типа катастрофического риска. Это обуславливает необходимость дифференцированного подхода к управлению катастрофическими рисками и выбору оптимальных перестраховочных стратегий, что требует применения специализированных моделей оценки риска, рассмотренных в данной статье.

Тип катастрофического события определяет выбор перестраховочных инструментов:

- природные риски → Excess-of-Loss, Cat Bonds;
- техногенные → Facultative Reinsurance;
- биологические → Parametric Insurance;
- киберриски → Quota-share + stop-loss;
- геополитические → Специальные пулы.

Таким образом, корректная классификация рисков является основой формирования эффективной перестраховочной стратегии.

Оценка катастрофических рисков представляет собой одну из наиболее сложных задач актуарного и финансового анализа вследствие их низкой частоты реализации и чрезвычайно тяжёлых последствий. В международной практике для оценки совокупных убытков и финансовой устойчивости страховых компаний широко используются стохастические и вероятностные модели:

– **Моделирование частоты и величины катастрофических убытков.** Такой подход позволяет учитывать как случайный характер наступления катастроф, так и высокую вариабельность размеров убытков, характерную для природных катастрофических событий.

– Теория экстремальных значений в анализе катастрофических рисков. Данный подход позволяет корректно оценивать хвосты распределений катастрофических убытков. В рамках EVT используются модели обобщённого экстремального распределения (GEV) и распределения превышений над порогом (Generalized Pareto Distribution, GPD). Применение

данных моделей особенно эффективно при анализе природных катастроф, для которых характерна высокая корреляция убытков и наличие экстремальных значений.

–**Jump-diffusion модели динамики страхового капитала.** В данных моделях динамика капитала страховой компании описывается как комбинация непрерывного стохастического процесса и дискретных скачков, обусловленных катастрофическими событиями. Использование **jump-diffusion** моделей позволяет более реалистично оценивать риск резкого ухудшения финансового положения страховщика и вероятность наступления дефолта в результате крупных катастрофических убытков.

–**Показатели Value-at-Risk (VaR) и Tail Value-at-Risk (TVaR).** В контексте катастрофических рисков показатель TVaR обладает более высокой информативностью, поскольку учитывает поведение хвостов распределений и отражает масштаб потенциальных экстремальных потерь.

–**Стресс-тестирование катастрофических рисков.** Стресс-тестирование широко используется регуляторами и страховыми компаниями для оценки достаточности капитала и эффективности перестраховочной защиты.

–**Ограничения и направления адаптации моделей.** Несмотря на высокую аналитическую ценность рассмотренных методов, их практическое применение сталкивается с рядом ограничений, включая дефицит статистических данных, особенно для не-природных катастрофических рисков, и высокую чувствительность результатов к выбору параметров моделей.

В условиях развивающихся страховых рынков данные ограничения усиливаются, что требует адаптации международных методик с учётом национальной специфики и активного использования перестрахования как ключевого инструмента управления катастрофическими рисками.

В отличие от традиционных механизмов диверсификации страхового портфеля, возможности которых существенно ограничены при высоко коррелированных катастрофических рисках, перестрахование позволяет переносить часть экстремальных убытков на международный уровень. Благодаря участию глобальных перестраховщиков (Swiss Re, Munich Re, Hannover Re) риски отдельных стран и регионов включаются в глобальный риск-пул. Cummins и Weiss (2014) отмечают, что международная диверсификация через перестрахование позволяет снизить волатильность страховых портфелей на 25–35%.

Основная функция перестрахования заключается в перераспределении катастрофических убытков между первичными страховщиками и перестраховочными компаниями. Заключение перестраховочных договоров позволяет страховщикам ограничить максимальный размер собственных потерь и тем самым снизить нагрузку на капитал. Особое значение в управлении катастрофическими рисками имеют договоры непропорционального перестрахования, прежде всего договоры типа Excess-of-Loss. По данным Swiss Re (2023), использование Excess-of-Loss договоров позволяет снизить потребность в капитале в среднем на 20–30%.

Данные договоры обеспечивают покрытие убытков, превышающих заранее установленный уровень собственного удержания страховщика, что делает их эффективным инструментом защиты от экстремальных катастрофических потерь. Eling и Schmeiser (2010) показали, что компании с высоким уровнем перестраховочной защиты демонстрируют более стабильные показатели Solvency II.

Система управления катастрофическими рисками в Узбекистане формируется в условиях развивающегося страхового рынка, характеризующегося ограниченной ёмкостью, низким уровнем страхового проникновения и высокой уязвимостью к ряду природных и социально-экономических факторов. Географическое положение страны обуславливает повышенные риски землетрясений, засух и наводнений, что усиливает значимость эффективных механизмов страховой и перестраховочной защиты.

Страховой рынок Узбекистана отличается сравнительно невысоким уровнем капитализации страховых компаний и ограниченными возможностями внутренней

диверсификации рисков. В таких условиях реализация крупного катастрофического события может оказать существенное давление на финансовую устойчивость отдельных страховщиков и рынка в целом. Это предопределяет необходимость активного использования перестрахования как инструмента сглаживания катастрофических убытков.

Одной из ключевых особенностей управления катастрофическими рисками в Узбекистане является высокая зависимость страховых компаний от зарубежных перестраховщиков. Значительная часть рисков, связанных с потенциальными катастрофическими событиями, передаётся на международный перестраховочный рынок. С одной стороны, это позволяет обеспечить доступ к значительным финансовым ресурсам и опыту глобальных перестраховочных групп. С другой стороны, такая зависимость повышает чувствительность национального страхового рынка к колебаниям цен на перестраховочную защиту и изменениям глобальной конъюнктуры.

Кроме того, эффективное управление катастрофическими рисками требует наличия развитой статистической базы по частоте и масштабам катастрофических событий. В Узбекистане данные по катастрофическим убыткам носят фрагментарный характер, что существенно ограничивает возможности применения современных количественных моделей, включая методы EVT и стресс-тестирования. В условиях дефицита данных страховые компании вынуждены использовать упрощённые подходы к оценке катастрофических рисков или опираться на зарубежные модели, не всегда адекватно отражающие национальную специфику.

Во многих страховых компаниях перестрахование по-прежнему рассматривается преимущественно как инструмент передачи риска, а не как элемент комплексной системы управления рисками. Отсутствие тесной интеграции перестраховочных решений с моделями оценки капитала, стресс-тестированием и процедурами ORSA снижает эффективность использования перестрахования для обеспечения финансовой устойчивости.

Проведённое исследование показало, что катастрофические риски представляют собой один из ключевых факторов, определяющих финансовую устойчивость страховых компаний в современных условиях. Увеличение частоты и масштабов катастрофических событий, расширение спектра нетрадиционных рисков и рост взаимосвязанности экономических систем существенно повышают нагрузку на страховой сектор и требуют применения специализированных методов управления рисками.

С учётом полученных результатов в работе сформулированы следующие практические рекомендации:

- развитие национальной базы данных по катастрофическим событиям и страховым убыткам;
- внедрение современных количественных методов оценки катастрофических рисков, включая EVT и стресс-тестирование;
- совершенствование перестраховочных стратегий страховых компаний с учётом структуры катастрофических рисков;
- интеграция перестрахования в систему комплексного управления рисками и оценки достаточности капитала;
- адаптация международных стандартов риск-ориентированного надзора к условиям национального страхового рынка.

Реализация данных рекомендаций позволит повысить финансовую устойчивость страховых компаний и усилить роль перестрахования в системе управления катастрофическими рисками, что имеет важное значение для устойчивого развития страхового сектора.

Список использованной литературы:

1. Embrechts, P., Klüppelberg, C., & Mikosch, T. (2013). *Modelling Extremal Events: for Insurance and Finance* (2nd ed.). Springer.
2. Cummins, J. D., Lewis, C. M., & Phillips, R. D. (1999). Pricing of Excess-of-Loss Reinsurance and the Theory of Risk Bearing. *Journal of Risk and Insurance*, 66(4), 497–521.

3. Schmidli, H. (2008). Stochastic Control in Insurance. Springer. DOI: 10.1007/978-3-540-76502-8.
4. Albrecher, H., Asmussen, S., & Binswanger, K. (2017). Jump-Diffusion Models in Insurance Risk. Insurance: Mathematics and Economics, 74, 34–45.
5. Eling, M., & Schmeiser, H. (2010). Insurance and the Credit Crisis: Impact and Ten Lessons. Journal of Risk and Insurance, 77(2), 337–368.
6. Froot, K. A. (2001). The Market for Catastrophe Risk: A Clinical Examination. Journal of Financial Economics, 60(2–3), 529–571.
7. Cummins, J. D., & Weiss, M. A. (2014). Systemic Risk and the U.S. Insurance Sector. Journal of Risk and Insurance, 81(3), 489–528.
8. Coles, S. (2001). An Introduction to Statistical Modeling of Extreme Values. Springer.
9. Swiss Re Institute. (2021). Natural Catastrophes and Man-Made Disasters in 2020: Sigma Report. Swiss Re. DOI: (not always assigned) – Cite as report: Swiss Re Institute (2021). Sigma No. 1/2021: Natural Catastrophes in Times of Economic Accumulation and Climate Change. Zurich.
10. Swiss Re Institute. (2024). Natural Catastrophes in 2023. Sigma Report. Swiss Re. (Reports sometimes do not have DOI – reference as institutional report)

UDK:336

**TIJORAT BANKLARI ORQALI KICHIK BIZNESNI MOLIYALASHTIRISH
SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMLARI**

**МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛОГО
БИЗНЕСА ЧЕРЕЗ КОММЕРЧЕСКИЕ БАНКИ**

**MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF SMALL BUSINESS
FINANCING THROUGH COMMERCIAL BANKS**

Abdullayev Axrorjon Akmaljon o‘g‘li

Markaziy bank Andijon viloyati Bosh boshqarmasi “Ijro apparati” bosh iqtisodchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada tijorat banklari orqali kichik biznes subyektlarini moliyalashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Kichik biznesni rivojlantirishda bank kreditlarining ahamiyati, moliyalashtirish samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillar hamda mavjud muammolar aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida tijorat banklarining kredit siyosati, risklarni boshqarish tizimi va moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi baholanadi. Shuningdek, kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirishga qaratilgan institutsional, moliyaviy va tashkiliy mexanizmlar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari bank-moliya tizimini takomillashtirish hamda kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash siyosatini rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, tijorat banklari, moliyalashtirish, bank kreditlari, moliyaviy samaradorlik, kredit siyosati, risklarni boshqarish.

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты финансирования малого бизнеса через коммерческие банки. Раскрывается роль банковского кредитования в развитии малого бизнеса, выявляются основные факторы, влияющие на эффективность финансовой поддержки, а также существующие проблемы в банковской практике. В ходе исследования проводится оценка кредитной политики коммерческих банков, системы управления рисками и эффективности использования финансовых ресурсов. Предлагаются институциональные, финансовые и организационные механизмы, направленные на повышение эффективности финансирования малого бизнеса. Полученные результаты могут

быть использованы при совершенствовании банковской системы и реализации государственной политики поддержки малого предпринимательства.

Ключевые слова: малый бизнес, коммерческие банки, финансирование, банковские кредиты, финансовая эффективность, кредитная политика, управление рисками

This article examines the theoretical and practical aspects of financing small businesses through commercial banks. The study highlights the role of bank lending in the development of small enterprises, identifies key factors affecting financing efficiency, and analyzes existing challenges in banking practices. The research evaluates the credit policies of commercial banks, risk management systems, and the effectiveness of financial resource utilization. Furthermore, institutional, financial, and organizational mechanisms aimed at improving the efficiency of small business financing are proposed. The findings of the study have practical significance for enhancing the banking and financial system and supporting small business development policies.

Keywords: small business, commercial banks, financing, bank lending, financial efficiency, credit policy, risk management

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiy o‘shining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kichik biznes subyektlari raqobat muhitini shakllantirish, bandlikni oshirish va innovatsion faollikni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, kichik biznesning barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan moliyaviy resurslarga, ayniqsa tijorat banklari tomonidan taqdim etiladigan kredit va moliyaviy xizmatlarga bog‘liqdir [1].

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda tijorat banklari kichik biznesni moliyalashtirishning asosiy manbai sifatida maydonga chiqmoqda. Bank kreditlari kichik biznes subyektlariga ishlab chiqarish va investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini bersa-da, kredit shartlarining murakkabligi, yuqori foiz stavkalari va risklarning yuqoriligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda [2].

Xalqaro tajriba kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirishda davlat kafolatlari, subsidiyalar hamda raqamli bank texnologiyalarining muhimligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasida ham kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, tijorat banklari orqali moliyalashtirish samaradorligini oshirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Mazkur maqolada ushbu muammo ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi [3].

Kichik biznesni moliyalashtirish masalalari iqtisodiy nazariya va amaliyotda keng tadqiq etilgan bo‘lib, ushbu jarayonda tijorat banklarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda bank kreditlash mexanizmlari va moliyalashtirish samaradorligi kichik biznes rivojining muhim omillari sifatida baholanadi.

J. Shumpeterning “Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi” asarida tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi bank kreditlari orqali moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi bilan bevosita bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Muallifga ko‘ra, bank tizimi kichik va innovatsion biznesni iqtisodiy jarayonga jalb etishda muhim vositachi hisoblanadi [4].

T. Beck va A. Demirgüç-Kunt tadqiqotlarida kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslarga cheklangan kirish imkoniyatlari iqtisodiy o‘shiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida baholanadi. Ularning fikricha, bank kreditlarining yetarli emasligi kichik biznesning investitsion faolligi va raqobatbardoshligini pasaytiradi [5].

F. Mishkin asarlarida kichik biznesni moliyalashtirishda kredit risklari va axborot assimetriasining yuqoriligi banklarning ehtiyotkor kredit siyosatini shakllantirishiga sabab bo‘lishi qayd etiladi. Natijada, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlari cheklanadi [6].

Mazkur tadqiqotda kichik biznesni tijorat banklari orqali moliyalashtirish samaradorligini o‘rganishda tizimli va kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, taqqoslash hamda mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Shuningdek, tijorat banklarining kreditlash amaliyoti va kichik biznesni moliyalashtirish ko‘rsatkichlarini baholashda statistik tahlil usullari qo‘llanildi. Xalqaro va milliy tajribani solishtirish orqali moliyalashtirish samaradorligini oshirishga qaratilgan mexanizmlar aniqlandi. Olingan natijalar asosida ilmiy-amaliy xulosalar va takliflar ishlab chiqildi.

Tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirish masalasi bank kreditlash amaliyoti va kichik biznes faoliyati ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur tahlil qilishni talab etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoji asosan bank kreditlari hisobidan qoplanadi va ushbu kreditlarning hajmi hamda shartlari kichik biznes rivojlanish sur‘atlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [7].

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, tijorat banklari tomonidan kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligi kredit portfelining sifati, kreditlash shartlarining moslashuvchanligi hamda risklarni boshqarish darajasi bilan belgilanadi. T. Beck va A. Demirgüç-Kunt tadqiqotlariga ko‘ra, kichik biznesga yo‘naltirilgan kreditlar hajmining oshishi bandlik darajasi va ishlab chiqarish hajmining o‘shishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, biroq risklarni yetarli darajada baholamaslik kredit portfelining yomonlashuviga olib kelishi mumkin [8].

Quyidagi jadvalda tijorat banklari tomonidan kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlarning shartli (model asosidagi) tahlili keltirilgan.

1-jadval

Tijorat banklarida kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligi ko‘rsatkichlari tahlili

Ko‘rsatkichlar	2021 yil	2022 yil	2023 yil
Kichik biznesga ajratilgan kreditlar hajmi (mlrd so‘m)	45 200	57 800	71 300
Kredit portfelida kichik biznes ulushi (%)	28,4	31,7	35,2
Muammoli kreditlar ulushi (NPL, %)	6,8	6,1	5,4
Kichik biznes subyektlari sonining o‘shish sur‘ati (%)	7,2	8,6	9,8
Kreditlarning qaytish darajasi (%)	92,1	93,4	94,6

Jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, kichik biznesga yo‘naltirilgan kreditlar hajmining izchil o‘shishi bank kredit portfelida ushbu segment ulushining oshishiga olib kelgan. Shu bilan birga, muammoli kreditlar ulushining kamayib borishi tijorat banklari tomonidan risklarni boshqarish mexanizmlarining takomillashayotganidan dalolat beradi. F. Mishkinning ta’kidlashicha, kredit risklarini samarali boshqarish banklarning uzoq muddatli barqarorligi va moliyalashtirish samaradorligining asosiy omillaridan biridir [9].

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biri kreditlash shartlarining moslashuvchanligidir. Xususan, foiz stavkalarini pasaytirish, kredit muddatlarini uzaytirish va garov talablarini soddalashtirish kichik biznes subyektlarining bank kreditlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, tahlil jarayonida raqamli bank texnologiyalarining joriy etilishi kichik biznesni moliyalashtirish jarayonini tezlashtirishi va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishi aniqlandi. Kredit scoring tizimlari, onlayn kredit platformalari va avtomatlashtirilgan monitoring mexanizmlari banklar uchun axborot assimetriyasini kamaytirib, kredit risklarini pasaytirishga xizmat qiladi. Mahalliy tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, ushbu mexanizmlar kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirishda muhim innovatsion omil hisoblanadi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlil natijalari tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirish kredit siyosatini takomillashtirish, risklarni boshqarish tizimini rivojlantirish hamda davlat va banklar o‘rtasidagi institutsional hamkorlikni kuchaytirish bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu yo‘nalishlarda amalga oshiriladigan kompleks chora-tadbirlar kichik biznes rivojlanishini jadallashtirish va bank tizimining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirish masalalari ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, kichik biznes rivojlanishi ko‘p jihatdan bank kreditlarining hajmi, shartlari va ulardan foydalanish samaradorligiga bog‘liqdir. Bank kreditlari subyektlarning investitsion faolligini oshirish va raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, samaradorlikni oshirish uchun kredit siyosatini takomillashtirish, risklarni boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish hamda raqamli bank texnologiyalaridan keng foydalanish zarur. Shuningdek, davlat va tijorat banklari o‘rtasidagi

hamkorlik, kafolat va subsidiyalar tizimi moliyaviy resurslarning kichik biznesga yo‘naltirilishini rag‘batlantiradi. Umuman olganda, kichik biznesni moliyalashtirish samaradorligini oshirish kompleks yondashuvni talab qiladi, va tadqiqot natijalari bank-moliya siyosatini takomillashtirishda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Schumpeter J.A. *The Theory of Economic Development*. — Cambridge: Harvard University Press, 1934.
2. Beck T., Demirgüç-Kunt A. Small and Medium-Size Enterprises: Access to Finance as a Growth Constraint. *Journal of Banking & Finance*, 2006.
3. Mishkin F.S. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. — Pearson Education, 2019.
4. OECD. *Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard*. — Paris: OECD Publishing, 2022.
5. World Bank. *Small Business Finance and Economic Development*. — Washington, D.C., World Bank Publications, 2021.
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklari faoliyati va kredit portfeli bo‘yicha statistik ma‘lumotlar. www.cbu.uz
7. Aliyev, B. & Usmonov, M. (2022). “Tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirish: muammolar va yechimlar”. *Innovatsion iqtisodiyot jurnali*, №8, 45–53.
8. Karimova, S. F. (2021). “O‘zbekiston banklar tizimida kichik biznes kreditlash samaradorligi”. *Moliyachi ilmiy jurnali*, №4, 67–75.
9. Nurmatov, X. (2024). “Raqamli bank xizmatlari va kichik biznes moliyalashtiruvini”. *Agrobiznes, fan va texnologiyalar jurnali*, №1, 102–110.

UDK:369.542

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA JAMG‘ARIB BORILADIGAN PENSIYA
TA‘MINOTI TIZIMINING HUQUQIY ASOSLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI**

**ПЕНСИОННЫЕ СБЕРЕЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН ПРАВОВЫЕ
ОСНОВЫ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ СНАБЖЕНИЯ ПЕРСПЕКТИВЫ**

**PENSION SAVINGS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN LEGAL FOUNDATIONS
AND DEVELOPMENT OF THE SUPPLY SYSTEM PROSPECTS**

Alimov Oybek Narkulovich

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti “Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish” kafedrasini o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida pensiya ta‘minoti tizimining huquqiy asoslari, xususan, jamg‘arib boriladigan pensiya tizimining mazmuni, joriy etilish holati va mavjud muammolari tahlil qilingan. Muallif pensiya tizimida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar, tizimdagi demografik xavflar, moliyalashtirishdagi qiyinchiliklar hamda nodavlat va raqobatbardosh fondlarni rivojlantirish zaruratiga e‘tibor qaratadi. Jamg‘arib boriladigan pensiya tizimining samaradorligini oshirish uchun tijorat banklari va nodavlat moliyaviy institutlar ishtirokini ta‘minlash taklif etiladi. Shuningdek, raqamlashtirish jarayonida yuzaga kelgan muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ham ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: pensiya tizimi, jamg‘arib boriladigan pensiya, huquqiy asoslar, demografik muammo, moliyaviy barqarorlik

В данной статье анализируются правовые основы пенсионной системы в Республике Узбекистан, в частности содержание, состояние реализации и существующие проблемы системы финансируемой пенсии. Автор обсуждает реформы, проводимые государством в пенсионной системе, демографически Сосредоточена на рисках, финансовых трудностях и необходимости развития негосударственных и конкурентных фондов. Предлагается обеспечить участие коммерческих банков и негосударственных финансовых учреждений для повышения эффективности системы финансируемых пенсий. А также цифровизация проблемы, возникшие в процессе, и предложения по их устранению Выдвинул.

Ключевое слова: пенсионная система, финансируемая пенсия, правовая база, демографические вызовы, финансовая стабильность

This article analyzes the legal foundations of the pension system in the Republic of Uzbekistan, in particular, the content, state of implementation and existing problems of the funded pension system. The author discusses the reforms being carried out by the state in the pension system, demographic Focuses on risks, financing difficulties and the need to develop non-governmental and competitive funds. It is proposed to ensure the participation of commercial banks and non-state financial institutions to improve the efficiency of the funded pension system. As well as digitalization problems that have arisen in the process and proposals for their elimination put forward.

Key words: pension system, funded pension, legal framework, demographic challenge, financial stability

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin boshlangan islohotlar aynan inson qadri va huquqlarini yuksak qadrlashga yo‘naltirildi. Fuqarolik jamiyatini barpo etishda bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslanilgani, xalqaro standart va qadriyatlarga e‘tibor qaratilgani muhim ahamiyat kasb etdi. Asta-sekinlik bilan inson manfaatlarini ustuvor qo‘yadigan yondashuv shakllandi, bu esa jamiyat hayotiga insonparvarlik g‘oyalarini chuqur singdirishga xizmat qildi. Insonning farovon yashashi, erkin va baxtli hayot kechirishi uchun qulay ijtimoiy muhit yaratildi, huquqiy munosabatlar tizimi mustahkamlandi. Bugun barcha harakat va tashabbuslar aynan inson uchun, uning hayoti va kelajagi uchun xizmat qilayotganini ko‘rish mumkin.

Prezident Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Nogironligi bo‘lgan shaxslar, boquvchisini yo‘qotganlar, yolg‘iz keksalar, umuman, ko‘makka muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, albatta, ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi. Kelgusi yilda tadbirkorlik, biznes uchun yanada qulay muhit yaratish, yangi ish o‘rinlari tashkil etish, aholi daromadlarini ko‘paytirish, pensiya ta‘minotini yaxshilash bo‘yicha ham ko‘p ishlar qilishimiz lozim” [1].

Ma’lumki, fuqarolarning pensiya olishga bo‘lgan huquqlari, ularni tayinlash va to‘lash tartibi “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida” 3-sentyabr 1993-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi qonuni [2] asosida tartibga solinadi. Mazkur qonun asosida davlat milliy pensiya tizimining huquqiy asoslari mustahkamlab qo‘yilgan. Shu bilan bir qatorda jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi bo‘yicha ham O‘zbekiston Respublikasining 2004-yil 2-dekabrda qabul qilingan “Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta‘minoti to‘g‘risida” gi qonuni [3] qabul qilingan bo‘lib ushbu tizim fuqarolarni ular belgilangan pensiya yoshiga yetgan davlat pensiyasi bilan bir qatorda qo‘shimcha moddiy ta‘minlashdan usuli hisoblanadi.

Jamg‘arib boriladigan pensiya tizimining xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu pensiya tizimida ishtirok etish ikki xil asosda amalga oshirilmoqda. Ulardan biri majburiy bo‘lib, bu yollanma mehnat bilan shug‘ullanuvchi barcha fuqarolarga tegishli. Shu bilan birga, yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda harbiy xizmatdagi shaxslar bu majburiyatdan istisno qilingan. Ikkinchisi esa — bu ixtiyoriy ravishda jamg‘arib boriladigan pensiya tizimida qatnashishdir. Bu tizimda pensiya badallari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish beruvchi tomonidan to‘lanadi. Shuningdek, to‘plangan mablag‘lar alohida fondga emas, balki Xalq banki tizimi orqali jamlanadi va pensiya yoshiga yetilgandan keyin to‘lab beriladi. Eng muhim jihatlardan biri shuki, har bir xodim uchun alohida hisob raqami ochilib, unga shaxsiy tartibda to‘lovlar amalga oshiriladi. Ushbu jamg‘armalar iqtisodiy tarmoqlarga investitsiya qilinib, foydali aylanishga yo‘naltiriladi. Bunda ish beruvchi o‘z xodimlari uchun har

oyda badallarni o‘tkazishi shart va bu to‘lov xodimning ish haqiga ta’sir qilmaydi. Chunki majburiy badallar xodim maoshidan emas, uning daromad solig‘i hisobidan ushlab qolinadi. Badallar miqdori uncha katta bo‘lmagani sababli xodimlar uchun og‘irlik qilmaydi. Jamg‘arilgan mablag‘lardan foydalanish huquqi pensiya olish huquqi paydo bo‘lganda yuzaga keladi. Bu tizimda muomala layoqatiga ega bo‘lgan har qanday fuqaro ixtiyoriy tarzda qatnashishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda jamg‘arib boriladigan pensiya tizimining amaldagi holati bir qator jiddiy muammolarni o‘z ichiga oladi. Eng avvalo, badallar miqdorining nihoyatda kamligi jamg‘armada to‘planadigan umumiy mablag‘ hajmiga salbiy ta’sir qilmoqda. Natijada pensiyaga chiqqan paytda fuqarolarga ajratiladigan to‘lovlar amaldagi yashash xarajatlarini qoplash uchun yetarli emas. Bundan tashqari, jamg‘arma faqatgina yagona tashkilot tomonidan boshqarilayotganligi, boshqaruvda raqobat yo‘qligi sababli samaradorlik past darajada qolmoqda. Afsuski, xususiy sektor yoki yirik kompaniyalar doirasida alohida jamg‘arma tuzilmalari tashkil etilmagan. Eng achinarlisi, bu tizimning imkoniyatlari haqida jamoatchilikka yetarli axborot berilmayapti, targ‘ibot ishlari sust olib borilmoqda va natijada fuqarolarning ishtirok etishga qiziqishi ham kamayib bormoqda.

Mamlakatimizda majburiy jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi hali to‘liq joriy qilinmagan bo‘lib, mavjud pensiya ta’minoti asosan taqsimlovchi tizimga asoslangan. Bu esa demografik yuklamaning ortib borishi fonida tizimning moliyaviy barqarorligiga xavf tug‘diradi. Statistika ma’lumotlariga ko‘ra, 2024- yil holatiga ko‘ra pensiya oluvchilar soni 4,6 million kishidan oshgan, ularning 60% dan ortig‘i davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirilmoqda [5].

Bugungi kunda global miqyosda demografik holat ancha murakkablashgan. ayrim mamlakatlarda tug‘ilish darajasining pasayib borayotgani, ayni vaqtda pensiya yoshiga yetgan aholining soni ortib borayotgani bu sohadagi muammolarni yanada keskinlashtirmoqda. Bundan tashqari, ishsizlik darajasining ham ko‘plab davlatlarda o‘sib borayotgani aholi farovonligiga salbiy ta’sir qilmoqda. Natijada, davlat tomonidan beriladigan pensiyalar yetarli darajada bo‘lmay, ayniqsa, ijtimoiy jihatdan zaif toifadagi — pensiya yoshidagi fuqarolarning asosiy ehtiyojlarini to‘liq ta’minlay olmayapti. Shu kabi holatlarni inobatga olgan holda, ko‘plab davlatlar mavjud taqsimlovchi tizimdan asta-sekinlik bilan voz kechib, moliyaviy barqarorroq va uzoq muddatli istiqbolga ega bo‘lgan jamg‘arib boriladigan pensiya tizimiga o‘tishni afzal ko‘rmoqda.

M.D.Ziyadullayevning fikricha, “Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta’biricha aholining o‘rtacha yoshi 40 yosh va undan yuqori bo‘lgan davlatlarda demografik holat ancha izdan chiqqan, ya’ni davlat aholisi qarigan davlat deb hisoblanadi. Tug‘ilish kam, o‘rtacha umr ko‘rish yoshi uzaygan natijada aholi orasida pensionerlar ya’ni 60 yoshdan oshganlar aholining salmoqli qismini tashkil etadi. Demak bunday mamlakatda pensiya tizimi bo‘yicha keskin islohotlar tashkil etish talab etiladi. Bunda o‘z-o‘zidan davlat pensiyalari fuqarolarning ehtiyojini qondira olmaydi, shuning uchun ham pensiya tizimining nodavlat, xususiy, korporativ va jamg‘arib boriladigan turlarini shakllantirish va rivojlantirish talab etiladi.” [4]

Misol uchun o‘rtacha yosh: «2024-yil 1-yanvar holatiga Ozarbayjonda 34,3 yosh, Armanistonda 38,9 yosh, Belarus Respublikasida 42,1 yosh, Tojikistonda 22,8 yosh, Qozog‘istonda 31,9 yosh, O‘zbekistonda 28,9 yosh, Moldovada 39,9 yosh, Rossiyada 41,9 yosh, Qirg‘izistonda 28,3 yosh, Ukrainada 44,9 yosh, Yaponiyada 49,9 yosh, Fransiya 42,6 yosh, Italiyada 48,4 yosh, Kanadada 42,6 Germaniyada 46,8 yosh, AQShda 38,9 yoshni tashkil etadi». [2]

Pensiya tizimida tez-tez islohot o‘tkazishning asosiy sababi, davlatning pensiyaga oid majburiyatlarni bajarishi uchun moliyaviy resurslarning etishmasligidir va bu muammo aholining keksayib borishiga muvofiq kuchayib, murakkablashib boradi va mamlakatlarda vujudga kelgan iqtisodiy, ijtimoiy va demografik vaziyatlardan kelib chiqqan holda ahamiyat kasb etadi. [4]

O‘zbekiston pensiya tizimi majburiy badallar bo‘yicha belgilangan to‘lov tizimidan iborat bo‘lib, borgan sari davlat byudjetidan ko‘proq moliyalashtirilmoqda. So‘nggi 10 yilda Pensiya jamg‘armasi daromadlari 3,4 baravarga oshgan bo‘lsa, xarajatlari 5 baravarga oshgan. 2020-yildan pensiya to‘lovlarini moliyalashtirish uchun davlat byudjetidan doimiy ravishda transfert ajratilmoqda. 2022-yilda transfert miqdori 11 trln so‘m (jami xarajatning 24,7%) tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilda 15 trl so‘m (29%) ko‘zda tutilgan. 2030-yilda transfert miqdori 38 trln so‘mga yetishi prognoz qilinmoqda. [6]

Ushbu fikr va tahlillarga qo‘shilgan holda xulosa sifatida aytishimiz mumkinki jamg‘arib boriladigan pensiya tizimini isloh qilish pensiya ta‘minoti tizimi istiqboli uchun juda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Hozirgi vaqtda jamg‘arib boriladigan pensiya tizimining faqat bitta tashkilot tomonidan boshqarilishi bu sohada sog‘lom raqobat muhitining shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Tizim samaradorligini oshirish uchun uni kengaytirish zarur, deb hisoblaymiz. Masalan, tijorat banklari yoki boshqa moliyaviy tuzilmalar doirasida alohida pensiya jamg‘armalarini tashkil etish orqali ushbu yo‘nalishda raqobatni kuchaytirish mumkin.

Shuningdek, har yili badallar miqdorining kamayib borayotgani fuqarolarning ushbu tizimga bo‘lgan ishonchi va qiziqishini susaytirmoqda. Natijada, jamg‘arma tizimi aholining nazarida yetarlicha ahamiyat kasb etmayapti. Shu boisdan, badallar hajmini oshirish fuqarolarni tizimga faolroq jalb etishning asosiy omillaridan biri bo‘lishi mumkin deb o‘ylaymiz. Iqtisodiy barqarorlikka ega yirik tashkilotlar qoshida alohida pensiya fondlarini joriy qilish amaliyotda o‘zini oqlashi mumkin, deb hisoblayman. Xususan, nodavlat pensiya fondlarini qonunchilik asosida tashkil etish va ularning faoliyatini yo‘lga qo‘yish orqali tizimning jozibadorligini oshirish, aholini keng jalb etish va umuman jamg‘arma modelini yanada rivojlantirishga erishish mumkin.

Bundan tashqari, 2005-yilgacha fuqarolarning mehnat staji mehnat daftarchasidagi yozuvlar yoki korxonalaridan berilgan ma‘lumotnomalar asosida tasdiqlanib, bu qog‘oz shakldagi, moslashuvchan, ammo ishonchliligi past bo‘lgan tizim edi. 2005-2016 yillar oralig‘ida pensiya tizimida individual jamg‘arma prinsipi joriy qilinib, tashkilotlar Xalq bankiga pensiya badallarini umumiy summa ko‘rinishida topshirgan, biroq bu summalar ishchilar kesimida taqsimlanmagan. Natijada, hozirgi raqamlashtirilgan tizim orqali pensiya tayinlanayotganda o‘sha yillardagi mehnat staji yoki badallar aks etmay qolgan, bu esa fuqarolarning pensiya olish huquqlarini murakkablashtirib, stajni isbotlash uchun arxiv hujjatlari yoki guvohlar talab qilinishiga olib kelmoqda. Mazkur holat pensiya jamg‘armasi faoliyatida muammolarni keltirib chiqarib, tashkilotlar va banklar tomonidan mas‘uliyatli yondashuv yetishmasligi islohotlarning samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Raqamli tizim faqat mavjud ma‘lumotlarni ko‘rsatganligi sababli, elektron tarzda qayd etilmagan davrlar hisobga olinmaydi. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun Xalq bankining arxivdagi dalolatnomalari asosida raqamlashtirishni amalga oshirish, korxonalar bilan hamkorlikda audit o‘tkazish, fuqarolarga stajni mustaqil isbotlash uchun huquqiy asos yaratish, pensiya tizimiga oid barcha tarixiy ma‘lumotlarni yagona raqamli arxiv tizimiga kiritish, hamda sun‘iy intellekt asosida arxiv to‘lovlarini avtomatik aniqlash va ularni INPS hisoblariga biriktirish orqali mavjud muammoni bartaraf etish lozim hisoblanadi.

Jamg‘arish jarayonining dinamik modeli

Jamg‘arib boriladigan pensiya hisobining umumiy dinamik modeli quyidagicha ifodalanadi:

$$P_t = P_{t-1}(1 + r_t) + C_t$$

bu yerda:

- P_t – t-davr oxiridagi jamg‘arma hajmi,
- r_t – investitsiya daromadliligi,
- C_t – t-davrdagi badallar hajmi.

Ushbu model jamg‘arma hajmining vaqt bo‘yicha o‘sish dinamikasini prognoz qilish imkonini beradi.

Aktual muvozanat modeli

Pensiya tizimining moliyaviy barqarorligi quyidagi tenglik orqali ifodalanadi:

$$\sum_{t=1}^T \frac{C_t}{(1+i)^t} = \sum_{t=1}^L \frac{B_t}{(1+i)^t}$$

bu yerda:

- C_t – badallar,
- B_t – pensiya to‘lovlari,
- i – diskont stavkasi,
- R – pensiyaga chiqish yoshi,
- L – kutilayotgan umr davomiyligi.

Mazkur aktual model orqali tizimning uzoq muddatli barqarorligi baholanadi.

Investitsiya samaradorligi modeli

Pensiya jamg‘armasi aktivlarini joylashtirishda Markov portfel modeli qo‘llanilishi mumkin:

$$\max E(R_p) = \sum_{i=1}^n w_i R_i$$
$$\sigma_p^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_i w_j \sigma_{ij}$$

bu yerda:

- w_i – aktiv ulushi,
- R_i – kutilayotgan daromad,
- σ_{ij} – kovariatsiya.

Bu model riskni minimallashtirgan holda daromadlilikni maksimal qilish imkonini beradi.

O‘zbekiston uchun simulyatsion ssenariylar:

- Bazaviy ssenariy

Agar:

- badal stavkasi – 8%,
- real daromadlilik – 5%,
- mehnat staji – 35 yil,

bo‘lsa, o‘rtacha jamg‘arma miqdori:

$P_{35} \approx 250\text{--}300$ mln so‘m ga yetishi mumkin.

- Optimistik ssenariy

Investitsiya daromadliliği 7–8% bo‘lsa:

$P_{35} \approx 400$ mln so‘m ga yetadi.

Xulosa

Jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi O‘zbekiston uchun fiskal barqarorlikni ta‘minlash va kelajakdagi pensiya xavfsizligini oshirishda muhim instrument hisoblanadi. Iqtisodiy modellar asosida olib borilgan tahlillar tizimni aktual jihatdan muvozanatlashtirish, investitsion samaradorlikni oshirish va huquqiy bazani takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. «Xalq so‘zi», 2018-yil 29-dekabr. 271-272 (7229-7230).
2. “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasining qonuni. - Toshkent sh., 1993-yil 3-sentabr.
3. “Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni. - Toshkent sh., 2004-yil 2-dekabr.
4. Ziyadullayev M.D O‘zbekiston Respublikasida pensiya tizimining huquqiy asoslarini takomillashtirish: Dissertatsiya. - Toshkent, 2023. - 250 b.
5. O‘zbekistonda jamg‘arib boriladigan pensiya ta‘minoti tizimini takomillashtirish yo‘llari. Muqimov Normuhammad Normurod o‘g‘li. - International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 4 / ISSUE 5 / UIF:8.2 / M
6. O‘zbekistonda pensiya jamg‘armasi faoliyatining rivojlanish istiqbolari. Inoyatova Maksuda Palvonnazirovna. - Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta‘limning o‘rni hamda rivojlanish omillari

**OILAVIY KORXONALAR FAOLIYATINI BOSHQARISHDA VA BOSHQARUV
MEKANIZMI BO‘YICHA INSTITUTSIONAL ASOSLARI**

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ
УПРАВЛЕНИЯ СЕМЕЙНЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ**

**INSTITUTIONAL FRAMEWORKS FOR MANAGEMENT AND MECHANISMS OF
FAMILY BUSINESSES**

Sultonov Bobirmirzo Mavlonjon o‘g‘li

Andijon davlat texnika instituti “Menejment” kafedrası assistenti

Annotatsiya

Maqolada oilaviy korxonalar faoliyatini boshqarishga va boshqaruv mexanizmi bo‘yicha institutsional asoslari yoritib o‘tilgan. Shuningdek, oilaviy korxona faoliyatini boshqarish va boshqaruv mexanizmida ichki va tashqi omillarga ta’siri aniqlangan. “Oila”, “uy xo‘jaligi”, “oila xo‘jaligi”, “xonadon xo‘jaligi”, “oilaviy korxona xo‘jaligi” sifatida olimlarning ta’riflar berilgan.

Kalit so‘zlar: “Oila”, “uy xo‘jaligi”, “oila xo‘jaligi”, “xonadon xo‘jaligi”, “oilaviy korxona xo‘jaligi”, faol mehnat taqsimoti, oilaviy korxona faoliyatini boshqarish.

В статье рассматриваются институциональные основы управления и механизмы управления семейными предприятиями. Также определяется влияние внутренних и внешних факторов на управление и механизмы управления семейными предприятиями. Приводятся определения ученых как «семья», «домашнее хозяйство», «семейное хозяйство», «домашнее хозяйство», «экономика семейного предприятия».

Ключевые слова: «семья», «домашнее хозяйство», «семейное хозяйство», «домашнее хозяйство», «экономика семейного предприятия», активное разделение труда, управление семейными предприятиями.

This article examines the institutional frameworks for management and management mechanisms of family businesses. It also identifies the influence of internal and external factors on the management and management mechanisms of family businesses. Scholars provide definitions of "family," "household," "family economy," "household management," and "family business economics."

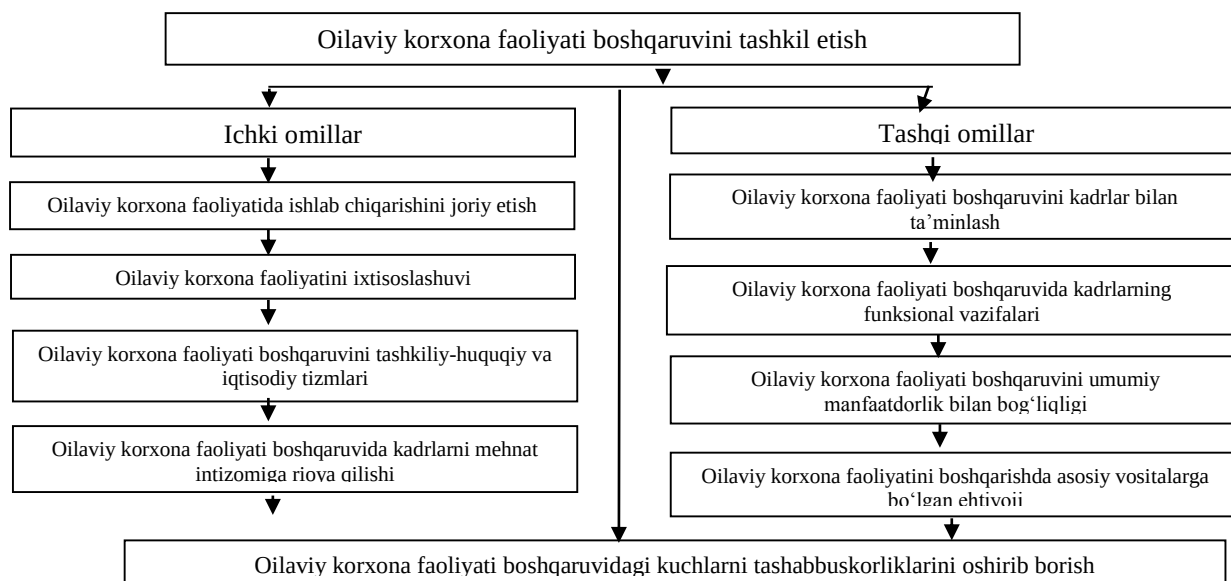
Keywords: "family," "household," "family economy," "household management," "family business economics," active division of labor, family business management.

Boshqaruvni qanchalik iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligi to‘g‘risida sinfiy iqtisod nazariyasi vakillaridan “Menejment” fanining birinchi asoschilaridan Fayol ma’muriy boshqaruv maktabining asosini, uning universal holda hamma talablarga mos bo‘lgan, ishlab chiqarish korxonalari samaradorligini ta’minlaydi deb aytgan. Fayol Anri “faol mehnat taqsimotini o‘rganish asosida, uni ixtisoslashtirish zarurligini hamda kichik biznes subyektlari bo‘lgan oilaviy korxona ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishda u ichki va tashqi boshqaruvini olib boruvchi xo‘jalik shakli sifatida e’tirof etgan” [1]. Oilaviy korxona faoliyatini boshqarish va boshqaruv mexanizmida ichki va tashqi omillarga e’tibor berish zarur.

Shu o‘rinda oilaviy korxonalarni faoliyatini boshqarish bo‘yicha O.Tid, N.Matgaldlar tomonidan “oilaviy korxonalar faoliyati boshqaruvini rejalashtirish, nazorat qilish, oila a’zolarini maqsadlariga erishishini barcha qiyinchiliklarga erishishni ta’minlaydi” [10].

Oila korxona tadbirkorlik xo‘jaligi nafaqat iste’mol qiluvchi xo‘jalik, balki uni mikroiqtsodiy darajada ishlab chiqarish subyekti deb hisoblash zarur. Shu bilan birga, aytish mumkinki, oila

xo‘jaligi faqat bozor iqtisodiyotining mahsuli emas, u qadimiy oilani shakllanishi bilan birga rivojlangan xo‘jalik shakli bo‘lib, sinfiy va nosinfiy iqtisodiy rivojlanishda o‘z faoliyatini olib borgan garchand ular bir-birlaridan ma’lum darajada farqlansa ham, bozor sharoitida bu xo‘jalik shakli tadbirkorlikning bir shakli sifatida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda o‘zining iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati jihatdan o‘z o‘rniga ega bo‘lganligi uchun ularning faoliyatlarini boshqarish zarur [2].

1-rasm. Oilaviy korxona faoliyatini boshqarishga ta’sir etuvchi omillar

Bizga ma’lumki oila korxona tadbirkorlik xo‘jaligini nazariy va uslubiy rivojlanishini tahlil etishda iqtisodchi olimlar o‘rtasida umumlashgan yagona ta’rif yo‘q desa bo‘ladi.

Har qanday iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish tizimida “oila” va “uy xo‘jaligi”, ya’ni oila xo‘jaligi moddiy boyliklarni ishlab chiqarish va uni taqsimotida qatnashuvchi asosiy subyekt hisoblanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda “oila xo‘jaligi”, “uy xo‘jaligi”, “xonadon xo‘jaligi” sifatida ta’riflar berilgan [4].

Birinchi marotaba “uy xo‘jaligi” tushunchasi olimlardan Aristotel, Ksenefond, o‘sha davrda uy xo‘jaligi, uy xo‘jaligini samarali olib borishni o‘rganish asosida “uy xo‘jaligi”ni o‘rganish faniga asos solganlar [5]. Oila xo‘jaligi tushunchasi bir joyda yashaydigan oila va oilaviy qarindoshlardan tashkil topgan va umumlashgan byudjetga ega bo‘lgan guruhdir [8] deb hisoblaydi. Ayrim iqtisodchilar oila biznesini rivojlanishini iqtisodiy nuqtai nazardan emas balki siyosiy, ijtimoiy, institutsional, demografik va mentalitet [9] nazariyalari bilan bog‘laydilar.

Biz bu fikrga to‘liq qo‘shila olmaymiz, sababi oila korxona biznes tadbirkorligini rivojlantirish va uni boshqarish iste’mol bozori talablarini e’tiborga olgan holda oila iste’mol talablari bor yo‘nalishda o‘zlarining talablarini qondirish bilan birga ma’lum darajada foyda olishga qaratadilar. Siyosiy, ijtimoiy, institutsional, demografik va mentalitet omillari oila biznesini, ya’ni oila xo‘jaligini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillardir deb hisoblaymiz [6].

Ayrim iqtisodchilar oila xo‘jaligi bilan uy xo‘jaligiga sinonim sifatida qaraydilar [4]. Bizning fikrimizcha, oila xo‘jaligi oila a’zolari, qarindosh-urug‘lari bilan ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish tadbirkorlik korxona xo‘jaligini ifoda etsa, uy xo‘jaligi ma’lum bir yashash joyida, yuridik ro‘yxatdan o‘tgan uy a’zolarini yashashini tashkil etadi.

Iqtisodchi olim A.I. Popov fikriga ko‘ra “uy xo‘jaligi – ma’lum maqsadlarga erishish uchun xarajatlarini minimallashtirishga harakat qilishga qaratilgan tadbirkorlik faoliyatining boshlang‘ich shaklidir” [3] deb hisoblaydi. Bu harakatlar uy a’zolarining saramjon sarf va xarajatlarni tejamkorlik asosida olib borishini tadbirkorlikni bir ko‘rinishi deb hisoblash mumkin. Chunki uy xo‘jaligi a’zolari o‘zlari uchun xizmat qiladilar.

Oila xo‘jaligi to‘g‘risida “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” oila tushunchasiga “er-xotin, ularning bola-chaqalari va yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchilar majmui xonadoni” [7] deb ta’rif berilgan.

Biz iqtisodchi olimlar tomonidan “uy xo‘jaligi”, xonadon xo‘jaligi bo‘yicha berilgan tariflarni o‘rganish asosida ularning fikrlariga qo‘shilgan holda ular bir ijtimoiy — iqtisodiy ma’noga ega bo‘lib bu xo‘jalik a‘zolarining asosiy maqsadi oila a‘zolari uchun zarur bo‘lgan shart — sharoitlarni yaratishga qaratilgan bo‘ladi deb hisoblash mumkin.

Respublikamiz iqtisodchi olimlaridan A.O‘lmasov o‘zining “Oila iqtisodi” monografiyasida oilani uy xo‘jaligi bilan tenglashtirib “Iqtisodiy jihatdan qaraganda, oila uy xo‘jaligi bo‘lib, mikroiqtisodiy tizimning asosiy bo‘lagi hisoblanadi. Uning boshqa qismini esa firma, korxona va iqtisodiy sektor tashkil etadi” [6] deb hisoblaydi. Biz iqtisodchi olim A.O‘lmasov tomonidan “oila”, “uy xo‘jaligi” tushunchasi bir ekanligiga qo‘shila olmaymiz. Bizningcha, uy xo‘jaligi bu ma’lum xonadon a‘zolari tomonidan yashashlari maqsadida uy xo‘jaligini yuritishni ifoda etadi. Uy xo‘jaligi mikroiqtisodiy tizimda yashash uchun zarur bo‘lgan uy xo‘jaligi mulkini ifoda etsa, oila korxona tadbirkorlik xo‘jaligining asosiy maqsadi ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish asosida uy xo‘jaligini iqtisodiy jihatdan barqaror bo‘lishi uchun qo‘shimcha daromad olish maqsadida oila xo‘jaligi a‘zolari tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etish va foyda olishga qaratilganligida ifodalanadi [8].

Iqtisodchi olimlardan Z.Y. Yuldashev va T.S. Malikovlar tomonidan “oila” xonadonini “uy xo‘jaligi”dan farqlarini anglash zarurligini ta’kidlab “uy xo‘jaligi”ni oila xo‘jaligiga nisbatan cheklangan tasnifga ega deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, ota-onalar o‘zlarining farzandlariga tegishli bo‘lgan joyda birga farzandlari bilan yashayotgan bo‘lsalarda, ular uy xo‘jaligi a‘zolari bo‘lsalarda, uning oilasi bo‘la olmaydi. Shuningdek, bir xonani ijaraga olgan talaba uy-joy egasining uy xo‘jaligi tarkibiga kiradi, lekin uning oilasiga kira olmaydi va x.k. boshqacha aytganda, uy xo‘jaligi qarindosh bo‘lmaganlarni ham o‘z ichiga olishi yoki bir kishidan (shaxsdan) iborat ham bo‘lishi mumkin [7] deb hisoblaydilar.

Iqtisodchi olimlar tomonidan uy xo‘jaligini oila, xonadon, uy xo‘jaligidan farqlanishi, uy xo‘jaligini oila xo‘jaligiga nisbatan cheklangan degan fikrlarga to‘liq qo‘shilgan holda ularning ayrim fikrlariga qo‘shila olmaymiz. Jumladan, ota-onalarni o‘zlarining farzandlari bilan tegishli joyda yashayotgan bo‘lsalarda, ularni oilasi bo‘la olmaydi degan fikrlarini asossiz deb hisoblaymiz. Ota-onalar vaqti kelib millatimizning an‘analariga, urf-odatlariga ko‘ra ko‘pincha uy-joylarini ya’ni uy xo‘jaligini odatda oilaning kichik farzandiga meros tariqasida topshiradilar va ular shu oilaning a‘zosi bo‘lib hisoblanadilar. Ijarada turuvchi shaxs esa uy xo‘jaligi a‘zosi emas, balki ijaraga turadigan joy xo‘jaligining mustaqil vakilidir. Uy xo‘jaligi bilan oila xo‘jaligi tushunchalari bir-biridan farqlanib, uy xo‘jaligini yuritish asosan oila a‘zolaridan mehnat qilish qobiliyatiga, oila a‘zolarining jamoa xo‘jaliklarida ishlab topgan ish haqlari, nafaqa yordam puli va stipendiya hisobiga uy xo‘jaligining a‘zolarini turmush sharoitlarini talab darajasida tashkil etishda ifodalanadi.

Oila xo‘jaligi shu jumladan oilaviy korxona tadbirkorlik xo‘jaligi esa qo‘shimcha moddiy ne‘matlar yaratish asosida qo‘shimcha daromad olishda ifodalanadi. Ushbu xo‘jaligida, ishlab chiqarishda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste’mol bozorida sotishdan olingan daromadini bir qismi yoki oila xo‘jaligi tomonidan tashkil etilgan va aholiga, ishlab chiqarish korxonalariga ko‘rsatiladigan ijtimoiy xizmatlardan tushgan daromadning ham ma’lum qismi uy xo‘jaligini rivojlantirish uchun sarf qilinadi.

Oila korxona tadbirkorlik xo‘jaligini nazariy va uslubiy jihatdan tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- bozor munosabatlari sharoitida turli mulk shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonida nodavlat korxonalari ichida ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan moddiy va ish kuchlaridan samarali foydalanuvchi tadbirkorlik subyektlari ichida oilaviy korxona tadbirkorlik xo‘jaligini tashkil etish va boshqarish eng tejamkor va samarali tadbirkorlik xo‘jaligi hisoblanadi;

- ishlab chiqarish jarayonini turli nodavlat shakllarida tashkil etishda va ularda tabiat boyliklaridan tejamli ravishda foydalanishni boshqarish asosidagina atrof-muhitni ifloslanishini

oldini olish uchun tadbirkorlikni ekologik muhitga salbiy ta'sir etmasligi ta'minlashda uni boshqaruvchisi bo'lgan tadbirkorning malakaviy darajaga ega bo'lishi lozim;

- xorijiy va respublika iqtisodchi olimlari tomonidan “uy xo‘jaligi”, “oila xo‘jaligi” to‘g‘risida bergan iqtisodiy tushunchalarini o‘rganish asosida oilaviy korxona tadbirkorlik xo‘jaligi nafaqat iste’mol qiluvchi xo‘jalik, balki u mikroiqtisodiy darajada ishlab chiqarish jarayonining asosiy ishlab chiqarish subyekti ekanligini asoslab berilgan va oila xo‘jaligini asosiy vazifasi mikrodarajada ishlab chiqarishni tashkil etish asosida iste’mol bozoriga zarur bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va jismoniy, yuridik subyektlarga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish asosida daromad olishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Васильев М.В. Критерии и определения семейной фирмы: Эволюция европейских и российских исследователей // Проблемы теории и практики управления 2012 № 7-8. С.155-162
2. Shvetsov, A.N. (2015). Rol gosudarstva v preobrazovanii sotsio eko no mi ches kogo prostranstva [Transformation of socioeconomic space: the role of the state]. Prost ranstvennaya ekonomika [Spatial Economics], 1, 38–61.
3. Юлдашев Д.Т. Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш: и.ф.ф.д. (PhD) диссер. иши. –Т.2019, 60-б.
4. Пардаева О.М. Хизмат кўрсатиш соҳасида оилавий тадбиркорликни ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш йўллари: и.ф.ф.д. (PhD) диссер. иши. –Т. 2020, 56-б.
5. Кувандиқов Ш.О. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришда оилавий тадбиркорлик ролини оширишнинг методологик масалалари: и.ф.д. (DSc) диссер. иши. -Самарқанд, 2021, 71-б.
6. Ҳасанов И.М. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида оилавий тадбиркорлик салоҳиятининг иқтисодий натижадорлигини ошириш (Фарғона вилояти мисолида): и.ф.ф.д. (PhD) диссер. иши. -Наманган, 2021. – 56 б.
7. Абулқосимов Ҳ.П., Қулматов А.А.. Ўзбекистонда кичик бизнес соҳасида оилавий тадбиркорликнинг ўрни ва уни ривожлантириш йўллари./ Монография. -Т.: “Университети”, 2015. -130 б.
8. Беркинов Б.Б. Оилавий тадбиркорлик салоҳиятини ошириш йўллари./ Монография. – Т., 2019. -125 б.
9. Khalimovna, J.K. (2023). The role of family businesses in the economy of the country: the example of Bukhara region. Лучшие интеллектуальные исследования, 11(3), 91-95.
10. Волков Д.А. Особенности организации и управления семейным предпринимательством в условиях России: Дисс. д.э.н. -Москва, 2016. –С. 20.

**INNOVATSION RIVOJLANISH SHAROITIDA IQTISODIY TIZIMLARNI
BOSHQARISH NAZARIYALARINING TRANSFORMATSIYASI HAMDA UNING
EVOLYUTSIYASI**

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕОРИЙ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ
В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ И ЕГО ЭВОЛЮЦИИ**

**TRANSFORMATION OF ECONOMIC SYSTEM MANAGEMENT THEORIES IN THE
CONTEXT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT AND ITS EVOLUTION**

Mamajonova Nodiraxon Alisher qizi

Andijon davlat texnika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada innovatsion rivojlanish sharoitida iqtisodiy tizimlarni boshqarish nazariyalarining transformatsiyasi hamda uning evolyutsiyasi yoritib o'tilgan. Bunda asosan, innovatsiyani elementlari, innovatsiya va bilimga asoslangan model, qurilish korxonasining iqtisodiy o'sishga innovatsiyalar orqali ta'sir etish yo'llari, boshqaruv nazariyasining asosiy bosqichlar, boshqaruv nazariyalarining asosiy yo'nalishlari, innovatsiyaga yo'naltirilgan boshqaruv, innovatsion boshqaruvning tarkibiy qismlari, Innovatsion loyihalarni samarali boshqarishga dinamik va noaniq bozor muhitida "Agile boshqaruv modeli", "Lean innovatsiya modeli" va boshqalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar. iqtisodiy tizimlarni boshqarish, transformatsiya, Agile boshqaruv modeli, Lean innovatsiya modeli, "Triple Helix" (davlat-biznes-ilm-fan) modeli, innovatsiyaga yo'naltirilgan boshqaruv, dinamik va noaniq bozor

В статье рассматривается трансформация теорий управления экономическими системами в контексте инновационного развития и его эволюции. В этой связи исследуются элементы инноваций, инновационно-ориентированная модель, способы влияния инноваций на экономический рост строительного предприятия, основные этапы теории управления, основные направления теорий управления, инновационно-ориентированное управление, компоненты инновационного управления, эффективное управление инновационными проектами в динамичной и неопределенной рыночной среде, «гибкая модель управления», «бережливая инновационная модель» и др.

Ключевые слова: управление экономическими системами, трансформация, гибкая модель управления, бережливая инновационная модель, модель «Тройная спираль» (государство-бизнес-наука), инновационно-ориентированное управление, динамичный и неопределенный рынок.

This article examines the transformation of economic system management theories in the context of innovative development and its evolution. In this regard, the following topics are explored: elements of innovation, an innovation-oriented model, the ways innovation influences the economic growth of a construction company, the main stages of management theory, the main directions of management theories, innovation-oriented management, the components of innovation management, the effective management of innovation projects in a dynamic and uncertain market environment, the "flexible management model," the "lean innovation model," and others.

Keywords: economic system management, transformation, flexible management model, lean innovation model, Triple Helix model (government-business-science), innovation-oriented management, dynamic and uncertain market.

Innovatsiya – bu iqtisodiy faoliyatda yangi g‘oya, texnologiya, mahsulot yoki xizmatni yaratish va joriy etish jarayonidir. “Innovatsiya faqat ilmiy-texnik progress emas, balki uning iqtisodiy va ijtimoiy samarasiga erishish bilan ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuningdek iqtisodiy nazariy jihatdan innovatsiya quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi. Bular:

Texnologik innovatsiyalar yangi ishlab chiqarish usullari, mashinalar, avtomatlashtirish, raqamli texnologiyalar. Mahsulot innovatsiyalari bozorda yangi turdagi mahsulotlar yoki xizmatlar paydo bo‘lishi. Tashkiliy va boshqaruv innovatsiyalari boshqaruv jarayonlari, tashkilot strukturasi va biznes-modellarini takomillashtirish bilan bog‘liq hisoblanadi” [7, -pp.36]. Bu innovatsiya elementlarining nazariy asosida innovatsiyaning asosiy maqsadi, ya’ni resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish yotadi.

“Innovatsion rivojlanish–bu iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarda innovatsiyalarning uzluksiz joriy etilishi va ular orqali iqtisodiy samaradorlikning uzluksiz oshirilishi jarayonidir. Shu o‘rinda innovatsion rivojlanishning asosiy xususiyatlariga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, bular o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi: o‘zgarishchalik–bozor talablari va texnologiyalarga tez moslashishi; barqarorlik–innovatsiya jarayonlari uzluksiz va tizimli amalga oshirilishi; samaradorlik–iqtisodiy o‘shish va raqobatbardoshlikni ta’minlaydi; strategik yo‘nalish–ilmiy-texnik, iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarni bir vaqtda ta’minlaydi” [6, -pp.65].

Iqtisodiy jihatdan innovatsion rivojlanish — bu yangi mahsulotlar va xizmatlar orqali qiymat yaratish va shu orqali qurilish korxonalari, qurilish tarmoqlar va mamlakatni qurilish iqtisodiyotini o‘shishida uning asosiy drayveri sohalari hisoblanadi.

“Innovatsion iqtisodiyot – bu iqtisodiy faoliyatning bevosita innovatsiya va bilimga asoslangan modeli bo‘lib, unda: ilmiy-texnik rivojlanish iqtisodiyotning asosiy drayveri hisoblanadi. Intellektual resurslar — kapitalning asosiy turi sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Innovatsion jarayonlarning uzluksizligi – texnologiyalar va yangi g‘oyalar iqtisodiy faoliyatda doimiy qo‘llaniladi” [1, -pp.51].

Bu yerda asosiy e’tibor innovatsion iqtisodiyotda asosiy ahamiyatga bog‘liq hisoblanadi. Bular: yangi mahsulotlar va xizmatlar orqali bozorni kengaytirish; ishlab chiqarish va samaradorlikni oshirish; raqobatbardoshlikni ta’minlash va eksport salohiyatini oshirish; iqtisodiy o‘shish va barqaror rivojlanishni ta’minlash masalalari ilgari suriladi.

Qurilish korxonasining iqtisodiy o‘shishga innovatsiyalar orqali bir necha yo‘llar bilan ta’sir ko‘rsatadi: “qurilish materiallari korxonasining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish asosan yangi texnologiyalar va jarayonlar xarajatlarni qisqartirishga va resurslardan samarali foydalanish orqali amalga oshiriladi; qurilish materiallari korxonasining qurilish bozoridagi raqobatbardoshligini kuchaytirishda yangi mahsulotlar va xizmatlar orqali qurilish bozor ulushini oshiradi va innovatsion qimmat yaratadi; yangi ish o‘rinlarini va ijtimoiy samaralarni yaratishda innovatsiyalar asosida yangi biznes hamda ishlab chiqarish sohalari paydo bo‘ladi; maqsadli iqtisodiy o‘shish innovatsiyalar milliy iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishi va barqaror o‘shishini ta’minlaydi” [3, -pp.65].

Iqtisodiy tizimlarni boshqarish nazariyalari jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlari va inson omilining roli o‘zgarishi bilan birga rivojlanib borgan. Boshqaruv nazariyalari iqtisodiy samaradorlikni oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda tashkilot va davlat darajasida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan. Tarixiy jihatdan boshqaruv nazariyalari quyidagi asosiy bosqichlar orqali rivojlangan: klassik boshqaruv nazariyalari; neoklassik va bixevioristik yondashuvlar; institutsional va neoinstitutsional nazariyalar.

Klassik boshqaruv nazariyalari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida sanoat inqilobi ta’sirida vujudga kelgan. Ushbu nazariyalar asosan ishlab chiqarish jarayonlarini samarali tashkil etish, mehnat unumdorligini oshirish va qat’iy boshqaruv iyerarxiyasini shakllantirishga qaratilgan [8, -pp.12].

Klassik boshqaruv nazariyalarining asosiy yo‘nalishlari:

A) Frederik Teylor ilmiy boshqaruv nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Uning fikricha: mehnat jarayoni ilmiy tahlil qilinishi lozim; har bir ish uchun eng samarali usul aniqlanishi kerak; ishchilar mehnati qat’iy nazorat ostida bo‘lishi zarur; mehnat va boshqaruv funksiyalari ajratilishi lozim. Bu yondashuv ishlab chiqarish samaradorligini oshirgan bo‘lsa-da, inson omilini yetarlicha hisobga olmagan.

B) Ma'muriy boshqaruv nazariyasi asoschisi Anri Fayol boshqaruvni universal jarayon sifatida talqin qilib, uning 5 ta asosiy funksiyasini ajratgan: rejalashtirish; tashkil etish; rahbarlik qilish; muvofiqlashtirish; nazorat. Shuningdek, u boshqaruvning 14 ta prinsipini ishlab chiqqan (mehnat taqsimoti, intizom, markazlashuv va boshqalar).

V) Byurokratik boshqaruv nazariyasini asoschisi Maks Veber samarali boshqaruvning asosi sifatida: qat'iy qoidalar; rasmiy vakolatlar; lavozimiy iyerarxiya; shaxsiy emas, rasmiy munosabatlarni ko'rsatib o'tgan [9, -pp.42].

Elton Mayo rahbarligida o'tkazilgan Xotorn tajribalari shuni ko'rsatdiki: mehnat unumdorligi faqat moddiy omillarga bog'liq emas; ijtimoiy muhit va jamoaviy munosabatlar muhim rol o'ynaydi; ishchilarni ruhiy qo'llab-quvvatlash samaradorlikni oshiradi.

Institutsional nazariya XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan bo'lib, iqtisodiy tizimlarni: qonunlar; an'analar; ijtimoiy normalar; davlat institutlari orqali boshqarishni o'rganadi. Ushbu yo'nalish vakillari: Torsteyn Veblen, Djon Kommons, Uesli Mitchell. Veblen iqtisodiy qarorlarni insonning ijtimoiy xulqi bilan bog'lab izohlagan. Asosiy vakillar: Ronald Kouz – transaksiya xarajatlari nazariyasi, Duglas Nort – institutlar va iqtisodiy o'sish, Oliver Uilyamson – shartnomaviy munosabatlarini o'rgangan [5, -pp.19].

Mazkur yondashuv doirasida boshqaruvning asosiy vazifasi resurslarni optimal taqsimlash, xarajatlarni minimallashtirish hamda ishlab chiqarish hajmini oshirishdan iborat bo'lgan. Biroq, raqamli transformatsiya, globallashtirish va texnologik innovatsiyalar sharoitida an'anaviy resurslar tez eskiradi, oson nusxalanadi va strategik ustunlikni uzoq muddat saqlab qolish imkonini bermaydi.

Genri Chesbro tomonidan “ochiq innovatsiyalar modeli” ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra, innovatsiyani yaratish jarayonini tashkilot chegaralari bilan cheklamaslik g'oyasi asoslangan. Mazkur modelga muvofiq, korxonani tashqi bilim manbalari bilan hamkorlik qilishi innovatsion salohiyatni oshiribgina qolmasdan uni kuchaytiradi. Ochiq innovatsiya mexanizmlari quyidagilar asosida amalga oshiriladi: universitetlar va ilmiy markazlar bilan hamkorlik mexanizmi; startaplar bilan kooperatsiya mexanizmi; autsorsing va kraudsorsing mexanizmi; korporativ venchur investitsiyalar mexanizmi va boshqalar.

Innovatsion loyihalarni samarali boshqarishga dinamik va noaniq bozor muhitida “Agile boshqaruv modeli” ishlab chiqilgan. Ushbu modelda qaror qabul qilish markazlashmagan bo'lib, jamoalarga yuqori darajada avtonomiya beriladi. “Agile boshqaruv modeli” quyidagi tamoyillarga asoslanadi: moslashuvchan rejalashtirish; qisqa iteratsiyalar; doimiy fikr-mulohaza; tezkor qaror qabul qilish. Agile boshqaruv modeli natijasida innovatsiya jarayon xatarlar ertaroq aniqlanadi va ularni oldindan bartaraf etish mumkin hisoblanadi.

“Lean innovatsiya modeli” cheklangan resurslar sharoitida innovatsiya yaratish samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Mazkur model orqali belgilangan yondashuv asosida innovatsiya bozor ehtiyojlariga maksimal darajada moslashtiriladi. Innovatsion ekotizim konsepsiyasi innovatsiyani alohida tashkilot emas, balki o'zaro bog'langan institutlar tizimi natijasi sifatida talqin qiladi [2, -pp.27]. Ushbu yondashuv “Triple Helix” (davlat–biznes–ilm-fan) modeliga asoslanadi. Innovatsion ekotizimning samaradorligi quyidagi omillar orqali asoslanadi. Bular, institutsional muhit, moliyaviy infratuzilma, inson kapitali sifati, axborot almashinuvi darajasi bilan belgilanadi. “Triple Helix” (Davlat–Biznes–Ilm–Fan) modeli — bu zamonaviy innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat, biznes va ilm-fan o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni va hamkorlikni targ'ib qiladigan tizimli yondashuvdir. Ushbu modelning asosiy maqsadi innovatsiya jarayonlarida muhim bo'lgan uchta sektorning (davlat, biznes, ilm-fan) o'zaro samarali integratsiyasini ta'minlashdir. “Triple Helix” modelini 1995-yilda professor Henry Etzkowitz va Loet Leydesdorff ishlab chiqqan. Ularning fikri innovatsion iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun davlat, biznes va ilm-fan sektorlari bir-biriga yaqinlashib, o'zaro samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishi zarur deb hisoblashgan. Bunda davlat (Government) asosan regulyator sifatida iqtisodiy va innovatsion siyosatni ishlab chiqadi. Innovatsiya uchun zarur bo'lgan qonunlar va qoidalarni belgilaydi. Xalqaro va ichki bozorlarga ta'sir ko'rsatadigan strategiyalarni amalga oshiradi. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun moliyaviy resurslar va subsidiya mexanizmlarini taqdim etadi.

“Triple Helix” modelida har bir sektor o‘rtasida o‘zaro ta’sirlar, o‘zgarishlar va o‘zgaruvchan munosabatlar mavjud. Model quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

-uch tomonlama hamkorlik bunda eng muhim jihatlaridan biri shundaki, unda davlat, biznes va ilm-fan sektorlari bir-birini to‘ldiradi va mustahkamlaydi. Har bir sektor o‘zining strategik vazifalarini bajarishda o‘zaro hamkorlikka asoslanadi. Davlat ilmiy-texnologik rivojlanishni rag‘batlantiradi va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun muhim infratuzilma yaratadi. Biznes ilmiy izlanishlarni tijoratlashtirish va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini yaratadi. Ilm-fan esa yangi bilim va texnologiyalarni ishlab chiqish orqali biznesning muvaffaqiyatli rivojlanishini ta‘minlaydi.

-tashqi va ichki ta’sirlar davlatning innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashi va ilm-fan sohasidagi yangiliklarni yirik korxonalar va kichik bizneslarga joriy etishi orqali bozorlar o‘rtasidagi chegaralar bartaraf etiladi. Bu modelda davlat, ilm-fan va biznesning o‘zaro ta’siri shunday o‘zgaruvchan bo‘ladiki, har bir sektor boshqa ikki sektorga samarali tarzda ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ilm-fan yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda biznesga yordam beradi, biznes esa ilm-fan uchun zarur resurslar va amaliy ma’lumotlarni taqdim etadi.

Agar qurilish sohasida boshqaruv tizimi samarali bo‘lmasa, uning innovatsiya jarayonidagi tavakkalchilik oshib ketadi hamda resurslar noto‘g‘ri yo‘naltiriladi va kutilgan natijaga erishilmaydi. Shuning uchun qurilish sohasidagi innovatsiyalar muvaffaqiyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruv qarorlarining asoslanganligi va tizimlilikiga bog‘liq [4, -pp.143].

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida innovatsiya korxona va tashkilotlarning barqaror hamda uzoq muddatli rivojlanishini ta‘minlovchi strategik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Innovatsion faoliyat o‘z mazmuniga ko‘ra maqsadli, tizimli va boshqariladigan jarayon hisoblanib, u boshqaruv tizimi doirasida shakllanadi va amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, innovatsiya boshqaruv jarayonlaridan ajralgan holda mavjud bo‘lishi mumkin emas, balki boshqaruv qarorlarining mantiqiy natijasi sifatida vujudga keladi.

MDH mamlakatlari olimlari — L.I.Abalkin, V.L.Makarov, B.A.Santo tadqiqotlarida innovatsiya jarayonining samaradorligi boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligi, resurslardan oqilona foydalanish va tashkiliy mexanizmlarning samarali ishlashi bilan belgilanishi qayd etiladi. Ularning qarashlariga ko‘ra, innovatsiyani joriy etish boshqaruvning rejalashtirish, tashkil etish, motivatsiya va nazorat funksiyalarining o‘zaro muvofiqligiga tayanadi. Shu o‘rinda, innovatsiya quyidagi bir qator xususiyatlarga tayanadi: boshqaruv subektlarining maqsadli qarorlari asosida shakllanadi; tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar orqali amalga oshiriladi; resurs ta‘minoti va institutsional muhitga bog‘liq bo‘ladi; boshqaruv tizimi samaradorligini aks ettiradi va boshqalar hisoblanadi.

Yuqoridagi xususiyatlardan kelib chiqib, qurilish korxonasini strategik boshqaruvda innovatsiya tashkilotni raqobat ustunligini shakllantiruvchi, uni saqlab qoluvchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. M.Porterning fikriga ko‘ra, raqobat strategiyasi nazariyalariga muvofiq, innovatsiya korxonalarga bozorda xarajatlar bo‘yicha yetakchilik yoki mahsulot va xizmatlarni differentsiatsiya qilish orqali barqaror ustunlikka erishish imkonini beradi.

Qurilish sohasi iqtisodiyotning eng murakkab va ko‘p qirrali tarmoqlaridan biri bo‘lib, uni boshqarish boshqa sohalarga nisbatan o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi. Bu o‘ziga xosliklar quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

-qurilish mahsuloti yagona va noqonuniy xarakterga ega. Ya’ni har bir obyekt muayyan hududda, muayyan sharoitda barpo etiladi, uni boshqa joyga ko‘chirish imkoni yo‘q. Qurilish korxonasidan loyihaga individual yondashuv, mahalliy resurslar va infratuzilmani hisobga olishni talab qiladi.

-qurilish jarayoni uzoq muddatli, ko‘p bosqichli hisoblanadi. Loyihalash, moliyalashtirish, qurilish-montaj ishlari va obyektни topshirish bosqichlari o‘rtasidagi muvofiqlikni ta‘minlash boshqaruvni asosiy vazifasi bo‘ladi.

-qurilish sohasi kapital sig‘imi yuqori bo‘lgan tarmoqdir. Katta miqdordagi investitsiyani jalb qilish, moliyaviy risklarni boshqarish, xarajatlarni qat’iy nazorat qilish va boshqaruv samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Chemmanur, T.J., Gupta, M., & Simonyan, K. (2020). Top Management Team Quality and Innovation in Venture-Backed Private Firms and IPO Market Rewards to Innovative Activity. *Entrepreneurship Theory and Practice*.
2. Chemmanur, T.J., Loutskina, E., & Tian, X. (2014). Corporate Venture Capital, Value Creation, and Innovation. *Review of Financial Studies*, 27(8), 2434-2473.
3. Desyllas, P., & Sako, M. (2013). Profiting from business model innovation: Evidence from Pay-As-You-Drive auto insurance. *Research Policy*, 42(1), 101-116.
4. Elings, G. (2020). The relationship between R&D expenditures, patents granted and firm performance in European high-tech industries. *Radboud University*.
5. Goffin, K., & Mitchell, R. (2016). *Innovation management: effective strategy and implementation*. London: Macmillan International Higher Education.
6. Karabulut, A.T. (2015). Effects of innovation strategy on firm performance: a study conducted on manufacturing firms in Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 1338-1347.
7. Martishin, E.M., Gladkaya, S.V., Yeletsky, A.N., Zotova, T.A., Yatsenko, A.B. (2023). Evolutionary Management in Managing Economic Growth and Sustainable Development. *Innovative Trends in International Business and Sustainable Management*. https://doi.org/10.1007/978-981-19-4005-7_40.
8. Orbik, Z. (2017). Próba analizy pojęcia innowacji. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i Zarządzanie*, 105, pp. 307-319.
9. Pisano, G.P. (2015). You need an innovation strategy. *Harvard business review*, 93(6), 44-54.

UDK:330

O‘ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISH: MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR

ПЕРЕХОД К ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ.

TRANSITION TO A GREEN ECONOMY IN UZBEKISTAN: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Sanaqulova Aziza O‘zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti,
Matematika Iqtisodiyot yo‘nalishi, 3-kurs talabasi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonni “yashil” iqtisodiyotga tatbiq qilish chora tadbirlari ko‘rib chiqilgan. Respublikaning hozirgi iqtisodi tahlil qilinib unda yuzaga kelayotgan muammolar o‘zagi aniqlangan hamda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish orqali ushbu muammolarni bartaraf etish, ekologiya va iqtisodiyotning bir biri bilan chambarchasligini, iqtisodiy amaliyotlarni tabiatga ta’siri o‘tkazishi va natijaviy xulosalari ko‘rib chiqildi. Davlat iqtisodiyoti hamda sanoat korxonalari va ishlab chiqarish oqibatida mavjud bo‘ladigan ekologik ta’sirlar va tabiatning asta sekinlik bilan yo‘q bo‘lib ketishini oldini olish va qayta jonlantirish uchun “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish hamda yashillantirish natijasida tasavvur qilmaydigan darajada butun atrofga foydalari yoritib beriladi. Qolaversa, ushbu maqolada yashil investitsiyalar borasida xorijiy mamlakatlar bilan birgalikda tajribalar o‘tkazilayotganlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: “Yashil” texnologiya, ekologik muammolar, “yashil” o‘sish, barqaror rivojlanish, “yashil” moliyalashtirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya tejamkorlik, energiya samaradorlik, ekologik rivojlanish, yashil investitsiya, qayta tiklanadigan energiya, “yashil” ish o‘rinlari.

В статье рассматриваются меры по внедрению в Узбекистане «зеленой» экономики. Проведен анализ современной экономики республики, выявлены основные проблемы, возникающие в ней, и для устранения этих проблем предложен переход к «зеленой» экономике, учитывающий взаимосвязь экологии и экономики, влияние хозяйственной практики на характер, и вытекающие из этого выводы. Он был выпущен. Переход к «зеленой экономике» и экологизация, направленные на предотвращение и восстановление постепенного разрушения природы и воздействия на окружающую среду, вызванного государственной экономикой и промышленными предприятиями и производствами, принесут невообразимую пользу всей окружающей среде. Кроме того, в статье рассматриваются эксперименты, проводимые в зарубежных странах по зеленым инвестициям.

Ключевые слова: «Зеленые» технологии, экологические проблемы, «зеленый» рост, устойчивое развитие, «зеленое» финансирование, возобновляемые источники энергии, энергосбережение, энергоэффективность, экологическое развитие, зеленые инвестиции, возобновляемая энергетика, «зеленые» рабочие места.

This article examines measures to implement Uzbekistan's "green" economy. The current economy of the republic is analyzed, the core of the problems arising in it is identified, and the transition to a "green" economy is considered to eliminate these problems, the interdependence of ecology and economy, the impact of economic practices on nature, and the resulting conclusions. The ecological impacts of the state economy and industrial enterprises and production, and the gradual destruction of nature, as well as the unimaginable benefits to the environment as a result of the transition to a "green economy" and greening are highlighted. In addition, this article studies the experiments being conducted with foreign countries on green investments.

Keywords: "Green" technology, environmental issues, "green" growth, sustainable development, "green" financing, renewable energy sources, energy saving, energy efficiency, ecological development, green investment, renewable energy, "green" jobs.

Bugungi vaqtga kelib, insoniyat kelgusi yillarda iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslar yetishmasligi, bioxilma-xillikning yo‘q bo‘lib ketishi, ijtimoiy tengsizlikning yuqorilab ketishi singari muammolarga duch kelishni boshlab yubordik, qariyb butun dunyoda tabiiy resurslardan foydalanishning hamda atrof-muhitga yomon ta’sirni ko‘paytirmasdan iqtisodiy farovonlikni ta’minlashga qaratilgan shunday “yashil” iqtisodiyotga e’tibor qaratila boshlandi. Mamlakatimizda atrof muhitni yashillantirish va O‘zbekiston yangi taraqqiyot sari qadam qo‘ymoqda, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ta’limiy, ilmiy muhitning o‘zi qiyin albatta va serqirra bo‘lib bormoqda.

O‘zbekistonda 2019-2030 yillarda “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish kontseptsiyasi qator vazifalarni o‘z ichiga oladi. [1] Masalan, energiya unumdorligi reytingini ikki barobarga oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini yanada rivojlantirish, ularning hissasini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 25 foizidan ko‘prog‘iga oshirish, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarini zamonaviy, arzon va ishonchli energiya bilan ta’minlash ko‘zda tutilgan.

Hujjat bilan 2030 yilgacha O‘zbekiston Respublikasida «yashil» iqtisodiyotga o‘tish va «yashil» o‘sishni ta’minlash dasturi tasdiqlandi. U quyidagi strategik maqsadlarga erishishga mo‘ljallangan:

- issiqxona gazlarining ajratmalarini 2010 yildagi darajadan 35%ga qisqartirish;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVt ga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30%idan ko‘prog‘iga yetkazish;
- sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20%ga oshirish;
- yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30%ga kamaytirish;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, 1 mln gektargacha maydonda suv tejovchi sug‘orish texnologiyasini joriy etish;

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 1-son 2026 yil

- yiliga 200 mln ko‘chat ekish va ko‘chatlarning umumiy sonini 1 mlrd dan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30%dan ortiqroqqa kengaytirish;

- qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasini 65%dan oshirish va boshqalar [2].

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda Yashil iqtisodiyotga o‘tishning muammolari anchagina albatta ularni bir qismini sanab o‘tadigan bo‘lsak, ekologik muhitning kundan kunga yomonlashishi: O‘zbekistonda suv resurslarining katta qismini o‘zida saqlab qolish, yer osti suvlarining kuchayishiga olib keladigan muammolar mavjud. Bu, ekologik muhitning yomonlashishi va tabiiy resurslarning samarali ishlatishida muammolarni yaratadi.

Kishilarning ekologik xavfsizlik va so‘nggi zaxiralar muammosi: Kimyoviy moddalar, oziq-ovqat moddalari va yirik hayvonlarning moddalari kabi kimyoviy moddalar, ekologik muhitga ta‘sir qilishi “Yashil” iqtisodiyotning asosiy maqsadlaridan biri iqlim o‘zgarishini oldini olish va iqlim o‘zgarishi natijasini iqtisodiyot tarmoqlariga ta‘sirini kamaytirish hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishini asosiy sababi atmosferaga IGni haddan ziyod tashlanishi bo‘lgani sababli ularni qisqartirish iqlim o‘zgarishini oldini oladi. Shu sababli iqtisodiyot tarmoqlarini dekarbonizatsiya qilish “yashil” iqtisodiyotning yana bir asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zbekistondagi holatni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak Gidrometeorologiya agentligining 2021-yildagi hisobotida 2017-yilda respublikada umumiy hisobda 189,2 mln. tonna CO₂ ekv. teng IG atmosferaga tashlangan bo‘lib shuning 76.3 foizi energetika sohasiga to‘g‘ri kelgan [3]. Ikkinchi o‘rinni 17,8 foiz bilan qishloq xo‘jaligi 4,5 foiz bilan sanoat egallamoqda. Ko‘rib turganimizdek IGning asosiy manbasi bu energetika sohasi hisoblanadi.

O‘zbekistonni “yashil” iqtisodiyotga tatbiq qilish chora-tadbirlari O‘zbekistonni “yashil” iqtisodiyotga o‘tkazish uchun quyidagi asosiy chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim(1-jadval)

1-jadval

Qonunchilik va strategik rejalar ishlab chiqish [4].

Milliy strategiyalarni rivojlantirish:	Yashil iqtisodiyotga o‘tish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va qabul qilish. Masalan, “2030-yilgacha yashil iqtisodiyot strategiyasi” asosida aniq maqsad va muddatlar belgilanishi lozim.
Ekologik soliq va rag‘batlantiruvchi mexanizmlar	Chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlashga yo‘naltirilgan soliqlarni joriy etish, shuningdek, ekologik toza texnologiyalarni qo‘llaydigan kompaniyalarni qo‘llab-quvvatlash.
Energetika sohasida islohotlar.	Shundan kelib chiqib, 2030-yilga borib jami generatsiyada “yashil” energiya ulushini 50 foizdan oshirish ko‘zda tutilgan. Jumladan, 3 mingta mikrogesda 164 megavatt, quyosh va shamol qurilmalari hisobiga 750 megavatt quvvatlarni ishga tushirish rejalashtirilgan [5].
Sanoat va qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish	• “Yashil” texnologiyalarni kiritish: Sanoat ishlab chiqarish jarayonlariga ekologik toza texnologiyalarni joriy etish. • Qishloq xo‘jaligida suvni tejovchi texnologiyalar: Tomchilatib sug‘orish tizimlarini keng joriy qilish va tuproq unumdorligini oshirish orqali suv resurslaridan samarali foydalanish.
Xalqaro hamkorlik va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash.	• Investitsiyalarni jalb qilish: Jahon banki, BMT, va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda ekologik loyihalarga sarmoya kiritish [6]. • Texnologik yordam: Rivojlangan davlatlardan innovatsion texnologiyalarni import qilish va mahalliy tadqiqot institutlarini rivojlantirish.

Respublikadagi hozirgi iqtisodiy vaziyat tahlili va muammolar. O‘zbekistonning hozirgi iqtisodiy holati barqaror rivojlanayotgan bo‘lsada, bir qator muammolar mavjud.

- Energetika yetishmovchiligi: Elektr energiyasi ta‘minotidagi uzilishlar va qazilma yoqilg‘ilarga qaramlik.

- Atrof-muhit ifloslanishi: Havo ifloslanishi darajasi yuqori, ayniqsa yirik sanoat hududlarda (Toshkent, Navoiy, Farg‘ona vodiysi).

- Suv tanqisligi: Mintaqadagi qurg‘oqchilik va suv resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish iqtisodiy rivojlanishni cheklamoqda.

- Islohotlarning sust amalga oshishi: Qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalarida modernizatsiyaning sekin amalga oshishi.

➤ “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish orqali muammolarni bartaraf etish:

Qayta tiklanadigan energiya manbalari yordamida elektr ta‘minotidagi uzilishlarni kamaytirish. Quyosh panellari va shamol turbinalari orqali energiya ishlab chiqarish mamlakat qazilma yoqilg‘iga qaramligini pasaytiradi.

➤ Atrof-muhit muammolarini kamaytirish:

Havo va suvni tozalash texnologiyalari orqali sanoat va transportdan chiqayotgan ifloslantiruvchi moddalarni kamaytirish. Chiqindilarni qayta ishlash zavodlarini kengaytirish va chiqindilarni ajratish madaniyatini joriy etish.

➤ Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish.

Tomchilatib sug‘orish va yerning unumdorligini oshirish orqali suv tanqisligi muammosini hal qilish.

➤ Ekologik barqarorlik va iqtisodiy o‘sish.

Ekologik toza iqtisodiyot uzoq muddatda iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlaydi. Masalan, qayta tiklanadigan energiya va ekologik turizm orqali yangi ish o‘rinlari yaratiladi. Sog‘lom atrof-muhit sog‘lom mehnat resurslarini rivojlantiradi, bu esa iqtisodiy unumdorlikka ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

➤ Iqtisodiy faoliyatning tabiatga ta‘siri.

Sanoat va qishloq xo‘jaligi faoliyati natijasida chiqayotgan zararli chiqindilar ekologik muvozanatni buzadi.

Yashil iqtisodiyotga utishimiz orqali biz ishsizlikka ham yetarlicha barham berishimiz mumkin. Yashil iqtisodiyotga o‘tish yashil ish o‘rinlari yaratilishini rag‘batlantiradi va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlaydi. Bu nafaqat ekologik barqarorlikni kuchaytiradi, balki ko‘plab yangi imkoniyatlar ochib, ijtimoiy-iqtisodiy farovonlikka ham xizmat qiladi. Yashil iqtisodiyotga o‘tish nafaqat yangi ish o‘rinlari yaratadi, balki mavjud ishlarning sifatini yaxshilaydi.

Yashil ishlarda xavfsiz va sog‘lom mehnat sharoitlari ta‘minlanadi, uzluksiz rivojlanish va innovatsiyalar tufayli barqaror daromad manbalari yaratiladi va ijtimoiy mas‘uliyat ortadi, ya‘ni ishlash jarayonlari faqat iqtisodiy foydani emas, balki atrof-muhit va jamiyatga ijobiy ta‘sirni ham hisobga oladi.

O‘zbekistonni “yashil” iqtisodiyotga o‘tkazishimiz orqali biz energiya tanqisligi va suv yetishmovchiligini kamaytirish, atrof-muhit ifloslanishini pasaytirish va sog‘lom muhit yaratish ko‘zda tutilmoqda. Bundan tashqari barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash va uzoq muddatli ekologik xavfsizlikni mustahkamlash orqali barqaror yashillikka erishishimiz mumkin. Shu maqsadda “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishga katta e‘tibor berilmoqda. Energetika sohasini takomillashtirishimiz ham zarur hisoblanadi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy qilish, aholini kambag‘al qatlamini inobatga olgan holda elektr energiya narxlarini erkinlashtirish, aholi tomonida elektr energiyadan foydalanishi uchun ijtimoiy normalar ishlab chiqish, elektr energiya ishlab chiqarishda shamol, quyosh, gidro, geotermal elektr stansiyalar sonini oshirish, aholi tomonidan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni qo‘llab-quvvatlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. <https://lex.uz/docs/-4539502>
2. https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/uzbekiston_qanday_qilib_yashil_iqtisodiyotga_uta_di
3. #o‘zgidromet #aoka #gidrometeorologiya #iqlim_o‘zgarishi #matbuot_anjumani
4. <https://daryo.uz/2025/01/28/ozbekistonda-2030-yilga-borib-jami-generatsiyada-yashil-energiya-ulushini-50-foizdan-oshirish-rejalashtirilmoqda>
5. <https://zoinet.org/wp-content/uploads/2022/07/UZB-WB-Green-Growth-2022-uz.pdf>.

**HUDUDIY BARQAROR RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASINI
SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ФОРМИРОВАНИЯ
СТРАТЕГИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

**IMPROVING THE METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR FORMING A
TERRITORIAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY**

Nazarov Nazirjon Narzilloevich

Alfraganus University, “Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Hozirgi sharoitda hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish masalalari dolzarb bo‘lib, O‘zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali boshqarishda metodologik yondashuvlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hududlarda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda uzoq muddatli rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarini belgilashda strategik rejalashtirish mexanizmlarining roli ortib bormoqda. Tadqiqotda Navoiy viloyati misolida hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirishning metodologik asoslari, ularni takomillashtirish yo‘nalishlari hamda strategik rejalashtirish jarayonlarining hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: hududiy barqaror rivojlanish, strategik rejalashtirish, metodologik yondashuvlar, tarkibiy o‘zgarishlar, hududiy rivojlanish strategiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, hududiy boshqaruv.

В современных условиях вопросы формирования стратегии территориального устойчивого развития являются актуальными, а совершенствование методологических подходов в эффективном управлении социально-экономическим развитием регионов Узбекистана приобретает особое значение. Роль механизмов стратегического планирования возрастает при осуществлении структурных изменений в регионах, рациональном использовании ресурсов и определении приоритетных направлений долгосрочного развития. В исследовании на примере Навоийской области анализируются методологические основы формирования стратегии территориального устойчивого развития, направления их совершенствования, а также влияние процессов стратегического планирования на социально-экономическое развитие региона.

Ключевые слова: территориальное устойчивое развитие, стратегическое планирование, методологические подходы, структурные изменения, стратегия регионального развития, социально-экономическое развитие, территориальное управление.

In the current context, the issues of forming a territorial sustainable development strategy are highly relevant, and improving methodological approaches in the effective management of the socio-economic development of Uzbekistan’s regions is of great importance. The role of strategic planning mechanisms is increasing in implementing structural changes in regions, using resources efficiently, and defining priority directions for long-term development. The study analyzes, using the example of Navoi region, the methodological foundations for forming a territorial sustainable development strategy, directions for their improvement, as well as the impact of strategic planning processes on the socio-economic development of the region.

Keywords: territorial sustainable development, strategic planning, methodological approaches, structural changes, regional development strategy, socio-economic development, territorial governance.

Globalashuv va integratsiya jarayonlarining chuqurlashuvi sharoitida O‘zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan yangi yondashuvlarni joriy etish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Mamlakatning uzoq muddatli rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirishda hududiy barqaror rivojlantirish strategiyalarini shakllantirish va ularning metodologik asoslarini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Hududlarning raqobatbardoshligini oshirish, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatdan samarali foydalanish hamda hududlararo nomutanosibliklarni qisqartirishda strategik boshqaruv vositalarini qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Shu sababli hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish jarayonida zamonaviy metodologik yondashuvlar, tizimli va kompleks rejalashtirish hamda natijadorlikka yo‘naltirilgan boshqaruv mexanizmlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish belgilangan maqsadlarga erishishda strategiyani amalga oshirish mexanizmlarining ilmiy asoslanganligi va samaradorligiga bevosita bog‘liqdir. Shu munosabat bilan, strategiyani shakllantirishning metodologik asoslarini takomillashtirish, uni amalga oshirish mexanizmlarini ilmiy-uslubiy jihatdan asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Strategik boshqaruv konsepsiyasi XX asrning 60–70-yillarida raqobat muhitining kuchayishi sharoitida shakllanib, keyinchalik hududiy rivojlanishni boshqarishda keng qo‘llanila boshlandi. I. Ansoff, M. Starr, B. Karlof kabi olimlarning ilmiy ishlari strategik boshqaruv nazariyasining rivojlanishiga muhim hissa qo‘shdi [5]. Ularning tadqiqotlarida strategiya nafaqat tashkilotlar faoliyatini boshqarish vositasi, balki hududlarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan kompleks yondashuv sifatida talqin etiladi.

Hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasi metodologik jihatdan ikki asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi: strategiyani shakllantirish va uni amalga oshirish [3]. Strategiya hududning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, resurs salohiyati va rivojlanish ustuvorliklarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladigan ko‘p variantli qarorlar majmuasi sifatida qaraladi. Shu sababli, strategiyani shakllantirishning metodologik asoslarini takomillashtirish strategik qarorlar samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Hududiy strategik rejalashtirish hududning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan maqsadlar, ustuvor yo‘nalishlar va ularni amalga oshirish mexanizmlarini belgilashni o‘z ichiga oladi. Mazkur jarayon resurslarni tanlash va samarali taqsimlash bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ochiqlik, moliyaviy barqarorlik, manfaatdor tomonlar javobgarligi va natijadorlik tamoyillariga asoslanadi.

2000-yillarga qadar O‘zbekistonda hududiy rivojlanishni uzoq muddatli strategiyalar asosida rejalashtirish yetarli darajada shakllanmagan bo‘lib, rivojlanish asosan qisqa va o‘rta muddatli dasturlar [2] orqali amalga oshirildi. Keyingi yillarda strategik hujjatlar ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ilmiy-metodologik yondashuvlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi ularning amaliy samaradorligini cheklab keldi.

Bugungi kunda hududiy barqaror rivojlantirish strategiyalari hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali boshqarishning muhim vositasiga aylanmoqda. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi [1] doirasida strategik rejalashtirishning huquqiy va metodologik asoslarini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, “Strategik rejalashtirish to‘g‘risida”gi qonun loyihasining ishlab chiqilishi hududiy strategiyalarni takomillashtirishning muhim institutsional asosi sifatida xizmat qilmoqda.

Strategik rejalashtirish geografik, ekologik, ijtimoiy va madaniy omillarni kompleks hisobga olgan holda hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag‘batlantirish orqali ularni barqaror o‘sish trayektoriyasiga yo‘naltirishning muhim boshqaruv vositasi hisoblanadi. Ushbu jarayon hududlarning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilash, tarkibiy o‘zgarishlar yo‘nalishlarini aniqlash hamda barqaror rivojlanishga erishish mexanizmlarini shakllantirishni qamrab oladi.

Hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish va amalga oshirishda strategik rejalashtirishning ikki asosiy bosqichi ajratiladi: strategiyani ishlab chiqish hamda uni amaliyotga

joriy etish. Ushbu bosqichlarning samaradorligi hududning ichki salohiyati va tashqi omillarni inobatga olgan holda ishlab chiqiladigan tizimli metodologik modelga bevosita bog‘liqdir.

Strategik rejalashtirish mexanizmini shakllantirishda kompleks va moslashuvchan yondashuvni ta‘minlash muhim bo‘lib, har bir bosqich hududning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari hamda strategik maqsadlarga mos ravishda moslashtirilishi zarur. Bu holat hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasining metodologik asoslarini takomillashtirishda tizimli va moslashuvchan modelni ishlab chiqish zaruratini kuchaytiradi.

Navoiy viloyatining hozirgi holatini tahlil qilish va mintaqaning tashqi hamda ichki muhitini baholash.

Hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirishda Navoiy viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy holatini kompleks tahlil qilish hamda tashqi va ichki muhit omillarini tizimli baholash muhim metodologik bosqich hisoblanadi [4]. Mazkur tahlil hududning mavjud iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy holati, ekologik cheklovlari va texnologik rivojlanish darajasini aniqlash orqali strategik qarorlar qabul qilish uchun zarur ilmiy asosni shakllantiradi.

Iqtisodiy omillar. Navoiy viloyati O‘zbekistonning yirik sanoat hududlaridan biri bo‘lib, tog‘- kon sanoati, rangli metallurgiya, kimyo va energetika tarmoqlari yetakchi o‘rinni egallaydi. Sanoat sektorining yalpi hududiy mahsulotdagi yuqori ulushi iqtisodiyotning muayyan tarmoqlarga kuchli ixtisoslashganligini ko‘rsatadi. Bu holat iqtisodiy o‘rinish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, diversifikatsiyaning pastligi va tashqi bozorlar kon’yunkturasiga yuqori bog‘liqlik bilan tavsiflanadi. Investitsiyalar asosan sanoat loyihalariga yo‘naltirilgan bo‘lib, kichik biznes va innovatsion tarmoqlarga yo‘naltirilgan investitsiyalarni kengaytirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Ijtimoiy omillar. Bandlik asosan sanoat va qisman qishloq xo‘jaligida jamlangan bo‘lib, chekka hududlarda ishsizlik, ayniqsa yoshlar va ayollar bandligining pastligi muhim muammo hisoblanadi. Ta‘lim va sog‘liqni saqlash xizmatlarining hududlar bo‘yicha notekisligi inson kapitali sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yoshlar ulushining yuqoriligi mehnat bozori va kasbiy tayyorgarlik tizimini rivojlantirish uchun muhim imkoniyat sifatida baholanadi.

Ekologik omillar. Sanoatning yuqori ulushi ekologik yuklamani oshirib, havo, tuproq va suv resurslarining ifloslanishi hamda suv tanqisligi kabi muammolarni kuchaytirmoqda. Iqlim o‘zgarishi va cho‘llanish jarayonlari hudud barqaror rivojlanishi uchun jiddiy tahdidlar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, ekologik barqarorlikka yo‘naltirilgan strategiyalar muhim rivojlanish imkoniyatlarini yaratadi.

Texnologik omillar. Yirik korxonalarda zamonaviy texnologiyalar qisman joriy etilgan bo‘lsa-da, ko‘plab tarmoqlarda texnologik yangilanish yetarli emas. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish hudud raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili bo‘lib, chekka hududlarda raqamli infratuzilmaning rivojlanmaganligi texnologik tafovut va cheklovlarni kuchaytirmoqda.

1-jadvalda keltirilgan SWOT-tahlil natijalariga ko‘ra, Navoiy viloyatining kuchli tomonlari asosan sanoat va mineral-xomashyo salohiyati bilan bog‘liq bo‘lsa, zaif tomonlari iqtisodiy diversifikatsiyaning pastligi, ijtimoiy xizmatlarning notekisligi hamda texnologik eskirganlik bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, innovatsion loyihalar, raqamli iqtisodiyot va ekologik barqarorlikka yo‘naltirilgan strategiyalar hudud rivoji uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Tashqi bozorlar kon’yunkturasiga yuqori bog‘liqlik hamda iqlim va ekologik xavflar esa uzoq muddatli rivojlanish uchun asosiy tahdidlar sifatida baholanadi.

1-jadval

Navoiy viloyatining ichki va tashqi omillar bo‘yicha SWOT-tahlili [6]

Ichki va tashqi omillar	Kuchli tomonlar (Strengths)	Zaif tomonlar (Weaknesses)	Imkoniyatlar (Opportunities)	Tahdidlar (Threats)
Iqtisodiy	Sanoat salohiyatining yuqoriligi (tog‘- kon va metallurgiya)	Iqtisodiyotning tarmoqlar bo‘yicha ixtisoslashuvi,	Yangi sanoat va innovatsion loyihalarni jalb qilish	Tashqi bozorlar kon’yunkturasiga sezuvchanlik

		diversifikatsiya past		
Ijtimoiy	Yoshlar ulushi yuqori, mehnat bozorining rivojlanish salohiyati mavjud	Chekka hududlarda ish o‘rinlari yetishmasligi, ijtimoiy xizmatlarning notekisligi	Yoshlar va ayollar bandligini oshirish, ta’lim va kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish	Ishsizlikning yuqoriligi, migratsiya xavfi
Ekologik	Mineral- xomashyo resurslari (oltin, uran, fosforit)	Suv tanqisligi, tuproq eroziyasi, ifloslanish	Ekologik barqarorlikni ta’minlashga yo’naltirilgan strategiyalar	Qurg‘oqchilik, ekologik xavflar, iqlim o‘zgarishi
Texnologik	Ba’zi yirik sanoat korxonalarida zamonaviy texnologiyalar qo‘llanmoqda	Qishloq xo‘jaligi va kichik sanoatda texnologik eskirganlik	Raqamli iqtisodiyot va avtomatlashtirishni rivojlantirish	Texnologik yetishmovchilik, raqamli tafovut

Navoiy viloyati iqtisodiyotida tog‘-kon sanoati, rangli metallurgiya va energetika yetakchi tarmoqlar hisoblanib, sanoat sektorining yalpi hududiy mahsulotdagi yuqori ulushi hudud iqtisodiyotining muayyan yo‘nalishlarga kuchli ixtisoslashganligini ko‘rsatadi [7]. Ushbu holat iqtisodiy o‘rish uchun imkoniyatlar yaratish bilan birga, tashqi bozorlar kon’yunkturasiga yuqori bog‘liqlikni ham kuchaytiradi.

Bandlik asosan sanoat va xizmatlar sohasida shakllanadi, biroq ayrim hududlarda, xususan yoshlar va ayollar bandligini ta’minlash muammosi saqlanib qolmoqda [8]. Shu sababli mehnat bozorini diversifikatsiya qilish va yangi ish o‘rinlarini yaratish hududiy barqaror rivojlantirish strategiyasining ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilanishi lozim.

Sog‘liqni saqlash va ta’lim infratuzilmasining chekka hududlarda yetarli darajada rivojlanmaganligi hududlararo ijtimoiy tafovutlarni kuchaytirmoqda. Infratuzilmani modernizatsiya qilish hududiy barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Strategiyani amalga oshirishda samarali boshqaruv va muvofiqlashtirish tizimini shakllantirish hamda moliyaviy resurslar bilan yetarli ta’minlash muhim ahamiyatga ega. Aniq maqsadlar va muddatlarni belgilash hamda inson resurslari salohiyatini oshirish strategiyaning samaradorligini ta’minlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Globalashuv, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi, iqtisodiy jarayonlarning klasterlashuvi hamda integratsiya yo‘nalishlarining rivojlanishi mintaqaviy boshqaruv tizimlaridagi transformatsiya jarayonlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, hududlarning mavjud holati strategik rejalashtirishning zamonaviy usul va vositalarini qo‘llash orqali ularning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini yanada samarali ta’minlash imkonini yaratadi. Hududlar nafaqat iqtisodiy o‘rish kabi miqdoriy natijalarni, balki resurs salohiyatini to‘liq ishga solish orqali iqtisodiy tizimning sifat jihatdan yangi xususiyatlarini shakllantirish, tarkibiy o‘zgarishlarni va integratsiyalashgan rivojlanishni ta’minlash yo‘lida faol harakat qilishi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 2024-yil 21-fevraldagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uning ijrosini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-37-son farmoni – Toshkent, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-iyundagi “Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari va investitsiyalarni jalb qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-603-son Farmoni – Toshkent, 2021.

3. Казанцева Н.В. Стратегическое региональное планирование: новые вызовы и проблемы. Журнал: Russian journal of management. Том 9 № 3, 2021
4. Nazarov N. Improving the Methodology for Developing a Strategy for Sustainable Development of Regions. Jurnal.: Economics and Innovative Technologies. January, № 1, 2023. P.303
5. Korshunov I.V. Sustainable Development in Regional Strategies: Approaches and Solutions. Economy of Regions. 2023. P.218
6. Muallif ishlanmasi.
7. Nazarov N.N. Conceptual foundations of state regulation of regional sustainable development. Muhandislik va Iqtisodiyot jurnal. № 1. 2025. 535-539 b.
8. Galan J., Analysis and Strategies for Sustainable Regional Planning: Sierra Calderona Strategic Plan, Spain. Springer. 2024.

UDK:338

**QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARIDA ISHLAB CHIQUARISH
HAJMINIGA OID QARASHLAR VA UNING MOHIYATI**

**ВЗГЛЯДЫ НА ОБЪЕМ ПРОИЗВОДСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СТРОИТЕЛЬНОЙ
ОТРАСЛИ И ЕГО СУЩНОСТЬ**

**VIEWS ON THE VOLUME OF PRODUCTION IN THE ENTERPRISES OF THE
BUILDING MATERIALS INDUSTRY AND ITS ESSENCE**

Toshpulatov Asronbek Mutalibovich

Andijon davlat universiteti bosh muhandisi, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Maqolada qurilish materiallari sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajminiga oid qarashlar va uning mohiyati, ishlab chiqarish hajmiga oid elementlar, uning mazmuni va mohiyati, jumladan, qurilish materiallari sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajmiga oid qarashlar yozilgan.

Kalit soʻzlar. ishlab chiqarish hajmi, daraja, qurilish bozori sotuv, material hajmi, bozorga kirish va chiqish, reklama xarajatlari, xomashyo resurslari, reklama xarajatlarini risqlari.

В статье представлены взгляды на объем производства на предприятиях строительной отрасли и его сущность, элементы объема производства, его содержание и сущность, в том числе взгляды на объем производства на предприятиях строительной отрасли.

Ключевые слова: объем производства, уровень, продажи на строительном рынке, объем материалов, вход и выход с рынка, затраты на рекламу, сырьевые ресурсы, риски затрат на рекламу.

The article presents views on the volume of production in the enterprises of the building materials industry and its essence, elements of the volume of production, its content and essence, including views on the volume of production in the enterprises of the building materials industry.

Keywords. production volume, level, construction market sales, material volume, market entry and exit, advertising costs, raw materials resources, advertising costs risks.

Bugungi kunda qurilish sohasida yaratilayotgan mahsulot hajmini koʻpaytirish, obyektlarni oʻz vaqtida va belgilangan hajmda topshirish, tannarxni pasaytirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Shu sababli, qurilish sanoatida ishlab chiqarish hajmining oʻsishini taʼminlovchi ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda ulardan samarali foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qurilish sanoati korxonalarida samarali

natijalarga erishish, avvalo, ishlab chiqarish hajmini barqaror oshirish va mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan to‘liq foydalanish bilan bog‘liqdir. Bu jarayonda asosiy e‘tibor ishlab chiqarish quvvatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish, moddiy-texnik resurslardan oqilona foydalanish hamda qurilish-montaj ishlari hajmini kengaytirishga qaratiladi. Ishlab chiqarish hajmining o‘shishi korxonaning bozordagi ulushini oshirish, yalpi mahsulot hajmini ko‘paytirish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashga xizmat qiladi [1].

Qurilish materiallari sanoati milliy iqtisodiyotning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu soha korxonalari tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar qurilish jarayonlarining asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi va qurilish hajmi hamda sifatini bevosita belgilaydi. Shu sababli, qurilish materiallari sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajmini oshirish va uni samarali boshqarish dolzarb masalalardan biridir.

Ishlab chiqarish hajmi — bu korxona tomonidan ma‘lum bir vaqt oralig‘ida ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy miqdori bo‘lib, u korxona samaradorligi, resurslardan foydalanish darajasi va bozor talabini qondirish darajasini aniqlashda asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmini oshirish nafaqat korxona daromadini ko‘paytiradi, balki mamlakatdagi qurilish sohasining barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi [2].

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda ishlab chiqarish hajmini baholashda bir nechta jihatlarga e‘tibor qaratish lozim: ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish: texnologik jihozlar, xom ashyo va ishlab chiqarish liniyalari imkoniyatlari to‘liq ishga solinishi mahsulot hajmini oshiradi; mehnat unumdorligi: ishchi kuchining malakasi, ish tartibi va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish mahsulot hajmiga bevosita ta‘sir qiladi; texnologik yangilanishlar va innovatsiyalar: yangi uskunalar va texnologiyalar joriy etilishi ishlab chiqarish hajmini oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash imkonini beradi. Resurslardan foydalanish samarasi: xom ashyo, energiya va boshqa materiallarni tejash orqali ishlab chiqarish hajmini oshirish mumkin.

Shuningdek, ishlab chiqarish hajmi qurilish materiallari korxonalari uchun strategik rejalashtirish va investitsiya qarorlarini qabul qilishda ham muhim omil hisoblanadi. Hajmning o‘shish sur‘ati bozordagi talabni qondirish, narxlar barqarorligini ta‘minlash va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hajmi orqali korxona ichki resurslarini qayta taqsimlash va ishlab chiqarish sadoqatini oshirish yo‘llari aniqlanadi [3]. Xulosa qilib aytganda, qurilish materiallari sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajmi — korxonaning asosiy ishlab chiqarish ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, uning o‘shishi nafaqat korxona daromadi va samaradorligini oshiradi, balki mamlakat qurilish sohasi barqarorligini ta‘minlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shadi. Shu bois, ishlab chiqarish hajmini nazorat qilish, baholash va oshirishga qaratilgan kompleks choralar korxonalarning uzoq muddatli rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Qurilish sohasi boshqa tarmoqlarga nisbatan o‘ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Loyihalarning uzoq muddatda amalga oshirilishi, katta hajmdagi xom ashyo va materiallar sarfi, texnik vositalardan keng foydalanish hamda ishlab chiqarish jarayonlarining bir nechta bosqichlarda kechishi mahsulot hajmiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi [4]. Shu sababli, ishlab chiqarish siklining uzluksizligini ta‘minlash, obyektlarni belgilangan muddatlarda foydalanishga topshirish va qurilish ishlari ko‘lamini kengaytirish ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali mahsulot tannarxini pasaytirish imkoniyatlari ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, qurilish materiallari ta‘minoti barqarorligi, moliyalashtirish manbalarining uzluksizligi va ishchi kuchi salohiyati ishlab chiqarish ko‘lamini belgilab beruvchi muhim omillar qatoriga kiradi. Natijada, qurilish sanoati korxonalari faoliyatida asosiy ustuvor yo‘nalish sifatida ishlab chiqarish hajmini oshirish, mavjud quvvatlardan samarali foydalanish va bajarilayotgan ishlar miqdorini kengaytirish masalalari namoyon bo‘ladi.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sanoat korxonalari faoliyati natijalarini baholash, avvalo, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, qo‘shilgan qiymat miqdori va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi orqali amalga oshiriladi. Mazkur ko‘rsatkichlar ta‘sischilar, investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Chunki ishlab chiqarish hajmining barqaror o‘shishi, mahsulot tannarxining pasayishi va yalpi

tushumning ko‘payishi korxonaning bozordagi o‘rnini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish sur‘atlarining ortishi, yangi texnologiyalar asosida mahsulot hajmini kengaytirish, mehnat unumdorligini oshirish va yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish iqtisodiyotning real sektori faolligini belgilaydi [5]. Ishlab chiqarish ko‘lamining kengayishi aholi bandligini ta‘minlash, daromadlar o‘sishi va ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan to‘ldirishga xizmat qiladi. Shu bois, sanoat korxonalari faoliyatini tahlil qilishda asosiy e‘tibor ishlab chiqarish hajmi, uning o‘sinh dinamikasi va mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish darajasiga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Shu nuqtai nazardan, qurilish sanoati korxonalari faoliyatini tahlil qilishda faqat an‘anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan cheklanib qolmasdan, ishlab chiqarish hajmi va uning o‘sinh dinamikasiga asoslangan kompleks yondashuvni qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Ya‘ni, korxona faoliyati samaradorligi bajarilgan qurilish-montaj ishlari hajmi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, mehnat unumdorligi, materiallar sarfi va mahsulot tannarxi kabi ko‘rsatkichlar orqali har tomonlama baholanishi zarur. Bunda ishlab chiqarish hajmining barqaror o‘sinh, obyektlarni belgilangan muddatlarda topshirish, innovatsion texnologiyalar hisobiga qurilish ishlari ko‘lamini kengaytirish va yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish asosiy mezonlardan hisoblanadi. Shuningdek, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish, texnika va uskunar yuklamasini oshirish, ishlab chiqarish siklini qisqartirish kabi omillar ham umumiy ishlab chiqarish natijasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi [3]. Bu esa qurilish sanoati korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatini qayta ko‘rib chiqish, mavjud quvvatlardan to‘liq foydalanish va ish hajmini kengaytirish imkoniyatlarini aniqlash zaruratini keltirib chiqaradi. Natijada, ishlab chiqarish hajmini oshirish, uning barqaror o‘sinhini ta‘minlash va tannarxni pasaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan chuqur tadqiq etilishi lozim bo‘lgan dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy sharoitda raqobat muhitining kuchayishi, bozor talablarining ortishi va global iqtisodiy jarayonlar ta‘siri ostida qurilish mahsulotlari hajmini ko‘paytirish, sifatini yaxshilash hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish obyektiv zaruratga aylanmoqda. Shuni ta‘kidlash lozimki, real sektor korxonalari, avvalo, ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ularning natijadorligi asosan ishlab chiqarish hajmi, yaratilgan mahsulot qiymati va qo‘shilgan qiymat ko‘rsatkichlari orqali baholanadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida esa bunday yondashuv to‘liq mos kelmasligi mumkin, chunki unda moddiy mahsulot emas, balki xizmat natijasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, qurilish sanoati korxonalari faoliyatini tahlil qilishda asosiy e‘tibor ishlab chiqarish hajmi va uning o‘sinh sur‘atlariga qaratilishi maqsadga muvofiq [2]. Mazkur muammoni hal etish doirasida quyidagi yo‘nalishlarga e‘tibor qaratish mumkin.

Birinchidan, qurilish sanoati korxonalarida ishlab chiqarish hajmini shakllantiruvchi omillarni aniqlash va ularning ta‘sir darajasini belgilash zarur. Bunda asosiy ishlab chiqarish quvvatlari, mehnat resurslari, texnika va texnologiyalardan foydalanish samaradorligi muhim o‘rin tutadi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligini ta‘minlash orqali mahsulot hajmini barqaror oshirish masalasiga alohida e‘tibor berish kerak. Xom ashyo va materiallar ta‘minoti, qurilish obyektlarining o‘z vaqtida moliyalashtirilishi hamda ishlab chiqarish siklining muvofiqlashtirilishi hajm ko‘rsatkichlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish hajmini baholashda nafaqat umumiy qiymat ko‘rsatkichlari, balki fizik hajm, bajarilgan ishlar miqdori, qurilish-montaj ishlarining ko‘lami kabi aniq ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu korxonaning real ishlab chiqarish salohiyatini aniqroq aks ettiradi.

To‘rtinchidan, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish orqali mahsulot tannarxini pasaytirish va shu asosda ishlab chiqarish hajmini kengaytirish imkoniyatlarini izlash muhimdir [5]. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish va resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, qurilish sanoati korxonalari faoliyatini baholash va rivojlantirishda asosiy e‘tibor ishlab chiqarish hajmini oshirish, uning barqaror o‘sinhini ta‘minlash hamda mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish masalalariga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Коломак Е.А. Межрегиональное неравенство в России: экономический и социальный аспекты // Пространственная экономика. 2010. №. 1. С. 132–150.
2. Николаев Ю. Н. Экономическая оценка условия безубыточной и эффективной деятельности предприятия // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. 2010. № 1 (11). С. 91—98.
3. Саломова С.С. “Саноат корхоналарини интеллектуал плотформа асосида самарали ривожлантириш (“Охангарон цемент” АЖ мисолида)” и.ф.ф.д., автореф. (PhD) 08.00.03-Саноат иқтисодиёти, -Тошкент. 2021, -24 б.
4. Хан Р.С., Коневец Д.А. Управление эффективностью деятельности строительного предприятия на основе маркетингового подхода. ISSN 2409-7616, ЦИТИСЭ №2 (28) 2021, -462 с.
5. Шамрай Л. В., Горбунова Е. Г. Оценка результативности управленческих решений по критериям экономической эффективности. // BUSINESS. EDUCATION. LAW. BULLETIN OF VOLGOGRAD BUSINESS INSTITUTE, 2014, № 2 (27). –С. 181-186. Subscription indices – 38683, P8683.

UDK:338.46

BUGUNGI KUNDA RAQAMLI IQTISODIYOT

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА СЕГОДНЯ

DIGITAL ECONOMY TODAY

Sanaqulova Aziza O‘zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti,
Matematika Iqtisodiyot yo‘nalishi, 3-kurs talabasi.

Ochilova Ma’suma O‘zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti,
Moliya va moliyaviy texnologiyalar yo‘nalishi, 3-kurs talabasi.

Annotatsiya

Maqolada raqamli iqtisodiyotning dunyoda yuzaga kelishi, rivojlangan mamlakatlarda raqamlashtirish tizimining rivojlanishi, raqamli texnologiyalar roli, raqamli platformalarning kundan kunga ko‘payib borishi, raqamli pullarning vaqtimizni tejashi, raqamli iqtisodiyotning yaxshi va yomon tomonlari ko‘rib chiqilgan. O‘zbekiston iqtisodiyotida raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, platformalar, raqamli texnologiyalar, raqamli pullar, raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, raqamli marketing, raqamli transformatsiya.

В статье рассматривается возникновение цифровой экономики в мире, развитие системы цифровизации в развитых странах, роль цифровых технологий, растущее число цифровых платформ, экономия времени с помощью цифровых денег, положительные и отрицательные стороны цифровой экономики. Разработаны предложения и рекомендации по дальнейшему развитию цифровой экономики в экономике Узбекистана.

Ключевые слова: цифровая экономика, платформы, цифровые технологии, цифровые деньги, электронная коммерция, цифровой маркетинг, цифровая трансформация.

The article examines the emergence of the digital economy in the world, the development of the digitalization system in developed countries, the role of digital technologies, the increasing number of digital platforms, the saving of our time by digital money, the good and bad sides of the

digital economy. Proposals and recommendations for the further development of the digital economy in the economy of Uzbekistan are developed.

Keywords: digital economy, platforms, digital technologies, digital money, digital economy, electronic commerce, digital marketing, digital transformation.

XXI asr — ma’lumot va axborot texnologiyalari asri. Global iqtisodiyot tez raqamlashtirilmoqda va bu jarayon har bir davlatning iqtisodiy o’sishi uchun asosiy maqsadga aylanmoqda. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot boshqa sohalar bilan bir qatorda davlat boshqaruvi, ta’lim, sog’liqni saqlash, va bank tizimi kabi tizimlarda ham o’z aksini topgan. Mazkur maqolada “raqamli iqtisodiyot” tushunchasi, uning bugungi o’rni, O‘zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyot bo’yicha qarorlari va strategiyalari, shuningdek, istiqbolli yo’nalishlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Bugungi kunga qadar iqtisodiy fanda tadbirkorlik subyektlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanish amaliyotiga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvlarni ishlab chiqishda raqamlashtirish jarayonlarining iqtisodiy, texnologik, ijtimoiy va tashkiliy jihatdan tadbirkorlik subyektlarining xo’jalik faoliyatiga ta’sir doiralari tadqiq etilganligini ko’rsatdi. O’tkazilgan tahlillar bugungi kunda jahon amaliyotida tadbirkorlik subyektlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslarini texnologik taraqqiyot, iqtisodiy-innovatsion, raqamli transformatsiyalashuv, ijtimoiy-tashkiliy hamda institutsional-huquqiy nazariy yondashuvlar kabi yirik besh guruhga ajratish mumkinligini ko’rsatdi [1].

O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga oid eng muhim huquqiy hujjat — bu “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasidir. Ushbu strategiya O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020 yil 5 oktyabrda PF-6079-son Farmon bilan qabul qilingan. Mazkur hujjat raqamli iqtisodiyotning barcha sohalarida jadal rivojlanishini ta’minlash, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, elektron hukumatni yaxshilash va raqamli infratuzilmani mustahkamlashni o’z ichiga oladi.

Xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta’minlashni ko’zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalar amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari, 40 dan ortiq axborot tizimlari bilan integratsiyalashgan geoportalni ishga tushirish, jamoat transporti va kommunal infratuzilmani boshqarishning axborot tizimini yaratish, ijtimoiy sohani raqamlashtirish va keyinchalik ushbu tajribani boshqa hududlarda joriy qilishni nazarda tutuvchi “Raqamli Toshkent” kompleks dasturi amalga oshirilmoqda.

Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tomonidan manfaatdor vazirlik va idoralar, biznes hamjamiyati va ilmiy doiralar vakillari hamda xorijiy ekspertlar ishtirokida “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Unga quyidagi dusturlar va ayrim ko’rsatkichlar tasdiqlangan:

- 2020 — 2022-yillarda hududlarni raqamli transformatsiya qilish dasturlari;
- 2020 — 2022-yillarda tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish dasturlari.;

Shuningdek, 2020 — 2022-yillarda hudud va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish doirasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilangan:

A) aholi punktlarini Internet tarmog’iga ulash darajasi, shu jumladan keng polosali ulanish portlarini 2,5 milliongacha ko’paytirish, 20 ming kilometr optik-tolali aloqa liniyalarini qurish va mobil aloqa tarmoqlarini rivojlantirish orqali 78 foizdan 95 foizga yetkazish;

B) hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etish;

C) 587 ming nafar kishini, shu jumladan «Bir million dasturchi» loyihasi doirasida 500 ming nafar yoshlarni qamrab olish orqali kompyuter dasturlash asoslariga o’qitish tashkillashtirish;

D) iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo’yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etish;

E) hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini va malakasini oshirish, ularni axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi bo‘yicha o‘qitish uchun tegishli oliy ta’lim muassasalari biriktiriladi hamda ularning 12 ming nafar xodimi axborot texnologiyalari sohasida o‘qitisi belgilangan [2].

1-jadval

Raqamli iqtisodiyot rivojlanish bosqichlari

Bosqich	Davr	Asosiy texnologiya	Iqtisodiy xususiyat
Kompyuterlashtirish	1960-1980	Kompyuterlar	Avtomatlashtirish
Internet iqtisodiyoti	1990-2000	Internet	Globallashuv
Platforma iqtisodiyoti	2000-2010	Raqamli platformalar	Tarmoqli ta’sir
Intellektual iqtisodiyot	2010-hozir	AI, Big Data	Innovatsion o’sish

Raqamli iqtisodiyotning shakllanish jarayoni texnologik rivojlanish bosqichlariga mos ravishda evolyutsion xarakterga ega bo‘lib, kompyuterlashtirishdan boshlab sun’iy intellektga asoslangan iqtisodiy tizimgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi.

Raqamli iqtisodiyotning asosiy texnologik drayverlari quyidagilardan iborat:

- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) raqamli iqtisodiyotning poydevorini tashkil etadi. Internet tarmoqlari, mobil aloqa va bulutli texnologiyalar iqtisodiy subyektlar o‘rtasida tezkor va arzon axborot almashinuvini ta’minlaydi.

- Sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar. Sun’iy intellekt (AI) va Big Data texnologiyalari qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish imkonini bermoqda. McKinsey tadqiqotlariga ko‘ra, AI texnologiyalarining joriy etilishi global YAIMni 2030 yilga borib 13 trillion AQSh dollariga oshirishi mumkin (McKinsey, 2021).

- Blokcheyn texnologiyasi. Blokcheyn texnologiyasi moliyaviy operatsiyalarda shaffoflik va ishonchlilikni oshirishga xizmat qiladi. U bank sohasi, logistika va davlat boshqaruvida keng qo‘llanilmoqda [3]. O‘zbekistonda barcha tizimlar bosqichma-bosqich raqamlashtirilmoqda. Xususan, koronavirus sababli joriy etilgan karantin sharoitida onlayn tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talab yanada oshdi, barcha sohalarida raqamli imkoniyatlar doirasi kengaydi. Bugungi kunda uyda qolgan holda to‘lovlarni amalga oshirish, masofaviy ta’lim olish, dunyodagi eng yirik kutubxonalardan foydalanish va hatto masofadan turib ishlash imkoniyati mavjud.

Raqamli xizmatlar an’anaviy xizmat turlariga nisbatan bir qator afzalliklarga ega bo‘lib, ular qog‘ozbozlikning yo‘qligi, rasmiyatchilikning kamayishi va vaqt tejallishini ta’minlaydi. Masalan, davlat xizmatlarini raqamli shaklda olgan taqdirda, belgilangan to‘lov miqdorining 10 foizi chegirma sifatida taqdim etiladi.

Bularning barchasi mamlakatimizning raqamli iqtisodiyotga faol o‘tayotganidan dalolat beradi. Raqamli iqtisodiyot rivojlanishidagi yana bir muhim omil — kiberxavfsizlikni ta’minlashdir. Karantin sharoitida “Koronavirusdan himoyalaniish bo‘yicha tavsiyalar” nomi ostida global tarmoq orqali tarqatilgan zararli viruslar dasturiy tizimlarni ishdan chiqarish holatlari kuzatildi. Shuningdek, chet eldan dori-darmonlarni sotish va yetkazib berishni va’da qilib, oldindan pul o‘tkazishni talab qilgan moliyaviy firibgarlar soxta onlayn do‘konlar, veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalar va elektron pochta manzillaridan foydalangan. Bu holatlar axborot xavfsizligini ta’minlash zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi [4].

Raqamli iqtisodiyotning global iqtisodiyotga ta’siri juda kuchli hisoblanadi. Iqtisodiy o‘shish va samaradorlikka ta’sirini oladigan bo‘lsak, raqamli texnologiyalar mehnat unumdorligini oshirib, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Natijada iqtisodiy o‘shish sur’atlari tezlashadi. Mehnat bozori va bandlikda esa raqamli iqtisodiyot yangi kasblarni yaratish bilan birga, ayrim an’anaviy kasblarning yo‘qolishiga olib kelmoqda. Bu esa inson kapitalini qayta tayyorlash zaruratini yuzaga keltiradi. Biznes modellarning transformatsiyasida elektron tijorat, fintech va sharing economy kabi yangi biznes modellari raqamli iqtisodiyot mahsulidir.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot O‘zbekiston iqtisodiyotining uzoq muddatli rivojlanishida muhim strategik omil bo‘lib, uni tizimli va ilmiy asoslangan yondashuv asosida rivojlantirish mamlakatning global iqtisodiy maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat

qiladi. Shu bois, raqamli transformatsiya jarayonlari izchil davom ettirilib, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsion yechimlardan keng foydalanish zarur. O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyotning istiqboli, avvalo, innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish, milliy IT bozorini kengaytirish va malakali kadrlar tayyorlash darajasi bilan belgilanadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etishda hududlar o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish, aholining raqamli bilim va ko‘nikmalarini oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlarni raqamli muhitga moslashtirish va ularni zamonaviy kasblarga yo‘naltirish kelajakdagi barqaror rivojlanish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. <https://zenodo.org/records/18547659>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020 yildagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari”gi PF-6079-sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>
3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14741562>
4. <https://scientists.uz/uploads/202301/A-11.pdf>

UDK: 006.032

**XALQARO DARAJADA SIFAT MENEJMENTI VA ISO STANDARTLARINI
RIVOJLANISH TENDENSIYALARI TAHLILI**

**АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ И СТАНДАРТОВ
ISO НА МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЕ**

**ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT TRENDS OF QUALITY MANAGEMENT AND
ISO STANDARDS AT THE INTERNATIONAL LEVEL**

Umarov Ilhomjon Yuldashevich iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Andijon davlat texnika instituti

Annotatsiya

Maqolada xalqaro darajada sifat menejmenti va iso standartlarini rivojlanish tendensiyalari tahlili yoritilgan. Sifat menejmentini korxonalar tomonidan qo‘llanilayotgan tizimlari xalqaro standartlar orqali takomillashtirish aniqlangan.

Kalit so‘zlar: standart, sifat menejmenti, innovatsiya, standart talablar faoliyat.

В статье представлен анализ тенденций развития управления качеством и стандартов ISO на международном уровне. Установлено, что системы управления качеством, используемые предприятиями, должны совершенствоваться посредством международных стандартов.

Ключевые слова: стандарт, управление качеством, инновации, стандарты и региональные требования.

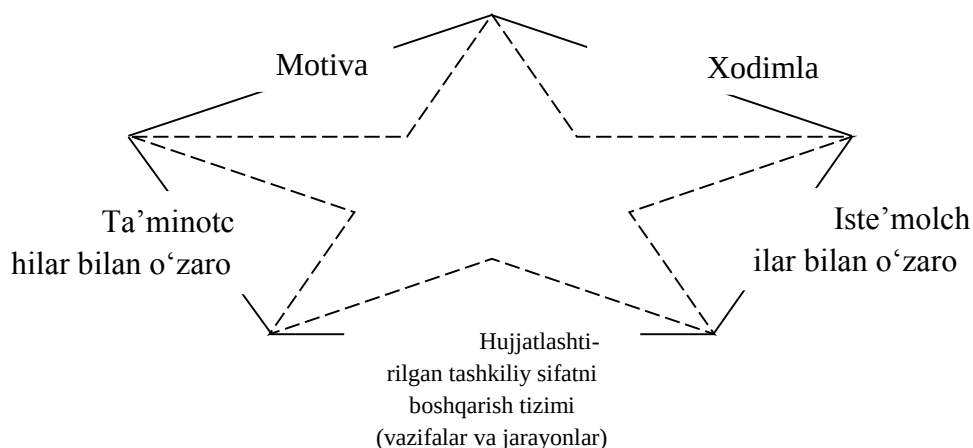
The article covers the analysis of the development trends of quality management and ISO standards at the international level. It is determined that the quality management systems used by enterprises should be improved through international standards.

Keywords: standard, quality management, standards and regional requirements.

Sifat menejmentini milliy korxonalar tomonidan qo‘llanilayotgan bugungi shakli va tizimlari xalqaro maydondagi biznes vakillarining bu sohaga qo‘shgan hissasidan kelib chiqadi. Ya’ni, oxirgi 50 yil ichida bozor iqtisodiyotiga o‘tgan va rivojlanayotgan davlatlar tomonidan qo‘llanilayotgan sifat menejmenti AQSH, G‘arbiy Yevropa va Yaponiya mamlakatlari maktablari tomonidan ishlab

chiqilgan sifat menejmenti tamoyillariga asoslanadi. Qisqacha aytganda, klassik sifat tizimini barpo etishda AQSH korporatsiyalari sifatga erishish uchun katta mablag‘ va xarajatlar sarflab, ilmiy yondashuvlarni qo‘llagan. Yevropa mamlakatlari esa sifatga standartlar va hududiy talablar orqali erishgan. Bunga ISO standartlarini misol tariqasida ko‘rsatish mumkin. Yaponiya yuqori sifat boshqaruvini xodimlarning korxonaga bo‘lgan sadoqati, o‘z ustida ko‘p ishlashi va innovatsiyaga qiziqishi hisobiga tashkil qilgan. Bunga, dastlabki sifat to‘garaklarini Yaponiya korporatsiyalari tomonidan tatbiq etilganidan ham anglash mumkin. Sifat menejmentini rivojlanish tarixini sifatning besh yulduzi sifatida ko‘riladigan beshta bosqichga ajratib ko‘rsatish mumkin [1].

Birinchi bosqich – Teylor tizimi. Teylor ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat unumdorligini oshirish va xodimlarni samarali boshqaruvini tashkil etishda ishlab chiqarish korxonalari uchun amaliy menejmentning natijalarini ko‘rsatgan daho mutaxassis hisoblanadi. Sifat menejmenti sohasida ham Teylor tomonidan amalga oshirilgan amaliy tadbirlar qadrlanadi va sifatning dastlabki bosqich sifatida tan olingan. Sifat boshqaruvida Teylor tizimi boshqaruvga tizimli yondashuvning boshlang‘ich vazifalariga mos tushadi (1905 yil). Tashkiliy jihatdan u injener-mutaxassislar tomonidan ishlab chiqarish texnik normalarni o‘rnatishni nazarda tutgan, ishchilar esa faqatgina ularni bajarishgan. Bu tizim detallar (buyumlar) sifatiga quyi va yuqori chegaralarni belgilash bilan yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan talabni qo‘ygan hamda sifatni yuqori va quyi chegaraga moslashtirish uchun etalonlarni kiritgan.

1-rasm. Sifatning besh yulduzi [2]

Teylor tizimida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishni ta'minlash uchun sifat sohasidagi dastlabki professionallar – inspektorlar kiritilgan. Motivatsiya tizimi brak va yaroqsizlik uchun jarima, shuningdek haydalanishni nazarda tutgan. O‘qitish tizimi professional o‘qitishga o‘lchov va nazorat jihozlari bilan ishlashni o‘rganishga qaratilgan.

Bu davrda Yevropada Filip Krosbi Germaniyada ko‘plab tortishuvlarga sabab bo‘lgan «nol defekt» dasturini ishlab chiqdi va amaliyotga tatbiq etildi. Krosbi e‘tiborni korxonani boshqarish sohasidagi masalalarga qaratdi va asosan «nol defekt»ga erishishga yo‘naltirilgan fikrlash va sifat tushunchasini anglab yetgan tadbirkorlik madaniyatini singdirishni taklif qildi. Bu bosqichda vakolat, javobgarlik, shuningdek sifat sohasida nafaqat sifat xizmati mutaxassislarini butun korxona boshqaruvida hamkorlikni o‘rnatuvchi hujjatlashtirilgan sifat tizimlari paydo bo‘ldi.

Yaponiya va janubiy Koreyada ishchilarni bir necha haftadan to bir oygacha o‘qitishda, shu jumladan mustaqil o‘rganishdan ham foydalangan holda, xodimga e‘tibor ko‘proq ajratila boshlandi. Albatta TQCni tatbiq etilishi va asosiy tamoyillarini rivojlantirish TQC ning asosiy g‘oyalari AQSH va Yevropa davlatlarida ishlab chiqilgan bo‘lishiga qaramay, bir xilda amalga oshmagan. Yaponiyada bu soha ancha ilgari ketdi. Iste'molchi va yetkazib beruvchilarning o‘zaro munosabati sifatni sertifikatsiyalash tizimiga, ayniqsa ISO 9000 standartlariga katta ta'sirini ko‘rsatdi. Ma'lumki, ISO dunyoda eng mashhur va eng ko‘p foydalanilgan xalqaro standart hisoblanadi. ISO standartlari diapazoni samarali sifat menejmenti tizimini tashkil etish va sertifikatlash uchun mukammal

boshqaruv tizimini ishlab chiqadi.

Iste'molchi va yetkazib beruvchilarning o'zaro munosabati sifatni sertifikatlash tizimiga, ayniqsa ISO 9000 standartlariga katta ta'sirini ko'rsatdi. Xalqaro sifat tizimi maqsadli ravishda 9000 seriyali ISO standartlariga muvofiq shakllandi.

Sifat tizimi maqsadli ravishda 9000 seriyali ISO standartlariga asosan qurildi, ya'ni iste'molchi tarafidan talab qilingan mahsulot sifatini ta'minlash, va unga korxona ushbu ishlarni amalga oshirishga imkoniyati yetarli ekanligini isbotlash hisoblanadi. Biroq ISO 9000 seriyali standartlarida iqtisodiy samaradorlik masalalari biroz oqsab qolgan, o'z vaqtida yetkazish qoidalari bo'lmagan. Ushbu standartlar tizimi barcha masalalarni va vazifalarni qamrab ololmaganligiga qaramasdan uning bozor mexanizmidagi o'rni va mavqeyi oshib bormoqda.

ISO 14000 seriyali standartlar asosida sifat tizimini sertifikatlashtirish ISO 9000 seriyali standartlar asosidagi sertifikatlashtirish kabi mashhur bo'ldi. Sifatga insoniy ta'sirlarning o'rni ortdi, o'z xodimlari ehtiyojlarini qondirish korxona rahbarlarining diqqat markazida bo'ldi.

ISO 14000 va QC 9000 seriyali standartlarni tatbiq etish, shuningdek sifatni rag'batlantirish bo'yicha o'z-o'zini baholash modellarini vujudga kelishi sifat tizimini boshqarishning beshinchi bosqichini asosiy erishgan natijalari bo'ldi.

ISO 9000:2005 seriyali standartlar haqida gap ketganda uning uch turi farqlanadi: ISO 9000:2005 «Quality managemyent systyems – Fundamyentals and vocabulary», ISO 9001:2008 «Quality managemyent systyems – Ryequiryemyents», ISO 9004:2009 «Managing for the sustained succuess of an organization — A Quality managemyent approach».

ISO 9001:2008 (O'zDSt ISO 9001:2009) standartlarini korxonalarga joriy etish afzalliklari quyidagilardan iborat: davlat va hududiy buyurtmalar olishdagi ustuvorlik; nufuzli tenderlarda qatnashish; sifat sohasida samarali boshqaruv va uni yaxshilash; jarayon masalalari bo'yicha bilim, ko'nikmalarni yaxshilash; xodimda javobgarlik darajasi va sifat prinsiplariga amal qilish darajasini oshirish; xodimlarni samarali tanlovi; reklama maqsadlarida standartni qo'llash; ishlab chiqarish muammolari yechimini soddalashtirish; nomuvofiq mahsulot va ishlab chiqarish chiqindilari hajmini pasaytirish; mahsulot va xizmatlarning yuqori sifatiga erishish, samarali kuzatuvchanlikni ta'minlash; ishlab chiqarish samaradorligini oshirish; iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash; iste'molchilarning qoniqish darajasini oshirish; amaldagi iste'molchilarni ushlab turish; bozor ulushini kengaytirish; korxona mavqeyini oshirish.

Klassik va zamonaviy sifat menejmentining o'zaro farqlanishini ham ko'rsatib bermoqda. Bu bosqichni quyidagilarda ajratib ko'rsatish mumkin:

Korxonalar ishchilarni ishga kelib ketishidan boshlab, mahsulotlarning statistik kuzatuvlarini ham raqamli texnologiyalar, bulutli tizimlar orqali boshqara oladilar. Bu holat, mexanizatsiyalashgan texnologiyalardan sanoat tarmoqlarini butunlay voz kechib, to'la avtomatlashtirilgan texnologik jarayonlarga o'tganligidan dalolat beradi.

Sanoat tarmog'iga smart zavod, sanoat-4.0 tushunchalarining kirib kelishi natijasida ishlab chiqarish jarayoniga bo'lgan yondashuv ham mutlaq o'zgardi. Investorlar ham o'z investitsiyalarini yuqori darajada innovatsiyalashgan elita korxonalarga kiritishni afzal ko'rmoqdalar. Raqamlashmagan yoki kam darajada raqamlashgan korxonalar investorlar e'tiboridan chetda qolmoqda.

Korxonalar to'g'ridan-to'g'ri individual muloqotga kirishishlari, ulardan o'rtada hech qanday vositachilarsiz buyurtmalar olishi mumkin.

Aqlli texnika va texnologiyalar ishlab chiqarishni brak va defektlardan deyarli 100 foiz tozaladilar. Chunki, yangi texnologiyalar natijasida ishlab chiqarishda hech qanday brak va defekt qayd etilmaydi.

Sifat menejmentini rivojlanishining mazkur bosqichida ishlab chiqarish korxonalari uchun ISO standartlarining o'rni beqiyos ortib ketdi. ISO yildan-yilga o'z standartlarini rivojlantirib qolmay, yangi standartlarni ishlab chiqish orqali iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qamrab olmoqda.

Tarmoqlar va sohalar uchun standartlar ishlab chiqishda ISO ni 60 dan ortiq mamlakatlarda kotibiyatlari mavjud.

ISOga a’zo mamlakatlarning xalqaro standartlashtirishga qo’shgan hissasi [3]

№	ISOga a’zo mamlakatlar	Texnik va kichik qo‘mita darajasidagi faol kotibiyatlar soni		Ishchi guruhlar tomonidan belgilangan darajada o‘tkazilgan anjumanlar soni	
		2023 yil	2024 yil	2023 yil	2024 yil
1.	Argentina	1	1	3	5
2.	Avstraliya	25	23	47	56
3.	Avstriya	5	5	16	17
4.	Belorussiya			1	1
5.	Belgiya	1	1	25	26
6.	Braziliya	5	5	13	15
7.	Kanada	15	15	100	96
8.	Xitoy	77	79	160	199
9.	Kolumbiya	2	2		2
10.	Chexiya Respublikasi			2	3
11.	Daniya	3	3	26	21
12.	Misr			2	3
13.	Finlyandiya	3	3	9	10
14.	Fransiya	73	76	201	196
15.	Germaniya	135	130	388	391
16.	Gana	1	1		
17.	Gretsiya			1	1
18.	Hindiston	10	10	13	14
19.	Indoneziya			1	1
20.	Eron Islom respublikasi	5	5	16	17
21.	Irlandiya			4	6
22.	Isroil	4	4	10	13
23.	Italiya	20	20	56	48
24.	Yamayka	1	1	2	1
25.	Yaponiya	76	75	210	229
26.	Keniya	1	1	1	2
27.	Koreya Respublikasi	21	20	110	112
28.	Lyuksemburg			3	3
29.	Malayziya	4	4	9	8
30.	Meksika	1	1	1	1
31.	Gollandiya	14	14	68	56
32.	Yangi Zenlandiya			6	5
33.	Norvegiya	9	9	27	31

Ushbu mamlakatlarda ISO tashkiloti tomonidan vakolat berilgan kotibiyatlar hamda ishchi guruhlar faoliyat yuritadi. Texnik va kichik qo‘mita darajasidagi faol kotibiyatlar ISO qo‘ygan talablarga muvofiq ish jarayonlarini olib boradi hamda hisobot beradi.

O‘zbekistonda ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini oshirish hamda ularni xalqaro standartlarga muvofiq ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. 2019 yil 15 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida muvofiqlikni baholash tizimini yanada takomillashtirish va sinov laboratoriyalari kompleksini rivojlantirish to‘g‘risida”gi PQ-4419-sonli Qarori standartlashtirish sohasida muhim ahamiyat kasb etdi [4]. Qarorga muvofiq «O‘zstandart» agentligining hududiy sinov va sertifikatlashtirish markazlari faoliyati tugatilib,

xalqaro tashkilotlarning ISO, IYeC, UNYeCYe, EN, CODYeX STAN standartlari, talab va me'yorlariga muvofiq oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari, elektrotexnika, yengil sanoat, mashinasozlik, qurilish, polimer va kimyo sanoati mahsulotlari hamda yuqori texnologiyalar asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sinovlarini to'liq amalga oshiradigan zamonaviy sinov va nazorat laboratoriyalaridan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Малахова, Ю. Г. Управление качеством: учеб. пособие / Ю. Г. Малахова, Е. А. Жирнова, Н. В. Захарова; Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т. – Красноярск, 2014. – 168 с. 12 – 20 б.
2. Ребрин Ю.И. Управление качеством: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004. 174 с. 18 б.
3. <https://www.iso.org/> - International Organization for Standardization ISO расмий сайти
4. <https://lex.uz/docs/4476578>

Muassis: Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

Muharrirlar:

dots. N.A.Kudratxodjayeva

Texnik muharrir:

I.M.Nig‘matullayev

Ro‘yxatdan o‘tish tartibi № 4715

Jurnaldan ko‘chirib bosilganda «Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti» dan olindi, deb yozilishi shart.

Chop etishga tavsiya etildi: 30.01.2026 nusxa 50

Format 70x108 1/8. Shartli bosma taboq 18,0. Buyurtma №__1__

Sotuvda kelishilgan holda

ООО «KLASSIC PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etilgan.

Toshkent sh., Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy

Учредитель: Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Редакторы:

доц. М.И.Саидкаримова

Тех. редактор:

И.М.Нигматуллаев

Регистр № 4715

При использовании материалов журнала «Экономика Нового Узбекистана» необходимо сделать на него ссылку

Подписано к печати: 30.01.2026

Формат 70x108 1/8. Усл. печ. л. 18,0 Тираж 50 экз. Заказ №__1__

Цена договорная

Отпечатано в типографии ООО «KLASSIC PRINT» г. Ташкент, ул Чилонзор 19, 28 дом.

Founder: The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Editors:

I.M.Nigmatullayev

Technical editor:

I.M.Nigmatullayev

Registration № 4715

When copying the entire journal material, it should be indicated that material was taken from the journal: “The economy of New Uzbekistan”.

Signed for printing: 30.01.2026

Format 70x108 1/8. The number of printed pages accepted 18,0. Circulation 50 copies.

The order № 1

Cost agreed.

Printed at the Tashkent ООО «KLASSIC PRINT» MCHJ. Press. Tashkent, Chilanazar street 19, 28.

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ “ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ” ЖУРНАЛИГА МАҚОЛА РАСМИЙЛАШТИРИШ ТАЛАБЛАРИ

Журнал таҳририяти 7 бетдан кам бўлмаган ҳажмдаги мақолани қабул қилади. Мақола матни Microsoft Word дастурида 14 шрифт ўлчамида, 1.5 интервалда, юқоридан ва пастдан 2 см, ўнгдан 2 см, чапдан 2.5 см жой қолдирилиб, таҳририятга топширилиши лозим. Мақолада чизма, графиклар, жадваллар ва расмлар келтирилиши мумкин. Журнал бир йилда 6 марта нашр этилади.

Мақола таркиби:

- юқорида чап томонда УДК кўрсатилади;
- муаллиф исм-шарифи ўзбек, рус ва инглиз тилларида қисқартирилмаган ҳолда ўнг томонга ёзилади;
- шаҳар ва ташкилот номи;
- мақола номи ўзбек, рус ва инглиз тилларида берилади;
- мақола номидан сўнг ўзбек, рус ва инглиз тилларида аннотация ва калит сўзлар ёзилади.
- матн сўнгида фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилади.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ В ЖУРНАЛ “ЭКОНОМИКА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА” НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА УЗБЕКИСТАНА ИМЕНИ МИРЗО УЛУГБЕКА

Редакция журнала принимает статьи объемом не менее 5 страниц, набранных в редакторе Microsoft Word в виде компьютерного файла. Шрифт - Times New Roman – 14, междустрочный интервал 1.5, все поля страницы сверху и снизу – 2 см, справа – 2 см, слева – 2.5 см. В статью можно добавлять графические материалы – рисунки, таблицы и т.д.

Структура статьи:

- в верхнем левом углу указывается УДК;
- имя и фамилия автора без сокращений на узбекском, русском и английском языках по правому краю;
- название города, организации;
- название научной статьи на узбекском, русском и английском языках;
- после названия статьи - аннотация, ключевые слова на трех языках;
- список источников и литературы размещается в конце текста.

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

1

ISBN 978-9943-5256-3-4

Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog‘ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog‘i 18, Adadi 25. Buyurtma № 1

Bahosi kelishuv asosida

OOO «KLASSIC PRINT» MCHJ MChJ

bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar Chilonzor tumani,

Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy